

ВЕЛИКА ВІЙНА 1914–1918: витоки, характер, наслідки

Монографія

Наукова редакція д.і.н., проф. С.С.Трояна

КОНДОР
Київ, 2018

УДК 94(100)"1914/19"

ББК 63.3(0)53

Т64

Рецензенти:

Васильчук Володимир Миколайович — доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, країнознавства і туризмознавства Київського національного лінгвістичного університету;

Станчев Михайло Георгійович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Нової та Новітньої історії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Троян С.С.

Т64 Велика війна 1914–1918 рр.: витоки, характер, наслідки:
Монографія / Наукова редакція д.і.н. проф. С.С.Трояна. — К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. — 536 с.

ISBN

Коллективна монографія — п'ята із серії наукових праць з історії світових воєн, підготовлених українськими істориками, міжнародниками, політологами під науковою редакцією доктора історичних наук, професора С.С.Трояна, присвячена 100-річчю завершення Першої світової війни. Авторські дослідження у вигляді окремих змістовно і тематично пов'язаних розділів акцентують увагу на складних і часто суперечливих проблемах витоків, характеру і наслідків Великої війни 1914–1918 рр. Наукові розвідки охопили широке коло теоретико-концептуальних, політичних і міжнародних питань досліджуваного періоду.

Праця скерована до фахових міжнародників, істориків, політологів; до студентів, які навчаються на відповідних спеціальностях; а також до всіх, хто цікавиться історією міжнародних відносин і дипломатії періоду Першої світової війни.

ISBN

УДК 94(100)"1914/19"

ББК 63.3(0)53

© С.С. Троян, наукова редакція, 2018

© Видавничий дім «Кондор», 2018

ЗМІСТ

Вступ

Сергій Троян

Велика війна 1914–1918 рр.: причинно-наслідковий вимір 6

Розділ I.

На шляху до 1914 року

Сергій Троян

Дипломатія колоніалізму: Гельголанд-Занзібарська угода 1890 р.
та її наслідки..... 15

Вячеслав Долід

Суспільна реакція на ультиматум 1890 р.: з історії англо-португальського
колоніального протистояння в Африці..... 26

Сергій Троян, Світлана Косяк, Павло Троян

Пангерманський Союз: створення, організація, зовнішньополітичні
проекти (1891–1900) 38

Сергій Троян

Військово-морська програма адмірала Альфреда Фон Тірпца
як інструмент реалізації «Світової політики» Німецької Імперії 59

Світлана Косяк

Німецький флотський союз у формуванні пропагандистського дискурсу
(Кін. XIX — поч. XX ст.)..... 77

Леонід Кияниця

Близький схід як поле протистояння проектів національно-культурної
ідентичності перед першою світовою війною 91

Розділ II.

Європейський і глобальний виміри Першої Світової війни

Геннадій Казаков

«Змарнований час?»: проблема мирного посередництва США
у роки нейтралітету (1914–1917 рр.)..... 101

Володимир Фісанов, Сергій Гакман

Несподівані союзники: Румунія і Росія між дипломатією та пропагандою
у роки Першої Світової війни (регіональні аспекти геополітичного
протиборства)..... 130

Володимир Фісанов

Еволюція психологічних настроїв фронту і тилу у роки Великої війни
(між Уявою і Ratio) 155

<i>Наталія Венгер</i> Монархія та народ: еволюція образу влади та тлі подій Великої війни 1914–1918 рр.	182
<i>Олександр Давлетов, Ігор Саламаха</i> Образ жінки в пропаганді часів Першої Світової війни	213
<i>Наталія Нечасва-Юрійчук</i> Велика війна у творчій спадщині англійських поетів воєнної доби	237
<i>Леонід Кияниця</i> Перша Світова війна як чинник формування модерних національно- культурних ідентичностей на близькому сході	248
<i>Володимир Мартиненко</i> Функціонування владних інституцій Білоруської Народної Республіки 1918 року в умовах німецької окупаційної адміністрації	260
РОЗДІЛ III.	
Український вектор Великої війни	
<i>Ігор Дацків</i> Брестський мир в історії української дипломатії	281
<i>Валерій Солдатенко</i> Перший мир Великої війни	309
<i>Алла Киридон</i> Унормування церковно-релігійного життя в Україні (1917–1918)	340
<i>Олександр Добржанський</i> Проблема державної приналежності українців Буковини в роки Першої Світової війни	356
<i>Руслана Давидюк</i> Українська політична еміграція у другій Речі Посполитій як вислід війни і революції	373
<i>Любов Жванко</i> Біженці Першої Світової війни на постімперському просторі: спроби повернення додому (1918–1925 рр.)	391
Розділ IV.	
Значення Першої Світової війни	
<i>Павло Гай-Нижник</i> Перша Світова війна: державні витрати й фінансові наслідки для світової валютної системи	410

<i>Олександр Сич</i> Зміни в суспільній свідомості європейського суспільства після Першої Світової війни.....	426
<i>Володимир Комар</i> Політика Польщі в Східній Європі у 1918–1921 рр.....	441
<i>Сергій Троян, Алла Киридон</i> Реалізація Польського Державницького проекту в контексті концепції Яна Станіслава Лося (1918–1923).....	470
<i>Олександр Реєнт</i> Перша Світова війна та її наслідки для України.....	483
<i>Світлана Павленко</i> Самопрезентація України на зовнішньополітичній арені (відносини між Українською Народною Республікою та Лігою Націй у 1920 р.).....	501
<i>Алла Киридон</i> Образ революції 1917–1921 рр.: формування мнемонічних кодів за доби Незалежної України.....	516
Авторська довідка.....	532

ВСТУП

Сергій Троян

ВЕЛИКА ВІЙНА 1914–1918 РР.: ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВИЙ ВИМІР

1918 рік став останнім роком Великої війни. На хід воєнних дій у 1918 р. суттєво вплинули вступ у війну США, Жовтнева революція і початок громадянської війни та іноземної інтервенції в Росії, розвиток революційного руху в країнах Європи, а також підписання Брестського миру і вихід Радянської Росії з Першої світової війни. Німеччина змогла зосередити великі сили для вирішального наступу на Західному фронті, який почався 21 березня 1918 р. Однак у районі р. Марни за 70 км від Парижу німецький наступ був зупинений. Наприкінці липня 1918 р. армії Антанти під командуванням французького маршала Фоша перейшли в рішучий наступ по всьому фронту. Становище Німеччини та її союзників стало безнадійним.

Держави німецького блоку зазнали поразки. 29 вересня 1918 р. Болгарія капітулювала і уклала перемир'я з командуванням Антанти. 30 жовтня капітулювала Туреччина і підписала Мудроську угоду. В умовах розвалу Австро-Угорської імперії під тиском національно-визвольних рухів і невдач у війні представники династії Габсбургів 3 листопада 1918 р. підписали умови перемир'я. 4 жовтня 1918 р. першу пропозицію про перемир'я надіслав президенту США В.Вільсону німецький канцлер Макс Баденський. Німецький уряд пропонував «демократичний мир» на основі «14 пунктів» Вільсона. Проте держави Антанти поставили вимогу про повну капітуляцію Німеччини. На початку листопада в країні розпочалася революція і була повалена монархія.

11 листопада 1918 р. в Комп'єнському лісі представники Антанти на чолі з маршалом Фошем і німецький генералітет під керівництвом депутата рейхстагу Ерцбергера підписали перемир'я на 36 днів. Головні його умови такі: евакуація німецьких військ з Бельгії, Франції, Люксембурга, Ельзасу і Лотарингії протягом 15 днів; Антанта займала міста Майнц, Кобленц, Кельн; увесь німецький флот мав бути розброшений і відведений у порти союзних або нейтральних держав; від-

мова Німеччини від Брест-Литовського договору; передача всього німецького озброєння переможцям і повернення на батьківщину полонених. Глобальний конфлікт, що тривав понад чотири роки, припинився на всіх театрах воєнних дій. Про цю знаменну подію сповістили об 11-й годині того ж дня 11-ма артилерійськими залпами.

Перша світова війна 1914–1918 рр. стала відображенням докорінних змін глобального і внутрішнього характеру в різних країнах і групах країн, наслідком глибинних економічних і політичних процесів розвитку цивілізації наприкінці XIX — початку XX ст. Основна причина війни корінилася у складних суперечностях між країнами-учасницями, які були результатом глобальної кризи цивілізації як наслідку та прояву індустріального прогресу. При цьому особливо яскраво проявилася тенденція монополій до експансії та агресії. Зрощення монополій з державою і формування державно-монополістичного капіталізму надавало державній політиці все більш експансіоністського характеру. Про це свідчили, зокрема, зростання мілітаризації, виникнення військово-політичних союзів, збільшення локальних конфліктів, посилення колоніального гноблення тощо. Загострення суперництва між провідними державами і групами країн стало також наслідком відносної нерівномірності їх соціально-економічного розвитку на рубежі XIX–XX ст., що впливало на рівень і характер зовнішньої експансії та привело, в кінцевому підсумку, до військового конфлікту світового масштабу. Перша світова війна розпочалась у 1914 р., охопила 38 держав з населенням понад 1,5 млрд осіб і велася на території 4 млн квадратних км. Ініційована світовою війною революціонізація низки країн Європи й Азії, насамперед Російської імперії, призвела до встановлення політичної влади у формі диктатури пролетаріату на одній шостій частині планети. Перша світова війна та революції змінили не тільки політичну карту світу, але й на багато десятиріч визначили нові тенденції світового розвитку, пов'язані з протистоянням між капіталізмом і соціалізмом, тоталітаризмом і демократією, колоніалізмом і національно-визвольними рухами.

Перша світова війна 1914–1918 рр. стала результатом різкого загострення протистояння і взаємовідносин між великими державами тогочасного світу, які групувалися в два військово-політичні блоки — Антанту та Троїстий союз. Розбіжності інтересів і прагнення до завоювання провідних позицій на міжнародній арені підштовхну-

ли тогочасні великі держави до створення військово-політичних союзів і коаліцій. У результаті в кінці XIX і на початку XX ст. були створені два трієстих військово-політичних об'єднання — блок Німецької імперії, Австро-Угорщини й Італії у 1879–1882 рр. (Трієстий союз) і коаліція Франції, Російської імперії та Великої Британії (Антанта) упродовж 1893–1907 рр.

Першим кроком на шляху створення Трієстого союзу стало укладення в 1873 р. угоди про «Союз трьох імператорів». Німеччина, Австро-Угорщина і Росія, які підписали її з метою ізоляції перш за все Франції, зобов'язувались у разі нападу на одну з цих держав виробити «спільну лінію поведінки». Однак Росія не бажала війни з Францією, не хотіла посилення Німецької імперії на континенті також Англія. Тому рейхсканцлер Отто фон Бісмарк узяв рішучий курс на зближення з Австро-Угорщиною, а потім Італією. У результаті в 1879 р. був підписаний австро-німецький союз. Водночас, здійснюючи політику «подвійної дипломатії», Бісмарк у 1881 р. пішов на відновлення «Союзу трьох імператорів», який тепер був перш за все угодою про нейтралітет. При поновленні цього договору в 1884 р. Росія зробила роз'яснення, що дотримання нейтралітету Росією можливе тільки у разі нападу Франції на Німеччину, а не навпаки.

У цей час також загострилися англо-французькі колоніальні протиріччя в Єгипті. Франція у 1881 р. здійснила збройне загарбання Тунісу. Це змусило Італію кинутися в обійми Німеччини. Але Бісмарк дав зрозуміти, що «з Риму шлях у Берлін лежить через Відень», тобто Німеччина згодна на союз з Італією лише разом з Австро-Угорщиною. Поступово в Римі схилилися до союзу з Німеччиною та Австро-Угорщиною. У Відні пішли на союз з Італією, оскільки він забезпечував тил Австро-Угорщині у разі її війни з Росією. У результаті 20 травня 1882 р. був підписаний союзний договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною й Італією, який дістав назву Трієстого союзу. Договір було укладено на п'ять років, але кожного наступного п'ятиріччя він поновлювався і проіснував до 1915 р. (після другої Балканської війни до нього приєдналася Болгарія). Три держави, які підписали союзний договір, домовилися: у разі неспровокованого нападу Франції на Італію остання матиме воєнну підтримку Німеччини й Австро-Угорщини, а в разі нападу Франції на Німеччину — Італія підтримає Німеччину. Договір також зобов'язував усіх учас-

ників Троїстого союзу дотримуватися доброзичливого нейтралітету в разі війни з будь-якою іншою країною, крім Франції, і надавати воєнну допомогу, якщо на одного з них нападуть одразу дві великі держави. Так утворився перший військово-політичний союз великих держав Європи.

Троїстий союз був спрямований, з одного боку, проти Франції, а, з другого, проти Росії. Тому він викликав зближення цих двох держав, яке поклало початок складанню ще одного військово-політичного блоку в Європі.

У 1891 р. між Францією та Росією був підписаний консультативний пакт, а в 1892 р. — таємна військова конвенція, ратифікована в 1893–1894 рр. Вона передбачала взаємну допомогу союзних армій у випадку, якщо Франція зазнає нападу з боку Німеччини або Італії, чи якщо на Росію нападе Німеччина або Австро-Угорщина. Франція у випадку війни проти Німеччини виставляла на німецькому кордоні армію кількістю 1,3 млн чол., а Росія — від 700 до 800 тис. чоловік. Англія, використовуючи своє острівне становище і могутній флот, поки що залишалася позаблоковою державою, здійснюючи свою традиційну політику «блискучої ізоляції».

Однак німецька колоніальна експансія і посилення позицій Німеччини змусили Англію шукати союзників, що привело до помітного поживлення на початку ХХ ст. англо-французьких взаємин. Після обопільних візитів у 1903 р. англійського короля Едуарда VII в Париж і президента Франції Лубе в Лондон між обома країнами у квітні 1904 р. була підписана угода, яка називалася «сердечною» — Антанта. Франція відмовилася від своїх претензій у Судані та Єгипті, а Англія зобов'язувалася підтримувати французькі територіальні претензії в Марокко. Договір 1904 р. мав характер неприкритої угоди про поділ колоній між Англією і Францією і був важливим кроком у підготовці до війни з Німеччиною.

Після створення англо-французької Антанти в 1904 р. британський уряд усі зусилля спрямував на те, щоб втягнути в антинімецьку коаліцію Росію, яка, за прагматичними міркуваннями англійських дипломатів, після поразки в російсько-японській війні стала більш поступливою. Царський уряд, як і передбачали у Лондоні, погодився на переговори, що вже на початку 1906 р. дали свої плоди у вигляді англо-французької позики для Росії, яка поповнила царську казну майже на мільярд карбованців.

31 серпня 1907 р. була підписана англо-російська конвенція про розмежування сфер впливу в Ірані, Афганістані, Тибеті. Іран поділявся на три зони: Північний визнавався сферою впливу Росії, Південно-Східний — Англії, а Центральний проголошувався нейтральною зоною. Афганістан (з деякими застереженнями) ставав сферою впливу Англії. Над Тибетом визнавався сюзеренітет Китаю, проте фактично англійський капітал зберіг там багато привілеїв.

Угода 1907 р. завершила створення троїстої Антанти у складі Англії, Франції і Росії, що фактично означало готовність цих держав до війни з Троїстим союзом. Як наслідок, на міжнародній арені склалися два військово-політичних союзи, що готові були вступити в боротьбу за зміну співвідношення сил у світі. Уже в ході Першої світової війни до Антанти приєдналися Італія (1915), Румунія (1916), США (1917). На початку війни був також підписаний єдиний договір між Англією, Росією та Францією.

Перша світова війна стала продовженням тієї політики, яку вели імперіалістичні держави у передвоєнний період. Балканські війни і колоніальні суперечності вкрай загострили всі міжімперіалістичні протиріччя. Поділ Європи на два ворогуючих блоки держав — Антанти і Троїстий союз — означав неминучість у тих умовах широко-масштабного воєнного конфлікту. В рамках обох блоків йшла консолідація сил. Так, у 1906 р. між Англією і Францією була досягнута домовленість про спільні дії проти Німеччини. У 1912 р. обидві держави підписали військово-морську конвенцію і Англія брала на себе зобов'язання обороняти французьке узбережжя. Того ж року аналогічна конвенція була підписана між Францією і Росією. Франція збільшила кількісний склад армії, з двох до трьох років підвищила строк служби. У Росії в 1913 р. була введена Велика воєнна програма, яка передбачала технічне переоснащення армії.

З другого боку, загальноновизнаним є той факт, що німецький імперіалізм поспішав розпочати війну, побоюючись втратити єдиного союзника — багатонаціональну Австро-Угорщину, яка була на грані розпаду (у зв'язку з італо-австрійськими протиріччями на Балканах від Троїстого союзу відійшла Італія). Крім того, Німеччина поспішала з розв'язанням війни, бо була впевнена у своїй перевазі в матеріально-технічному плані над потенційними противниками, особливо над Росією. Німецька армія в 1914 р. спиралася на величезний економічний потенціал, була оснащена найновішою зброєю

і технікою. На початок війни Німеччина завершила будівництво стратегічних залізниць як на сході, так і на заході країни, що давало їй змогу протягом всього двох тижнів мобілізувати й перекинути війська до місць військових дій. Тому німецький генеральний штаб розробив «план Шліффена», розрахований на блискавичний розгром французької армії ще до того, як російська армія зможе вести наступальні операції, щоб потім обрушитись всією силою німецької воєнної машини на російські збройні сили і примусити їх капітулювати.

Найгострішим вузлом протиріч у 1911–1914 рр. стали Балкани, зокрема Сербія перетворилася в арену боротьби між Австро-Угорщиною і Росією. На початку червня 1914 р. в Конопішті в замку спадкоємця австрійського престолу Франца Фердинанда відбулося його побачення з німецьким імператором Вільгельмом II. Обидва дійшли висновку, що настав найбільш сприятливий момент для початку війни. Перш за все, необхідно було скористатися обстановкою, розбити Сербію і утвердитися на Балканському півострові. Потрібен був привід для початку війни. У червні австрійська армія провела маневри біля сербського кордону. Глум над національними почуттями сербів досяг межі, коли Франц Фердинанд прибув 28 червня, у день сербської національної жалоби у зв'язку з іноземним завоюванням і втратою національної незалежності, в Сараєво. Провокаційний крок Фердинанда викликав величезне обурення у сербських демократичних і націоналістичних колах. У такій обстановці 28 червня 1914 р. в Сараєво членами сербської націоналістичної організації «Молода Боснія» були вбиті Франц Фердинанд і його дружина. Сараєвське вбивство викликало липневу кризу і стало приводом до війни. Одержавши звістку про нього, Вільгельм II зраділо вигукнув: «Тепер або ніколи!»

Під німецьким тиском Австро-Угорщина 23 липня пред'явила Сербії ультиматум і вимагала беззастережного його прийняття протягом 48 годин. Вимоги ультиматуму були несумісні з державним суверенітетом Сербії. За порадою Росії вона майже повністю погодилася з ними і лише питання про розслідування вбивства Франца Фердинанда пропонувала передати на обговорення міжнародного трибуналу в Гаазі, обіцяючи скоритися його рішенням. Проте Австро-Угорщина не була зацікавлена у розв'язанні конфлікту мирним шляхом і за настійною вимогою Німеччини 28 липня 1914 р. оголо-

сила Сербії війну. У відповідь царська Росія розпочала загальну мобілізацію. Тоді 1 серпня Німеччина оголосила війну Росії, а 3 серпня — Франції. Реалізуючи раніше розроблений план, Німеччина порушила бельгійський нейтралітет і вдерлася в Бельгію. Англія вимагала негайного виведення німецьких військ з Бельгії, але відповіді не одержала. Порушення бельгійського нейтралітету стало приводом для Англії, щоб оголосити 4 серпня війну Німеччині. Так розпочалася Перша світова війна, в яку впродовж 28 липня — 4 серпня втягнулися всі члени Троїстого союзу й Антанти. Для обох сторін війна була несправедливою і загарбницькою.

Всього у Першій світовій війні взяло участь 38 держав з населенням понад 1 млрд чоловік. Загальна чисельність армій досягала 70 млн чоловік. У роки війни було вбито 10 млн і поранено 18 млн чоловік. Перша світова війна мала дуже серйозні політичні наслідки, привела до цілого ряду революційних потрясінь і суттєво видозмінила політичну карту не тільки Європейського континенту, але й світу в цілому. Вироблені на Паризькій, а потім і Вашингтонській мирних конференціях у 1919–1922 рр. нові принципи міжнародного співіснування одержали назву Версальсько-Вашингтонської системи. Вона не ліквідувала всіх суперечностей, а лише тимчасово послабила старі і породила нові (між переможцями і переможеними, між країнами-переможницями, між державами Заходу та радянською Росією тощо). Головне, що у контексті підведення підсумків Першої світової війни були зафіксовані, підтверджені й закріплені системою договорів нові геополітичні зміни у Європі та світі. По-перше, припинили існування чотири великі імперії — Російська, Австро-Угорська, Німецька, Османська. По-друге, виникла низка нових європейських держав у Центрально-Східній Європі. По-третє, вперше утворилися соціалістичні радянські держави нового типу. По-четверте, були суттєво змінені, перекроєні в інтересах держав-переможниць і новостворених країн кордони в Європі. Все це принципово змінило розстановку сил як на європейській, так і на міжнародній арені й визначило нові важливі тенденції розвитку всієї системи міжнародних відносин, які кардинально вплинули на їх еволюцію в міжвоєнний період.

Пропонована Читачу колективна монографія — п'ята із серії наукових праць з історії світових воєн, підготовлених українськими істориками, міжнародниками, політологами під науковою редакцією

доктора історичних наук, професора С.С.Трояна¹ — присвячена 100-річчю завершення Першої світової війни. Авторські дослідження у вигляді окремих змістовно і тематично пов'язаних розділів акцентують увагу на складних і часто суперечливих проблемах витоків, характеру і наслідків Великої війни 1914–1918 рр. Наукові розвідки охопили широке коло теоретико-концептуальних, політичних і міжнародних питань досліджуваного періоду. Висловлюємо сподівання, що вони не лише розширять і поглиблять знання про актуальні й сьогодні історичні події столітньої давності, але й інспірують появу нових досліджень з історії, політики, міжнародних відносин Першої світової війни.

Джерела і література

1. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х книгах. — Кн. 1: Історичні нариси / Упорядн. О. Реєнт; Ред. кол.: В. А. Смолій (голова). НАН України. Інститут історії України. — К.: ТОВ «Видавництво «КЛЮ», 2014. — 784 с.
2. Віднянський С.В. Перша світова війна як найбільша криза європейської цивілізації: (До 90-річчя початку Великої війни) / С.В. Віднянський // Історичний журнал : Наукове громадсько-політичне видання. — 2004. — № 9. — С. 7–15.
3. Кортунув С.В. Крушение Вестфальской системы и становление нового мирового порядка [Электронный ресурс] / С.В.Кортунув. — Режим доступа: <http://www.wpec.ru/text/200708310905.htm>
4. Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер. — М.: Ладомир, 1997. — 848 с.
5. От миропорядка империй к имперскому миропорядку / Отв. ред. Ф.Г. Войтоловский, П.А. Гудев, Э.Г. Соловьев. — М.: НОФМО, 2005. — 204 с.

¹ Світові війни в історії та долі людства (до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн): Монографія / Наукова редакція д.і.н. проф. С.С.Трояна. — К.: ДП «Пріоритет», 2014. — 312 с.; Мировые войны в истории человечества (к 100-летию начала Первой и 75-летию начала Второй мировых войн): Монография / Научная редакция д.и.н. проф. С.С.Трояна. — К.: НИКА-Центр, 2015. — 256 с.; Перша світова війна у фокусі історії (дипломатичні та політичні колізії Великої війни): Монографія / Наукова редакція д.і.н. проф. С.С.Трояна. — К.: Кондор-Видавництво, 2016. — 296 с.; Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій: Монографія / Наукова редакція д.і.н. проф. С.С.Трояна. — К.: Кондор-Видавництво, 2017. — 212 с.

6. Первая мировая война, Версальская система и современность. Сборник статей. — СПб., 2012. — 350 с.
7. Системная история международных отношений: В 4 т. 1918–2003. События и документы / Под ред. А.Д. Богатурова. Том I. — М.: Московский рабочий, 2000. — 520 с.
8. Системная история международных отношений: В 2 т. Т. 1. События 1918–1945 гг. / Под ред. А.Д.Богатурова.. — М.: Культурная революция, 2006. — 480 с.
9. Сыч О.И. Национальный аспект Версальской системы / О.И. Сыч // Вопросы истории. — 2004. — № 1. — С.126–133.
- 10.Троян С.С. Немецкая Mitteleuropa: историческая ретроспектива (немецкие планы создания Серединной Европы конца XIX — начала XX века) / С.С.Троян, В.П.Фисанов. — Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2013. — 96 с.
- 11.Троян С.С. Німеччина у боротьбі за «місце під сонцем» (колоніальна та «світова політика» в 1884–1900 рр.) / С.С. Троян. — К.: Видавничий дім «Кондор», 2017. — 152 с.
- 12.Leonhard J. Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkrieges / Jörn Leonhard. —München: Verlag C. H. Beck, 2014. — 1157 S.
- 13.Münkler H. Der Große Krieg. Die Welt 1914 bis 1918 / Herfried Münkler. — Berlin: Rowohlt, 2013. — 928 S.
- 14.Neiberg Michael S. Taniec furii. Wybuch pierwszej wojny światowej oczami Europejczyków / Michael S. Neiberg. — Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013. — 352 s.

РОЗДІЛ І. НА ШЛЯХУ ДО 1914 РОКУ

Сергій Троян

ДИПЛОМАТІЯ КОЛОНІАЛІЗМУ: ГЕЛЬГОЛАНД-ЗАНЗІБАРСЬКА УГОДА 1890 Р. ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

У 1891 р., острів Гельголанд у Північному морі перейшов від вікторіанської Англії до кайзерівської Німеччини і став частиною німецької землі Шлезвіг-Гольштейн. Це була єдина здобута німцями в кінці XIX ст. в боротьбі за колонії територія, яку Німеччина зберегла в результаті поразки в Першій світовій війні та умов Версальського мирного договору 28 червня 1919 року. Можливо не випадково всемогутня Кліо розпорядилася таким чином, адже саме на Гельголанді 175 років тому — в 1841 р. — німецький поет Август Генріх фон Фаллерслебен написав на музику Йозефа Гайдна «Пісню німців», яка 11 серпня 1922 р. була проголошена гімном Веймарської Німеччини. У період Третього рейху виконувався тільки перший стовпчик з словами «Німеччина понад усе, понад усе в світі». Після об'єднання Німеччини 3 жовтня 1990 р. гімном ФРН став третій стовпчик «Пісні німців», що починається рядком «Єдність і право і свобода для німецької Вітчизни!». З огляду на це зберігає актуальність дипломатична історія англо-німецького колоніального протистояння останніх десятиліть XIX ст., зокрема укладення Гельголанд-Занзібарського договору 1 липня 1890 р. та його геополітичних і суспільних наслідків.

Намагаючись підпорядкувати колоніальну експансію своїм завданням в Європі та уникнути гострих конфліктів з Англією, рейхсканцлер Отто фон Бісмарк у грудні 1888 р. демонстративно проголосив: «Моя карта Африки знаходиться в Європі» [1]. Він навіть заявив, натякаючи на несанкціоновані імперським керівництвом самочинні дії німецького колоніального ділка і лідера Товариства німецької колонізації/Німецької Східноафриканської компанії Карла Петерса по

захопленню нових територій, що проповідь подальших колоніальних загарбань у Східній Африці продиктована амбіціями окремих осіб і не відповідає національним інтересам країни.

Результатом політики німецького і британського урядів по врегулюванню східноафриканських колоніальних колізій стало укладення відповідної угоди. Так як у її основі знаходився обмін островами Гельголанд у Північному морі та Занзібар в Індійському океані, то вона отримала назву Гельголанд-Занзібарської. Мета пропонованої наукової розвідки — на основі вивчення оригінального комплексу джерел і компаративного аналізу історичних досліджень розкрити зміст Гельголанд-Занзібарського договору в справі врегулювання англо-німецьких колоніальних суперечностей і його вплив на різні групи німецького суспільства.

У березні 1890 р. пішов у відставку канцлер Отто фон Бісмарк. Новий уряд очолив керівник військово-морського відомства генерал Лео фон Капріві. Обов'язки міністра закордонних справ від Г. Бісмарка перейшли до Маршалла фон Біберштейна. Цікаво, що сам князь Бісмарк в одній з розмов з кореспондентами так охарактеризував канцлера Капріві: «Капріві я ціную більше, ніж кого-небудь: він гарний, навіть кращий з наших генералів, жаль тільки, що йому доводиться знайомитися з політикою. Він, втім, не може багато змінити в даному мною політиці напрямку. Колії вибиті такі глибокі, що політична колісниця повинна слідувати ними» [2].

Однак уже на перших порах зміна співвідношення сил у правлячому таборі кайзерівської Німеччини внесла деякі суттєві корективи у її зовнішньополітичний курс. Впливові англійські політики й економісти підкреслювали, що «Капріві займає більш лояльну позицію стосовно Британської імперії» [3]. Щодо колоній Капріві відкрито признавався, що, на його думку, найгірше, що могло б статися для Німеччини, це якби їй подарували Африку. У записці рейхстагу він оголошував період підняття німецького прапора в безгосподарних заокеанських територіях і укладення договорів з туземними вождями і князьями закінченим, для того щоб можна було переварити здобуте.

Капріві вважав, що назріла необхідність невідкладного розв'язання англо-німецьких суперечностей на сході Африки. Обидві сторони прагнули знайти такий шлях урегулювання конфлікту, який задовольнив би як Великобританію, так і Німеччину, і водночас мінімально зачіпав інтереси колоніальних кіл. При цьому англійський прем'єр-

міністр Солсбері використав погіршення російсько-німецьких відносин і зазіхання Німеччини на о. Гельголанд у Північному морі. 13 травня 1890 р. він запропонував Німеччині цей острів взамін за поступки у Східній Африці.

Слід зауважити, що ще у 1884 р. приборати до своїх рук Гельголанд хотів Отто фон Бісмарк. Він направив відповідний проект англійському уряду. Але пропозиція рейхсканцлера не зустріла ніякої позитивної реакції у Лондоні. Всю відповідальність за провал проекту Бісмарк постарався перекласти на Англію і німецького посла в Лондоні графа Мюнстера. Останнього він звинувачував у нерішучому веденні переговорів з англійським урядом. Значення о. Гельголанд особливо зросло для Німеччини після початку будівництва Кільського каналу в 1887 р. (закінчене у 1895 р.). Канал мав з'єднати Північне і Балтійське моря і тому Гельголанду, як важливому опорному пункту, відводилася особлива роль у німецьких військово-морських планах.

На початку 1890 р. деякі придворні кола в Англії, Данії, Німеччині навіть надіялися шляхом потрійного обміну викликати зближення між Берліном і Копенгагеном. Англія передавала би Данії острів Гельголанд взамін дрібних островів Антільського архіпелагу, які належали датчанам. Данія, у свою чергу, обмінювала б Гельголанд на датські райони північної частини землі Шлезвіг-Гольштинія. Але новий німецький імператор Вільгельм II Гогенцоллерн заявив, що Німеччина може розпоряджатися своїми африканськими володіннями як їй тільки забажається, але вона не має права віддавати жодної п'яді землі, яка скроплена німецькою кров'ю.

Німецькому уряду сподобалася пропозиція лорда Солсбері і він пішов на складні переговори про поділ і розмежування територій у Східній Африці. В Європі, як видно з донесень російських дипломатів, навіть стали побоюватися можливого зближення між Німеччиною та Великобританією. «Тепер Європі доводиться рахуватися з фактом спільних дій в Африці двох колишніх суперників — Німеччини й Англії» [4], — повідомляв 7 травня 1890 р. з Лондона в Санкт-Петербург російський посол Є. Стааль.

1 липня 1890 р. в Берліні обидві сторони підписали договір, який в історичній літературі одержав назву Гельголанд–Занзібарського пакту. Німеччина віддавала Англії значну частину своїх колоніальних володінь на східноафриканському узбережжі та острів Занзібар в обмін на острів Гельголанд у Північному морі [5].

До Великобританії відійшли колишні німецькі володіння:

- 1) Віту, який мав статус султанату;
- 2) райони, розташовані в міжріччі Тана — Джуба, а також південніше до кордонів Єгипту і на схід від західного водорозділу Верхнього Нілу;
- 3) території, що лежали на захід від оз. Вікторія (Буганда) та у верхів'ях Нілу (Ваделай);
- 4) Ньясаленд і північно-східні райони Північної Родезії.

Німеччина також визнавала англійський протекторат над Занзібаром. У загальному підсумку за Гельголанд-Занзібарським договором територія Британської колоніальної імперії збільшувалася на 1 млн. кв. миль.

Німеччина за договором одержала:

- 1) о. Гельголанд у Північному морі;
- 2) смугу східноафриканського узбережжя (з виплатою компенсації султану);
- 3) о. Мафія біля Занзібара;
- 4) смугу території шириною 20 миль, яка давала Німецькій Південно-Західній Африці вихід до р. Замбезі.

Німецькі колонізатори також добилися дуже вигідного прирощення територій до Камеруну і Того, які були їхніми колоніями. Крім того, німецькі східноафриканські володіння одержували міжнародне визнання. Всього Німеччина придбала 400 тис. кв. миль територій. Угода встановлювала кордони між німецьким Тоголендом і британською колонією Золотий Берег, а також між німецьким Камеруном і британською Нігерією. Вона проголошувала свободу переміщення і торгівлі в районі озера Чад, декларувала взаємне визнання прав приватних і юридичних осіб, а також свободу місіонерської діяльності у колоніальних володіннях сторін.

Гельголанд-Занзібарський договір був доповнений угодою з Францією від 17 листопада 1890 р. Згідно неї Німеччина одержувала володіння занзібарського султана на материк у о. Мафія (султан Занзібару відмовлявся від своїх претензій). Підписання цієї угоди було обумовлено приєднанням Німеччини до гарантійного договору відносно Занзібару, укладеного між Францією та Англією ще 10 березня 1862 р.

Незважаючи на те, що острів Гельголанд відіграв значну роль у подальшому військово-морському розвитку Німеччини — окрім

укріплення безпеки узбережжя, він став головною базою німецького флоту — Гельголанд-Занзібарський договір не допоміг німецькому уряду вирішити двох важливих зовнішньополітичних завдань:

по-перше, кабінету Капріві не вдалося суттєво покращити англо-німецькі відносини;

по-друге, не виправдалися надії дипломатів з Вільгельмштрассе примусити Великобританію вступити до Троїстого союзу, хоча на деякий час вона й стала настільки близькою до Троїстого союзу, наскільки це можливо для держави, яка в ньому не бере участі.

До того ж Гельголанд-Занзібарська угода об'єктивно стала ще одним стимулом для початку конкретних переговорів про союз між Францією та Росією. Такої думки дотримувався, зокрема, барон Ф. фон Гольштейн [6]. Якщо додати до цього значні територіальні втрати Німеччини в Східній Африці, то не дивлячись на здобуття о. Гельголанд і міжнародне визнання німецьких східноафриканських володінь, які залишилися, договір був настільки нерівноцінний, що викликав великий громадський і політичний резонанс у країні. «Русский вестник» відзначав, що цей факт для неї рівносильний «зреченню від суперництва з Великобританією на поприщі колоніальної політики, яка ще недавно проголошувалася настійною потребою і національним завданням Німецької імперії». Оцінюючи англо-німецьку угоду та ситуацію в Німеччині, газета «Московские ведомости» писала: «Теперішнє становище краще всього характеризується тим, що в суспільстві і зовсім не таємно, а відкрито говориться: при Бісмарку нічого подібного не могло б статися» [7].

Найбільше договором 1890 р. були невдоволені колоніальні та шовіністичні кола німецького суспільства. Різко негативно відреагував на укладення Гельголанд-Занзібарського пакту Карл Петерс. Його прагнення до безмежних завоювань в Африці можна було уподібнити до снів одного географі, якому після того, як на протязі дня розглядав нову карту Африки, приснилося, нібито на ньому лежить величезна географічна карта, причому річки текли прямо по його тілу. Дізнавшись, що Німеччина підписала договір про поділ Східної Африки, Петерс настільки вийшов з себе, що змушений був провести дві години зачиненим, щоб відновити рівновагу. Коментуючи англо-німецьку угоду, він заявив, що Німеччина «обміняла три королівства — Віту, Буганду й Занзібар — на ванну в Північному морі» [8]. Тому не втрачаючи часу, доктор вирішив згрупувати навколо себе опозиціонерів.

Вони називали Гельголанд-Занзібарський пакт «договором про відмову» і на мітингах протесту вимагали його відміни.

У Лейпцигу керівники Колоніального товариства влаштували збори. На них вони заявили, що імперський уряд поступився інтересами Німеччини в Африці і приніс у жертву англійцям надбання німецького народу. Один з ораторів стверджував, що націонал-ліберали виявили відсутність всякої енергії, бо прямий обов'язок наказував їм захистити інтереси німецького народу. Опозиціонери навіть сформували комітет, який опублікував адресований «чесним німцям» заклик зробити свої пожертвування у створений «фонд Петерса». Члени німецького колоніального гуртка в Цюріху вирішили від імені німецьких патріотів скласти петицію проти англо-німецької угоди і звернутися в рейхстаг з проханням, щоб договір з Великобританією був визнаний недійсним. На зборах Колоніального товариства в Кельні 1 липня 1890 р. виступив імперський комісар у Східній Африці капітан Ліберт. Він заявив, що завжди був «фанатичним прихильником» колоніальної політики Німеччини і тому вкрай невдоволений підсумком англо-німецьких переговорів, які завершилися «непростими поступками на користь англійців» [9].

Невдоволені підписанням Гельголанд-Занзібарського пакту, на загальних зборах Колоніального товариства в Берліні його учасники прийняли наступну резолюцію з трьох пунктів:

1) висловити урядові подяку «за енергійне сприяння справі припинення торгівлі невольниками і розвитку культури в Африці»;

2) не розуміючи мотивів, якими керувався уряд при укладенні договору з Англією про поділ Східної Африки, «товариство все-таки дозволяє собі констатувати, що судячи з враження, яке справила ця угода на громадську думку, вона здійснена на шкоду німецьким колоніальним проектам в Африці». Товариство жалкує, що таким чином «завдано відчутного удару колоніальному руху, який зробився вже важливим фактором суспільного життя Німеччини»;

3) товариство бажає, щоб у майбутньому уряд не робив ніяких колоніальних поступок.

Все це дало поштовх різкому піднесенню чергової хвилі шовінізму в німецькій пресі, яка висувала ура-патріотичні лозунги. За повідомленнями газет, німецькі екстремісти вимагали від уряду перегляду договору, а «патріотів» закликали розпочати боротьбу за «свої» права в Східній Африці.

Проти Гельголанд-Занзібарського пакту різко виступила німецька преса різного політичного спрямування. Так, газета «Кельніше Цайтунг» писала: «Хто розуміє і співчуває колоніальним прагненням Німеччини, той прочитає угоду з Англією не інакше як з жахом». Мюнхенська «Альгемайне Цайтунг», яка не була органом жодної політичної партії, порівнювала Гельголанд з грудочкою цукру, якою Англія підсолодила призначену нею для Німеччини гірку пілюлю. Газета запитувала: «Невже становище Німеччини настільки хитке, що заради дружби з Англією необхідні такі великі жертви?». Вона не бачила підстав для того, щоб на угоду конкурентам в особі англійських підприємців компрометувати позицію Німеччини відносно Росії та Франції, а також відкидати в сторону німецькі колоніальні зазіхання. Газета навіть надрукувала кілька статей, у яких виражала занепокоєння з приводу відсутності свідомої твердості і єдності в діях та намірах уряду з часу відставки князя Бісмарка. «... На місце випробуваних практичних правил неминуче з'являється схильність до експериментів, до втрати зайнятих позицій для збуджування симпатій», — з жalem констатувала «Альгемайне Цайтунг». Під втратою «міцних позицій» у внутрішній і зовнішній політиці газета мала на увазі, поперше, передачу англійцям африканських земель, на які німці нібито мали переважające право, а, по-друге, відмову від антисоціалістичного закону 1878 р. Навіть орган ліберально-буржуазної партії прогресистів газета «Фоссіше Цайтунг» незадовго до підписання Гельголанд-Занзібарського договору застерігала, що «хоча острів Гельголанд має значення для Німеччини, але все ж, навіть у морських колах, це значення не вважається надзвичайно важливим і здобуття його не компенсувало би інтересів Німеччини в області африканських озер». Приблизно в такому ж тоні невдоволення договором 1890 р. були витримані виступи друкованих органів консервативних партій і партії Центру («Нойє Пруссіше Цайтунг», «Пост», «Кройццайтунг», «Германія»).

Серед вищих німецьких воєнних чинів також були незадоволені Гельголанд-Занзібарським договором. Їх настрої певною мірою висловив тодішній начальник німецького генерального штабу граф Вальдерзее. Він вважав, що кайзер на угоду своєму давньому бажанню заволодіти островом Гельголанд зрадив колоніальні інтереси Німеччини. Але його критика була опублікована в пресі лише після Першої світової війни, коли німці за умовами Версальського мирного договору змушені були знищити всі військові споруди на острові.

Проти англо-німецького договору висловилися також капітан Ліберт і призначений заступником керівника Колоніального відділу міністерства закордонних справ майор Вісман. Щоправда, розуміючи збудження колоніальних кіл, останній допускав, що Гельголанд-Занзібарська угода — це тільки політичний маневр німецького уряду.

Проти пакту з Великою Британією і втрати частини східноафриканських територій висловився князь О. фон Бісмарк. Він скористався настроями громадської думки в країні і різко критикував цю угоду. Ще під час переговорів між Англією і Німеччиною Бісмарк заявив, що дуже велика ціна, яку британський уряд запросив за передачу німцям острова Гельголанд. Екс-канцлер через свою газету «Гамбургер Нахріхтен» викривав байдужість Капріві до імперських інтересів Німеччини [10].

Дуже неоднозначною була оцінка Гельголанд-Занзібарського договору німецькими соціал-демократами. В цілому соціал-демократична партія засудила цей пакт. Про це свідчать передові статті в «Соціал-демократі» і «Берлінер Фольксблат», виступ у рейхстазі соціал-демократа Штадтхагена. У них договір характеризувався як угода колонізаторів. Штадтхаген, зокрема, зазначив: «Виникає думка, що тих, кому належить земля, поділена між двома європейськими державами, зовсім не питали» [11]. Така позиція означала осуд будь-якої колоніальної політики: і тієї, яку проводила держава, і тієї, яку здійснювали самостійно колоніальні товариства.

Проти англо-німецької угоди 1890 р. виступили жителі о. Гельголанд. Англійський кореспондент зібрав відомості у різних груп його мешканців і дійшов переконання, що немає і 5 % всього населення, яке співчувало б приєднанню до Німеччини. Його повідомлення надрукувала російська преса: «Я знайшов, що острів'яни сильно збентежені і приголомшені несподіваною передачею їх острова Німеччині. Вони всі проти передачі і зовсім не приховують свого обурення проти цієї угоди» [12]. Про це ж писав Ф.Енгельс у листі до В.Лібкнехта 19 червня 1890 р.: «Отже, Гельголанд повинен стати німецьким. Я наперед радію, уявляючи, як лементуватимуть браві гельголандці, що відбиватимуться обома руками від приєднання до великої вітчизни-казарми. І вони цілком праві: відразу ж після приєднання їх острів буде перетворений у велику фортецю, що домінуватиме над розташованою на північний схід від нього якірною стоянкою; бідолах виселять так само, коли б вони були звичайними ірландськими орен-

дарями або шотландськими вівцями, які поступаються місцем перед оленями» [13].

Цікаво, що в самій Німеччині група молоді висловила незадоволення щодо цієї спроби германізації. Справа в тому, що на Гельголанді знаходилася церва, де вінчалися без всяких паперів. Німецька молодь, яка бажала одружитися без дозволу батьків, відправлялася туди і за які-небудь 50 марок опраправляла весілля. У 1889 р. було зареєстровано 93 подібних шлюби. Зрозуміло, що з введенням на острові німецьких порядків припинялася його слава німецького Гретна-Гріна, і німецька молодь уже наперед оплакувала неможливість одружитися так легко і зручно.

Щоб позбавитися від різкої критики німецької громадськості та колоніальних кіл, кабінет Капріві опублікував офіційний меморандум на підтримку Гельголанд-Занзібарського договору. Згідно заяви уряду, завдяки здобутій у результаті англо-німецької угоди дружбі з Великобританією, Німеччина зміцнила своє становище в Європі. В урядовому меморандумі також відзначалося, що німецькі колонії у Східній Африці не могли компенсувати витрати і збитки, з якими Німеччина зіткнулася би у випадку війни з Англією. Виходячи з заяви кабінету Капріві, Гельголанд становив для Німеччини набагато більшу цінність, ніж віддалені від Великобританії східноафриканські райони. Територій, які імперія зберегла за собою у Східній Африці, достатньо для одержання прибутку при умові, що німецькі піддані припинять піднімати прапори і почнуть обробляти землю. Цей меморандум повністю підтверджує думку німецько-американського ученого Г.Хальгартена, що «з точки зору політичних ідеалів тодішнього німецького уряду укладення договору було великим політичним успіхом» [14]. Вершиною вшанування німецьких творців Гельголанд-Занзібарського пакту стали знаки «монаршої милості» щодо його головних авторів: посла в Лондоні графа Гатцфельда нагородили орденом Чорного орла, а керівник зовнішньополітичного відомства Маршалл одержав чин таємного радника.

Про зміну у ставленні німецького уряду до питань колоніальної політики свідчили переміни у системі підпорядкування та управління колоніями. Ще навесні 1890 р. уряд Капріві прийшов до компромісу з Німецькою Східноафриканською компанією. За підтримку останнього Гельголанд-Занзібарського договору він погоджувався взяти на себе управління Східною Африкою і здійснити оздоровлення компанії,

щоб урятувати її від банкрутства і зробити прибутковою. 20 листопада 1890 р. Німецька Східноафриканська компанія підписала договір з імперським урядом про передачу йому прав суверенітету, якими компанія володіла у відповідності з «охоронною грамотою». Договір підписали рейхсканцлер Капріві і чотири представники компанії, у тому числі її голова банкір К.Хейдт. Уряд одержував усі права на колоніальні володіння у Східній Африці.

Отже, необхідні відзначити, що Гельголанд-Занзібарський договір 1890 р. став для німецької громадськості першою ознакою того, що курс зовнішньої політики уряду змінився. Навіть Гольштейн у березні 1891 р. змушений був констатувати той факт, що Німеччина ставить свої європейські справи вище колоніальних інтересів. Критика англо-німецького договору означала спробу політичних течій, колоніальних кіл і громадськості взагалі показати своє ставлення до повороту в німецькій зовнішній політиці. Прийшовши до висновку, що поодиночі неможливо змусити уряд активізувати курс на захоплення нових колоній, німецькі колоніально-шовіністичні кола вирішили об'єднатися. Таке об'єднання повинно було здійснитися на основі ідеологічних принципів створення Великої Німеччини шляхом проведення активної і успішної експансії в Європі, яка доповнювалась би новими заокеанськими колоніальними загарбаннями.

На хвилі боротьби проти Гельголанд-Занзібарського договору відбулася консолідація німецьких колоніальних і шовіністичних кіл. Зростання шовінізму й експансіоністських тенденцій у німецькому суспільстві, їхнього впливу на ідеологічні та політичні засади колоніалізму визначальним чином характеризували внутрішньополітичну ситуацію в умовах визрівання та переходу кайзерівської Німеччини до «світової політики» у 90-х рр. XIX ст. Активними її провідниками стали не лише державні та політичні кола, але й певна частина німецького суспільства, яка згуртувалася довкола створеного у той час Пангерманського союзу. Все це вело до стрімкого загострення міжнародної обстановки і наближення Великої війни між тогочасними потужними міжнародними акторами.

Джерела і література

1. Die Grosse Politik der europäischen Kabinette 1871-1914: Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Bd. 1–40. — B.: Deutsche Verl.-Gesellschaft, 1922–1927. — Bd.4. — S. 176.

2. Московские ведомости. — 1890. — 21 мая.
3. Economist. — 1890. — 17 мая. — P.614.
4. Архив внешней политики Российской империи. — Ф. Канцелярия. — № 133. Оп. 470. — Д. 64. — 1890. — Л. III.
5. Das Staatsarchiv. Sammlung der offiziellen Aktenstücke zur Geschichte der Gegenwart. — Bd. 51. — Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1891. — S.151 u. w.
6. Holstein F. Die geheimen Papiere: In 4 Bde / F.Holstein. — Göttingen: Musterschmidt, 1956–1963. — Bd. 3. — № 339.
7. Русский вестник. — 1890. — Т. 209. — № 7. — С. 335; Московские ведомости. — 1890. — 15 июня.
8. Sell M. Das deutsch-englische Abkommen von 1890 / M. Sell. — Bonn: Dümmler, 1926. — S. 39.
9. Правительственный вестник. — 1890. — 8 июля.
10. Бисмарк О. Мысли и воспоминания: Пер. с нем.: В 3-х т. / О. Бисмарк. — М.: Соцэргиз, 1940-1941. — Т. 3. — С. 117-120.
11. Stenographische Berichte Über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. — В.: Norddeutsche Buchdruckerei und Verl.-Anst., 1871 — . — Bd. 2. — 1890. — 9 December. — S. 815.
12. Московские ведомости. — 1890. — 17 июня.
13. Энгельс Ф. — Либнехту В. — 1890. — 19 червня // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. 2-ге вид. — Т. 37. — С. 337.
14. Хальгартен Г. Импералиализм до 1914 года. Социологическое исследование германской внешней политики до первой мировой войны / Г.Хальгартен [Пер. с нем.]. — М.: Изд-во иностр. л-ры, 1961. — С. 158.

СУСПІЛЬНА РЕАКЦІЯ НА УЛЬТИМАТУМ 1890 Р.: З ІСТОРІЇ АНГЛО-ПОРТУГАЛЬСЬКОГО КОЛОНІАЛЬНОГО ПРОТИСТОЯННЯ В АФРИЦІ

Впродовж останньої чверті XIX ст. проблема колоніального розподілу Південної Африки здійснювала дедалі помітніший негативний вплив на англо-португальські відносини. Обидві країни мали власні масштабні проекти, пов'язані з майбутнім устроєм цих земель. Для Англії найважливішим африканським проектом стала ідея створення безперервної смуги володінь від Капської колонії до Єгипту, для Португалії — від Анголи до Мозамбіку.

Претензії Лісабона на суверенітет над великим коридором, що зв'язував прибережні райони Анголи та Мозамбіку суцільною смугою португальських володінь, картографічно матеріалізувалися в знаменитій «рожевій мапі», яка стала засобом вироблення масового уявлення про власну імперію. На мапі рожевим кольором позначалися території, на які Португалія мала намір пред'явити свої «історичні права». Хоча це, за влучним виразом американського історика Чарльза Е. Ноуелла, «було швидше прийняттям бажаного за дійсне, ніж суцільними володіннями» [7, р. 136], мапа швидко заволоділа уявою людей, ставши своєрідним національним символом, який втілював патріотичний міф, заснований на ідеї відродження втраченої імперської величі. Прощтовхуючи «рожеву мапу», португальський уряд намагався відновити свій статус великої колоніальної держави, остаточно втрачений після Берлінської конференції 1884–1885 рр. Однак, португальська вісь захід-схід і британська вісь південь-північ не могли співіснувати.

Зважаючи на репрезентативність історіографії, ми не будемо вдаватися у деталізацію причин, перебігу та сутності англо-португальського конфлікту. Мету ж пропонованого дослідження вбачаємо у проведенні порівняльного аналізу реакції британського та португальського суспільства на ультиматум 1890 р.

Оскільки ключ до розуміння подальших внутрішніх колізій лежить у царині міжнародних відносин, варто бодай пунктирно окреслити особливості англо-португальських відносин кінця XIX ст. У

1880-х рр. португальське колоніальне марення було переважно латентним, а протистояння в основному велося на дипломатичному рівні. Однак, наприкінці десятиліття в Лондон почали надходити тривожні новини, пов'язані з активізацією португальських експедиційних військ на спірних територіях. Двосторонні відносини стрімко загострювалися. Кульмінація настала 11 січня 1890 р., коли британський прем'єр-міністр Роберт Солсбері відправив у Лісабон ультиматум із категоричною вимогою вивести португальські війська з території проживання племен макололо і машона та регіону Шире-Ньяса (Малаві), де зіткнулися інтереси двох країн. Ультиматум містив попередження про те, що у випадку невиконання цих вимог, Лондон піде на розірвання дипломатичних відносин і застосує силу, для чого туди прибуло британське судно «Еншантресс» [12, р. 1].

Ультиматум спричинив у Лісабоні сильний ажіотаж. Португальський уряд усвідомлював своє хитке становище не лише у районі спірних територій, але й на міжнародній арені. В умовах запеклої колоніальної боротьби лише за допомогою Британії Португалія могла втримати свої, порівняно не великі, однак важливі для неї володіння, як в Африці, так і за її межами (на західному березі Індії, в Південному Китаї (Макао) та на острові Тимор). Відтак Лісабон не знайшов жодної розумної альтернативи, окрім як виконати цей ультиматум. Державна рада затвердила наступну відповідь уряду: «Зіткнувшись із загрозою неминучого розриву відносин з Великою Британією, і всіх наслідків, які можуть бути ним викликані, уряд Його Величності вирішив поступитися вимогам... Уряд Його Величності вважатиме спірне питання остаточно вирішеним у випадку посередництва або арбітражу і направить генерал-губернатору Мозамбіку накази, яких вимагала Велика Британія» [1, с. 212]. Відповідь Лісабона спровокувала внутрішні потрясіння в країні, здійнявши потужну хвилю антибританських націоналістичних настроїв.

Як відомо, з початку 1880-х рр. націоналізм виступає потужною політичною силою. Фактично кожна держава в Європі перетворювалася на національну. Зважаючи на синхронність світової історії, не стала виключенням і Португалія, де націоналізм перестає бути доктринальним ядром декількох ліберальних інтелектуалів, які боролися з абсолютизмом на початку століття, перетворюючись на справжній ідеологічний цемент цілої «уявної спільноти». Кілька десятиліть відносної політичної стабільності та повільної, але неухильної індустрі-

алізації країни здійснили істотний вплив на свідомість португальців. Зростання національної самосвідомості відбувалося одночасно з виникненням промислової та комерційної буржуазії і міського пролетаріату. Вирішальну роль у формуванні нації відіграло те, що Бенедикт Андерсон називає «друкованим капіталізмом», коли завдяки ринковому буму відбулося широке розповсюдження друкованої літератури національними мовами.

Проект будівництва нації йшов пліч-о-пліч з проектом будівництва імперії. Важливим постулатом національної ідеї була концепція пробудження батьківщини як імперської держави, яка прагне компенсацій за минулі приниження і повернення давно втраченого престижу, представленої колишніми символами і сучасними героями. Інтереси відновленої імперії мали захищатися впливовими інститутами, такими як Лісабонське географічне товариство і, на переконання націоналістів, антимонархістів і федералістів, Португальська республіканська партія, яку політичні події незабаром висунули в авангард протесту й агітації.

Щойно новина про ультиматум стала надбанням громадськості, португальські оцінки англо-португальських відносин почали виразно радикалізуватися. Так, у ті дні щоденна португальська газета «O Século» закликала співвітчизників до консолідації та спротиву британському військово-морському флоту, який, нібито, пливе з Гібралтару бомбити Лісабон. На першій шпальті видання пропонувалося піддати британські кораблі, «флот безжального і жорстокого Джона Булля», патріотичному артилерійському обстрілу. У статті наголошувалося на підтримці цієї пропозиції Францією, Іспанією та Італією [2, р. 1].

На нашу думку, малоімовірно, що Португалія у цьому конфлікті могла отримати підтримку з боку великих держав. Справа в тому, що узгодження на Берлінській конференції 1884–1885 рр. нового принципу розмежування африканських територій, обумовило субалтернізацію Португалії в «європейському концерті». Критерієм розподілу відтоді стали не історичні права на географічні відкриття, на чому наполягав Лісабон, а ефективна окупація, що відповідало експансіоністським інтересам основних колоніальних хижаків. Важливість португальського фактору зменшувалася як шагренева шкіра. Показовими видаються міркування португальського міністра військово-морського флоту та заморських територій Антоніо Енеса. Ось що він записав у своєму щоденнику напередодні ультиматуму: «Англія зби-

рається влаштуватися посеред наших володінь. Звичайно, якщо ми сидітимемо склавши руки, вона виштовхне нас у море. Розраховувати на європейський захист, зокрема на Німеччину, є повним абсурдом. Вона заради нас навіть пальцем не поворухне» [8, р. 411].

Ультиматум викликав сильні антибританські настрої по всій Португалії. Підтримуючи португальські претензії в Африці, лісабонська преса підігрівала антибританську реакцію. Журналісти, поети, письменники, студенти та громадськість у цілому протестували проти «грубого порушення міжнародного права». На конференціях, вуличних демонстраціях, політичних мітингах, у незліченних поемах, статтях, брошурах і карикатурах англійці зображувалася підступною нацією піратів і корисливих торгівців, здатною на найобразливіші та найогидніші вчинки проти свого давнього союзника.

Суспільна реакція характеризувалася не лише жорсткими антибританськими, але й антимонархічними випадками. Політика монархії розглядалася як акт національної зради. Король й уся династія Браганса були затавровані боягузами, розбещеними торгівлею святою батьківщиною заради власних меркантильних інтересів. Один із безпосередніх учасників тих подій відмічав їхню потенційну революційність. За наявності єдиного політичного центру, який би кинув рішучий виклик існуючій владі, монархія цілком могла зазнати краху [10, р. 96–104].

Проте, «народний рух», як його називали республіканські газети, представляв дискретний континуум протестних виступів найрізноманітніших соціальних, політичних і економічних груп. Незважаючи на масштаб і бурхливість, він, за великим рахунком, залишився політично нешкідливим. Протести обмежилися закликами до збройного опору, всенародним збором пожертв на купівлю військового корабля, бойкотом британського імпорту і збуту британської продукції, а також утисками британських підданих, які, зокрема, проявлялися відмовою останнім у прийомі в театри та готелі. Лунали навіть пропозиції очистити португальську мову від англійських запозичень і заборонити викладання англійської мови в португальських школах [9, р. 385]. Коротше кажучи все, що здавалося англійським, переслідувалося і публічно ганьбилося.

У даному контексті викликає зацікавленість стаття «Політика неперекладу: тематичне дослідження англо-португальських відносин» [5]. Її автор давно і добре відомий у певних наукових колах. Це — професор порівняльної літератури Лісабонського університету Жоао

Феррейра Дуарте. Систематизувавши всі переклади Шекспіра, видані в Португалії з 1874 по 1900 рр., він відстежив певну закономірність: усі вони виходили друком у 1880-х рр. — період, для означення якого вчений запропонував вживати визначення «епоха Шекспіра». Одночасно Дуарте помітив промовисту відсутність перекладів, притаманну останньому десятиліттю XIX ст. Окрім лібрето опери Джузеппе Верді «Фальстаф», кількох сонетів і двох п'єс, також присвячених фігурі Фальстафа, жодних нових перекладів або нових видань популярних у попереднє десятиліття творів, у цей час не з'являлося. Для позначення виявленої тенденції вчений запровадив поняття «ідеологічне ембарго». Вищеописаний кейс є промовистим прикладом того, що свідки й учасники тих подій сприйняли ультиматум як сильний удар по національній гідності. Велика Британія асоціювалася з загрозою для цілісності португальської колоніальної імперії.

Особливу зацікавленість викликає репертуар спектаклів, поставлених упродовж 1890-х рр. Лісабонським оперним театром. Мова йде про те, що адаптовані для опери класичні сюжети Шекспіра, на відміну від друкованих видань, у поультимативний період не втратили своєї популярності серед цільової аудиторії. У той час як останні потерпали від ідеологічного ембарго, оперний Шекспір залишався на підйомі. Особливою популярністю користувалися «Гамлет» Амбруаза Тома та «Капулетті і Монтеккі» Вінченцо Белліні, величезний творчий успіх мали «Фальстаф» і «Оттелло» Джузеппе Верді. Усі вистави зберігалися у репертуарі впродовж багатьох років, а «Оттелло» взагалі сьогодні ми могли б описати як справжній касовий хіт [5, р. 105].

Такий стан справ пояснюється місцем опери на португальському ринку культури та мистецтва, або, за визначеннями відомого французького соціолога П'єра Бурдьє, «ринку символічної продукції». Справа в тому, що з моменту свого виникнення, опера призначалася для культурного споживання соціальною та політичною елітою, зокрема двором короля, аристократією й іноземними дипломатами, функціонувала як «знак розрізнення». Під час британської окупації часів Піренейських війн, Лісабонський оперний театр вважався єдиним місцем, де пропонувалися розваги, гідні смаків і статусу окупаційних сил. У цьому контексті, мабуть, не дивно, що Шекспір опинився в епіцентрі боротьби за владу двох політичних угруповань: династичних консерваторів і республіканських націоналістів. Він був джерелом роздратування для антибританського табору й одночасно

приносив насолоду «вірнопідданим», відповідальним за, нібито, ганебну капітуляцію країни перед обличчям конкуруючого імперіалізму. Зважаючи на це, доволі знаковим був маршрут протесту, яким рухався натовп, що зібрався на вулицях Лісабона. Як повідомлялося в пресі, в ніч на 12 січня розлючений натовп штурмував оперний театр із вимогою відмінити виставу. Це був акт повалення культурного символу, який втілював британські цінності [5, р. 106].

В Об'єднаному Королівстві також пильно слідкували за процесами, що відбувалися на міжнародній арені. Британська преса не лише інформувала читачів про події, які відбувалися за межами Туманного Альбіону, але й впливала на формування суспільної думки. Зі статей, опублікованих у британських газетах напередодні ультиматуму, можна зрозуміти, наскільки правомірною вважалася британська позиція. Фактично, конфлікт висвітлювався як логічне завершення тривалої суперечки, позбавленої «raison d'être» (розумних підстав для існування).

21 грудня 1889 р. на шпальтах чергового номера ліберального тижневика «The Spectator» була розміщена редакційна стаття «Суперечка з Португалією» у якій, між іншим, зазначалося: «З першого погляду стає абсолютно зрозуміло, що Португалія не може ані колонізувати, ані цивілізувати такі простори території, а це перша вимога Європейської конференції, яка розподілила території Нігеру і Конго» [11, р. 872].

Подібні настрої передавалися й більшістю інших видань, незалежно від їх ідеологічного та політичного спрямування. Консервативний «Saturday Review» так визначив англійську позицію у цьому питанні: «Хоча все міжнародне право є доволі суперечливим, існує, напевно, менше суперечностей навколо пунктів, ніж процесуальних дій, необхідних для оцінки законності вимог інших країн. Однак, без них не обійтися при проведенні розслідування та вжитті заходів, принаймні, щодо припинення деяких спроб вкрати чужі володіння. У будь-якому випадку, не існує достатніх доказів представлених на підтримку португальської позиції» [4].

Впливовий ліберальний журнал «Fortnightly Review», обгрунтовуючи правомірність дій Лондона, згадував про вдало укладений за два роки до цього з інкосі народу матабеле договір. 5 січня 1890 р. на сторінках видання з'явилася розлога стаття, присвячена португальській експансії в Африці. У ній, після аналізу причини англо-португальського конфлікту, було зроблено висновок, що не існує жодних дока-

зів ефективної окупації цих територій будь-якою державою, однак право Британської Південно-Африканської компанії, а отже й Британії, користуватися надрами на землях Лобенгули закріплене договором про концесію [4].

Не залишилися поза увагою й політичні та дипломатичні здібності прем'єр-міністра. У період кризи, 15 січня 1890 р., ліберальна «The Guardian» зазначала: «Лорд Солсбері не міг вимагати меншого. Це скромна, помірна вимога. Португальці повинні залишити країну, в якій вони зробили так багато зла, і повернутися в межі своїх власних визнаних кордонів. Він показав, що знає, як використати в підходящий момент дві взаємодоповнюючі якості — тривале терпіння і жорстке рішення» [4]. Загалом, позиція ліберальної преси підтверджує той факт, що експансіоністська та колоніальна політика, яку проводив консервативний уряд, не була ворожою і зовнішньополітичній концепції лібералів. Ключовим моментом зовнішньої політики завжди був принцип двопартійності — спільна політика уряду та опозиції на міжнародній арені.

Схожу позицію зайняла єдинбурзька «Scots Observer», яка відображала, як правило, погляди консерваторів. Оглядачі цього періодичного видання відмічали: «Несподівані та категоричні дії лорда Солсбері наприкінці минулого тижня легко пояснити. Португальці скаржаться на їхню надмірну тиранічність, але забувають згадати про причини конфлікту, адже наші добрі союзники самі накликали на себе ці неприємності» [4].

Окрім того, британська преса майже одразу провела паралелі між заворушеннями і діями республіканців. Так, 19 лютого 1890 р. «The Guardian» писала: «Жоден англієць, незважаючи на свою далекоглядність, не міг передбачити тієї бурі, яку в Португалії спричинила суперечка навколо озера Ньяса. До цього могли призвести три причини — збудливий характер південних народів; самобичування португальців за тривале нехтування чудовими колоніальними можливостями; і, нарешті, інтриги республіканців» [4].

Португальське питання з певною періодичністю ставало предметом активного обговорення в британських політичних і дипломатичних колах. Чинником, який активізував еліти, стала угода про лімітацію кордонів між португальськими й англійськими володіннями в Африці, підписана 20 серпня 1890 р., однак так ніколи й не схвалена кортесами. 31 грудня посол Британії в Лісабоні Джордж Глінн Петре

у приватному листі Солсбері писав про зрив підписання договору: «На зміну відносній поміркованості загальної атмосфери (за винятком, звичайно, республіканців, які продовжують розважатися брехнею й брутальністю) прийшли безглуздий шовінізм та істеричний патріотизм, які, зробивши об'єктом глузування усю країну і перелякавши попередній уряд, увінчалися дурістю відмови від серпневого договору. У межах визначених кордонів нинішній уряд має свободу дій, оскільки крайня необхідність дружньої домовленості з нами не викликає сумніву в жодній зі сторін» [4].

Одночасно амбасадор наголошував на примарності загрози для існування монархії: «Я повністю погоджуюся з твердженням Вашої Світлості, що небезпека для монархії спонукатиме інші держави заговорити слово за Португалію ... звичайно, був момент, коли лідер республіканців мав можливість повалити монархію, але бразильська революція наблизилася до цього значно ближче, ніж наша суперечка, і ця можливість вже втрачена» [4].

Події в Порту змусили його відмовитися від категоричності своїх попередніх суджень. Нагадаємо, що 31 січня 1891 р. в Порту загопи муніципальної гвардії придушили воєнний республіканський державний переворот, який став першим виступом проти монархії. Містяни протестували проти слабкості корони, рішень уряду і вимагали повернення втраченого статусу великої держави. У ті дні у приватному листі до очільника урядового кабінету Петре писав: «Інцидент в Порту надзвичайно серйозний, хоча повстання й енергійно та динамічно придушили. На даний момент усе спокійно і, швидше за все, так буде найближчим часом. Однак, ці події залишили відчуття небезпеки і вказали на вразливі місця» [4].

У британських колоніальних колах серпневий договір також не знайшов однозначної підтримки. У цій складній ситуації на авансцену виступив ніхто інший, як прем'єр-міністр Капської колонії Сесіль Родс. Продовжуючи жити планами будівництва трансафриканської імперії від Кейптауна до Каїра, він гостро відреагував на можливість його ратифікації. 23 вересня 1890 р. Родс надіслав статс-секретарю міністерства закордонних справ Філіпу Каррі гнівного листа, одна з частин якого повністю характеризує позицію південноафриканської колоніальної адміністрації: «Я взяв на себе сміливість негайно Вам телеграфувати з приводу португальського договору в надії, що ще не занадто пізно, аби виправити завдану шкоду. Тепер, коли португаль-

ський кабінет пішов у відставку, я сподіваюся, що ви зупините процес ратифікації цього мерзенного договору, в рамках якого ми не лише нічого не отримуємо, але й зазнаємо колосальних збитків» [4].

І він продовжував: «Ви віддали половину Баротсе, який щойно був офіційно переданий нам... Ви віддали весь Газаленд. Сьогодні я маю довірену особу поряд з королем і щодня очікую звістку про прийняття ним нашого прапора... Ви віддали Маніка. Сьогодні мої люди займаються і цим. Більше вони не терпітимуть, надалі ними не правитиме напівкровка португа, сподіваюся, що Ви привернете увагу лорда Солсбері до цього факту» [4].

Родс включив у свій арсенал ряд аргументів, які стосувалися «звірячого управління португальцями підданими тубільцями». У зв'язку з цим він наголошував: «Саме нації такого сорту Ви без вагомих причини віддали половину Африки і я можу лише занести до протоколу своє глибоке переконання, що Ви забезпечите нам у майбутньому неприємності, якщо ця угода пройде» [4].

Резюме Родса було наступним: «Насамкінець, можу лише додати, що, якщо Ви хоч трохи цінуєте мою діяльність, Ви проігноруєте англо-португальський договір. Я не бачу нічого, крім неприємностей у майбутньому, якщо його підтримають і не думаю, що вимагаю занадто багато від Вашого відомства, коли прошу прийняти до уваги мої аргументи» [4].

Оскільки серпневий договір відхилили, всі учасники подій зішлись на тому, що за цих обставин не можливо досягти *modus vivendi* в англо-португальських переговорах.

Зрештою, підписаний 11 червня 1891 р. двосторонній договір зафіксував кордони португальських південноафриканських володінь: західним кордоном Мозамбіку визначалася лінія на відстані 600 миль на схід від східного кордону Анголи, який був визначений лише приблизно [6, р. 254].

Португальці далеко не одразу перетравили нанесену їм образу. Англо-португальським відносинам знадобилося багато часу на те, щоб, принаймні, заспокоїтися. Вагомий внесок у процес примирення та реконструкції двосторонніх відносин вніс Луїс Пінто де Соверал.

Наприкінці 1890-х рр. Португалія переживає важку економічну і фінансову кризу. У 1897 р., після призначення надзвичайним посланником і повноважним міністром у Сент-Джеймський двір, Соверал почав працювати над можливістю отримання британського кредиту,

але на заваді цим планам стала Німеччина. 30 серпня 1898 р. було підписано англо-німецький договір про розподіл португальських колоній, за умовами якого, якщо Португалії знадобиться фінансова допомога, Англія та Німеччина домовлялися спільно надати їй позику. Було домовлено, що позика надаватиметься лише під забезпечення митних та інших доходів з її колоній: англійська позика — доходами з південної частини Мозамбіку від річки Замбезі та північної частини Анголи, а німецька — з решти цих колоній і португальської частини о. Тимор [3, р. 71–72].

Варто наголосити, що згаданий договір був зі сторони Лондона лише тактичним ходом, аби змусити Німеччину відмовитися від можливої підтримки Франції в Північно-Східній Африці, як це сталося під час Конголезької кризи 1894 р., коли Лондон намагався отримати у Леопольда II коридор до Судану. Окрім того, за свою еventуальну частину в португальських колоніях німецький уряд обіцяв припинити підтримку бурських республік. Звісно, правлячі кола Англії не могли прийняти перспективу колоніального посилення Німеччини. Відтак, коли 13 липня португальський уряд розпочав переговори з Францією, Лісабон отримав повну британську підтримку.

Англо-бурська війна також посприяла подоланню конфліктогенного спадку. Як результат, вже 14 жовтня 1899 р. зближення між двома країнами було закріплене Віндзорським протоколом, який підтвердив попередній договір про альянс, вперше укладений у XVII ст. За цим договором Португалія отримувала британські гарантії недоторканості своїх територій як у Європі, так і за її межами. Одночасно Лісабон погодився припинити поставки зброї через Лоренсу-Маркеш у Трансвааль і офіційно оголосити нейтралітет в англо-бурському конфлікті [3, р. 93–95].

Соверал докладав титанічних зусиль, працюючи на зближення обох країн. Він завжди знаходив засоби для досягнення поставлених цілей. Амбасадор майстерно використовував тісне переплетіння англо-португальських королівських родинних зв'язків. Для кращого розуміння його дипломатії необхідно наголосити, що король Португалії, Карлуш I, і королева Вікторія були родичами. Принц-консорт Альберт був двоюрідним братом Фердинанда Саксен-Кобург-Готського, одруженого на королеві Марії II, бабусі короля Карлуша I.

На початку XX ст. Соверал посприяв обміну королівськими візитами. У квітні 1903 р. король Едуард VII відвідав Португалію. У ли-

стопаді-грудні 1904 р. король Карлос здійснив зустрічний візит до Великої Британії. У січні 1905 р. Лісабон відвідали члени королівського дому — герцог і герцогиня Коннаутські, а вже у квітні з візитом до Португалії прибула королева Олександра, що стало черговою сходинкою зміцнення дружніх зв'язків між обома країнами.

Король Мануель II, який змінив на португальському престолі свого батька Карлуша I, вбитого в лютому 1908 р., провів зустріч з Едвардом VII у листопаді 1909 р., під час якої був нагороджений орденом Підв'язки — вищим лицарським орденом Великої Британії. 20 травня 1910 р. він прибув до Лондона вдруге, аби провести британського монарха в останню путь.

5 жовтня 1910 р., після падіння монархії, Мануелю II довелося залишити Португалію. Притулок король знайшов у Англії. На батьківщину вигнанець так ніколи й не повернувся.

Прогнозу Петре, озвученому прем'єр-міністру в уже згаданому приватному листі від 31 грудня 1890 р., не суджено було збутися: «На моє особисте переконання, безпеці престолу нічного не загрожує, однак у нього, на жаль, не має того авторитету, якого хотілося б побажати» [4]. Дійсно, зважаючи на неспроможність запропонувати новий «контракт» різноманітним верствам португальського населення, король і монархія втратили будь-яку цінність в очах підданих і, відповідно, здатність мобілізації ресурсів для самозахисту. Прихильники республіки, не маючи позитивної програми, виявилися сильними у деструктивній частині, у критиці монархії, на яку потужна хвиля республіканської патріотичної пропаганди поклала усю відповідальність за колоніальні та міжнародні поразки. Відтак, важко не помітити пряму історичну лінію, яка тягнеться від подій 1890 р. до вбивства короля (1908 р.) і повалення монархії (1910 р.).

Підсумовуючи, зауважимо: по-перше, реалізація імперських амбіцій Португалії, зокрема її спроби поширити свій суверенітет на території, розміщені між Анголою та Мозамбіком, підвищили градус напруги між Лісабоном і Лондоном; по-друге, британський ультиматум здійняв у країні потужну хвилю обурення: з одного боку, широке розповсюдження отримали антибританські настрої, з іншого — це сильно підірвало авторитет королівської влади, яку звинувачували у національній зраді; по-третє, гіркота поразки в імперських змаганнях і зумовлене нею приниження спричинило ресентиментні реакції, які у кінцевому підсумку призвели до повалення монархії (1910).

Джерела і література

1. Хазанов А.М. «Розовая карта» и борьба европейских держав за раздел португальских колоний / Анатолий Михайлович Хазанов // Новая и новейшая история. — 2006. — №1. — С. 207–214.
2. Ao Povo De Lisboa / O Século. — 1890. — № 2 (851), 16 de Janeiro. — P. 1.
3. British Documents of the Origins of the War 1898–1914 / Ed. by G.P. Gooch, H. Temperley. — London: Printed and Published by His Majesty's Stationery Office, 1927. — Vol. 1. The End of British Isolation. — 355 p.
4. Coelho T.P. Lord Salisbury's 1890 Ultimatum to Portugal and Anglo-Portuguese Relations / Teresa Pinto Coelho [On-line resource]. — Access Mode: — http://www.mod-langs.ox.ac.uk/files/windsor/6_pintocoelho.pdf
5. Duarte J.F. The Politics of Non-Translation: A Case Study in Anglo-Portuguese Relations / João Ferreira Duarte // TTR: Traduction, Terminologie, Rédaction. — 2000. — Vol. 13, №1. — p. 95–112.
6. Hertslet E. The Map of Africa by Treaty / E. Hertslet. — London: Harrisons and Sons, 1896. — Vol. II. Great Britain and France to Zanzibar. — 966 p.
7. Nowell C.E. The Rose-Colored Map: Portugal's Attempt to Build an African Empire from the Atlantic to the Indian Ocean / Charles E. Nowell. — Lisboa: Junta de Investigaçao Científica do Ultramar, 1982. — 273 p.
8. Santos B.S. Portugal: Tales of Being and Not Being / Boaventura de Sousa Santos // Facts and Fictions of António Lobo Antunes. — Dartmouth, Massachusetts: Tagus Press, 2011. — P. 399–443.
9. Sequeira G.M. Historia do Teatro Nacional D. Maria II: Publicação Comemorativa do Centenario 1846–1946 / Gustavo de Matos Sequeira. — Lisboa: Oficinas Gráficas de Ramos, Afonso & Moita, 1955. — Vol. 1. — 843 p.
10. Teles B. Do Ultimatum ao 31 de Janeiro: esboço de historia política / Basilio Teles. — Lisboa: Portugália Editora, 1968. — 364 p.
11. The Quarrel with Portugal // The Spectator. — 1889. — Dec. 21. — P. 872.
12. The Ultimatum to Portugal // The Times. — 1890. — Jan. 14. — P. 1.

ПАНГЕРМАНСЬКИЙ СОЮЗ: СТВОРЕННЯ, ОРГАНІЗАЦІЯ, ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ПРОЕКТИ (1891–1900)

Характерною особливістю політичного розвитку та діяльності Німецької імперії на міжнародній арені в останнє десятиліття XIX століття стало подальше посилення шовіністичних тенденцій у німецькому суспільстві. Вони справили визначальний вплив, поряд з геополітичною теорією й експансіоністськими пангерманськими ідеями, на колоніальну діяльність і перехід на доктринальному та конкретно-прикладному рівнях до «світової політики» та створення потужного військово-морського флоту. Підписання Гельголанд-Занзібарського договору 1890 р. і зміни у зовнішньополітичному курсі Німеччини після відставки канцлера Бісмарка призвели до нової активізації націоналістичних сил. Керуючись насамперед ідеями континентального (серединноєвропейського) розширення, колоніалізму та експансіонізму взагалі, вони прагнули до посилення німецьких позицій як у Європі, так і в світі шляхом активізації участі імперії Вільгельма II у завершальному етапі поділу світу.

Шовіністичні кола в Німеччині розгорнули активну й бурхливу пропаганду своїх поглядів, намагаючись охопити якомога ширші соціальні верстви населення. Водночас німецькі шовіністи робили все можливе, щоб з метою зміцнення своїх політичних позицій і впливу одержати тверду та вагому підтримку розроблених ними зовнішньополітичних континентальних і заокеанських планів з боку уряду та рейхстагу.

Справжнім штабом німецьких шовіністів, організацією, яка всемірно сприяла піднесенню й активізації колоніальної пропаганди, розпалюванню шовіністичних настроїв у різних суспільних верствах, став Пангерманський союз. Саме у його діяльності ідеї континентального розширення кайзерівської Німеччини тісно переплелися з ідеями заокеанської колоніальної експансії, що сприяло постановці на порядок денний як першочергової ваги питання про необхідність вступу на шлях «світової політики» та завоювання у такий спосіб «місця під сонцем».

* * *

Перша спроба об'єднання німецьких колоніально-шовіністичних сил була здійснена за чотири роки до підписання Гельголанд-Занзібарського договору. За ініціативою Петерса та його фінансових покровителів 13–16 вересня 1886 р. в Берліні відбувся так званий Всенімецький конгрес. На ньому вперше під лозунгами німецького шовінізму зібралися делегати з Німеччини та інших країн.

Організаторами конгресу виступили Товариство німецької колонізації, Німецький колоніальний союз, Центральний союз торгової географії, Західнонімецький союз колонізації та експорту, Вюртемберзький союз торгової географії і розширення німецьких інтересів за кордоном, Німецький експортний союз, а також окремі місіонерські товариства. У списку учасників конгресу було 157 прізвищ, а також ряд людей, які у той час займали видне місце в промислових, фінансових, політичних і публіцистичних колах. Серед них можна виділити президента Центрального союзу німецьких промисловців Шварцкопфа, лідера «вільних консерваторів» Карддорф-Вабнітца, впливових представників імперської партії Зедлітца і Нойкірха, вождя аграріїв фон Мірбаха-Зорквітена, публіциста і політика Арендта, одного з основних ораторів консервативного крила рейхстагу графа фон Канітца, керівника Берлінського відділення Німецького експортного союзу Пінча, великого торговця Луціуса, університетських професорів Нагеля з Емса і Дана з Кенігсберга, філософа фон Гартмана та інших. Усього серед делегатів було 35 підприємців (крупні купці, банкіри, фабриканти), 31 представник інтелігенції (професори, вчителі, юристи), 24 офіцери і службовці, 21 великий землевласник, 5 представників духовенства [1].

На Всенімецькому конгресі обговорювалися питання німецької колоніальної політики в Азії, Африці, Латинській Америці; еміграції; збереження німецької мови і культури серед німців, які проживали в колоніях; координації зусиль організацій та об'єднань, що діяли як за рубежем, так і в самій Німеччині. Особливо великий інтерес викликало обговорення питань конкретної колоніальної програми: як виховати негра для роботи, як перетворити його в «невизначену, здатну до експлуатації особу», напівраба, напівпролетаря. Це обговорення деяких африканських колоніальних проблем на рівні «вульгарного расизму» відзначив пізніше навіть Петерс, так охарактеризувавши в листі у міністерство закордонних справ значну частину учасників конгресу 1886 р.: «Німецький середній обиватель (а

це була німецька буржуазія, яка зробила можливим колоніальних (старт) є плебеєм зі всіма ординарними властивостями: підступний, злісний, заздрісний. Можна тільки захоплюватися, що серед народу ще залишилися чесні німці [2].

На цьому з'їзді був заснований Всенімецький союз для захисту національних інтересів Німеччини. У першому параграфі статуту союзу було записано: «Союз має на меті сприяння і підкріплення німецьким колоніальним інтересам всередині країни й за кордоном. Його завданням є вироблення єдиної колективної точки зору на прагнення окремих союзів, щоб завдяки цьому весь німецький рух зробити центром для загальної планомірної роботи» [3]. Головна резолюція передбачала заснування постійної комісії з 25 чоловік, яка мала б вести підготовку до створення «великої організації по захисту німецьких інтересів» [4].

Фактично Всенімецький союз повинен був стати «центральною організацією пангерманістів і згуртувати всі німецькі колоніальні та національні товариства» [5]. Мова йшла про координацію різноманітних економічних, політичних та ідеологічних завдань в одну велику програму, а також визначення сфер діяльності й методів пропаганди. Про настрої, які панували на Всенімецькому конгресі, свідчать хоча б слова популярної серед його учасників «Пісні німців по той бік морів», яку написав поет Дан [6]:

Ще світ не поділений!
Ще не одне поле на землі
Ніби наречена чекає: весілля буде скоро!
Воно хоче належати тільки сильному.
Ще не один пустир кличе
І прислухається з пальм і бананів:
Морський вітер гуде, хвиля шумить,
Вперед, радісні германи!
На море, народе героїзму,
Шукай на голубих дорогах
Чудову країну старої слави:
Країну твоїх предків.
Вікінгу ні один риф не був надто стрімкий,
Ні один прибіг не був бурхливий:
Сила пробивала драконів корабель,
А мужність допомагала причалити.

Ми вирушаємо для мирної праці,
Щоб будувати і щоб битись,
Виблискуючи, оберігає наш корабель, і дім
Меч у нашій правій руці!
І те, що ми в новому світі
Живемо заради старого Рейху,
Про це свідчить прапор, який постійно з нами.
Підніmemo прапор, щоб майорів над нами,
Над похилою будівлею нової землі,
Куди б ми не мандрували,
Ми з собою несемо німецьку мову.

Тут поєднувалися всі історичні обивательські мрії і дешева символіка з грубою виразністю колоніально-шовіністичних домагань. Щоб цей настрій передати також і в залі засідань, там висіла написана олійними фарбами картина художника Веймара, на якій була зображена Німеччина з державним гербом, а біля її ніг знаходилися представники чорної раси [7].

Незважаючи на таку атмосферу, восени 1886 р. справа по створенню Всенімецького союзу не була доведена до логічного завершення. Спроба Петерса та його прихильників завершилася невдачею, оскільки товариства й організації не бажали цього об'єднання, а сам Петерс більшу частину часу проводив у Східній Африці. Крім того на той час пангерманське товариство ще не одержало необхідної підтримки крупної промислової буржуазії і фінансистів та банкірів.

* * *

Новий поштовх хвилі пангерманських виступів дало підписання Гельголанд-Занзібарського договору. «Спочатку, — писав з цього приводу представник пангерманців Ліберті, — жах позбавив нас здатності говорити і писати, пізніше обурення охопило всю національну пресу і викликало шквал невдоволення проти канцлера, який віддав за Гельголанд половину Африки» [8]. 24 червня 1890 р. впливові німецькі газети надрукували протест, підписаний чотирма німцями, які проживали у Швейцарії, з вимогою до рейхстагу відхилити Гельголанд-Занзібарську угоду. Ініціатором відозви був один лікар швейцарської клініки доктор А. Фік, сімейство якого мало тісні зв'язки з крупними капіталістичними колами, з Німецьким колоніальним товариством і з Загальнонімецьким шкільним союзом.

«Хто може заборонити 50-мільйонному народу, який свої найкращі сили віддає військовій службі, який щорічно витрачає понад півмільярда марок на військові потреби, хто може такому народу заборонити розірвати договір, який повинен явно служити тільки тому, щоб обрахувати майбутнє покоління у його частці спадщини на земній кулі? — патетично вигукували автори протесту. — Ми готові за наказом нашого імператора стати в стрій і мовчки й покірно йти проти ворожих куль, але за це ми не можемо вимагати, щоб ціна, заплачена нами, була гідна цих жертв, а цією ціною є належність до пануючого народу, який сам візьме свою долю, а не одержить її за ласкою і прихильністю якогось іншого народу. Німеччино, прокинься!» [9].

Відозва не справила того впливу, на який розраховували автори. Вона також не змінила рішення німецького уряду підписати договір з Великобританією. Однак цей протест став свого роду платформою для об'єднання прихильників агресивного націоналізму. Вирішальну роль в утворенні Пангерманського союзу відіграв один з авторів протесту, згодом вождь національної партії і співробітник Гітлера в нацистському уряді, генеральний директор крупновських заводів у м. Ессені А. Гугенберг. Він запропонував створити добре організований національний союз, який при зручних обставинах відкрито виступив би на захист інтересів найагресивніших німецьких шовіністичних кіл.

У циркулярі від 1 серпня 1890 р. Гугенберг підкреслював, що зібрав підписи на адресу Петерса, для того, щоб поставити цього представника впливових німецьких колоніальних кіл на чолі запланованого союзу. У цьому директивному листі вказувалося: «Ще існують зараз великі області — мається на увазі середній Судан, природний тил Камеруну, — чия доля ще не вирішена ніякими договорами. І той буде володіти ними, хто швидше всіх вторгнеться туди і міцніше буде тримати їх. Погляд німецького буржуа повинен бути спрямованим через море; німець повинен почувати себе «хазяїном світу» не в тому розумінні, що всюди має втручатися, а виходячи з того, що як англієць він повинен на кожному континенті почувати себе як дома» [10].

28 вересня 1890 р. та 9 квітня 1891 р. у Франкфурті-на-Майні й Берліні група Гугенберга організувала багатолюдні збори, на яких було прийняте рішення про остаточне створення Всенімецького союзу (Allgemeiner Deutscher Verband). У доповідній записці помічника секретаря російського посольства в Берліні Фан дер Фліта, складений у 1900 р., з цього приводу говорилося: «Пангерманський союз зобо-

в'язаний своїм виникненням німецькому колоніальному рухові 80-х років... Він відродився після укладення образливої для народних почуттів Занзібарської угоди з Англією у 1891 р. на нових началах» [11].

На других зборах у квітні 1891 р. було прийнято звернення Всенімецького союзу. Пророчим епіграфом до нього стали слова «великого курфюрста» Фрідріха Вільгельма Бранденбурзького: «Думай, що ти німець». У зверненні, зокрема, було сказано: «Ще не закінчене будівництво національного німецького багатства, і своїм видом над морями не насолоджується наш прапор, як це належить військовій силі Європи» [12]. Також наголошувалося, що для перетворення у велику світову державу Німеччині обов'язково потрібні колонії. Саме з такою метою створювався Всенімецький союз, завдання якого були такі:

1. Піднесення самосвідомості німців на батьківщині у боротьбі за поживлення національного розвитку.

2. Турбота і підтримка німецько-національних прихильників у всіх країнах, де представники німецького народу боролися за утвердження його своєрідності.

3. Активізація енергійної німецької політики в Європі і особливо піднесення колоніального руху [13].

Головою Всенімецького союзу став банкір Карл фон дер Хейдт. До першої президії союзу увійшли також лідер партії «вільних консерваторів» Кардорф-Вабнітц, ректор Лейпцігського університету професор Й. Вісліценіус і новий директор НСАК Лукас.

* * *

Перші місяці існування організації пангерманців характеризувався бурхливим ростом її рядів. Наприкінці 1891 р. вона нараховувала 10 тис. чол., а в травні 1892 р. — 21 тис. чол. Відділення організації діяли як у самій Німеччині, так і в 109 пунктах за кордоном [14]. Одночасно в наступні роки діяльність союзу стала слабнути. Так, у 1894 р. кількість його членів зменшилася до 5742 чоловік, а загальна кількість організацій — до 33, в тому числі зарубіжних — до 14 [15]. Союз міг повторити долю свого попередника — Всенімецького союзу 1886 року. Головна причина такого складного становища полягала в гострих сутичках і розходженнях між окремими угрупованнями в керівних органах союзу.

Завдяки зусиллям Гугенберга та його прихильників у 1893–1894 рр. була проведена серйозна реорганізація Всенімецького союзу.

15 липня 1893 р. за пропозицією професора Вісліценіуса його новим головою обрали професора Лейпцігського університету Е. фон Хассе, а секретарем — берлінського політичного діяча А. Лера. Протягом 1893–1903 рр. Хассе одночасно був депутатом рейхстагу і входив до складу націонал-ліберальної партії. Пангерманці дуже високо цінували діяльність свого лідера. Після Бісмарка він був єдиною людиною, удостоєною звання почесного члена союзу [16]. 3 січня 1894 р. неперіодичний орган пангерманців журнал «Повідомлення Всенімецького союзу» був замінений на щотижневик «Пангерманські листки» (Alldeutsche Blätter). Він виходив тиражем приблизно 10 тис. екземплярів і висвітлював на своїх сторінках різноманітні сторони діяльності та політики союзу.

Завершенням усіх цих перемін стала зміна назви організації. З 1 липня 1894 р. вона стала називатися Пангерманський союз (Allgemeiner Deutscher Verband). За свідченням уже згадуваного російського дипломата Фліта, «в такому вигляді «всенімецький союз» був виразником національних прагнень і поставив перед собою мету пильно слідкувати за всіма питаннями внутрішньої і, переважно, зовнішньої політики, бажаючи, по можливості, за допомогою преси і своїх представників у парламенті впливати в національному дусі на дії уряду» [17]. Пангерманці виступали з позицій спільності всіх німців, не обмеженої державними кордонами. При цьому вони виходили з ідеї про перевагу німецького народу над іншими. Вона полягала в тому, що пангерманці бачили в німецькому народі, прусській державі втілення всесвітнього духу, абсолютної ідеї і звідси робили висновок про особливу історичну місію німців в історії всього людства, перевагу німецької культури над культурними досягненнями інших народів.

* * *

Реорганізація і зміцнення Пангерманського союзу швидко привели до зростання його рядів. Він вербував нових членів і створював нові організації. Згідно офіційним звітам, які публікувалися в «Альдойче Блеттер», Пангерманський союз наприкінці грудня 1895 р. нараховував уже 7715 чол. і 46 місцевих організацій, через рік — 9443 чол. і 66 організацій, на 1 жовтня 1897 р. — 10917 чол. і 75 організацій, а наприкінці 1897 р. — 12974 чол. і 95 місцевих організацій, 28 з яких діяли за кордоном [18].

У програмі Пангерманського союзу висувалися 4 основні завдання:

1. Розвиток націоналістичних та імперіалістичних тенденцій та нещадне пригнічення національних меншин у Німеччині;

2. Територіальне розширення Німецької імперії в Центральній Європі;

3. Активізація німецької колоніальної політики;

4. Сприяння німецькій еміграції за океаном.

Виступаючи за здійснення «світової політики», пангерманці прагнули використати численну німецьку еміграцію, почали вимагати створення сильного морського флоту, якому б відводилася важлива роль у здобутті для Німеччини нових колоній [детальніше про німецькі плани створення сильного військово-морського флоту, роль у їх пропаганді та реалізації пангерманських сил мова піде у третьому параграфі цього розділу]. Саме тому Пангерманський союз був рішучим противником будь-якого англо-німецького зближення. Фактично до цього зводилися основні ідейні колоніально-шовіністичні засади пангерманського руху, який у 1891–1894 рр. набув остаточного організаційного оформлення.

З початку свого існування Пангерманський союз велику увагу приділяв пропаганді ідей «Дранг нах Остен». Про це яскраво свідчать матеріали центрального органу союзу — щотижневого журналу «Альдойче Блеттер». В одній зі статей стверджувалося, що «протириччя між німецтвом і слов'янством є альфою й омегою всієї сучасної європейської політики». Автор патетично закликав: «Зверни свої погляди на схід, німецький народе! З заходу тобі небезпека не загрожує». На його думку, саме на сході має в майбутньому відбутися «боротьба рас» [19].

Уже звідси зрозуміло, що пропаговані пангерманським організаційним об'єднанням плани світового панування базувалися на необмеженому пануванні Німеччини у Центральній Європі. Один з дослідників історії союзу А. Крук у зв'язку з цим писав: «Усі до цих пір згадувані плани — відносились вони до Османської імперії або Африки — були, в основному, лише доповненням великої головної мети пангерманського життєвого простору: Середньої Європи» [20]. Прихильниками континентальної експансії серед пангерманців були вже згадуваний Е.Хассе, П.Самасса, П.Ден, Ф.Елей. У своїх вимогах вони виходили, перш за все, з того, що в Німецькій імперії після її утворення проживало, крім 47 млн. німців, 4 млн. осіб ненімецького походження. Вони вважали, що сучасна Німеччина, ставши твердою

ногою на «обмежений національний ґрунт» і згуртувавши свої сили, повинна готуватися до нового, могутнішого «світового польоту». Завдання всіх німецьких патріотів повинні спрямовуватися до повної германізації імперії, створення «сильного національного ядра», а потім уже «поширення його впливу на області, які мають з ним обмежений зв'язок».

На думку пангерманців, створення Серединної Європи як господарського і політичного об'єднання повинно було забезпечити панування Німеччини на континенті і закласти фундамент успішної заокеанської колоніальної політики. 18 грудня 1891 р., виражаючи точку зору ряду представників крупної німецької буржуазії з цього питання, націонал-ліберал Меллер заявив з трибуни рейхстагу: «Німеччина має відіграти таку ж роль, як Пруссія у Митному союзі: вона повинна сприяти торгово-політичному об'єднанню Центральної Європи для протидії впливу країн Сходу і крайнього Заходу» [21]. Через три роки журнал «Альдойче Блеттер» писав: «Дунай, який служив у минулі століття стовповою дорогою німецької колонізації, спрямовує погляд на шлях до Чорного моря, на Балканський півострів, у Малу Азію. Старий «Дранг нах Остен» повинен відродитися» [22].

Пангерманці визнавали право на національно-державне існування тільки за великими народами, фактично знаходячись на позиціях французької колонізаційної теорії Леруа-Больє. У відповідності з їх планами, Німеччина, поряд з Великобританією, США і Росією повинна була стати четвертою великою світовою державою [23]. В «Альдойче Блеттер» за 7 січня 1894 р. про це було сказано так: «Ми ніколи не зможемо досягнути бажаного світового панування, а тим більше утвердитися там, якщо нам не вдасться домогтися національного згуртування всіх німецьких меншин у Центральній Європі. Пропагована Хассе серединноєвропейська митна унія Австро-Угорщини, Бельгії, Голландії, Швейцарії і Румунії під керівництвом Німеччини розглядалася б як черговий шабель до утворення серединноєвропейської імперії під німецьким пануванням» [24].

* * *

Початок ґрунтовної розробки пангерманцями планів створення «Серединної Європи» пов'язують з появою у січні 1895 р. рецензії на книгу «Тріумфуюча Німеччина. Ретроспективний погляд на всесвітньо-історичні події 1900–1915 років», автор якої підписався «Пангер-

манець» (Alldeutscher). Рецензент схвалив його вимогу про необхідність будити фантазію наших сучасників ... також і з національного питання». На думку автора, «Велика Німеччина» 1915 р. розширить свої кордони далеко на схід, включивши до свого складу Прибалтику, Російську Польщу, Волинь, Поділля, Південь Росії з Кримом, а також ряд заморських колоній [25]. Рецензент особливо хвалив «Пангерманця» за «дуже радикальні засоби германізації завойованих територій. Вони полягають в експропріації всієї землі, у вигнанні більшої частини ненімецького населення, у наданні всіх прав тільки німцям». При цьому підкреслювалося, що Пангерманець врахував усі соціально-політичні й економічні наслідки цих заходів [26].

Ще одним не менш важливим кроком в обґрунтуванні пангерманських середньоевропейських планів став вихід у тому ж році в Берліні анонімної брошури «Велика Німеччина і Серединна Європа у 1950 році». Її автор знову заховався за псевдонімом «Пангерманець» [справжнім автором «Тріумфуюча Німеччина. Ретроспективний погляд на всесвітньо-історичні події 1900–1915 років» та «Велика Німеччина і Серединна Європа у 1950 році» небезпідставно вважають голову Пангерманського союзу Е. фон Хассе]. У цій роботі послідовно викладалася програма економічного, політичного та воєнного устрою середньоевропейського об'єднання. На думку «Пангерманця», у центрі Європи планувалося створення Великогерманської конфедерації на чолі з імператором і в складі Малогерманської імперії, Голландії, Бельгії, Швейцарії, Австрійської імперії та Великогерманського митного союзу. Керівне становище в конфедерації відводилося Німеччині. Всі піддані конфедерації одночасно були б підданими держав, які входили до її складу. Однак у майбутньому тільки німецькі громадяни будуть мати право обирати і бути обраними в земельні, державні та імперські представницькі органи, служити в армії і на флоті, виконувати різноманітні юридичні функції, здобувати власність шляхом купівлі та обміну [27]. Особливе місце у німецьких планах створення «Міттельєвропи» відводилося Росії. Пангерманці прагнули відібрати у неї польські і прибалтійські провінції, пояснюючи це «турботою про національну єдність російської держави». Автор брошури писав: « Росія як усі держави Центральної і Західної Європи, повинна стати національною державою, тоді як до цього часу вона була тільки територіальною державою. Вона хоче мати тільки одну віру, тільки одного царя, лише одну мову» [28].

Отже, пропагуючи виникнення нового об'єднання на політичній карті Європи, автор захищав практичні інтереси Німецької імперії. Її ядро мав скласти союз Німеччини та Австрії. Члени конфедерації формально мали б користуватися рівноправністю, але насправді реально підпорядковувались пруським традиціям і знаходилися у повній політичній залежності від Німеччини. Залежність економічна визначалася наявністю Великогерманського митного союзу, який підпорядковував німецькому впливу всю господарську сферу.

Пропагандистом серединноєвропейської ідеї або, як мінімум, німецько-австрійського митного об'єднання зарекомендував себе доктор Цепфль. Виступаючи на пангерманській конференції у Берліні в квітні 1895 р., він розвивав погляди про те, що основою такого об'єднання мало стати спорудження каналу, який з'єднав би Майн, Ельбу і Одер з Дунаєм. За його ініціативою були створені Центральний союз для розвитку німецького судноплавства по річках і каналах у Баварії і Дунайський союз у Відні. На ці організації покладалося завдання підготувати здійснення економічних проектів Цепфля, пов'язаних з більш широкими політичними завданнями пангерманського союзу [29].

У різноманітних пангерманських пропагандистських виданнях поширювалися ідеї типу «Австрія потребує німецьких колоністів, а Німеччина відчуває потребу в колонізації Австрії», «Австрії потрібна пануюча раса, а панувати там можуть тільки германці» і т.п. У пангерманських колах висловлювалися відкриті вимоги політичної анексії Австрії і перетворення її у колоніальний хінтерланд. Вони вбачали в цьому початок створення «Великої Німеччини» і «Серединної Європи» — від Північного моря до Балкан і від Прибалтики до Адріатики [30]. Саме прикриттям такого плану була ідея «германізму», «національної спільності» Німеччини і німецької Австрії.

У пангерманській пропаганді Австрія все частіше називалася «Східною маркою», а її населення — «німецьким бар'єром проти слов'янських народів» [31]. У звіті про свою діяльність за 1897 р. Пангерманський союз прямо заявляв, що австрійські справи він розглядає як свої власні [32]. Доказом стало створення місцевих організацій — «опорних пунктів пангерманізму» — у Чехії, Моравії, Семиградді та інших землях Австро-Угорщини. Поряд з націоналістичною організацією Шенера в Австрії виникли також Товариство південної марки, Союз богемських німців і т.п.

Пангерманські серединноєвропейські плани одержали свій подальший розвиток у другій половині 90-х рр. XIX ст. Зокрема, пангерманці в особі А. Леєра стверджували, що оскільки Великобританія все більше перетворюється у «замкнуту господарську область», то Німеччина також повинна створити таку область на континенті у вигляді серединноєвропейського митного союзу. Ідеї політичної рівноваги між австрійською та угорською частинами габсбурзької імперії А. Леєр протиставив ідею встановлення тісного економічного союзу між монархією і Німеччиною. При цьому перед останньою відкриються нові можливості економічного проникнення в Дунайський басейн і в Малу Азію, а також їх колонізації. Леєр вважав, що Бельгія, Голландія і Швейцарія добровільно чи насильно повинні також приєднатися до серединноєвропейського митного союзу під егідою Німеччини [33].

Звичайно, за цими пангерманськими планами створення митного союзу «Серединної Європи» не можна не бачити прообразу майбутніх інтеграційних процесів на континенті. Але, разом з тим, і Леєр, і інші пангерманці особливо підкреслювали їхнє політичне значення, так як боротьба ведеться за «сильні політичні позиції». Вони вимагали від німецького уряду взяти курс на здійснення економічної анексії нових ринків у Європі та у Малій Азії і утвердження там політичного панування Німеччини. Якщо раніше цей план прикривався «національними» завданнями відносно німецької Австрії, то тепер висувалася ідея згуртування Німеччини, Австрії та інших європейських держав з метою економічного захисту проти Великобританії. При цьому пропагандисти Пангерманського союзу вважали, що для створення і консолідації «Серединної Європи», забезпечення виходу через Північне море в Атлантичний океан і через Адріатику в Середземне море, Німеччині обов'язково необхідний сильний військово-морський флот, у тому числі й для можливої протидії Великобританії [34].

Відкидаючи більш ранні положення Ліста про «цивілізаторську роль Англії у світі» і вважаючи, що така роль належить тільки Німеччині, пангерманці надалі вважали необхідним приєднання Франції до митного серединноєвропейського союзу. Разом з тим мало відбуватися подальше розширення цього об'єднання шляхом створення обширної залізничної системи, яка простягалася б від Бельгії і Голландії через

Австрію і Балкани до Константинополя і навіть через Малу Азію до Перської затоки. Тут же пангерманські ідеологи і пропагандисти говорили про необхідність посилення боротьби за політичні й стратегічні позиції Німеччини на берегах Босфору. Пангерманський союз навіть запропонував проект будівництва моста, перекинутого через Босфор і озброєного батареями Круппа. Все це повинно було здійснюватися під егідою «економічного домінування Великогерманії» [35].

Отже, у планах реалізації серединноєвропейських задумів пангерманці фактично пропонували створити і німецьку колоніальну імперію, яка б разом з раніше зайнятими територіями охопила б Південно-Східну Європу і Передню Азію. Пангерманський союз розглядав ці території, з одного боку, як форпост для проникнення в Індію, а з другого, як опорний пункт для перетворення Росії у напівколоніальний додаток «Серединної Європи». Так, підводячи перші підсумки поїздки Вільгельма II на Схід, «Альдойче Блеттер» писав: «Отже, повний хід уперед до Євфрату і Тігру, до Перської затоки, а значить сухопутну дорогу на Індію знову в ті руки, яким вона належить — у готові до боротьби німецькі руки!» [36]. Стосовно Росії найпоказовішою була позиція відомого пангерманського публіциста К. Іенча. Наприкінці 90-х рр. XIX ст. він зазначав: «Здобуття колонії у Малій Азії і Сирії з таємним наміром перекинутися на північ, щоб розкласти царську імперію зсередини, або розгромити її війною; возз'єднати з нами насильно відірвані від народного німецького тіла німецькі провінції в Австрії і таким чином забезпечити за німецьким народом панування над усією Центральною і Східною Європою і створити велику область, сьогодні пустинну, але у вищій мірі придатну для культурного освоєння, для користування нашим народом і для цивілізації її напівварварів-жителів — це велика, прекрасна і варта сил робота» [37].

Зауважимо, що пангерманські плани створення серединноєвропейського економічного об'єднання і митного союзу в Центральній Європі підтримала навіть частина німецьких соціалістів. Так, соціал-демократ Кальвер у теоретичному органі своєї партії «Нойе Цайт» писав: «Серединноєвропейські країни, хочуть вони того чи ні, повинні відкинути свої політичні протиріччя і об'єднатися для спільних дій в області митної політики. Вони повинні ... мати можливість спільно боротися з торгово-політичною конкуренцією на світовому ринку з рівними шансами на успіх, які гарантує тільки велике госпо-

дарське ціле». К. Каутський, зі свого боку, вважав, що у майбутньому проекти пангерманців можуть відповідати інтересам соціалізму при умові, що на час їх реалізації Німеччина перетвориться в демократичну державу [38].

Прямо пов'язаними з пангерманськими планами «Серединної Європи» та експансії на Схід були їхні ідеї посиленої германізації не тільки слов'янських земель, які входили до складу монархії Габсбургів, але й польських земель у складі Німецької імперії. Після організаційного та ідейного об'єднання пангерманського руху посилювалося переслідування польського населення у Познані, Сілезії й інших західнопольських землях. Ще у 1894 р. на з'їзді Пангерманського союзу була розроблена обширна програма антипольської політики. Вона передбачала дискримінацію польської мови та культури, дальшого посилення німецької колонізації польських земель, а також витіснення і навіть знищення польського елементу.

З цією метою у Познані 3 листопада 1894 р. був створений Союз сприяння германізму в східних провінціях, який пізніше організував філіали і в інших землях. Його безпосередніми організаторами були познанські аграрії Ганземан, Кеннеман і Тідеман, за ініціалами прізвищ яких Союз одержав назву Гакати. До керівної верхівки Гакати входили представники німецького монополістичного капіталу, зокрема, голова крупного аграрного банку «Дисконтогезельшафт» А. Ганземан, голова Центрального союзу німецьких промисловців фон Кірдорф, а також Х. фон Доннерсмарк, Х. Гогенлоє та інші. Союз ставив за мету активізацію антипольської політики і ліквідацію польської проблеми у «східних провінціях» за допомогою посиленої і форсованої германізації польських земель і всебічної підтримки економічних позицій німецького населення у промиловості й торгівлі шляхом нещадної боротьби з польським народом взагалі.

Гаката знаходилася у тісному зв'язку з урядом, власниками великих помість, шахт, фабрик, заводів, копалень, а також і з утвореною у 1886 р. Пруської колонізаційною комісією, яка відверто заявляла, що основним завданням її діяльності є викорінення польського народу в межах Пруссії. Здійснюючи свою діяльність під лозунгом боротьби «германізму» проти «полонізму», Колонізаційна комісія займалася тим, що надавала на польських землях ділянки (парцели) виключно німцям (переважно протестантам). Пруський ландтаг у 1898 році на пропозицію рейхсканцлера Гогенлоє і під тиском Союзу

східних німецьких марок затвердив законопроект про збільшення витрат на колонізацію у сумі 100 млн. марок [39].

Слід особливо підкреслити, що Гаката діяла також у тісному контакті і під сильним ідейним впливом Пангерманського союзу, який використовував її для боротьби проти слов'янства у самій Німеччині. Це було одне з головних завдань пангерманського руху, яке знаходилося у безпосередньому зв'язку з проаналізованими вище серединно-європейськими і колонізаційними планами в Європі та за її межами. Підтвердженням може служити наступний факт.

В умовах зростання політичної ваги своєї організації та її експансіоністських планів, зокрема щодо Австро-Угорщини, пангерманці на початку вересня 1898 р. провели в Мюнхені з'їзд. Порядок денний включав три основних принципи:

1. Боротьба Німеччини за морські і вугільні станції;
2. Боротьба проти слов'янства в Австро-Угорщині та в Німеччині;
3. Боротьба та згуртування німців у Європі.

На з'їзді панувала атмосфера шовінізму. Часто лунали промови про те, що «німецький народ — народ-повелитель, а німці за кордоном — це «форпост імперії пангерманізму» [40]. З'їзд проходив під відкритими лозунгами боротьби німців проти слов'янства і більш замаскованими лозунгами боротьби за включення Австрії до складу Німецької імперії і створення на цій основі пангерманської «Серединної Європи».

* * *

Створення великої серединноєвропейської держави, на думку пангерманців, мало дати базу для боротьби за велику німецьку колоніальну імперію, доповнену заморськими колоніями. У 1894 р. Пангерманський союз разом з Колоніальним товариством розпочав кампанію по розв'язанню нового витка заокеанської колоніальної політики. Він вимагав від рейхсканцлера дозволити франко-німецькі переговори по колоніальному розмежуванню в Африці. Союз прагнув переходу до Німеччини центральноафриканських областей, щоб стало можливим об'єднання німецьких колоній у Того і Камеруну з Суданом. У квітні 1894 р. Пангерманський союз опублікував обширну колоніальну програму, згідно якої німецькі колоніальні володіння мали значно розширитися за рахунок Занзібару, деяких районів Східної Африки, бухти Уолфіш-Бей, внутрішніх районів Того і Камеруну,

а також островів архіпелагу Самоа. Пангерманці домагалися португальських колоній на користь Німеччини і мріяли про завоювання «сильного і впевненого господарювання у Китайському морі». Крім того, сподіваючись на швидкий розпад Османської імперії, вони вимагали анексувати майже всю Малу Азію і перетворити Месопотамію та Сірію в «німецьку Індію» [41]. Для швидкої та успішної реалізації цих планів пангерманці прагнули створити спеціальний фонд. Вони підтримували колоніальну політику за допомогою активної пропаганди, численних зборів, випуску відозв, листівок і прокламацій.

Пангерманський союз намагався реалізувати свою колоніальну програму, залучивши німців, які проживали за кордоном. 9 вересня 1894 р. «Альдойче Блеттер» з цього приводу писав: «Німецьке панування немислиме без захоплення колоній, якщо ми не турбуємося про те, щоб наші співвітчизники за рубезем зберігали характерні риси німецької національності» [42]. Лідери пангерманців вимагали ввести в імперську конституцію положення про те, що німецькі емігранти будуть знаходитися в районах колонізації під захистом Німеччини. До різноманітних заходів у цій сфері належала подальша підтримка німецьких кіл за рубезем, турбота про культурно-національний розвиток німців-колоністів, доставка туди німецької кореспонденції, організація виставок і різноманітних зустрічей. Пангерманський союз розпочав шалену шовіністичну антианглійську пропаганду в зв'язку з зазіханням Англії на Трансвааль і виникненням Трансваальської кризи [Трансваальська криза 1896 р. виникла в зв'язку зі спробою англійських колонізаторів наприкінці 1895 р. вторгнутися в межі бурської республіки Трансвааль і ліквідувати її незалежність. Провал цих планів викликав спалах шовіністичних настроїв у німецькому суспільстві. Наслідком кризи стало врегулювання англо-німецьких колоніальних суперечностей на півдні Африки: одержавши деякі території, Німеччина підтримала Британську позицію напередодні і під час англо-бурської війни 1899–1902 рр.] [43]. Він був проти захоплення Великобританією Трансваалю і посилення позицій англійських колоніальних кіл на півдні Африки.

Вимагаючи захистити «братів по крові» — бурів, — Пангерманський союз 7 січня 1896 р. направив рейхсканцлеру Гогенлоє звернення. До «дійсної підтримки» Трансваалю проти Англії закликали пангерманці також на організованих по всій країні численних зборах. Пізніше, коли гострота кризи пройшла, Хассе та інші пангерманські

лідери висловилися в тому розумінні, що Трансвааль потрібно покрити сіткою німецьких консульських агентств, які змогли б підготувати ґрунт для німецьких колоністів, полегшити проникнення німецького капіталу і тим самим активно протидіяти Великобританії. Але що конкретно мали на увазі лідери Пангерманського союзу тоді — в момент раптової небезпеки війни з Англією — цього, напевно, вони не знали самі. Пангерманці могли бути задоволені тим, що вдалося підняти великий шум у Німеччині, продемонструвати силу своєї організації і навіть справити певне враження за кордоном. Усе це свідчило про те, що процес росту колоніально-шовіністичних сил у Німеччині та формування їх політичної ідеології на той час практично завершилися. У ній тісно переплелися ідеї німецької континентальної і заокеанської експансії.

Характерна у цьому відношенні думка Бюлова. «Завдання нашого покоління, — писав він, — одночасно оберігати наше континентальне становище, яке є основою нашого світового престижу, і розвивати наші заокеанські інтереси. Німеччині слід вести обережну і помірковану світову політику» [44]. За раціональне поєднання континентальної і заокеанської діяльності виступав також Хассе. Він відзначав: «Ми повинні проводити світову політику і колоніальну політику. Ми боремося не тільки за панування на внутрішньому ринку, але й за панування на світовому ринку» [45].

Зауважимо, що в кінці XIX ст. у передових державах світу майже одночасно з'явився, за влучним виразом А. Єрусалимського, «імперіалістичний месіанізм» [46], який був покладений в основу ідеології колоніалізму та експансіонізму. В Німеччині це був пангерманізм з його уявленнями про расову обраність і расову перевагу, про всенімецьке об'єднання на прусько-мілітаристській основі, з його грандіозними зовнішньополітичними і колоніальними планами. Пангерманці, говорячи словами автора роботи «Імперіалізм» Дж.-А. Гобсона, перекручували природу і завдання націоналізму: «Таким перекрученням є імперіалізм, при якому нації, переходячи межі безболісної асиміляції, перетворюють здорове стимулююче змагання різних національних типів у розбійницьку боротьбу імперій-суперниць» [47].

Як організація «загальнонаціональна» і «позапартійна», Пангерманський союз складався з представників банківського і промислового капіталу, генералітету й офіцерства, вищої аристократії і дворянства, університетських і шкільних викладачів, а також частково урядо-

вої бюрократії. Усі вони об'єднувалися на основі певних загальних інтересів імперіалістського характеру. Вони не тільки пропагували ці інтереси у значно ширших суспільних колах, головним чином дрібнобуржуазних, але й впливали на їхню свідомість за допомогою імперіалістської ідеології, посилюючи і підігриваючи націоналістичні і шовіністичні почуття. Їх лозунг — «Пам'ятай, що ти німець!» («Gedenke, daß du ein Deutscher bist!») друкувався на кожному номері «Альдойче Блеттер» і на всіх виданнях Пангерманського союзу. Пангерманська пропаганда орієнтувала німців на те, що кожний з них повинен бути активним прихильником і провідником німецької «світової політики». При цьому національна демагогія, часто доповнена расистськими ідеями, була тільки засобом пропаганди Пангерманського союзу. Його метою була політична та ідеологічна підготовка до здійснення Німеччиною широкої анексіоністської програми «Серединної Європи» і «світової політики». Ідейні засади німецького колоніалізму знайшли найяскравіше вираження в політичних поглядах пангерманців і документах їхньої організації та повністю зімкнулися на ґрунті експансіоністської або імперіалістської ідеології.

* * *

Таким чином, Пангерманський союз був однією із потужних найвпливовіших шовіністично-націоналістичних організацій Німеччини в кінці XIX ст. Він справив значний ідеологічний вплив на німецьке суспільство, на вироблення урядової політики, в тому числі в колоніальному питанні, на завершення процесу формування ідеології німецького колоніалізму. Німецький історик А. Крук у своїй «Історії Пангерманського союзу» вказує, що пангерманцям йшли значні суми з фондів міністерства закордонних справ [48]. Заслуговує на увагу список депутатів рейхстагу, які з 1894 по 1914 рр. були членами Пангерманського союзу. В ньому фігурує 59 осіб, з яких 51 мали депутатський мандат і відігравали важливу роль у тодішній німецькій політиці [49].

У своїй діяльності Пангерманський союз використовував різноманітні форми пропаганди. Так, один-два рази на місяць його місцеві організації проводили загальні збори своїх членів, які детально висвітлювалися в пресі. Важливу роль у пропаганді пангерманських колоніально-шовіністичних та інших ідей відігравали різного роду заходи (наприклад, виставки, вечори зустрічей, урочистості до днів

народження імператора або канцлера тощо). Відділення союзу часто організовували публічні лекції, диспути, екскурсії, спільні збори і мітинги з іншими націоналістичними товариствами, здійснювали збір грошових пожертвувань. Масовими тиражами видавалися брошури і листівки, у різноманітних друкованих органах публікувалися численні петиції та відозви. Щорічно восени в одному з міст Німеччини скликався з'їзд Пангерманського союзу. Порядок денний, як правило, включав основну доповідь з найважливіших питань внутрішньої і зовнішньої політики Німеччини, а також співдоповіді, присвячені різним актуальним проблемам. З'їзди Пангерманського союзу детально висвітлювалися в німецькій і навіть зарубіжній пресі.

Домінуючу роль в організації пангерманців відігравали університетські професори, вчителі, священники, лікарі, чиновники, офіцери, частково промисловці й торгівці. Особливо активну роль у діяльності Пангерманського союзу брали члени професорсько-викладацького складу німецьких університетів. Поступово посилювався вплив редакторів та видавців крупних щоденних газет. Наприклад, з самого початку підтримувала пангерманський рух впливова «Рейнсько-Вестфальська газета» — добре знаний рупор гірничовидобувних концернів. Під впливом пангерманізму опинилося ціле покоління німецької інтелігенції, значна частина інших верств і груп німецького суспільства. Всі вони відчували на собі вплив ідей націоналізму, шовінізму, експансіонізму, колоніалізму. Їх органічним доповненням і продовженням стала геополітична теорія, яка знаменувала появу завершальної основної ланки ідеологічної системи обґрунтування німецької зовнішньополітичної доктрини.

Підсумовуючи, зазначимо, що 90-і роки XIX ст. суттєво доповнили ідеологічні та політичні аспекти німецьких зовнішньополітичних континентальних і колоніальних програм. Найактивнішим їх пропагандистом став створений у 1891 р. Пангерманський союз. Він спирався на економічну могутність великої фінансово-промислової буржуазії, інтелектуальний потенціал університетської професури й організаційну підтримку націонал-лібералів, консерваторів і правого крила партії «Центру». Пангерманський союз за короткий час перетворився у справжній ідеологічний штаб великого німецького капіталу, який прагнув утвердити свій вплив у дрібнобуржуазних середніх верствах суспільства. Під вплив Пангерманського союзу все більше потрапляла буржуазна преса, яка поширювала ідеї шовінізму серед

широких верств німецького народу. Дуже швидко колоніально-шовіністична пангерманська ідеологія стала складовою частиною ідеології колоніалізму і перетворилася в державну доктрину. Це виразилося не тільки в гаслі Вільгельма II про «жовту небезпеку», але і в тому, що жителі німецьких колоній так і не одержали статусу підданих Німецької імперії. У пангерманській шовіністичній пропаганді тісно перепліталися ідеї континентальної німецької колонізації із заокеанськими колоніальними планами.

Джерела і література

1. Zentrales Staatsarchiv in Potsdam. Reichskolonialamt. — Kolonialpolitische Korrespondenz. — 6.02, 20.03.1886.
2. Ibid. — № 280. Peters an A.A. — 23. November 1891.
3. Ibid. — Kolonialpolitische korrespondenz. — 18.12.1886.
4. Ibid. — № 7010. — Kongreßbericht.
5. Славяно-германские отношения: Сб. статей. — М., 1964. — С.80.
6. Müller F. Deutschland — Zanzibar — Ostafrika: 1884–1890. — S.186.
7. Ibid.
8. Liebert E. Aus einem bewegten Leben. — München, 1925. — S.136.
9. Kölnische Zeitung. — 24.06.1890.
10. Die bürgerlichen Parteien in Deutschland: In 2 Bde. — Lpz., 1970. — Bd.I. — S.2.
11. Красный архив. — 1939. — №1. — С.217–218.
12. Bonhard O. Geschichte des Alldeutschen Verbandes. — Lpz.-B., 1920. — S.248.
13. Ibid. — S.248–249.
14. Славяно-германские отношения. — С.103.
15. Werner L. Alldeutsche Verband 1890–1918. — B., 1935. — S.36.
16. Glass A. Wider den Strom. — Lpz., 1932. — S.45.
17. Красный архив. — 1939. — № 1. — С.218.
18. Alldeutsche Blätter. — 18.04.1897. — №16; 2.01.1898. — № 1.
19. Ibid. — 1893. — №13. — S.126.
20. Kruck A. Geschichte der Alldeutsche Verbandes 1890–1939. — Wiesbaden, 1954. — S.43.
21. Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. — Bd.5. — B., 1892. — S.3417.
22. Kruck A. Op. cit. — S.38.
23. Красный архив. — 1939. — № 1. — С.219.

24. Die bürgerlichen Parteien... — Bd.I. — S.8.
25. Alldeutsche Blätter. — 1895. — № 2. — S.9.
26. Ibid.
27. Großdeutschland und Mitteleuropa um das Jahr 1950. — В., 1895. — S.44–46.
28. Ibid. — S.7.
29. Ерусалимский А.С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века. 2-е изд. — М., 1951. — С.131–132.
30. Див.: Lagard P. Deutsche Schriften; Großdeutschland und Mitteleuropa. — В., 1894.
31. Alldeutsche Blätter. — 5.12.1897. — № 49.
32. Ibid. — 29.05.1898. — №21.
33. Ibid. — 31.10.1897. — №44.
34. Ibid. — 14.03.1897. — №11.
35. Ibid. — 18.12.1898. — №51.
36. Ibid. — 17.12.1899. — №51.
37. Цит. за: Ротштейн Ф.А. Из истории прусско-германской империи. — М.-Л., 1948. — С.220.
38. Neue Zeit. — Jg.XVI. — 1897. — Bd.2. — S.328–329.
39. Рубинштейн Е.И. Политика германского империализма в западных польских землях. — М., 1953.
40. Alldeutsche Blätter. — 18.09.1898. — № 38.
41. 20 Jahre Alldeutscher Arbeit und Kämpfe. — Lpz., 1910. — S.32.
42. Die bürgerlichen Parteien... — Bd. I. — S.10.
43. Див.: Ерусалимский А.С. Германский империализм и возникновение англо-бурской войны в 1899 г. // Из истории общественных движений и международных отношений. — М., 1957. — С.561–589.
44. Бюлов Б. Германская политика: Пер. с нем. — Птг., 1917. — С.29–30.
45. Hasse E. Deutsche Politik. — München, 1906. — S.167.
46. Ерусалимский А.С. Внешняя политика... 2-е изд. — С.48.
47. Ленін В.І. Зошити з імперіалізму // Повне зібр. творів: У 55 т. — Т.28. — С.376.
48. Kruk A. Op. cit. — S.15.
49. Гейден Г. Монополии. Пресса. Война. — М., 1964. — С.32.

ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКА ПРОГРАМА АДМІРАЛА АЛЬФРЕДА ФОН ТІРПІЦА ЯК ІНСТРУМЕНТ РЕАЛІЗАЦІЇ «СВІТОВОЇ ПОЛІТИКИ» НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Боротьба за перевагу на морях і океанічних просторах налічує кілька тисяч років. Морські війни як спосіб збройної боротьби на морях і океанах були відомі ще з часів античності. Фактично ще тоді розпочалися запеклі битви на просторах і за простори Світового океану, який займає майже $\frac{3}{4}$ поверхні нашої планети. Класичним для світової історії воєн стали не просто морські війни, але й протистояння між таласократичними (морськими) і телурократичними (сухопутними) державами. Так, могутність Англії була досягнута за рахунок створення найбільшої колоніальної імперії за рахунок заморської воєнної та економічної політики. США перетворилися в наддержаву і залишаються нею до сьогоднішнього дня в тому числі й завдяки потужному флоту, зокрема військово-морському. Прикладом держави Суші, яка за допомогою збільшення своєї ролі на океанічних просторах прагнула перетворитися у найвпливовішого міжнародного актора свого часу була Німецька імперія в 1871–1918 рр. Насамперед йдеться про рубіж XIX–XX ст., пов'язаний із складанням передумов першого глобального збройного конфлікту 1914–1918 рр., а саме — характеристикою змісту і значення військово-морської програми адмірала (з 1911 року — грос-адмірала) Альфреда фон Тірпіца як інструменту реалізації «світової політики» Німецької імперії.

* * *

Наприкінці XIX ст., після заволодіння першими заморськими територіями в Африці й Океанії в 1884–1885 рр., німецькі колоніальні кола, керуючись своїми геополітичними міркуваннями, розробили всеохоплюючу програму подальших територіальних завоювань за межами Європи [1]. Вона була, з одного боку, своєрідним ескізом майбутньої великої картини переділу світу на користь кайзерівської Німеччини, а, з іншого, увібрала багато елементів, які свідчили про напрямки реалізації цієї генеральної програми. Головні об'єкти німецької колоніальної експансії, як реалізовані, так і перспективні,

знаходилися в Африці (Ангола, Мозамбік, Занзібар, Пемба, Золотий берег і гирло р. Вольта), Океанії (Каролінські острови й острови Самоа) і Східній Азії (о. Тімор, архіпелаг Сулу, філіппінський о. Мінданао). Тобто, більша частина детально розробленої програми передбачала переділ колоніальних володінь Іспанії і Португалії, а також частково Англії і США на користь Німеччини. Вона намагалась розширити свої колоніальні володіння в Африці і створити свого роду острівну колоніальну імперію на Тихому океані. Прагнучи реалізувати ці плани, німці приступили до нових заокеанських колоніальних анексій. Упродовж 90-х рр. XIX ст. Німеччина здійснила низку колоніальних загарбань У результаті остаточно склалася Німецька колоніальна імперія, яка проіснувала до завершення Першої світової війни.

Одним з головних об'єктів німецьких колоніальних зазіхань у цей час став Китай. Ще у 1869–1870 рр. відомий географ і мандрівник Ф. Ріхтгофен запропонував Бісмарку оволодіти одним з портів на тихоокеанському узбережжі Китаю з метою розвитку торгівлі Пруссії з далеким Сходом. Він, зокрема, звернув увагу на вигідне розташування островів Чжоушань [2]. Але тоді цей проект, як і подібні йому, залишилися без уваги, що пояснювалося зосередженістю Бісмарка перш за все на європейських справах і турботою про зміцнення внутрішніх основ новоствореної Німецької імперії. Про нього згадали тільки через чверть століття, коли впливові кола німецького капіталу почали чинити тиск на уряд з метою захоплення «опорного пункту» в Китаї. За цей час інтереси зацікавлених кіл до справ на Далекому Сході значно зросли. Після встановлення у 1886 р. регулярної морської лінії переживала піднесення німецька торгівля з Китаєм. У дипломатичних документах є відомості, що щорічний товарообіг між обома країнами становив 400 млн. марок [3].

Разом з тим, у Китаї зростали самостійні інтереси німецької фінансової групи, яка була представлена створеним у 1889 р. Німецько-Азіатським банком. Німецькі фабриканти і заводчики, крупні торговці та експортери, банківські кола і власники пароплавів дуже сильно нажилися на японо-китайській війні 1894–1895 рр. Для посилення своїх позицій у Китаї і щоб не відстати від інших держав (Росії, Японії, Англії, США, Франції) Німеччина за рекомендацією адмірала А. фон Тірпіца вирішила захопити Цзяочжоу (Кіао-Чао) і приморську провінцію Шаньдун. При цьому, як відзначав німецький дипломатичний представник у Пекіні барон Е. Гейкінг у розмові зі своїм російсь-

ким колегою О.Павловим, яка відбулася в березні 1897 р., такий крок мав передувати наступним двом: надати німецьким офіцерам право брати участь у модернізації китайських збройних сил і забезпечити німецькому капіталу як мінімум рівної з капіталом інших держав участі у будівництві залізниць [4].

Німці шукали тільки привід для реалізації своїх колоніальних планів у Китаї. Про це згадував другий секретар російської місії Ю. Соловйов: «Увесь 1897 рік пройшов у Пекіні під знаком очікування виступу Німеччини. Німці шукали найменшого приводу, щоб спровокувати інцидент і використати його у своїх цілях, інакше кажучи, щоб одержати хоча б привід якого-небудь права перейти до політичних загарбань. У кінці кінців, у жовтні (листопаді) 1897 р., як цинічно відзначали пекінські колеги Гейкінга, німцям пощастило. У Шаньдунській провінції знайшли убитими двох місіонерів» (так званий інцидент Цзюйє) [5].

На це ж звернув увагу вже згадуваний Павлов у своєму донесенні про інспірований німцями напад натовпу китайців в Учані на екіпаж німецького крейсера «Корморан» (нем. *Kormoran* — баклан). Дипломат писав: «Інцидент був сильно роздутий самими німцями у Китаї, і говорили про можливі наслідки... Я цілком переконаний, що якби наступного дня не прийшла звістка про сумний випадок з німецькими місіонерами в Шаньдуні, німецький посланець або командуючий німецькою ескадрою так чи інакше найближчим часом створили який-небудь новий інцидент, яким німецький уряд міг би тоді скористатися у своїх цілях» [6]. Таким чином, 4 листопада 1897 р. два католицьких патера Ніс і Хенле, які належали до однієї з численних німецьких релігійних місій у південному Шаньдуні, заночували в одному з сіл і були вбиті бандою озброєних китайців. Ця подія стала формальним приводом для відкритої колоніальної експансії Німеччини у Китаї.

Німецький соціал-демократ Б. Шенланк у своєму виступі з трибуни рейхстагу звертав увагу на заяву консервативної «Кройццайтунг». Газета писала: «Отже настав момент здобути на китайській землі тверду позицію, яку ми вже давно повинні були б мати... Адже неможливо чекати, поки китайці самі ввічливо нас попросять, щоб ми коли-небудь здійснили, нарешті вторгнення» [7].

Вільгельм II наказав послати в Цзяочжоу німецьку ескадру і оволодіти бухтою, а потім Шаньдунським півостровом. У відповідь на пропозицію канцлера Гогенлоє бути обережним імператор відповів:

«Ми повинні неминуче використати цей прекрасний випадок перш, ніж якась інша держава не почне підбурювати Китай або прийде йому на допомогу. Тепер або ніколи» [8].

14 листопада 1897 р. німецька ескадра на чолі з адміралом О. Дідеріхсом прибула в Цзяочжоу і висадила десант. Китайський гарнізон без бою здав порт і укріплення. Того ж дня німецький адмірал прокламацією проголосив зайняття бухти, всіх розташованих у ній островів і прилеглих територій [9]. Захоплений порт вирішено було використовувати як опорний пункт для загарбання китайської території. Новий статс-секретар німецького МЗС Бернгард фон Бюлов уже в своєму першому виступі у рейхстазі 6 грудня 1897 р. заявив: «Ми повинні вимагати, щоб німецький місіонер, німецький підприємець, німецькі товари, німецький флот і німецький корабель користувалися у Китаї такою ж увагою, якою користуються представники інших держав... Німеччина прагне оберігати свої інтереси в Китаї і Вест-Індії, не проявляючи жодної слабкості» [10].

Остаточний договір між Німеччиною і Китаєм був підписаний 6 березня 1898 р. Німеччина одержала в оренду на 99 років бухту Цзяочжоу для організації військово-морської бази і добилася монопольного права на спорудження залізниць у Шаньдуні і на вільну експлуатацію там гірських надр.

Після зайняття деяких китайських територій особливої актуальності влітку 1898 р. в зв'язку з посиленою підготовкою Англії до війни проти бурських республік Трансвааль і Оранжева набуло для Німеччини питання про поділ португальських колоній. Німецький колоніалізм прагнув взамін картбланшу Великобританії на агресію проти бурів одержати колоніальні компенсації в Африці. «... Я спробую, — повідомляв німецький посол у Лондоні граф Гатцфельд, — зайняти таку позицію, що тепер уже справа Солсбері повідомляти мені, які поступки англійці готові зробити нам у португальських колоніях в Африці» [11].

Англія на перших порах прагнула самостійно захопити колоніальні володіння Португалії, яка у той час знаходилася на грані фінансового і політичного краху. Однак у Лондоні змушені були рахуватися з можливим опором з боку Німеччини, яка заявила про свою зацікавленість у територіальних і фінансових питаннях на півдні Африки. Гатцфельд у відповідь на запит британського прем'єра Солсбері заявив: «Німеччина у всякому випадку повинна мати Анголу і північну

частину Мозамбіку. Тоді Англія досягне своєї бажаної мети — Дела-гоа, з усім, що це означає для Трансваалю, а ми відмовимося там від наших важливих інтересів, за які ми можемо вимагати відповідних компенсацій. Якщо німецькі вимоги відносно португальських колоній здаються Англії надмірними, то остання може запропонувати Німеччині інші «об'єкти компенсації», наприклад Занзібар» [12]. Окрім того, Німеччина вимагала, щоб Англія негайно передала їй бухту Уолфішбей і пообіцяла підтримати в майбутньому, коли на порядок денний стане питання про португальську частину Тімору. Такою була ціна німецького уряду за відмову від підтримки бурських республік.

Безумовно, на нашу думку, якби така колоніальна програма була реалізована, то це стало б найбільшим успіхом німецької дипломатії. По-перше, Німеччина відкривала собі шлях до захоплення великих колоніальних володінь в Африці, які в два рази переважали за розмірами територію самої Німеччини. По-друге, вона досягала виходу своїх колоній у Східній Африці до Замбезі, а в Південно-Західній Африці — до Тигрової бухти (Тайгербей). По-третє, німці здобували два важливих опорних пункти в районі Конго і Голландської Індії.

У кінцевому підсумку, після довгих дискусій і взаємних поступок Німеччина досягла угоди з Англією. 30 серпня 1898 р. були підписані дві конвенції, одна з яких абсолютно секретна. Вона передбачала умови поділу португальських колоній: «Якщо виявиться неможливим зберегти недоторканість володінь Португалії, розташованих в Африці — на південь від Екватора і в Тиморі, то Англія і Німеччина нададуть один одному у вказаних областях свободу дій» [13]. Вони погоджувалися також не допускати до поділу цих колоній нікого стороннього. Наперед передбачаючи можливість банкрутства Португалії, договір надав Німеччині право одержувати митні збори у південній частині Анголи і в частині Мозамбіку на південь від р. Замбезі.

Англо-німецька угода не залишилася абсолютною таємницею. Щоправда, ореол таємничості знову зробив реальною, як ми переконані, безпідставно, можливість приєднання Великобританії до Троїстої угоди. Так, португальський посланець у Мадриді Маседо, за повідомленням з Іспанії російського посла Д.Шевича, вважав, що Німеччина збирається одержати вигоду а) з договору з Англією на ґрунті колоніальної політики в Африці, б) з участі у фінансових операціях, в) з тісного зближення з Англією. Маседо підкреслив: «Словом, є всі підстави припускати, що якщо англійський уряд ще не повністю

примкнув до Троїстого союзу, то принаймні з головних питань, які мотивували цей союз, він зобов'язався створити Німеччині дружню підтримку, як зі свого боку Німеччина зобов'язалася, вірогідно, не перешкодити розвитку планів Англії у долині Нілу і на Крайньому Сході» [14].

Сам імператор Вільгельм II признавався російському послу в Берліні графу Н. Остен-Сакену: «Досягнута угода, що кожне придбання португальських колоній, зроблене Англією, повинно бути поділено між нами. Це дасть мені гарні шматки колоніальних володінь і гарні вугільні станції. Ми взаємно визнали наші сфери впливу в Африці» [15]. Бюлов також оцінював англо-німецький договір 1898 р. дуже високо: «Він здатний забезпечити нам виключне право на область у два рази більшу за розмірами, ніж Німецька імперія, дозволив би шляхом доступу із Східної Африки до Замбезі і з Південно-Західної Африки до Тигрової бухти об'єднати найкращим чином дві наші найважливіші колонії і, в кінці кінців, надав би бажану можливість одержання двох нових значних опорних пунктів у Конго» [16].

Однак на практиці англо-німецька угода про поділ португальських колоній так і не була здійснена. Як влучно зауважив історик-германіст А. Єрусалимський, «велика дипломатична перемога німецького імперіалізму, який шукав «місця під сонцем», над англійським на цей раз виявилася пірровою перемогою. Німецька дипломатія зберегла «свободу рук», ще не помічаючи, що руки залишилися пустими» [17]. Більше того, 14 жовтня 1899 р. англійський уряд уклав з Португалією секретний Віндзорський протокол, який гарантував недоторканість її колоніальних володінь. Він по суті перекреслював плани поділу колоній за рахунок сфер впливу Португалії.

Значно більшого Німеччина досягла в районі Тихого океану. Ще в 1861 р. німці відкрили своє консульство на Самоа. Англо-німецько-американська боротьба за Самоанські острови з використанням військових кораблів в другій половині 1880-х років завершилася встановленням у 1889 р. протекторату трьох держав над Самоа. Скориставшись іспано-американською війною 1898 року, слабкістю і невдачами Іспанії, кайзерівська дипломатія вчинила серйозний тиск на мадрридський двір, доповнений демонструванням своєї, хоча і незначної у порівнянні з британською та американською, морської сили.

1 липня 1898 р. Бюлов направив німецькому послу в Вашингтоні таку телеграму: «Імператор вважає одним з головних завдань німецької політики використання всіх можливостей, які надає іспано-

американський конфлікт, для здобуття морських опорних пунктів у Східній Азії» [18]. На вимогу морських і колоніальних кіл німецький уряд навіть направив до берегів Філіппін ескадру під командуванням адмірала Дідерікса, хоча при тодішній слабкості німецького флоту не могло бути мови про його участь у військових діях. Німеччина звернулася до Іспанії з пропозицією, щоб та віддала по взаємовигідній ціні все: «Чи то Філіппіни або острів Сулу, чи то Кароліни або острови в Океанії, чи то Фернандо-По або Канарські острови» [19]. Наслідком стало врегулювання наприкінці 1898 р. іспано-німецьких колоніальних суперечностей в Океанії. За договором від 9 лютого 1899 р. Німеччина одержала Каролінські і Маріанські острови (за винятком Гуаму) та Паулу, заплативши Іспанії 17 млн марок.

Правлячі кола Німеччини охоче підтримали новий виступ уряду на колоніальному поприщі, бо бачили в ньому, перш за все, посилення ролі імперії як «світової держави». Зокрема, пангерманці так пояснювали значення цього успіху: «Уряд послідовно проводить німецьку світову політику і в даному випадку при новому поділі світу забезпечив певну частину, яка в зв'язку з раніше здобутими володіннями на Великому океані створює в економічному і військовому відношенні замкнену острівну імперію» [20].

Останньою територією, одержаною Німеччиною в цьому районі, стало Західне Самоа. 14 листопада 1899 р. була підписана англо-німецька угода, згідно якої Англія відмовлялася від своїх прав на Уполу і Саваї на користь Німеччини. Взамін Німеччина передавала їй свої права на Тонга, Ніуе, спірні райони Соломонових островів і Західної Африки, а також остаточно розв'язувала руки англійським колонізаторам для боротьби з бурами на півдні Африки. У зв'язку з цим російський дипломат Стааль передавав 22 листопада 1899 р. з Лондона М. Муравйову: «Як відомо, у Німеччині ця угода була сприйнята як торжество німецької дипломатії, тим більше чудове, що воно досягнуто у віддалених океанічних сферах, не дивлячись на надзвичайну порівняну слабкість флоту імперії. В Англії не можуть цього повністю заперечувати. Неможливо стверджувати, що одержані компенсації рівні зробленим нею поступкам. Не зачіпаючи комерційного значення островів, що були віддані, хоча і в цьому плані рішення, безсумнівно, на користь Німеччини, досить вказати, скільки виграє її престиж внаслідок того, що багаторічна суперечка за перевагу на острові Уполу і в столиці групи завершена повним вигнанням звідти

її суперників... Англіїці цінують її більше всього як засіб для покращення відносин з Німеччиною... Усунення приводів до непорозумінь з Німеччиною дасть їй (Великобританії — С.Т.) таку необхідну моральну підтримку в боротьбі з Трансваалем» [21].

У самій Німеччині заволодіння тихоокеанськими островами і частиною китайської території було оголошено важливою перемогою імперії на колоніальному поприщі. З цього приводу російський посол у Берліні Остен-Сакен писав 9 червня 1899 р. Муравйову: «Приєднання до німецьких заокеанських володінь груп островів Каролінських і Маріанських і Палас тутешня громадська думка зустрічає з великим співчуттям. Більшість органів преси відзначає порівняно низьку ціну купівлі і віддає належне дипломатичній особі пана Бюлова, якому нібито без шуму вдалося виконати те, що не вдалося у 1885 р. самому князю Бісмарку» [22]. Виступаючи з трибуни рейхстагу, Бюлов заявив: «Придбання німецьких володінь у Південних морях завершено, і цей договір, як і договір з Китаєм відносно Кіао-Чао, є віхами на одному шляху — шляху до «світової політики» [23].

Він прагнув використати боротьбу за Самоа, про які німецький дипломат барон О. Ріхтгофен влучно сказав, що «всі Самоанські острови разом узяті не варті тих грошей, які витрачаються на телеграми в Самоа і з Самоа» [24], для активізації діяльності з метою створення військово-морського флоту. У листі до кайзера Бюлов писав: «Випадок біля Самоа (бомбардування англо-американськими кораблями Апії, коли постраждало німецьке консульство — С.Т.) є новим доказом того, що колоніальну («заокеанську») політику можна здійснювати тільки за допомогою досить великого флоту». Вільгельм II у цьому місці зробив позначку: «Про що я уже десять років проповідую ослаб — депутатам рейхстагу» [25]. Актуальним пунктом подальшого зміцнення і реалізації амбіційних планів кайзерівської Німеччини на міжнародній арені стала програма розбудови військово-морського флоту.

* * *

Імператор Вільгельм II тісно пов'язував плани зміцнення Німеччини як світової держави з успіхами колоніальної політики, яка в свою чергу, повинна спиратися на підтримку сильного військово-морського флоту. Вперше він заявив про це 18 січня 1896 р. на банкеті у зв'язку з святкуванням 25-річного ювілею імперії. Кайзер сказав:

«Німецька імперія стала світовою державою. Всюди у найвіддаленіших куточках земної кулі, живуть наші співвітчизники; німецькі товари, німецька наука, німецька підприємливість перепливають океани, і цінність того, що Німеччина посилає через моря, вимірюється тисячами мільйонів марок. Ваш святий обов'язок, панове, допомогти мені міцно зв'язати цю велику Німецьку імперією з вітчизняною» [26].

Головними прихильниками і пропагандистами «безмежних флотських планів» виступали сам імператор Вільгельм II і керівні кола націонал-ліберальної та імперської партії. Це яскраво проявилось у виступі в рейхстазі 1 грудня 1896 р. націонал-ліберала і одного з діячів Пангерманського союзу Г. Пааше. Він заявив: «Німеччина є і залишається світовою державою і повинна у певному розумінні проводити політику ствердження своєї світової могутності... Ми повинні захищати наше світове становище за допомогою флоту» [27]. Наступного дня у такому ж дусі висловився лідер імперської партії великий промисловець В. фон Кардорф: «Я знаходжуся на крайньому правому фланзі прихильників морського флоту і мої бажання йдуть досить далеко» [28]. Стосовно імператора, то він ще у січні 1895 р. доводив лідерам провідних правлячих партій необхідність будівництва великого військово-морського флоту. Думку про флот він пов'язував з економічним розвитком Німеччини і неминучою боротьбою за колонії. Через два роки він писав: «Ясніше ясного, як нерозумно було десять років назад розпочати колоніальну політику, не маючи флоту, і давати її розмах, не турбуючись одночасно про відповідне будівництво флоту» [29].

Серед основних аргументів прихильників значного збільшення військово-морського флоту фігурували такі, як необхідність забезпечити збут німецької промислової продукції і доставку сировини за «допомогою морської торгівлі»; те, що «безприкладний ріст німецької морської торгівлі, суднобудування та інших видів промисловості, зв'язаних з нею, а також колоніальні здобутки, які служать опорними пунктами, не мають відповідного захисту», тоді як «найкращий захист вітчизняних берегів, віддалених колоній і торгового флоту полягає у бойовому лінійному флоті, здатному вийти в море, дати бій головним морським силам противника і якщо не відібрати у нього панування на морі, то хоча б похитнути його» [30]. На нашу думку, це є прямим підтвердженням нерозривного зв'язку між колоніальною і флотською політикою, необхідності будівництва крупного військово-

морського флоту з завданням збереження і розширення німецьких заокеанських колоніальних володінь і опорних пунктів.

Водночас у рейхстазі та уряді були впливові сили, які виступали проти флотських планів або ставилися до них дуже стримано. Це, перш за все, представники військових кіл, які боялися, що будівництво великого флоту викличе зменшення асигнувань на сухопутну армію. Крім них не бачили необхідності у розширенні планів військово-морського будівництва депутати від соціал-демократичної партії і католицької партії «Центру», представники Вільнодумного союзу і аграріїв. Проти будівництва потужного військового флоту також виступав найвпливовіший представник МЗС Гольштейн, який вважав достатнім створення морського флоту для берегової оборони.

У цій ситуації німецький імператор і профлотські кола не хотіли миритися з тим, що рейхстаг і уряд так повільно повертаються у бік активної політики посилення морських озброєнь. Вільгельм II навіть збирався розпустити рейхстаг і провести зміни в уряді. Наслідком таких його планів стало призначення у 1897 р. адмірала А. фон Тірпіца на посаду державного секретаря з військово-морських справ (до того він був командувачем Східно-Азійською крейсерською ескадрою), а Б. фон Бюлова — державним секретарем міністерства закордонних справ.

Тірпіц обґрунтував нову стратегічну військову концепцію — боротьби проти Англії за світове панування на основі створення потужного ВМФ відкритого моря (пізніше став основним військовим флотом німецьких кайзерівських ВМС у ході Першої світової війни з базою у Вільгельмсгафені). Основою своєї політичної стратегії він запропонував ідею ризику. Суть її зводилася до наступного: ризик, загроза поразки, важких втрат або відчутних ударів можуть змусити Англію уникати зіткнення з її німецьким конкурентом. Тірпіц був першим, хто відчув основну тенденцію розвитку інтересів експансіоністських монополістичних кіл Німеччини — створення могутнього бойового лінійного флоту, здатного залучити на бік Німеччини нових союзників і протистояти основному економічному, морському і колоніальному супротивнику в особі Великобританії. Пізніше Тірпіц сформулював основні положення своєї концепції у вигляді триєдиного завдання:

по-перше, потрібно виграти час для створення могутнього військово-морського флоту;

по-друге, необхідно у зовнішній політиці уникати небезпечних інцидентів, які б привели до війни з якоюсь європейською державою;

по-третє, слід шукати «рівновагу сил на морях» шляхом зближення з Росією і Японією для протидії Англії.

Основну стратегічну мету німецького військово-морського флоту він визначив як посилення політичної могутності та значення проти Англії. Тірпіц з цього приводу писав: «Ми прагнули до того, щоб наші сили досягнули такого рівня, при якому зіткнення з нами стало б для британського флоту ризикованим при всій його перевазі над німецьким. Таким чином, оборонна політика поєднувалася з тактичною волею до битви в оборонній війні» [31].

Тірпіц одержав підтримку нового керівника дипломатичного відомства Бюлова у створенні на перспективу потужного німецького ВМФ з «функцією ударної сили» [32]. Ще його попередник А. Маршалл навесні 1897 р. зазначив: «Питання про те, чи повинна Німеччина проводити світову політику, нерозривно зв'язане з іншим питанням: має чи не має Німеччина світові інтереси». І він доводив, що німецькі купці, судновласники, експортери, колоністи і колонізатори «розставляють фігури на великій шаховій дошці світу і чекають, що ми їх захистимо і використаємо» [33]. В умовах, коли морські плани Тірпіца стали одним з головних питань політичної боротьби в Німеччині, саме Бюлов забезпечив їх остаточну підтримку і реалізацію на шляху «світової політики». Статс-секретар МЗС своє головне завдання бачив у тому, щоб шляхом переговорів з лідерами партій будь-яким способом протягнути флотські плани Тірпіца через рейхстаг. У зв'язку з цим Бюлов говорив: «Політичні партії і, в першу чергу, їхні вожді підуть за нами тільки тоді, коли ми створимо в країні сильну течію за будівництво флоту. Нам доведеться забити у «національний барабан» (малося на увазі роздування широкомасштабної пропагандистської кампанії з метою просування законів про військово-морське будівництво від початкових відомчих планів до їх практичного здійснення — С.Т.)» [34].

Наприкінці листопада 1897 р. перед відкриттям сесії рейхстагу морський законопроект Тірпіца був опублікований. На нашу думку, це було зроблено з тією метою, щоб опозиція не мала часу опублікувати вагомі контраргументи. Щоправда, забігаючи наперед, відзначимо, що на перших порах Тірпіц не зумів реалізувати свій задум. Законопроект передбачав збільшення німецького флоту до кінця 1904 р.

до 19 лінійних кораблів (дві ескадри по вісім кораблів, один флагманський і два резервних кораблі), 8 броненосців, 12 великих і 30 малих крейсерів. «Для підтримки торгових інтересів» Німеччина повинна мати у закордонному плаванні до 23 бойових одиниць. Асигнування на створення такого флоту зростали майже у два рази. Чисельність екіпажів кораблів збільшувалася з 1818 до 26637 чоловік [35].

Засідання рейхстагу, яке мало вирішити долю флотського законопроекту, відкрилося 30 листопада 1897 р. Однак, незважаючи на обґрунтування Вільгельмом II, Гогенлоє і Тірпіцом необхідності створення великого військово-морського флоту як «фактору могутності», рейхстаг у цілому зайняв суперечливу позицію. Депутат від соціалістів Шенланк взагалі стверджував, що торгівля не потребує захисту флоту і критикував «світову політику» [36].

Тоді перед членами рейхстагу з промовою, яка стала його політичним дебютом, виступив Бюлов. Російський посол Остен-Сакен, який знаходився серед присутніх, у своїй депеші з Берліну повідомляв, що «Бюлов говорив упевнено, ясно і красномовно, хоча, по суті нічого і не сказав» [37]. Але головне, що керівник німецького зовнішньополітичного відомства проголосив готовність кайзерівської Німеччини до здійснення «світової політики» і завоювання «місця під сонцем» («*Unter der Sonne*»), тобто заявку Німеччини на свою долю у переділі світу. Бюлов, зокрема, підкреслив, що «пройшли ті часи, коли німець одному своєму сусідові залишав землю, іншому — море, а сам задовольнявся небом, де панує чиста доктрина. Ми нікого не хочемо відсувати в тінь, але ми вимагаємо для себе місця під сонцем» [38].

Однак рейхстаг все ще не затвердив законопроект Тірпіца, хоча й не відхилив: подальше обговорення відкладалося на кілька місяців. Саме за цей час у результаті активної діяльності прихильників створення потужного військово-морського флоту визначилося нове співвідношення сил. За даними органу пангерманців «Альдойче Блеттер», протягом грудня 1887 — лютого 1898 рр. у рейхстаг поступило 115 петицій з Німеччини і 50 петицій від німців за кордоном з вимогою затвердити законопроект про флот [39]. Напередодні його нового обговорення 13 січня 1898 р. в Берліні відбулися великі збори впливових купців, промисловців, представників банків, які вимагали затвердження законопроекту. З рефератом про флотську політику на них виступив лідер зацікавлених у позитивному розв'язанні питання про

нарощування військово-морської могутності Німеччини парламентаріїв габсбурзький судновласник А. Верман.

У пропагандистському забезпеченні програми будівництва німецького військово-морського флоту активну участь взяв сам Тірпіц, про що є свідчення в його спогадах. Тірпіц писав: «Я вважаю своїм правом і обов'язком роз'яснювати широким колам, які інтереси покладені на карту; потрібно було розширити вузький горизонт народу, пробудити свідомість культурного значення моря, яка раніше була відсутня у нього або приспана ходом нашого історичного розвитку; поглибити переконання в тому, що дійсність владно вказує нам цей шлях, якщо ми хочемо продовжити, не вдаючись до масової еміграції, той розквіт нашої перенаселеної вітчизни, який настав після введення протекціоністського тарифу Бісмарка. Герінген організував інформаційний відділ імперського морського відомства; він об'їхав університети, причому майже всі економісти — до Brentano включно — обіцяли йому повну підтримку. Шмоллер, Вагнер, Зерінг, Шумахер і багато інших заявляли, що затрати на флот є продуктивними... Так намітилося зрушення у трактуванні національно-політичних питань, яке було здоровою противагою безплідним соціально-політичним утопіям» [40]. У результаті, 23 березня 1898 р. на засіданні рейхстагу флотський законопроект був затверджений.

Ця подія означала успіх не тільки Вільгельма II, Бюлова і Тірпіца, але й впливових фінансово-промислових кіл, які виступали за посилення позицій Німеччини як «світової держави» на шляху зовнішньополітичної експансії. Так, Пангерманський союз зняряддям німецької «світової політики» вважав посилення морської могутності [41].

Для закріплення цього успіху був створений новий пропагандистський центр — Флотський союз на чолі з новим королем Албанії (у майбутньому) принцом В. Відом і редактором газет «Берлінер нойєсте Нахріхтен» (орган промисловця Ф. Круппа) і «Берлінер політіше Нахріхтен» (орган прусського міністра фінансів І. Мікеля) В. Швейнбургом. Рупором новоствореної організації стала газета «Пост», яка виражала інтереси імперської партії і її лідера, впливового підприємця К.Штумма. Правління союзу знаходилося в Берліні і складалося з 40 чоловік. На їх утримання витрачалося 24% річного бюджету Флотського союзу. Союз видавав щомісячник «Флотте», щотижневик «Юбераль», а також «Альгеймайне Маріне-Кореспонденц», «Флоттенярбух» і «Флоттенапрайс календер».

У першу чергу Флотський союз, спираючись на підтримку Пангерманського союзу і Колоніального товариства, почав насаджувати точку зору про необхідність створити ще більший флот, ніж передбачалося за законопроектом від 23 березня 1898 р. Здійснюючи агітацію про прийняття закону про збільшення військово-морського флоту, союз протягом 1898–1900 рр. розповсюдив 6 млн. примірників книг і брошур, організував 3600 доповідей і лекцій. Кошти на це поступали переважно у вигляді спеціальних пожертвувань від німецьких приватних осіб і досягли суттєвої цифри 411812 марок [42].

На деякий час, щоправда, відкрита пропаганда на користь нових озброєнь у Німеччині була зірвана її участю у роботі першої Гаазької конференції по роззброєнню (18 травня — 29 липня 1899 року). Однак реальних документів, які б передбачали заборону збільшення чисельності військ і військових бюджетів на п'ять років, а морського бюджету на трирічний термін, не було прийнято. Це розв'язало руки німецьким глашатаям нових планів збільшення армії і флоту під прикриттям захисту континентальних і заморських інтересів Німеччини. Виступаючи у рейхстазі 11 грудня 1899 року, Бюлов заявив: «Що робити, світ уже поділений ... Ми тільки тоді зможемо триматися на висоті, коли ми зрозуміємо, що для нас неможливе благополуччя без великої могутності, без сильної армії, без сильного флоту... У прийдешньому столітті німецький народ буде або молотом, або наковальнею» [43]. Через кілька днів уряд відкрито наголосив, що виносить на розгляд рейхстагу новий закон, який передбачає значне зростання морських озброєнь.

Нова морська програма Тірпіца викликала великі дебати, але її швидкій реалізації несподівано допоміг зовнішньополітичний фактор. У кінці грудня 1899 р. і на початку січня 1900 р. англійські військові кораблі затримали три німецькі пароплави — «Бундесрат», «Генерал» і «Герцог» — за підозрою у провезенні контрабандних товарів для бурів. Бюлов зачитав це повідомлення кайзеру і закінчив його словами: «Немає такого вітру, який не приніс би чогось доброго». А Тірпіц додав: «Це той самий вітер, який нам необхідний, щоб привести наш корабель у гавань. Тепер флотський закон пройде. Ваша Величність повинна нагородити англійського командира орденом з подякою за проведення нашого флотського закону» [44]. В Німеччині розгорнулася бурхлива антианглійська і профлотська кампанія. Бюлов навіть висловлював побоювання, чи не збирається Англія компенсувати свої

невдачі у сухопутній війні проти бурів успішною морською війною проти Німеччини [45].

У цих умовах 12 червня 1900 р. рейхстаг остаточно затвердив нову морську програму, яка передбачала подвоєння німецького флоту і перетворення його у наймогутніший, після англійського, флот у світі. Згідно закону 1900 р., німецький флот до 1915 р. мав налічувати 38 лінійних кораблів, 14 броненосців і 38 легких крейсерів [46]. Це означало, що військово-морський флот, спрямований на боротьбу за оволодіння опорними пунктами далеко за європейськими кордонами Німеччини, перетворився в одне з головних знарядь її експансіоністської зовнішньої політики. Підтвердженням цього стало уже захоплення перших «опорних пунктів» — гарантованих місць за кордоном, які знаходяться під німецькою владою — на території Китаю і в басейні Тихого океану.

Закликаючи до переходу на рейки «світової політики» при сприянні могутнього флоту, кайзер під час спуску на воду броненосця влітку 1900 р. у Вільгельмсгафені проголосив: «Як потужно б'є океан у ворота нашої вітчизни і змушує нас утвердити як вищий закон своє місце у світі, закликає нас до світової політики. Океан необхідний для величі Німеччини, але він також показує, що на ньому і далеко по той бік його без Німеччини, без німецького імператора не повинно відбуватися жодної події» [47].

Таким чином, імперіалістичні кола Німеччини наприкінці XIX ст. фактично остаточно стали на шлях широкомасштабної «світової політики», важливою ланкою якої була подальша колоніальна експансія з опорою на сильний військово-морський флот. Про це навесні 1900 р. відверто заявив князь Бюлов, водночас намагаючись, наскільки це було можливо, завуалювати агресивну спрямованість зовнішньополітичного курсу своєї держави. Він сказав: «Під словами «світова політика» я розумію тільки турботу про вирішення завдань, які постали перед нами, і впливають з росту нашої індустрії, нашої торгівлі та нашого судноплавства. Ми не можемо перешкоджати зростанню німецьких заморських інтересів. Ми не можемо стримувати нашу торгівлю, нашу промисловість, робочу силу, активність та інтелект. Ми не думаємо про те, щоб здійснювати агресивну, експансіоністську політику. Ми хочемо тільки захистити вагомні інтереси, які здобули в усіх частинах світу в ході природного розвитку подій... Агресивні тенденції повністю чужі нам, ми не хочемо здійснювати ані авантю-

ристичну, ні фантастичну політику, ми хочемо і в майбутньому розвиватися тільки в мирних умовах, як в економічному, так і в політичному плані...» [48]. Насправді ці слова, як ми вже переконалися, були дуже далекі від реалій кінця XIX століття.

Найчіткіше принципова позиція німецьких експансіоністських кіл була сформована Пангерманським союзом: «Тільки при умові, що ми сильні на морях, великі морські держави дозволять нам створити серединноєвропейський економічний союз... і тільки при наявності широкої серединноєвропейської основи ми зможемо здобути світові позиції і в інших частинах земної кулі і втримати їх» [49]. В ідеології і практичній діяльності саме Пангерманського та Флотського союзів і Колоніального товариства наприкінці XIX ст. найяскравіше були виражені прагнення до реалізації німецьких континентальних і заокеанських колоніальних планів. Метою їх пропаганди стала політична й ідеологічна підготовка німецького суспільства до реалізації Німецькою імперією великої анексіоністської програми на континенті — «Середина Європа» і за його межами — «світова політика».

Підсумовуючи, зазначимо, що перехід наприкінці XIX ст. до «світової політики» супроводжувався загарбанням Німеччиною нових колоній і розгортанням гонки морських озброєнь. Вона стала одним з найважливіших аспектів англо-німецького суперництва і суттєвим компонентом «світової політики» як політики сили. Існував тісний і нерозривний зв'язок військово-морської політики із колоніальною та зовнішньополітичною експансією Німеччини в цілому, будівництва потужного військово-морського флоту з завданнями збереження і розширення віддалених від метрополії колоніальних володінь і опорних пунктів. Створення останніх при підтримці Тірпіца і Бюлова неминуче вело до загострення міжімперіалістичних протиріч на міжнародній арені. Німецька «світова політика», ідейні, політичні та економічні основи якої були закладені в кінці XIX ст., неминуче штовхала імперію Вільгельма II до війни, в ході якої вона мала витіснити конкурентів і остаточно зайняти «місце під сонцем» як велика та впливова «світова держава».

Джерела і література

1. Die Große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914: Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Bd. 1–40. — В., 1922–1927 (далі — GP). — Bd.14(1). — № 3806.

2. Ibid. — №3645.
3. Ibid. — Bd.9. — №2219.
4. Архів зовнішньої політики Російської імперії (далі — АЗП РІ). — Ф.Китайський стіл. — Спр. 114. — Ч.2. — 1897. — Арк.4–5.
5. Соловьев Ю.Я. 25 лет моей дипломатической службы (1893 — 1918). — М., 1928. — С.55–56.
6. АЗП РІ. — Ф.Китайський стіл. — Спр.114. — Ч.2. — 1897. — Арк.149.
7. Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. — В., 1871 — 1900 (далі — Reichstag). — Bd.1. — 6.12.1897. — S.51.
8. GP. — Bd.14(1). — №3689.
9. Захват Германией Киао-Чао в 1897 г. // Красный архив. — 1938. — Т.2. — С.50.
- 10.Reichstag. — Bd.1. — 6.12.1897. — S.60.
- 11.Bülow V. Denkwürdigkeiten: In 2 Bde. — В., 1930. — Bd.1. — S.277.
- 12.GP. — Bd.14(1). — №3817.
- 13.Фей С. Происхождение мировой войны: Пер. с англ. — М., 1934. — Т.1. — С.100–101.
- 14.АЗП РІ. — Ф.Політичний архів. — Спр.2117. — Арк.16.
- 15.Англо-германское сближение в 1898 г. // Красный архив. — 1933. — Т.1. — С.76.
- 16.GP. — Bd.14(1). — №3876.
- 17.Ерусалимский А.С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века. 2-е изд. — М., 1951. — С.458.
- 18.GP. — Bd.15. — №4151.
- 19.Ibid. — №4168.
- 20.Alldeutsche Blätter. — 11.06.1899. — №24.
- 21.АЗП РІ. — Ф.Канцелярія. — Спр.65. — 1899. — Арк.318–322.
- 22.Там само. — Спр.15. — 1899. — Арк.96.
- 23.Reichstag. — Bd.3. — 21.06.1899. — S.2685–2696.
- 24.Ротштейн Ф.А. Международные отношения в конце XIX века. — М.-Л., 1960. — С.552–553.
- 25.GP. — Bd.14(1). — №4053.
- 26.Цит. за: Ротштейн Ф.А. Международные отношения... — С.479.
- 27.Reichstag. — Bd.5. — 1.12.1896. — S.3639.
- 28.Ibid. — 2.12.1896. — S.3651.
- 29.GP. — Bd.13. — №3396.

30. Гуполев Б.М. Кайзеровский военно-морской флот рвется на океанские просторы (конец XIX — начало XX в.) // Новая и новейшая история. — 1982. — №3. — С.135.
31. Тирпиц А. Воспоминания / Пер. с нем. и коммент. В.Я. Голанта. Под ред. проф. адмирала В. А. Алафузова. — М.: Воениздат, 1957 (Tirpitz, A. v. Erinnerungen. — Leipzig: Koehler, 1919. — 526 S.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://militera.lib.ru/memo/german/tirpitz/11.html>
32. Там само [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://militera.lib.ru/memo/german/tirpitz/12.html>
33. Reichstag. — Bd.7. — 18.03.1897. — S.5149.
34. Bülow В. Op. cit. — Bd.1. — S.59.
35. Ротштейн Ф.А. Международные отношения... — С.482.
36. Reichstag. — Bd.1. — 6.12.1897. — S.47.
37. АЗП RI. — Ф.Канцелярия. — Спр.21. — 1897. — Арк.336.
38. Reichstag. — Bd.1. — 6.12.1897. — S.60.
39. Alldeutsche Blätter. — 6.03.1898. — №10.
40. Тирпиц А. Воспоминания [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://militera.lib.ru/memo/german/tirpitz/11.html>
41. Alldeutsche Blätter. — 3.04.1898. — №14.
42. Гейдер Г. Монополии. Пресса. Война. — М., 1964. — С.35.
43. Reichstag. — Bd.4. — 11.12.1899. — S.3292–3295.
44. Ерусалимский А.С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века. 2-е изд. — С.537.
45. GP. — Bd. 15. — №4457.
46. Алафузов В.А. Доктрины германского флота. — М., 1956. — С.18.
47. Ротштейн Ф.А. Международные отношения... — С.633.
48. Bülow В. Op. cit. — Bd.1. — S.415–416.
49. Alldeutsche Blätter. — 11.06.1899. — №24.

НІМЕЦЬКИЙ ФЛОТСЬКИЙ СОЮЗ У ФОРМУВАННІ ПРОПАГАНДИСТСЬКОГО ДИСКУРСУ (КІН. ХІХ — ПОЧ. ХХ СТ.)

У листопаді 2018 р. відзначатиметься 100-літній ювілей закінчення Першої світової війни — одного з наймасштабніших збройних конфліктів в історії людства. З одного, війна стала каталізатором індустріального розвитку, а з іншого, — знаковим вододілом у розвитку людства. Перша світова, вкотре продемонструвавши цілісність світу, взаємозв'язок усіх його складових, спричинила докорінні зміни в міжнародних відносинах, економіці, внутрішньополітичному житті, культурі, та головне — у свідомості та поведінці мешканців європейських країн.

Вибух у Європі постав із протиріч між великими країнами — Німеччиною, Австро-Угорщиною, Францією, Великою Британією та Росією. Основними театрами бойових дій стали Західний і Східний фронти. Воєнні дії між двома блоками найсильніших світових держав велись і на морях — Північному, Чорному, Балтійському, а також на просторах Тихого океану.

Тема військово-морської політики кайзерівської Німеччини безпосередньо чи опосередковано завжди залишалась предметом серйозних наукових пошуків. Так, у працях Н. Полетики [1], В. Алафузова [2; 3], Б. Туполева [4], Н. Сокольської [5], В. Хвостова [6], Ф. Ротштейна [7], А. Єрусалімського [8] проаналізовано значний масив фактологічного матеріалу стосовно гонки морських озброєнь між Німеччиною та Великою Британією в контексті розвитку міжнародних відносин початку ХХ ст., а також обґрунтовано питання особливої відповідальності німецького імперіалізму за розв'язання Першої світової війни.

Водночас в історіографії майже відсутні спеціальні публікації з історії німецької військово-морської пропаганди. Деяко особіно увиразнюється невелика за обсягом стаття А. Балобаєва [9]. Автор висвітлює процес утворення та початковий етап діяльності Німецького флотського союзу, пов'язаного з формуванням ідеології флотського руху. Дослідник розкриває тісний взаємозв'язок союзу з представниками монополістичного капіталу, урядовими колами, а також дає оцінку його діяльності в системі інших мілітаристських організацій

Німецької імперії. Автор підкреслює, що на відміну від Колоніального товариства і Пангерманського союзу, об'єднання «ентузіастів флоту» було задумане як наймасовіше та включало в себе всі прошарки німецького суспільства.

Сучасні історики-германісти (Л. Питльована, С. Сінегубов, С. Троян, В. Убілава, С. Шилов) продовжують дослідження зазначеної проблематики. Так С. Шилов акцентує увагу на висвітленні питань німецько-російського протистояння, розглядаючи його у кількох площинах: військовій, політичній та економічній [10; 11, с. 202–206]. С. Сінегубов зосередився на аналізі політики кайзерівського керівництва, що прагнуло за допомогою швидкої розбудови військового флоту забезпечити Німеччині «місце під сонцем» [12, с. 10]. У монографії «Упорство против силы: германо-английское противостояние в 1900–1914 гг.» [13] С. Сінегубов досліджує вплив будівництва флоту на відносини між кайзерівською Німеччиною та Великою Британією напередодні Першої світової війни. Автор визначає основні військово-політичні чинники, які спричинили посилення антагонізму двох країн на морі; характеризує основні етапи німецько-англійського флотського суперництва.

На відміну від С. Шилова і Н. Сінегубова, які основну увагу приділяли зовнішнім аспектам військово-морської політики кайзерівської Німеччини, В. Убілава зосередився на її внутрішніх складових. Автор досліджує питання розгортання флотських агітаційних кампаній у Другому райху кінця XIX — початку XX ст. [14; 15]. Дослідник доводить, що одна з головних причин провалу попередніх спроб кайзера Вільгельма II та його міністра морських справ Ф. Гольмана, на законодавчому рівні, домогтися посилення німецького флоту полягала в слабкій пропаганді флотських ідей у німецькому суспільстві. Активна робота саме у цьому напрямку розпочалася з приходом у 1897 р на посаду військово-морського статс-секретаря А. Тірпіца.

Причини, основні напрямки й особливості реалізації планів кайзерівської Німеччини зі створення сильного військово-морського флоту наприкінці XIX ст. аналізує С. Троян [16].

Попри значну увагу до порушеної проблеми, питання підготовки та практичного здійснення пропагандистської роботи в широких масах колоніальними товариствами, союзами та організаціями виокремлено не було. Тому дослідження виокремленого аспекту є важливою складовою для цілісного розуміння всього процесу в цілому.

Військово-морська гонка озброєнь між Британською й Німецькою імперіями стала однією з найвагоміших причин розв'язання світової війни. Ще до початку Першої світової війни великі держави значну увагу приділяли військово-морським силам, йшла реалізація масштабних морських програм. Від кінця XIX ст. Німеччина, відчуваючи вразливість позицій флоту порівняно з Британією, намагалася нарощувати його потенціал. З іншого боку, Британія не могла допустити загрозу своєму пануванню на морях та власне й існуванню її як колоніальної імперії. На початок XX ст. британці володіли найпотужнішим військово-морським і торговим флотом, що дозволяло їм контролювати стратегічні комунікації у Світовому океані та зв'язувати воєдино свої чисельні колонії й домініони.

Будівництво власного флоту в Німеччині пройшло досить складний шлях. О. фон Бісмарк не вбачав сенсу в його створенні, вважаючи, що головні зусилля слід спрямувати на європейську політику та розвиток армії. Проте, за Вільгельма II пріоритети було переглянуто. На порядок денний виходить активна боротьба за заморські колонії та флот. Відповідно до першого флотського закону (ухвалено 28 березня 1898 р., розраховано на шість років) передбачалося створення 2-х ескадр по 8 лінійних кораблів, будівництво 1-го флагманського судна, 2-х дивізіонів по 4 броненосці берегової охорони, 6 великих та 16 малих крейсерів у територіальних водах і 3 великих та 10 малих крейсерів для несення служби за кордоном. Окрім того, цей закон встановлював строки використання лінійних кораблів і броненосців прибережної зони (двадцять п'ять років, а великих крейсерів — двадцять, малих крейсерів — п'ятнадцять) [17, с. 268].

Другий флотський закон (ухвалено 14 червня 1900 р.) передбачав, що німецькі військово-морські сили повинні складатись із бойового флоту, флоту дальнього плавання (закордонного) і резерву. Затверджувалась і структура бойового флоту (2 флагманських лінійних корабля, 4 ескадри по 8 лінійних кораблів, 8 великих крейсерів, 24 малих крейсерів як розвідувальні судна і 18 мінних суден). У кожній ескадрі мала бути група розвідників (2 великих і 6 малих крейсерів та міноносна флотилія — 20 суден). У резерві законом, передбачалось мати 4 лінійних корабля, 3 великих і 4 малих крейсерів [17, с. 268].

На думку істориків Є. Тарле [18], Н. Полетики [19], В. Хвостова [20], саме морські амбіції німців призвели до виникнення німецько-англійського протистояння, яке обумовило неминучість широко-

масштабної війни. Військово-морська політика Німеччини визначалась не лише очільником профільного відомства А. Тірпіцем, а й головою уряду (спочатку райхсканцлером Б. Бюловим, а з 1909 р. — Т. фон Бетман-Гольвегом). Аналізуючи діяльність двох райхсканцлерів та їхню морську політику С. Сінегубов [21, с. 208] приходять до висновку, що жоден із них не був пацифістом; обидва прагнули могутності Німеччини на суші та на морі. Лише загроза виникнення конфлікту з Великою Британією стримувала їхні прагнення до швидкої розбудови флоту. Проте, така поступальність зустріла супротив зі сторони тандему Вільгельма II та А. Тірпіца, які активно просували флотську ідею [21, с. 210]. Ще радикальнішу позицію відносно темпів флотського будівництва займали члени Німецького флотського союзу. Відтак для А. Тірпіца існувало два джерела проблем: на світовій арені — англійці, всередині країни — Флотський союз, очолюваний А. Кеймом [22, с. 109]. Адмірал і його військово-морське відомство прагнули до методичної безконфліктної політики задля перетворення Німецької імперії на другу за значенням морську державу в світі. А. Кейм вимагав рішучого й швидкого вирішення цього завдання.

Прагнення правлячих кіл Німеччини реалізувати план будівництва сильного військово-морського флоту вимагав відповідної ідеологічної обробки мас. Б. Бюлов писав, що «в умовах стурбованості і розчарувань, які охопили Німеччину, можна було сподіватись на успіх у справі будівництва флоту лише граючи на струнах націоналізму і пробуджуючи в народі самосвідомість» [23, с. 12–13].

«Нова ера» у флотській агітації розпочалася з приходом до керівництва морським відомством контр-адмірала А. Тірпіца. Активними пропагандистами його планів стали Пангерманський союз і Німецьке колоніальне товариство. Особливе місце у пропаганді флоту займало Інформаційне бюро військово-морського відомства на чолі з корвет-капітаном Г. Герінгеном, якого А. Тірпіц характеризував як незамінного керівника в духовній мобілізації мас [24, с. 130].

У період підготовки і прийняття першого законопроекту про флот (1898 р.) саме Г. Герінгену належала головна роль в організації пропагандистської компанії. Не випадково в деяких дослідженнях німецьких істориків Інформаційному бюро відводилась роль фактично міністерства державної пропаганди [10, с. 118].

На середину 90-х рр. XIX ст. у країні поступово посилюється пропаганда «політики могутності» (Machtpolitik) на морях. Відомий

німецький дослідник Е. Кер називає період 1893–1896 рр. початком морської агітації — часом, який передував переходу до «нового курсу» у зовнішній політиці Німеччини. Цей курс супроводжувався вже сформованою пропагандою «необмежених флотських планів» [9, с. 7]. Активність прихильників посилення військово-морського будівництва помітно зросла на середину 1890-х рр., що оприявнилось у пропаганді, політичних переговорах, тиску на уряд і Райхстаг.

Вільгельм II був готовий повністю підтримати і навіть особисто взяти участь у кампанії на користь реалізації «необмежених флотських планів», які водночас були частиною планів «світової політики» і боротьби за світове панування Німеччини. Активними прихильниками посилення морського флоту були представники націонал-ліберальної та імперської партій. Так, великий промисловець В. Кардорф, лідер імперської партії заявляв: «Я знаходжусь на крайньо правому фланзі прихильників морського флоту, і мої бажання йдуть досить далеко» [8, с. 304].

Проте ставлення до реалізації широких флотських планів у німецьких політичних колах не було однозначним. Так, соціал-демократична партія вела наполегливу боротьбу проти них, доводячи у пресі, що здійснення цих планів вигідне гарматним королям і промисловим баронам, а ляже важким тягарем на народ. Аграрії заявили про небажання підтримувати нову дорогу витівку. Серйозними і наполегливими супротивниками цих планів були військові кола, які боялись, що будівництво великого флоту зменшить асигнування на армію. Партія центру також виступала проти широких планів військово-морського будівництва. Ці позиції мали своє відображення у співвідношенні сил у Райхстазі. Попри значний вплив «ентузіастів флоту» в урядових колах, влада мала враховувати настрої тих кіл аграріїв, військових, ліберальної буржуазії і католицького центру, які з різних причин, не стали прихильниками цих планів.

Перші спроби зацікавити громадськість перспективами збільшення флоту належать Німецькому колоніальному товариству і Пангерманському союзу. Але їхня агітація не призвела до суттєвих змін у суспільній думці. Це пояснювалось організаційною вузькістю та відсутністю масової бази цих колоніальних інституцій. Відтак ішлося про необхідність створення всеохоплюючої й впливової пропагандистської організації.

Такою організацією, яка мала б готувати «людський матеріал» для розповсюдження в масах пангерманських ідей надозброєння [25, с. 84–85], став Німецький флотський союз. Останній створений наприкінці квітня 1898 р. під протекторатом Колоніального товариства [10, с. 54]. Серед засновників Флотського союзу були представники великої промисловості і фінансового капіталу. До головних організаторів належав Г.А. Бук — генеральний секретар Союзу німецьких промисловців, очільники «Німецького банку», «Гамбург-Американської лінії», «Німецького східного банку». Президентом Флотського союзу став Вільгельм Від (у майбутньому — король Албанії), а виконавчим керівником — В. Швейнбург. Останній представляв інтереси військових магнатів; був видавцем крупівської газети «Berliner Nehesten Nachrichten». Фінансові справи Флотського союзу від початку вів «Берлінер Банк». Найактивнішу участь у субсидюванні діяльності Німецького флотського союзу взяла фірма Ф. Круппа, що мала високі прибутки від нарощування морських озброєнь.

Завдання Німецького флотського союзу були сформульовані у Статуті, який вперше було опубліковано в березневому номері центрального органу союзу — журналі «Die Flotte» (1900 р.). У ньому зазначалось, що проведення «світової політики» вимагає від Німеччини створення потужного військово-морського флоту. У редакційній статті того ж видання нагадувалося про «великі національні завдання» країни, для реалізації яких необхідний сильний військово-морський флот і про «стійке, тривале прагнення Німеччини до моря» [9, с. 8].

Про цілі Німецького флотського союзу також неодноразово наголошувалось у пресі та на зборах членів правління. Виступаючи на загальних зборах членів правління 11 січня 1900 р., князь В. Від зазначав, що Союз «є агітаційним, у найвищому сенсі цього слова, але при цьому — аполітичним і ставить перед собою тільки патріотичні завдання». Капітан О. Герке закликав вжити заходів для створення ґрунтовних засад діяльності Флотського союзу та необхідності друкованого органу з метою пропаганди будівництва флоту [9, с. 10]. Голова Пангерманського союзу доктор Е. Хассе (одним із засновників Німецького флотського союзу) у виступі на загальних зборах підкреслив необхідність фіксації в Статуті методів пропаганди задля її дієвості [9, с. 10].

Правління Флотського союзу закликала посилити зусилля щодо створення чисельних організацій так званих «друзів флоту». З метою

поширення пропагандистських ідей передбачалося активне використання плакатів, створених фаховими морськими художниками. Особлива увага приділялась пропаганді флотського озброєння. Вагома роль у поширенні флотських ідей належала групі професорів берлінських вищих навчальних закладів. Вони прагнули до створення не просто пропагандистської організації, а потужного ідеологічного центру, де продукувалися б нові ідеї та пропозиції для уряду, щодо реалізації планів світової політики. На лекціях і через пресу намагалися нейтралізувати ідеї соціал-демократів та пацифістів проти розвитку флоту і озброєння взагалі.

Чисельність членів Союзу в перші роки діяльності швидко зростала. Так, за два роки після заснування він нараховував 289370 окремих і 329771 корпоративних членів, до 1908 р. — біля 1 млн осіб, а на 1913 рік його чисельність зросла до 1123628 осіб [10, с. 119]. Зростанню чисельності членів сприяла ретельно продумана організаційна структура та налагодження роботи серед населення.

Союз мав організації в землях, округах, районах і провінціях, а також досить широку соціальну базу. Членами Союзу могли бути всі підданні німецької імперії (навіть жінки) з 16 років. Дочірньою організацією його став Морський союз німецьких жінок [26, с. 46].

Добре налагоджена лекційна робота з використанням елементів світлотехніки, широка реклама вечорів союзу, випуск листівок та високохудожніх плакатів, видрукуваних значними накладками, із залученням професійних художників, поширення текстів пісень з нотами на морську тематику — це перелік далеко не всіх прийомів, за допомогою яких «ентузіаста флоту» прищеплювали громадськості «флотську свідомість», розуміння «значення і завдань флоту» для «забезпечення морських кордонів Німеччини» та її «місця серед великих держав» [27, с. 4]. За своїм впливом на середні прошарки суспільства, буржуазію та інтелігенцію Німецький флотський союз перевершив більшість тогочасних мілітаристських організацій.

Від моменту створення Флотський союз мав підтримку державних структур. У русі за підтримку прийняття 1-го флотського закону важливу роль відіграло Інформаційне бюро військово-морського відомства. Проте його активна участь у пропаганді морського озброєння загрожувала підривом політичних позицій військово-морського відомства. Флотський союз міг тепер взяти на себе завдання прощтовування планів А. Тірпица, а Інформаційне бюро виконувало функції

управління пропагандою. Такий розподіл задовольняв усіх. А. Тірпіц особисто закликав вступати до лав Флотського союзу своїх колег із міністерства, що увиразнювало власне позиціонування діяча стосовно цієї організації.

Проте неприхований, відвертий зв'язок керівництва Флотського союзу з Ф. Круппом, іншими промисловими та фінансовими магнатами давав привід для суджень, що ця мілітаристська організація створена для промислових кіл, тісно пов'язаних із кораблебудуванням і меншою мірою для флоту. Це стало однією з причин того, що у листопаді 1898 р. розпочався відкритий наступ «національної преси», а саме «Natsional Zeitung» та «Teglishe Rundschau» проти керівництва Флотського союзу, а головним чином проти його тодішнього очільника — В. Швейнбурга.

Проти союзу виступило і, так зване, «Вільне об'єднання» — організація, до складу якої входили берлінські професори, художники та письменники.

Гострі публікації проти В. Швейнбурга і союзу могли поставити під загрозу прийняття 2-го законопроекту про флот у Рейхстазі. Тому військово-морське відомство поспішно відмежовувалося від них. У листопаді 1899 р. А. Тірпіц у бундесраті заявив, що агітація Флотського союзу не збігається з поглядами уряду [28, с. 98]. В. Швейнбург, який виявився для А. Тірпіца «політичним баластом», змушений був подати у відставку.

Однак цей інцидент не припинив подальшу діяльність Флотського союзу. Опозиція мовчала і, як писав Г. Хальгартен, «фірма змінилась, але власники залишилися ті ж» [25, с. 237].

Агітаційно-пропагандистська діяльність Флотського союзу і надалі розширювалась. Особливо після опублікування в пресі 2-го законопроекту про флот. Швидко зростала кількість нових філій союзу. У жовтні 1899 р. купецтво Гамбурга оголосило про відкриття гамбурзького відділення Флотського союзу, яке ставило за мету «пошмрення в народі ідеї необхідності, для імперії, збільшення своїх морських сил» [29]. До складу новоствореного відділення увійшли майже всі гамбурзькі сенатори і представники торгових кіл. Однією з перших акцій цього відділення став збір грошових пожертв «заможних класів» для створення фонду на підсилення флоту [29]. Досить високу активність Гамбурга у пропаганді за нове озброєння на морі частково можна пояснити тісним зв'язком більшості населення міста з торгівлею та мореплавством.

Посилення флотської пропаганди створювало в країні сприятливе підґрунтя для проникнення у свідомість мілітаристських настроїв. Навіть діти в Німеччині почали носити матроський одяг, який виготовлявся на замовлення Флотського союзу [26, с. 46]. «Традиційна гостинність флоту задавала тон також у відносинах із громадськістю... Члени союзу організовували поїздки на узбережжя, де показували кораблі і гавані, звертались до шкіл, закликали письменників підтримати Союз» — писав А. Тірпіц [30, с. 199]. Це не могло не впливати і на позиції різних партійних угруповань у Рейхстазі. Повернути громадську думку на користь «безмежних» планів уряду тепер стає головним завданням флотської пропаганди.

Але все частіше керівники Флотського союзу у своїх виступах наголошують на повній відсутності політичного підґрунтя в роботі своєї мілітаристської організації. Вони заявляли, що союз є лише агітаційним і абсолютно аполітичним. Поступово спостерігалось охолодження уряду та державних органів до діяльності Флотського союзу. Особливо це стало помітно після прийняття 2-го флотського закону у 1900 р. На думку німецького історика Д. Фріке, правлячі кола зрозуміли, що прийняттю законопроекту в Рейхстазі вони зобов'язані не лише широкій флотській агітації, а переважно проведенню власної «політики об'єднання» великої буржуазії і юнкерства. Союз у своїй нестримній агітації не брав до уваги необхідність такої політики.

Попри розбіжності між урядом і керівництвом Флотського союзу, в цілому його агітація відіграла значну роль у справі запаморочення громадськості грандіозними планами військово-морського будівництва. Прийняття флотських законів посилило роль союзу. Пояснюється це тим, що висунуті союзом непомірні і нереальні вимоги до збільшення військового флоту, робили в очах суспільства військово-морські програми уряду, досить поміркованими, що допомагало урядові реалізувати свої флотські плани, затверджуючи їх у Рейхстазі.

Отже, Флотський союз став тією силою, що мала вплив на всі прошарки німецького суспільства, проповідуючи безмежні флотські плани і необхідність світового панування, сприяла зростанню агресивної політики німецького імперіалізму, що привело до збройного протистояння в 1914 р.

У розвитку військово-морської пропаганди кайзерівської Німеччини В. Убілава виокремлює три етапи [15, с. 136]. Перший — з 1893 до 1896 р. мав характер примітивної «аристократичної», мало орієн-

тованої на широкі верстви населення пропаганди. Діяльність колоніальних товариств та союзів була розрізною, не координувалася з урядовими планами розвитку флоту. Проте, саме в цей період окреслилися передумови формування системи державної пропаганди, які закладались в імперській канцелярії та у Верховному командуванні флотом. Також з'явилося розуміння необхідності об'єднання зусиль недержавних структур, товариств і союзів та створення координаційного органу для напрацювання і реалізації концепції пропагандистської політики. Саме на цьому етапі оформилися дві пропагандистські структури — державна, представлена Інформаційним бюро морського міністерства та громадська, уособлювана Флотським союзом.

Інформаційне бюро за період своєї діяльності з 1897 до 1900 р. стало аналітичним та інтелектуальним центром, потужним джерелом енергії для запуску двигуна пропагандистської машини, що мала чітко слідувати вказівкам А. Тірпіца. Бюро налагодило спільну роботу зацікавлених осіб, організацій, товариств, союзів, друкованих видань для переконання німецького суспільства у необхідності змін на флоті. Флотський союз став тією силою, що вплинула на всі прошарки населення країни та забезпечила суспільну підтримку урядовим морським планам. Проте, саме в цей період було закладено і передумови майбутніх протистоянь між військово-морським відомством і союзом, оскільки останній мав власні уявлення про ті завдання котрі він мав вирішувати і не бажав терпіти свавілля керівників Інформаційного бюро. У подальшому бюро, як представник інтересів уряду, здійснюватиме спроби обмежити одіозну діяльність Флотського союзу як незручну для держави.

Саме тому наступний етап розвитку військово-морської пропаганди (1900–1908 рр.) проходив на фоні боротьби між морським міністерством і центральним керівництвом Флотського союзу. Специфіка флотської пропаганди цього періоду полягала в тому, що діяльність Інформаційного бюро втратила початкову значущість. Це обумовлювалося тим, що основною стає планомірна роз'яснювальна робота в масах, яка не потребувала створення додаткових агітаційних структур та напруження зусиль (як це було необхідно перед прийняттям першого і другого флотських законів). З прийняттям морських законів Інформаційному бюро було скорочено урядове фінансування, так як основної мети було досягнуто і його інтенсивна діяльність уже не була життєво необхідною. Хоча бюро і залишалось центром збору

та надання інформації проте, вага його в справах військово-морської пропаганди зменшилась.

На третьому етапі розвитку флотської пропаганди з 1908 р. Флотський союз, як головний натхненник агітації, став реальною силою, що сформувала своє власне політичне обличчя. Цьому сприяла відсутність будь-якої стриманості у справах пропаганди його керівництва. Лише з відставкою голови союзу А. Кейма (під тиском з боку А. Тірпіца) політика Флотського союзу стає поміркованішою і передбачуваною для військово-морського відомства. Що власне, сприятиме стабілізації ситуації всередині країни та відносин з Великою Британією.

Для цілісного уявлення про складові німецької військово-морської пропаганди необхідно згадати і про її рушійні сили. Йдеться про згадуване Інформаційне бюро, Флотський союз, а також інші колоніальні організації. Ідеологом та натхненником руху було морське міністерство. Цільовими групами німецької флотської пропаганди стали промислова і торгова буржуазія, «освічене бюргерство» (німецька професура, вчителі, лікарі, юристи, чиновники, діячі культури, молодь). Ці суспільні групи були найперспективнішими союзниками морського міністерства в організації флотської пропаганди та активними учасниками поширення ідей морської сили в суспільстві.

Назагал, Німецький флотський союз продемонстрував значний потенціал у пропаганді будівництва «великого флоту». Він стояв на позиціях прискороного вирішення визначених завдань задля зростання морської величі Німеччини. І його зусилля не були марними. Кайзерівській Німеччині, у тому числі і за підтримки широких прошарків населення, підготовлених активною пропагандою Союзу, вдалося створити потужний військово-морський флот, другий за величиною після Британського. Напередодні Першої світової війни до його складу входили 15 дредноутів, 4 лінійні крейсери, 22 лінкори, 7 броненосних і 43 легких крейсера, 219 есмінців і міноносців, 28 підводних човнів [31, с. 110]. За низкою показників (наприклад, швидкості ходу) німецькі кораблі були кращими за британські.

Пропагандистська діяльністю Німецького флотського союзу обґрунтовувала необхідність завоювання нового життєвого простору задля подальшого процвітання нації, сприяла ідеологічній підготовці населення до війни.

Джерела і література

1. Полетика Н. П. Возникновение Первой мировой войны (июльский кризис 1914 г.). М.: Мысль, 1964. — 606 с.
2. Алафузов В. А. Гросс-адмирал Тирпиц и его воспоминания // Воспоминания. М., 1957. — С. 30–43.
3. Алафузов В. А. Доктрины германского флота. М.: Воениздат, 1956. 190 с.
4. Туполев Б. М. Кайзеровский военно-морской флот рвется на океанские просторы // Новая и новейшая история. 1982. № 3. С. 123–1364; № 4. — С. 137–155.
5. Сокольская Н. Ф. Строительство военно-морского флота в Германии и англо-германские противоречия конца XIX — начала XX вв. // Ежегодник германской истории. 1986. М., 1987. — С. 74–99.
6. Хвостов В. М. История дипломатии. Т. 2: Дипломатия в новое время, 1871–1914 / Под ред. А.А. Громыко [и др.]. Изд. 2-е, перераб. и доп. М.: Госполитиздат, 1963. — 820 с.
7. Ротштейн Ф. А. Международные отношения в конце XIX в. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. — 705 с.
8. Ерусалимский А. С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века. М.: Изд-во АН СССР, 1951. — 608 с.
9. Балобаев А.И. Образование и начало пропагандистской деятельности немецкого Флотского союза (1898–1900 гг.) / А.И. Балобаев // Из истории межимпериалистических противоречий и буржуазной дипломатии в 1897–1949 гг.] — Томск: Изд-во Томского университета, 1981. — С. 7–13.
10. Шилов С.П. Военно-морская политика кайзеровской Германии и Россия: 1897–1917 гг. : дисс. ... д-ра. ист. наук: 07.00.15 / П.С. Шилов. — Тюмень, 2004. — 361 с.
11. Шилов С. П., Синегубов С. Н. Рецензия на книгу: «По следам Скагерраксского сражения»: «Skagerrakschlacht. Vorgeschichte-Ereignis-Verarbeitung». München: Oldenbourg WissenschaftsVerlag, 2009. 391 S. // Вестник Тюменского гос. ун-та. 2011. № 2. — С. 202–206.
12. Борисенко М. В. Проблемы военно-морской политики кайзеровской Германии рубежа XIX–XX вв. в трудах современных западно-сибирских историков // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. Герцена. 2014. — С. 8–18.

13. Синегубов С. Н. Упорство против силы: германо-английское морское противостояние в 1900–1914 гг. Тюмень: Изд-во ТюмГУ, 2009. — 608 с.
14. Убилава В. Д. Изучение пангерманского союза в отечественной историографии // Историк и его эпоха: Вторые Даниловские чтения (20–22 апреля 2009 г.). Тюмень: Изд-во ТюмГУ, 2009. — С. 113–117.
15. Убилава В. Д. Начало агитации за строительство военно-морского флота в кайзеровской Германии // Тюменский исторический сборник. Вып. IX. Тюмень: Вектор Бук, 2006. — С. 168–174.
16. Троян С.С. Німецька військово-морська програма в контексті «Світової політики» кінця XIX століття. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/07/troyan_ss.htm
17. Синегубов С. Н. Упорство против силы: германо-английское морское противостояние в 1900–1914 гг. Тюмень: Изд-во ТюмГУ, 2009. 608 с.
18. Тарле Е. В. Европа в эпоху империализма 1871–1919 гг. М.; Л.: Гиз, Изд. 2-е. — 511 с.
19. Полетика Н. П. Возникновение мировой войны. М.; Л.: Соцэкгиз, 1935. — 728 с.
20. Хвостов В. М. История дипломатии. Т. 2: Дипломатия в новое время (1872–1919) / Сост. В. М. Хвостов и И. И. Минц / Под ред. В. П. Потемкина. М.: Госполитиздат, 1945. — 423 с.
21. Синегубов С. Н. Военно-морская политика Германии при рейхсканцлерах Б. Булове и Т. Бетман-Гольвеге: общее и особенное // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2014. № 11. Ч.1. — С. 208–213.
22. Синегубов С. Н. Германское руководство и проблема флотского соглашения с Великобританией в период ноября 1909 г. — конец июля 1910 г.: переговорная пауза // Научные проблемы гуманитарных исследований. 2009. Вып. 12(2). — С. 108–114.
23. Булов Б. Державная Германия: Обзор политики и государственных стремлений Германии за последнее десятилетие / Б.Булов; [пер. с нем.]. — М.: Освобождение, 1915. — 239 с.
24. Сергеев С.Е. Император Вильгельм II и вопросы международной политики / С.Е. Сергеев. — СПб., 1890. — 237 с.
25. Хальгартен Г. Империализм до 1914 года: Социологическое исследование германской внешней политики до первой мировой вой-

- ны / Г. Хальгартен; [пер. с нем. А. Галкина и др.]: Под ред. А.С. Ерусалимского. — М.: Иностранная литература, 1961. — 695 с.
26. Патрушева М. О. «Изобретенная традиция»: Основные направления формирования колониального мировоззрения в последней трети XIX-начале XX вв. в Германии / М.О. Патрушева // Международные отношения в университете XXI века: пути развития в России и за рубежом. — Иркутск, 2001. — С. 43–49.
27. Витте Г.Г. Организация и деятельность Пангерманского флотского союза / Г.Г. Витте // Отдельный отгиск из журнала «Море». — СПб., 1907. — С. 3–6.
28. Kaulisch В. Alfred von Tirpiz und die imperialistische deutsche Flottenrustung. Eine politische Biographic. / В.Кaulisch. — В.: Militarvarlag dor DDR, 1982. — 243 s.
29. Архив внешней политики Российской империи историко-документального департамента МИД России. — Ф. 133. — Оп.470. — Д. 53. Заявление об открытии гамбургского отделения Флотского союза. — Л. 90
30. Тирпиц А. Воспоминания / А. Тирпиц; [пер. с нем.] — М.: Воениздат, 1957. — 654 с.
31. Убилава В. Д. Отечественные историки о германской военно-морской пропаганде конца XIX — начала XX вв. // Историк и его эпоха: Мат-лы всеросс. науч.-практ. конф., посвящ. памяти проф. В. А. Данилова. Тюмень: Изд-во ТюмГУ, 2007. — С. 109–111.

БЛИЗЬКИЙ СХІД ЯК ПОЛЕ ПРОТИСТОЯННЯ ПРОЕКТІВ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПЕРЕД ПЕРШОЮ СВІТОВОЮ ВІЙНОЮ

Вступ

Проблема переходу від традиційної для ісламського («середньовічного») Близького Сходу конфесійної ідентичності як чинника структурування політичного простору та функціонування політичної свідомості абсолютної більшості політичних акторів до домінування національно-культурної ідентичності (або на рівні окремої держави, або на рівні національно-етнічної спільноти, що проживає на території кількох таких держав) є надзвичайно важливою для розуміння процесу розвитку Близького Сходу у «малому» ХХ столітті (тобто в період 1914–1991 рр. [1]), а також подальших трансформацій, що їх переживає цей регіон у наші дні. Враховуючи те, що сучасна політична мапа Близького Сходу — як у його «вузькому» визначенні, що загалом співпадає із поняттям «арабського світу», так і в «ширшому» розумінні цього поняття, що також включало б Туреччину, Ізраїль, та Іран [2], — почала формуватися саме за наслідками Першої світової війни, видається необхідним розглянути питання про вплив Першої світової війни як глобального конфлікту на трансформацію до того панівної моделі політичної ідентичності в межах регіону Близького Сходу, а також — про емпіричні прояви такої трансформації у вигляді відповідних політичних стратегій основних державних та квазі-державних утворень, що постали на мапі Близького Сходу в ході та за підсумками Першої світової війни.

Така постановка проблеми цього дослідження, відповідним чином, тягне за собою концентрацію як на питаннях політики ідентичності в межах регіону в ході Першої світової війни (включно з проблематикою міжетнічного / міжконфесійного конфлікту (протистояння), так і на закономірностях та внутрішніх суперечностях тих ідеологічних дискурсів, що стали основою політики британських та французьких «мандатних» властей після краху Османської імперії, а з іншого боку, відбилися в основних ідеологічних постулатах антико-

лоніальних та націоналістичних рухів, що виникають у регіоні Близького Сходу у 1920-х роках [3; 4]. Тим самим, можна очікувати, що такого роду дослідження дозволило би краще зрозуміти динаміку перетворень національно-культурних ідентичностей основних етнічних та етно-конфесійних груп населення Близького Сходу починаючи з періоду Першої світової війни.

Відображення відповідної проблематики в сучасних дослідженнях

Враховуючи важливість визначення масштабу впливу Першої світової війни на становлення модерного Близького Сходу, не дивно, що визначеному вище проблемному питанню присвячено велику кількість наукових досліджень — як таких, що мають загальний (оглядовий) характер, так і розвідок, що побудовані за принципом case study. Зважаючи на вимоги щодо обсягу цієї статті, лише деякі з цих робіт отримає тут скільки-небудь детальну характеристику, проте в будь-якому разі останні можуть розглядатися як вступ до розгляду відповідної теми.

Серед робіт загального (оглядового) характеру передусім заслуговують на увагу нещодавно опубліковані історичні дослідження, що зосереджують увагу читача на проблемах руйнування «старих» і появи та кристалізації «нових» форм політичної ідентичності на Близькому Сході за наслідками Першої світової війни. Зокрема, в своїй оглядовій історії Близького Сходу від Першої світової війни до початку XXI ст. М. Камрава [3] виходить із тези про поступовий перехід від номінального османського сюзеренітету над територіями, що наразі входять до складу Близького Сходу, до панування європейських колоніальних імперій (Великої Британії та Франції) як про фундаментальний наслідок Першої світової війни для регіону, що в свою чергу потягло за собою відхід від панування принципу релігійної (конфесійної) ідентичності як основного фактору організації політичного простору та політичного життя в цілому. Виходячи з цього, подальший розвиток системи міждержавних відносин на Близькому Сході розглядається автором як продовження закладеної за підсумками Першої світової війни динаміки, що відобразилося б, зокрема, і у внутрішній слабкості та суперечливості більшості заснованих у регіоні національних держав та їх «офіційних» ідентичностей [3].

У оглядовому дослідженні науково-популярного характеру «Падіння Османської імперії. Перша світова війна на Близькому Сході», що вийшло під авторством Ю. Рогана [4], подано загальний огляд перебігу Першої світової війни на Близькосхідному театрі воєнних дій, а також дається загальний висновок щодо значення падіння Османської імперії для подальшої історії Близького Сходу в ХХ ст. Зокрема, автор звертає увагу на використання правлячими колами Османської імперії потенціалу ісламської (панісламської) ідентичності в контексті спроби мобілізації мусульманського населення самої імперії, а також населених переважно мусульманами колоніальних володінь Британської імперії та Франції, на боротьбу проти держав Антанти під гаслами джихаду / «священної війни» [4]. У цьому плані можна зробити припущення, що підтримка ідей панарабізму з боку Британської імперії в контексті Арабського повстання 1916 р. принаймні частково була спробою нейтралізувати панісламістський заклик османської влади. У цьому контексті геополітичний вимір конструювання національних ідентичностей модерного типу на Близькому Сході за підсумками Першої світової війни набуває особливої значущості.

Подібним чином, монографія К. Коутса Ульриксена [5], присвячене особливостям перебігу та наслідкам Першої світової війни на Близькому Сході, серед інших питань зачіпає також і проблематику трансформації політичних ідентичностей, спричинених поширенням цього глобального конфлікту на території та держави регіону. Окремо розглядаються питання трансформації османської ідентичності у бік сучасної турецької національної ідентичності (в тому числі — в контексті болючих наслідків згаданого процесу для долі християнських громад колишніх підданих Османської імперії в Малій Азії [4, р.5, 56–59], а також проблема впливу Арабського повстання на становлення сучасної арабської та, окремо, сирійської ідентичності [4, р.185]. Загалом, автор намагається звернути увагу читача на складне переплетіння політики великих держав на Близькому Сході, загальносвітового процесу розвитку масового суспільства та масової політики, та специфічного процесу розмежування різних етнічних, етно-конфесійних та територіальних спільнот Близького Сходу, що і стало, на думку К. Коутса Ульриксена, одним із ключових наслідків Першої світової війни для суспільств регіону.

У свою чергу, німецький дослідник П. Торау [6] звертає увагу на специфічну роль постаті британського військового діяча та розвідни-

ка Т.Е. Лоуренса (Аравійського) в контексті створення засадничого міфу про «національно-визвольну» боротьбу арабів проти Османської імперії, а також популяризації певного націоналістичного дискурсу щодо Близького Сходу як «арабської» території серед широких верств британської, а частково й загальноєвропейської, публіки. Згідно з тезою П. Торау, популяризований Т.Е. Лоуренсом «аравійський» підхід до Близького Сходу сприяв легітимізації аравійських монархічних династій після Першої світової війни як вірних союзників Антанти та певною мірою маргіналізував неарабські етно-культурні ідентичності, зокрема й турецьку, в контексті загального розгляду проблематики Близького Сходу європейцями, що мало відповідні політичні та ідеологічні наслідки для подальшої історії регіону.

У цьому контексті заслуговують на увагу також спостереження французької дослідниці А.-Л. Шеньє-Уден [7] щодо значного впливу уявлення французького політикуму XIX — початку XX ст. щодо ролі Франції як «захисниці» християнських меншин на Близькому Сході в контексті політики Франції у Леванті, зокрема на території сучасних Сирії та Лівану, напередодні та після завершення Першої світової війни. На думку А.-Л. Шеньє-Уден, створення та розвиток сучасних сирійської та ліванської ідентичностей багато в чому були обумовлені специфікою колоніальної політики «мандатного» періоду в 1920-х — 1930-х роках — політики, яка в свою чергу була би неможливою без вступу Османської імперії в Першу світову війну та розподілу її близькосхідних територій між державами-переможницями за підсумками цієї війни.

З іншого боку, дослідження, побудовані за принципом *case study*, зачіпають передусім окремі аспекти розвитку та трансформації політичних ідентичностей національно-культурного характеру на Близькому Сході за наслідками Першої світової війни, або ж концентруються на специфіці окремих країн та субрегіонів Близького Сходу. З числа цих досліджень варто звернути увагу насамперед на праці монографічного характеру, в сфері уваги авторів яких перебувають такі питання, як специфіка відчуження арабомовного населення близькосхідних провінцій Османської імперії від загальноімперської ідентичності напередодні та в ході Першої світової війни (Х. Кайялі [8]); проблеми врегулювання так званого «курдського питання» після Першої світової війни та їх вплив на становлення сучасної національно-етнічної самосвідомості курдів (А. Асаді [9]); протистояння різних

проектів ліванської нації та націоналізму напередодні та після завершення Першої світової війни, а також у період французького «мандатного» правління (А. Кофман [10]); наслідки Першої світової війни для етно-конфесійної свідомості сирійських християн та проблем формування сучасної асирійської національної самосвідомості (Б. Оздемір [11]); та нарешті проблематики переходу від імперсько-османської до етнічно-турецької ідентичності серед тюркомовного мусульманського населення Анатолії та Східної Фракії після падіння Османської імперії (Р. Джинджерас [12]). На окремий розгляд заслуговує тема становлення єврейської громади в Палестині у період, що безпосередньо передував початкові Першої світової війни, та участі євреїв, що жили під владою Османської імперії, у процесі формування та реалізації проекту османської імперської ідентичності (див. відповідне дослідження М. Кампос [13]). Враховуючи глибину розгляду кожного з відповідних проблемних питань у контексті кожного з окремо взятих досліджень, згаданих вище, видається недоцільним характеризувати кожне з них окремо в цьому підрозділі. Власне їх перелік, поданий вище, вже може дати відповідне уявлення про основні аспекти відповідної проблематики з точки зору сучасної світової наукової спільноти.

Тим не менше, певним недоліком значної частини відповідних досліджень, як і оглядових робіт, згаданих вище, є відсутність системної перспективи щодо загального значення Першої світової війни для динаміки національно-культурної ідентичності на Близькому Сході в цілому. Саме тому ця наукова розвідка має на меті подати узагальнюючу перспективу щодо відповідної проблематики, що, на думку автора, дозволить розширити межі розуміння вищезгаданого комплексу питань, а також відкрити можливості для глибшого усвідомлення важливості наслідків Першої світової війни для політичного життя сучасного Близького Сходу.

Передумови трансформації національно-політичної свідомості близькосхідних спільнот напередодні Першої світової війни

Останнє десятиліття існування Османської імперії (1908–1918) може оцінюватися як період поступового накопичення внутрішніх протиріч усередині османської держави та поступове зростання важливості «національної» політики задля підтримання єдності імперії — тієї мети, яку безпосередньо ставили перед собою молоді офіцери-

учасники комітету (пізніше партії) «Єднання та прогрес», які захопили владу в імперії за підсумками революційного перевороту 3–23 липня 1908 р. [14]. В основі проекту оновлення Османської імперії, запропонованого так званими молодотурками [15], було покладено ідею поєднання принципово надконфесійного громадянського османського патріотизму, з одного боку, та збереження авторитету ісламського правління султана-халіфа, від імені якого молодотурки і проводили відповідні державно-політичні реформи [8]. Такого роду внутрішньо суперечлива доктрина османської національної єдності являла собою прояв прагнення до синтезу історичної державно-політичної традиції Османської імперії та сучасного (за мірками початку ХХ ст.) конституційно-монархічного патріотизму, зразки якого молодотурки та їх прихильники могли знайти серед низки центральноєвропейських монархій того часу [16].

Зразком потенціалу, що мав у своєму розпорядженні у перші роки свого розвитку молодотурецький проект паносманізму / османської громадянської ідентичності, може бути османська Палестина зразка 1908 р. У своєму дослідженні суспільних настроїв жителів Палестини, що належали до різних етно-конфесійних спільнот — від арабомовних православних християн до євреїв (юдеїв), М. Кампос зазначає, що усунення від влади султана Абдул-Гаміда II та проголошення відновлення османської конституції 1876 р. представники місцевих освічених верств зустріли з ентузіазмом, сподіваючись, що оновлена Османська держава стане ареною реалізації їх політичних та культурних прагнень [13]. Класична вже на той час концепція «свободи, рівності та братерства», успадкована від часів Великої Французької революції, таким чином, стала початковою основою для дискурсу «османської нації» як нового суб'єкту політичного життя за умов «конституційної» ери розвитку Османської імперії, яку прагнули започаткувати молодотурки на початку своєї політичної гегемонії.

У той же час, простежується також зародження та формування «протонаціональних» ідентичностей, що частково виходили із принципу «модернізації» існуючих до того часу традиційних етно-конфесійних спільнот, а частково являли собою прояв загальної адаптації інтелектуальних настанов національних та націоналістичних рухів тодішньої Європи до ситуації Близького Сходу. Серед такого роду проектів національно-політичної ідентичності для народів Близького Сходу можна виділити, зокрема, (1) пантюркизм «правої» фракції

молодотурків, що швидко набув статусу альтернативи до проекту розбудови османської політичної нації, зокрема — після італо-турецької війни 1911–1912 рр. та втрати більшості володінь Османської імперії в Європі в ході Балканських війн (1912–1913) [16]; (2) ранній арабський націоналізм, що мав свої корені ще в XIX ст., але кристалізувався як відносно усвідомлений національно-політичний проект лише після початку ідейної траєкторії провідних діячів молодотурецького руху в бік пантюркизму / тюркського супрематизму [8; 17]; (3) вірменський національний рух, що станом на 1914 р. уже досяг високого рівня дистанціювання його прихильників від ідеї османської нації [18]; (4) сіоністський рух, популярність якого на той час обмежувалася передусім колами єврейських поселенців з Європи в османській Палестині [19]; (5) поширені передусім серед інтелектуальних та «буржуазних» кіл арабо- та арамеємовних спільнот Близького Сходу проекти «великої сирійської», ліванської, та ассирійської націй [10; 11; 20]; та (6) ранній курдський націоналізм [9; 21]. До цього варто також додати тенденції як до розвитку загальноарабської ідентичності, так і до формування уявлень про специфіку політичної ідентичності окремих «країн» останнього, що особливо чітко простежувалося в тих частинах арабомовного Близького Сходу, що вже тоді перебували під контролем європейських колоніальних імперій (Магриб, Єгипет, Судан) [22; 23; 24]. Загалом можна було би стверджувати, що Близький Схід того часу переживав складний процес формування модерних політичних ідентичностей, що спиралися передусім на реальну або уявну культурно-лінгвістичну єдність, а також — на запозичені з тодішнього Заходу ідеї націоналістичного, ліберального, та навіть расистського гатунку [16; 25].

Висновки

Таким чином, можна зробити попередній висновок, що ще до 1914 р. Близький Схід став зоною становлення та розвитку низки конкурентних та потенційно ворожих проектів національно-культурної ідентичності, що вже тоді одночасно протистояли як імперському пануванню Османської держави та європейських колоніальних держав, так і претензіям один одного [див. 25]. Зразками такого протистояння може бути збройна боротьба вірменських націоналістів з руху «Дашнакцутюн» (Вірменська революційна федерація) проти османського правління у заселених на той час вірменами регіонах

Східної Анатолії [18]; початок протистояння раних арабських націоналістів та сіоністів навколо питання про єврейську імміграцію до османської Палестини [19; 25]; та протидія з боку представників арабомовного населення в новому османському парламенті централізаторським проектам молодотурецького керівництва на початку 1910-х років [8]. Тим не менше, як буде показано нижче, саме Перша світова війна та цілеспрямовані дії сторін конфлікту, направлені на отримання підтримки з боку відповідних протонаціональних рухів або ж їх ліквідацію значною мірою заклали підвалини для спроб політичної реалізації відповідних національно-культурних ідентичностей.

Джерела і література

1. Гобсбаум Е. Вік екстремізму: коротка історія ХХ ст. (1914–1991 рр.) / Ерік Гобсбаум; пер. з англ. Олександр Мокровольський. — К.: Альтернативи, 2001. — 543 с.
2. Гринин Л. Е., Коротаев А. В. Ближний Восток, Индия и Китай в глобализационных процессах / Л. Е. Гринин, А. В. Коротаев. — М.: Моск. ред. изд.-ва «Учитель», 2016. — 496 с.
3. Kamrava M. The modern Middle East: a political history since the First World War / Mehran Kamrava. — 3rd ed. — Berkeley: The University of California Press, 2013. — 576 p.
4. Rogan E. The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914–1920 / Eugene Rogan. — London: Penguin, 2015. — 512 p.
5. Coates Ulrichsen K. The First World War in the Middle East / Kristian Coates Ulrichsen. — London: C. Hurst & Co, 2014. — 320 p.
6. Thorau P. Lawrence von Arabien: ein Mann und seine Zeit / Peter Thorau. — München: C.H. Beck, 2010. — 224 S.
7. Chaigne-Oudin A. L. La France et les rivalités occidentales au Levant: Syrie-Liban 1918–1939 / Anne-Lucie Chaigne-Oudin. — Paris: L’Harmattan, 2006. — 324 p.
8. Kayali H. Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908–1918 / Hasan Kayali. — Berkeley: The University of California Press, 1997. — 266 p.
9. Asadi A. Der Kurdistan-Irak-Konflikt: der Weg zur Autonomie seit dem Ersten Weltkrieg / Awat Asadi. — Berlin: Verlag Hans Schiler, 2007. — 526 p.
10. Kaufman A.S. Reviving Phoenicia: the search for identity in Lebanon / Asher S. Kaufman. — London: I.B. Tauris, 2004. — 277 p.

11. Özdemir B. Assyrian identity and the Great War: Nestorian, Chaldean and Syrian Christians in the 20th century / Bulent Özdemir. — Dunbeath: Whittles Publishing, 2012. — 168 p.
12. Gingeras R. Mustafa Kemal Atatürk: heir to an empire / Ryan Gingeras. — Oxford: Oxford University Press, 2012. — 212 p.
13. Campos M. Ottoman brothers: Muslims, Christians, and Jews in early twentieth-century Palestine / Michelle Campos. — Stanford: Stanford University Press, 2011. — 343 p.
14. Алиев Г. З. Турция в период правления младотурок (1908–1918 гг.) / Г. З. Алиев. — М.: Изд. «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1972. — 397 с.
15. Черніков І. Ф. Молодотурецька революція 1908 р. в Османській імперії / І. Ф. Черніков // Східний світ. — 2009. — № 1. — С. 122–127.
16. Ashirova A. Die politische Ideologie der Jungtürken: Osmanismus oder Panturkismus? / Aygul Ashirova // Forum für Osteuropäische Ideen- und Zeitgeschichte. — 2009. — №13(1). — S. 65–76.
17. Tibi B. Arab nationalism: between Islam and the nation-state / Bassam Tibi. — 3rd ed. — Basingstoke: Macmillan Press, 1997. — 365 p.
18. Оганисян Р. С. Формирование политической доктрины партии «Дашнакцутюн» в 1890–1920 гг. / Р. С. Оганисян. — Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки. — 2011. — №1. — С. 115–119.
19. Oke M. K. The Ottoman Empire, Zionism, and the question of Palestine (1880–1908) / Mim Kemal Oke. — International Journal of Middle East Studies. — 1982. — № 14(3). — P. 329–341.
20. Zachs F. The making of a Syrian identity: intellectuals and merchants in nineteenth century Beirut / Fruma Zachs. — Leiden: Brill, 2005. — 296 p.
21. Natali D. Ottoman Kurds and emergent Kurdish nationalism / Denise Natali. — Critique: Critical Middle Eastern Studies. — 2004. — №13(3). — P. 383–387.
22. Laroussi F. Plurilinguisme et identités au Maghreb / Foued Laroussi. — Rouen: Publications de l'Université de Rouen, 1997. — 124 p.
23. Reid D.M. Whose pharaohs? Archaeology, museums, and Egyptian national identity from Napoleon to World War I / D.M. Reid. — Berkeley: The University of California Press, 2002. — 412 p.

24. Daly M. W. Empire on the Nile: The Anglo-Egyptian Sudan, 1898–1934 / M. W. Daly. — Cambridge: Cambridge University Press, 1986. — 545 p.
25. Roshwald A. Nationalism in the Middle East, 1876-1945 / Aviel Roshwald // The Oxford Handbook of the history of nationalism ; ed. John Breully. — Oxford: Oxford University Press, 2013. — P. 220–241.

РОЗДІЛ II.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ І ГЛОБАЛЬНИЙ ВИМІРИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Геннадій Казаков

«ЗМАРНОВАНИЙ ЧАС?»: ПРОБЛЕМА МИРНОГО ПОСЕРЕДНИЦТВА США У РОКИ НЕЙТРАЛІТЕТУ (1914–1917 РР.)

Сьогодні Сполучені Штати Америки будучи однією з найсильніших та найвпливовіших держав на міжнародній арені та приймають активну участь у вирішенні будь-яких конфліктів: як глобального, так і регіонального характеру. Витоки подібної політики США знаходяться в Першій світовій війні, коли президент В. Вільсон здійснив спробу мирного урегулювання конфлікту в Європі. Основний акцент у «мирній політиці» американського президента було покладено на урегулювання відносин із Німеччиною, що і покликало актуальність нашого дослідження.

Мета наукового дослідження — проаналізувати роль Німеччини в політиці мирного урегулювання конфлікту у Європі ініційованої президентом США В. Вільсон.

Звертаючись до історіографічного доробку, можемо констатувати, що на пострадянському рівні висвітленні лише певні аспекти відповідних відносин у працях А. Уткін, В. Шацило, Н. Полетіка, В. Готліб, П. Мун. Більш детально проблему досліджено західними вченими, зокрема такими як: К. Вітке, А. Лінк, М. Вілкінс, Р. Таккер, Р. Рейнхард, С. Беміс. Однак, певним аспектам мирної політики США науковці уваги не приділили. Водночас, подану тему не вивчали крізь призму «німецького вектору».

Одним із ключових напрямів у «німецькому векторі» політики В. Вільсона в умовах Першої світової війни виступало питання мирного урегулювання конфлікту у Європі, і зокрема посередницька роль Сполучених Штатів Америки у завершенні війни. Спроби посередництва американською стороною були запропоновані ще у 1914 р., проте

на той момент вони обмежувались обміном нот та письмовими пропозиціями у посередництві. Починаючи ж із січня 1915 р. політика стосовно мирного посередництва набуває більшого розмаху, поштовхом до чого стає відправка Е. Хауза до Європи з метою пошуку складових, які б дозволили укласти мир.

Радянські історики в свою чергу мирні ініціативи президента назвали спробою поділу світу між 3 країнами: США, Німеччиною та Великобританією. Німеччині у поданому поділі відходила Європа [1, с.156–158; 2, с.395; 3].

В цілому, аналізуючи джерела з досліджуваної проблеми можемо виділити кілька етапів мирного посередництва В. Вільсона на кожному з яких основний акцент робився на обговоренні проблеми із німецьким урядом. Перший з таких етапів розпочався у січні 1915 р. та тривав до затоплення пасажирського лайнера «Лузітанія» на початку травня того ж року.

Варто зауважити, що перший етап посередництва не носив офіційного статусу. Відправляючи Е. Хауза до Берліну, президент вказував німецькому послу, що «Хауз здійснює не офіційну спробу посередництва, а тільки його (В. Вільсона — К.Г.) бажання стати допоміжною ланкою для конфіденційних зносин воюючих держав, які, таким чином, могли б обмінятися думками про умови, на яких можна було б припинити нинішній конфлікт і запобігти їх на майбутнє» [4, с.154]. В офіційних нотах президент зазначав, що війна в Європі не буде завершена навесні того ж року [5, с.1]. Тим самим, В. Вільсон не вірив в готовність Німеччини піти на поступки, які пропонуватиме його радник.

Незважаючи на це, сам німецький посол телеграфував до Берліну з повідомленням, що американський президент відправляє свого радника задля розгляду умов майбутнього миру [6, с.89].

Багато хто вбачав у поданій поїздки Е. Хауза неодмінний провал. Для прикладу Т. Рузвельт вказував, що «миру з Німеччиною не може бути» [7, с.1]. Не вбачали в поданій місії успіху і послы країн Антанти. Так, посол Російської імперії в США С. Бахметьев у переписці з А. Полівановим, назвав поїздку Е. Хауза «фантастичною спробою утихомирити Європу на користь Німеччини» [8, с.68]. С. Спрінг-Райс, британський посол, вказував, що в Англії місія радника американського президента, цілком ймовірно зустрине ворожість, так як там впевнені, що Е. Хауз прагне допомогти Німеччині [9, с.119].

Паралельно з від'їздом Е. Хауза до Європи, американському послу в Німеччині Дж. Джерарду відправляється додаткова телеграма, в якій вказується на необхідності «простудіювати» готовність Німеччини до укладання миру та умови подібного миру [10, с.108].

Одним із ключових питань, без рішення якого, на думку президента США, не могло йти мови про мир, було бельгійське. Зокрема, ще до від'їзду Е. Хауза уряд Німеччини вказав, що не планує полишати бельгійську територію до завершення війни [11, с.1]. Як наслідок, саме воно було першим піднято Дж. Джерардом під час обговорення готовності країни до укладання миру [12, с.86]. Слід додати, що канцлер вказав на готовність розглядати такі умови миру, які б вимагали евакуацію та компенсацію збитків у Бельгії і повернення до status quo ante bellum [13, с.4; 14, с.4]. Подібні висловлювання мав і посол у Вашингтоні, однак останній додавав у бесідах з послами інших країн, зокрема Російської імперії, що «йому офіційно не доручено говорити про мир і його умови, він вважає, що точно висловлював погляди свого уряду» [15, с.13].

Решта осіб, з ким мав бесіду Дж. Джерард вказували, що миру в найближчий час не буде. На їх думку Великобританія мусила надати певні поступки територіальні й економічні і тільки за таких умов можна було б завершити війну [16, с.1; 17, с.3].

Прибувши до Європи, Е. Хауз вирішує розпочати свою діяльність з Лондону, де прагнув виявити ті умови миру, які б задовольнили Великобританію. Поданий вибір був обумовлений прагненням В. Вільсона дотримуватись політики «рівновіддаленості» від протилежних таборів [18, арк. 451]. Проте, у своїй першій бесіді з прем'єр-міністром Е. Греєм, останній наголосив, що «німецька політика» Сполучених Штатів призводить до того, що до американців починають вороже ставитись у Великобританії [19, с.7]. Однак, він не відмовився від ймовірних переговорів. В першу чергу запросивши від США допомоги в питанні з військовополоненими. Згідно пропозиції Е. Грея Німеччина мала допускати комісії по нагляду за військовополоненими та забезпечити, за рахунок Великобританії, їх їжею та одягом. Сума подібного забезпечення становила 20000 фунтів на квартал. В свою чергу, Великобританія надавала б подібні гарантії для німецьких військовополонених [9, с.134].

Пропозиція була одразу відправлена до Берліну де погодились практично з усіма положеннями за винятком вільної переписки.

Переписка була можлива тільки за попереднього розгляду тексту або вмісту посилки. Огляд таборів з військовополонених американські делегації могли здійснювати, але мали попередити за добу про візит [15, с. 1009–1012].

Німецьке рішення продемонструвало готовність Берліну йти на поступки у плані мирних переговорів. Однак, Е. Хауз не поспішав до Німеччини. Свою затримку він пояснював тим, що запрошення було надано тільки в неофіційному порядку від Й. Бернстрофа. Згідно думки радника американського президента: «вона (Німеччина — К.Г.) хоче, щоб я приїхав по одному запрошенню Бернсторфа, офіційно не підтвердженого урядом, так що в разі невдачі переговорів, вони зможуть заявити, що ніколи в них і не брали участь» [4, с. 165], а поїздка в Німеччину тільки б призвела до позбавлення підтримки мирної ініціативи США з боку Великобританії [4, с. 176]. Окрім того, він вважав, що жодна країна не готова до укладання миру [20, арк. 152].

У своїй же переписці з представниками німецького уряду Е. Хауз вказував, що причиною затримки є неготовність Німеччини розглядати дві головні умови для початку перемир'я, пов'язані із Бельгією [4, с. 172]. Ситуацію погіршувала і розпочата Німеччиною необмежена підводна війна.

Тільки 7 березня Е. Хауз висловив готовність відправитись до Берліну [20, арк. 221], хоча у листах до президента він продовжував писати про свої страхи, згідно з якими, Німеччина не піде на мир [4, арк. 251, 259, 262]. Натомість пропонувалось В. Вільсону скликати конференцію усіх країн-нейтралів задля розгляду шляхів завершення світової війни [18, арк. 486]. Конференція мусила б розглянути 6 питань, які були спрямовані в першу чергу щодо Німеччини: 1. Створення міжнародного органу, який би забезпечував рівновагу сил; 2. Скасування озброєння і заборону виробництва боєприпасів; 3. Захист приватної власності на морі; 4. Самоврядування і загальне виборче право; 5. Самовизначення провінцій; 6. Жодних альянсів без референдумів [21, с. 1]. Було зрозуміло, що уряд Німеччини не погодиться принаймні на половину вимог, як наслідок і ідея скликання конференції була відстрочена на неозначений термін [22, с. 305].

Одразу з прибуттям до Берліну, що відбулось 20 березня, Е. Хауз зустрічається з представником міністерства закордонних справ А. Циммерманом. У бесіді німецький дипломат вказав на готовності своєї країни в укладанні миру «головне, чого прагне Німеччина, це — до-

мовленості, які забезпечила б постійний мир» [23, арк.111]. При цьому, більш детально обговорювати умови миру А. Циммерман не міг, пообіцявши влаштувати зустріч із кайзером [4, с.191]. Надалі Е. Хауз зустрічається з різними впливовими німецькими політиками, фінансовими магнатами та вченими, більшість з яких вказують на бажання населення якомога швидше завершити війну [23, арк.123–128].

Серед проведених Е. Хаузом перемовин виділяється бесіда з Г. Гервартом, яка відбулась 21 березня. Цікава подана бесіда тим, що відомості про неї наводяться тільки німецькими джерелами, Е. Хауз не повідомляв про неї президента та про неї не писали американські історики. Згідно Г. Гервата, радник американського президента запропонував здійснити зближення обох держав. В подальших бесідах з провладними персонами Німеччини, Г. Герват зазначав «що відтепер існує прямий міст між генеральним штабом і Білим домом у Вашингтоні» [24]. Радянська історіографія оцінила поданий крок Е. Хауза, як спробу створити американо-німецький союз, спрямований проти країн Антанти [1, с. 128]. Проте більш детальний аналіз бесіди, який наводить Г. Герват дозволяє нам стверджувати, що мова йшла не про зближення держав, а про особисті відносини між Е. Хаузом та Г. Герватом, особливо враховуючи, що місія Е. Хауза не носила офіційного характеру.

Вже 25 березня Е. Хауз отримує офіційну німецьку відповідь від А. Циммермана, в якій останній наголошує: «Якби тепер почати переговори про мир на більш-менш реальних умовах, це означало б повалення нашого уряду і кайзера» [4, с. 186]. Подану думку висловлює і американський посол, який ще 14 березня писав президенту: «в разі невдалого для Німеччини результату, кайзер буде усунутий» [12, с. 69]. Тим самим, уряд Німеччини відхиляє пропозицію американського посередництва. Проте, німецькі політики не полишають надії на укладання миру.

Через два дні відбувається зустріч Е. Хауза з канцлером Т. Бетман-Гольвегом, яка являла останню спробу США продовжити перемовини щодо миру із Німеччиною. У ході зустрічі Е. Хауз пообіцяв, що в США накладуть ембарго на вивіз військової продукції і зроблять усе можливе задля досягнення принципу «свободи морів» [23, арк. 159–160]. Канцлер дає позитивну відповідь: «якщо Англія погодиться на «свободу морів», то Німеччина піде з Бельгії, в іншому ж випадку Німеччина створить постійну укріплену базу на Ла-Манші» [20, арк.

239]. Як наслідок, на кінець березня США закладає певні пункти, які мали б виступити за основу у переговорах з Німеччиною.

Варто зазначити, що в самих США, посли іноземних держав від'їзд Е. Хауза з Берліну вважали провалом американських ініціатив та подальший перехід США на бік Антанти. Зокрема, Е. Бахметьєв вказував міністру закордонних справ своєї держави: «...в Берліні він очевидно переконався в марності покладеного на нього доручення...» [19, с. 42]. Подібна думка панувала і на міжнародній арені. Серед країн, які всеціло підтримали президента був тільки Ватикан [25, с. 1].

Проте, за кілька тижнів усі дипломатичні перемоги Е. Хауза нівелюються, що пов'язано із відсутністю єдності серед військових і політичних кіл Німеччини та посиленням нею підводної війни. В цих умовах Е. Хауз пропонує президенту відстрочити мирні переговори: «...я переконуюся, що було б помилкою намагатися говорити зараз про мир» [4, с. 205]. У самих США вперше починають говорити про можливість війни, причому ймовірність атаки вбачали не тільки з боку Німеччини, але й Великобританії [26, с. 2]. Таким чином, більшість американських політиків вважало, що мирна ініціатива В. Вільсона провалиться. У випадку налагодження відносин із Німеччиною на їх думку відбувся би розрив з Антантою [27, с. 1], а у випадку, якщо не вдасться знайти спільні питання, то Німеччина досить скоро перетворилась би на ворога США [28, с. 1].

Надалі уряд Німеччини надсилає до США ноти в яких критикує американську торгівлю зброєю, в якій вказує, що не розглядатиме американські умови миру, доки подібна торгівля не буде припинена [29, с. 1]. Паралельно з цим у «The New York Times» публікується стаття доктора Денбурга, в якій аналізуються американські вимоги до укладання миру. Професор приходять до висновків, що на подібні вимоги Німеччини не погодиться ніколи, адже таким чином країна втратить навіть більше ніж мала у довоєнному стані [30, с. 4].

Незважаючи на усі вищевказані події, що призводили до погіршення відносин між США та Німеччиною, президент залишається вірним політиці нейтралітету та спробі мирного урегулювання конфлікту. Вже 20–21 квітня президент виступає з промовами, в яких вказує, що нейтралітет залишається принципом зовнішньої політики США і що країна намагатиметься виступати посередником у завершенні «кривавого конфлікту у Європі» [31, с. 252]. Другий, виступ був спрямований скоріше до Німеччини, адже в ньому президент від-

стоював права на «свободу морів» та нейтральну торгівлю [31, с. 254–256], тим самим підтримуючи німецькі вимоги. Кайзер у відповідь на промови американського президента висловлює власну думку в якій вказує, що «миру не буде, доки об'єкт війни не буде досягнуто» [15, с. 30]. Що саме розумілось під «об'єктом» Вільгельм II не пояснив.

Промова кайзера не вплинула на рішення В. Вільсона. Як наслідок, 30 квітня Е. Хауз знову прибуває до Лондону де пропонує Е. Грею відновити принцип «свободи морів» [4, с. 211]. На нашу думку, обговорення принципу «свободи морів» було покликане не тільки тим фактором, що його відновлення виступало як одна з головних вимог Німеччини для початку мирних переговорів, але й тому, що поданий принцип був вигідним для Сполучених Штатів, у яких за умов війни зростають обсяги торгівлі з Європою.

Вже 2 травня В. Брайан передає президенту, що Великобританія готова задовольнити деякі вимоги Німеччини [32, с. 412–413]. Однак, затоплення «Лузітанії» призводить до поразки та завершення першого етапу мирних ініціатив президента. Хоча навіть за умов протестів проти підводної війни В. Вільсон не полишав надій на мирне урегулювання. Президент США виокремлює два шляхи до мирних переговорів: 1) укладання миру шляхом залучення Й. Бернстрофа; 2) відправка В. Брайана з метою укладання миру.

Роль Й. Бернстрофа у мирних переговорах на момент літа 1915 р. досить яскраво ілюструє наступна теза Е. Хауза, яку він висловив в одній із спільних бесід: «Ви і думати не повинні про повернення на батьківщину до тих пір, поки не буде підписано мир. Ви зараз єдина нитка, яка все ще пов'язує нас з Німеччиною» [4, с.160]. Переговори про мир між Е. Хаузом (а надалі і новопризначеним держсекретарем Р. Лансінгом) та Й. Бернстрофом стали звичним явищем у «німецькій політиці» США. У результаті цього, 12 червня німецький посол відправляє до Берліну телеграму, в якій вказує на важливість миру: «Ми повинні докласти всі наші сили для того, щоб досягти угоди з містером Вільсоном» [4, с.162]. В подальшій бесіді з Е. Хаузом, яка відбулась 22 червня Й. Бернстроф висловлює свою віру в майбутній мир на основі евакуації німецьких військ з Бельгії та Франції [4, с.256].

Тоді ж В. Вільсон повертає до політичного життя країни шойно звільненого В. Брайана, якому доручається виявити готовність європейців до миру [33; 34, с.1]. Основний акцент В. Брайаном робиться на країнах нейтралах та можливості скликання конференції за їх учас-

ті, на якій би були розроблені умови миру та створено органи, які б гарантували його підтримку [35, с.1]. Проти подібної конференції виступають країни Антанти, які прагнули використати загибель американців на «Лузітанії», як привід для вступу США у війну проти Німеччини. Зокрема Е. Грей прагнув схилити США на свій бік запропонувавши виключну роль у укладанні миру: «Якщо США вступлять у війну з Німеччиною, вплив США на загальні перспективи миру буде домінуючим і, можливо, вирішальним, так як США єдина країна, яка не може бути ні переможена, ні виснажена» [36, с.320]. Німеччина в свою чергу висловлює підтримку політиці В. Вільсона [37, с.139].

На середину липня переговори знову зайшли в патову ситуацію. Якщо Й. Бернстроф повідомляв американський уряд, що Німеччина готова тепер укласти мир на основі евакуації Бельгії, Франції і Російської Польщі та у випадку зняття Англією блокади скасувати підводну війну [23, арк.282], то Дж. Джерард телеграфував до Вашингтону, що «німці найменше думали про евакуацію завойованій території» [4, с.265].

Тільки, на початок осені, коли питання підводної війни було частково вирішеним, Німеччина знову погоджується на мирні переговори, але виключно за умови, якщо вони будуть вестися під посередництвом США [38, с.129]. Це обумовило спробу до мирних переговорів долучитись Папи Римського Бенедикта XV, який високо оцінив діяльність президента США у плані завершення війни [39, с.2] та запропонував В. Вільсону свою допомогу у досягненні миру в Європі [40, с.1]. Акцентувати увагу понтифік запропонував на Німеччині, вважаючи її більш придатною до обговорень миру ніж країни Антанти [41, с.2].

Спроби активізувати мирні переговори восени 1915 р. не увінчались значним успіхом. Перемоги Німеччині на фронті змусили їх припинити розглядати мирні пропозиції, які були не вигідними в світлі тодішніх подій. Це призвело з одного боку до посилення антинімецьких настроїв серед прибічників В. Вільсона [42, с.6], зокрема Е. Хауз у бесіді з радником Ф. Полком, що відбулась 11 жовтня 1915 р., вказав: «США не можуть допустити поразки союзників, залишивши Німеччину панівною над світом військовим фактором» [4, с.303; 43]. З іншого до мирних ініціатив долучаються особи віддалені від політики. Так, з мирною пропозицією виступає авто магнат Г. Форд, який посилав листа до нейтральних держав з закликом «під-

тримати ідею миру в Європі» [44, с.1; 45, с.9]. Він висуває лозунг «Геть із окопів до Різдва» [46, с. 1], через що його підіймають на сміх усі впливові політичні діячі та посли іноземних країн [19, с.370–371]. Незважаючи на це 3 листопада він відправляє з подібною ідеєю до нейтральних країн Європи [47, с.78–79]. Компанію йому складає колишній держсекретар В. Брайан [46, с.1].

Незважаючи на підйом військових настроїв серед політичної еліти США, В. Вільсон виступає із закликом у необхідності збереження нейтралітету, вказуючи, що «нейтралітет є серцем Америки» [49, с.6]. А на початку грудня видає черговий меморандум, в якому пропонує Німеччині вигідні на його думку умови миру. Поданий меморандум передбачав: 1) взаємну гарантію політичної незалежності; 2) взаємна гарантія територіальної цілісності; 3) взаємна гарантія проти такої економічної війни як би насправді є спробою задушити промислову життя нації або закрити його від рівних можливостей торгівлі з рештою світу; 4) обмеження озброєнь [48, с.19–20]. Як ми можемо бачити пропозиція президента США не носила певної конкретики тому надавала змогу до маневрів та власного розуміння тих чи інших гарантій. 7 грудня з необхідністю участі США у вирішенні війни В. Вільсон виступи в щорічному зверненні до Конгресу [50, с.2; 51, с.248–253], тим самим продемонструвавши, що саме мирна політика лежить в основі «німецького вектору» його діяльності.

Відповідь Т. Бетман-Гольвега на виступ президента США незабарилась і вже 9 грудня він вказав: «Якщо наші вороги зроблять мирні пропозиції, сумісні з гідністю і безпекою Німеччини, то ми завжди будемо готові обговорювати їх» [52, с.1]. З одного боку уряд Німеччини не відхиляє можливості мирних переговорів та ролі США в них. Проте вимоги, на які б погодилась Антанта були неможливими для Німеччини і навпаки.

Саме тому В. Вільсон приймає рішення знову відправити Е. Хауза з мирними пропозиціями до Європи. Подану ідею підтримують і в Берліні з якого 22 грудня приходить запрошення Е. Хаузу відвідати німецьку столицю з метою обговорення можливого миру [53, с.1]. Радник президента на це запрошення вказав, що у випадку поїздки США не має піднімати питання територіальних домагань та контрибуцій. Америка була зацікавлена «..в більш широких проблемах, що стосуються не тільки воюючих країн, але і нейтральних держав...» [4, с. 322].

Повторне прибуття Е. Хауза до Берліну відбулось 26 січня 1916 р., проте на відміну від своєї першої поїздки радник президента не почав одразу зустрічатись із керівними колами Німеччини, а прозондував ситуацію у бесіді з представниками посольства [54, с.1].

Тільки наступного дня Е. Хауз починає приймати в межах посольства впливових німецьких осіб, зокрема міністра колоній Зольфа та одним з директорів «Дойч банку» фон Гвінером. В обох бесідах представники Німеччини висловились за необхідність укладання миру, проте перешкодою у цьому питанні стає розрізненість позицій політичних та військових сил [55, с.6]. Того ж дня відбувається і зустріч з Г. фон Яговим, який на той момент займав посаду міністра закордонних справ на якій він вказує про неготовність Німеччини до миру, наводячи при цьому висловлювання кайзера: «...я і мої кузени, Георг і Микола, укладемо мир, коли настане час...» [20, арк.287–288]. Таким чином, було вказано, що США не має місця у мирних переговорах між воюючими державами. Ситуацію загострював і факт постійного нагляду за радником В. Вільсона німецької таємної поліції, яка полишила його тільки після перетинання кордону зі Швейцарією, про що радник вказував у бесіді з Е. Греєм [57].

Того ж дня В. Вільсон вперше на офіційному рівні висловлює ідею «миру без переможців» [58, с.3], тобто повне повернення на довоєнний стан. Проте, якщо звернути увагу на події на фронті, подібна ідея на той момент не визначається дієздатною, як наслідок Е. Хауз навіть не пропонує такого виходу у своїх бесідах з німецькими політиками.

В цілому, враження Е. Хауза від другої поїздки до Німеччини були неоднозначними, з одного боку представники уряду йому висловили готовність вести через Сполучені Штати переговори про можливість укладання миру; з іншого — ситуація в самій Німеччині, коли погляди військових кіл та Рейхстагу були кардинально протилежними, ніякої можливості на швидке урегулювання конфлікту не було [59, с.1,8].

Однак візит Е. Хауза позитивно сказався на іміджі Америки серед німців, в німецькій пресі з'являються схвальні відгуки про діяльність американського президента, а Дж. Джерард писав до президента: «Всі німці вважають, що якщо питання буде вирішено, то це буде вашою заслугою, і вони здаються дуже вдячними» [60, арк.611].

Усе вищевказане дозволило 19 лютого президенту виступити перед американським народом із закликом до миру. Він вказав, що

слід сприяти побудові нової епохи — епохи «Миру на землі і доброї волі серед людей» [61]. Надалі він вказав, що саме США має зайняти виключну роль у укладанні миру: «Нам належить серйозно фінансувати мир, а той хто дає гроші повинен розуміти мир і керувати ним» [62, с.23].

В умовах битви під Верденом 26 лютого уряд США висуває Німеччині наступні вимоги миру, які були запропоновані британським прем'єр-міністром: «Франція евакуюється, Бельгія також, Франція отримує Ельзас-Лотарингію в обмін на деякі колонії» [63, с.320]. Уряд Німеччини висловив готовність їх розглядати, але за умов, що Великобританія здійснить грошові компенсації Німеччині [64, с.3]. Водночас німецька сторона прагнула звернути на свій бік США пропонує наступну рокировку на міжнародній карті: «Сполучені Штати отримають від Данії Гренландію замість Філіппін, які Данія потім поступиться Німеччині в обмін на північний Шлезвіг» [23, арк.317–319], що на думку Т. Бетман-Гольвега було вигідне для усіх трьох країн.

Хоча не має відомостей про те, що керівні кола США розглядали німецьку пропозицію, після неї відбулось поліпшення відносин між країнами та знову було піднято питання скликання міжнаціональної конференції у Гаазі, яка б мусила розробити умови миру та гарантії його збереження [65, с.1]. Зокрема США пропонувало грошові компенсації Німеччині та надання колоній у Африці [66, с.1]. У разі відмови участі Німеччини у конференції Е. Хауз вказував на високу ймовірність вступу країни у війну проти Німеччини [4, с.405], проте це було малоімовірно та полягало лише у власній ініціативи радника, а не висвітлювало загальну тенденцію американців.

Доволі скоро відносини США та Німеччини знову набувають загострення, що пов'язано з: 1) новими атаками підводних човнів на нейтральні судна; 2) небажанням Німеччини допускати озброєння торгового флоту США; 3) бельгійське питання.

Власне бельгійське питання стає вихідним у мирних пропозиціях президента США на весну 1915 р. Сприяти його вирішенню В. Вільсону починає Ватикан, так в перші дні березня до Бельгії прибуває кардинал Мерсьє [67, с.1], який відстоював фордівську пропозицію миру (яка полягала у звільненні окупованих територій, відшкодування збитків, а Антанта в свою чергу виплачувала Німеччині так звані «відступні») [68, с.298]. Якщо на початку уряд Німеччини, зокрема кайзер висловили готовність до миру, при цьому не вказуючи на будь-які вимо-

ги від противника [69, с.1], то вже за місяць категорично відхиляють пропозицію зі звільнення бельгійської території [70]. У Рейхстазі висловлюють можливість звільнення бельгійської території тільки у тому випадку, якщо будуть надані гарантії, що Німеччини буде захищена від нападу, а Бельгія не стане англійським васалом [71, с.23–24].

Паралельно з цим і сам В. Вільсон тимчасово перестає проводити мирну політику акцентувавши увагу на проблеми з підводною війською. З невдачею закінчує свою місію і папський посол [72, с.4].

Водночас Бенедикт XV продовжує наполягати на необхідності мирних переговорів між США та Німеччиною, вважаючи В. Вільсона єдиною особою, здатною завершити війну і як наслідок наголошує, що Сполучені Штати не повинні змінювати свою політику щодо Німеччини та оголошувати їй війну [73, с.3], адже тільки у американського президента є достатньо сил та насаги скликати мирну конференцію [74, с.1].

У своїх листах до президента Ватикан повідомляє: «Папа робить все можливе, щоб спонукати, уникнення розриву зі Сполученими Штатами» [75, с.1].

Тільки наприкінці травня знову було піднято питання конференції. Так Й. Бернстрофф телеграфував до Берліну: «Президент розглядає план скликання конференції в Гаазі» [4, с.274]. Водночас, німецький посол робить значну ставку на Е. Хауза, який на його думку відстоюватиме позиції Німеччини перед В. Вільсоном на подібній конференції [20]. Цікаво, що сам Е. Хауз вже на той момент активно відстоював необхідність оголошення Німеччині війни. В самому Берліні також не підтримували пропозиції В. Вільсона. Відповідно до Дж. Джерарда «В Берліні найменше думали про відступлення Ельзас-Лотарингії; навпаки, навіть самі великодушні їх умови передбачали великі поступки з боку Франції та Бельгії» [18, арк.644].

Незважаючи на вищезазначене В. Вільсон спільно із папою Бенедиктом не полишали ідей укладання миру в Європі. Так, 27 травня відбулось проведення першої «Ліги забезпечення миру» на якій були присутні представники нейтральних країн. В. Вільсон у ході своєї промови вказав, що єдиною метою США є «мир в Європі та його майбутні гарантії» [76]. Він закликав воюючи держави дослухатись до його слів, проте єдино. Країною, яка «стоїть на шляху миру» визначив Німеччину [76]. Наслідком стає продовження В. Вільсоном своїх мирних ініціатив, проте у бесідах з американськими політиками

він визнавав, що не «очікує швидкого вирішення проблеми» [51, с.296, 305, 342].

В самій Німеччині усе частішими є виступи у Рейхстазі, в яких критикується постать американського президента та його мирна політика. Самого президента називають «пішаком Антанти» [77, с.3]. Представники військових кіл, зокрема А. фон Тірпіц, узагалі вказували на необхідності оголошення війни Америці [48, с.692]. Підіймаючи питання про самовизначення народів, уряд Німеччини погоджується на його розгляд за умов розгляду індійського, єгипетського, ірландського, бурського питань [78, с.1; 79, с.11].

Враховуючи це, президент США тимчасово призупиняє свою миротворчу діяльність. Тільки у другій половині серпня до Берліну прибуває журналіст газети «New York World» Скоуп (відомостей про його ім'я не фігурують у жодних документах — К.Г.), який був неофіційним агентом В. Вільсона. Зокрема, посол США в Данії писав послу у Франції: «скоріше за все (Скоуп — К.Г.), відправлений безпосередньо президентом Вільсоном в Німеччину з важливою місією». На миротворчу діяльність поданого журналіста вказує і наявність у нього рекомендаційного листа від Й. Бернстрофа [80, арк. 619].

Місія журналіста дала змогу поновити переговори щодо миру. Так, 18 серпня канцлер повідомляв у Вашингтон: «Ми із задоволенням готові прийняти посередництво президента, спрямоване на відкриття мирних переговорів між воюючими сторонами. Прошу Вас будь-яким способом заохочувати зусилля президента в поданій галузі» [4, с.282]. Однак, виборча кампанія в США вимусила президента тимчасово призупинити активні дії у плані мирного посередництва. А.Е. Хауз узагалі вказував, що «протягом всієї виборчої кампанії Вільсон перебував під загрозою нової кризи відносин з Німеччиною, яка в будь-який момент міг призвести до війни» [4, с.531].

В свою чергу в Німеччині питання переговорів із США обговорювались досить активно. Так, князь М. Баденський на поновлення миротворчих місій висловлював думку, що усі країни Європи мусять піти на компроміс «зادля завершення кривавої війни» [81, с.1]. Підтримують подану думку і представники німецького уряду [82, с.1], хоча можливість поступок країнам Антанти були відхилені [83, с.7]. На їх думку, якщо США припинять постачати зброю ворогам Німеччини, то війна завершиться автоматично [84, с.1], тим самим Сполучені Штати були звинувачені, як країна, що прагне подовження війни.

Що стосується кайзера, то він був більш прихильним до мирних пропозицій В. Вільсона, хоча, як вказує Е. Людендорф, Вільгельм II у відносинах з американським президентом мусив виходити з загальних настроїв, в яких В. Вільсона сприймали як ворога [85, с.273]. В результаті кайзер займає посередню позицію. Так, він вказує Дж. Джерарду, що «Німеччина прагне миру та готова приступити до його розгляду у випадку якщо американський президент зробить відповідний запит у країн Антанти» [71, с. 55].

Тим часом подібне послання відправляють і до німецького посла в США, в якому надавалась інструкція щодо того, аби Й. Бернстрофф «спонукав президента Вільсона виступити перед державами з пропозицією миру в найближчий же час, у всякому разі до його переобрання» [23, арк.381]. Проте виборча кампанія не дозволила президенту одразу приступати до активних дій, тим самим залишаючи пропозицію кайзера без відповіді [71, с.56]. Тільки у бесіді Е. Хауза та Й. Бернстроффа зазначалось, що питання посередництва будуть знову підняті після переобрання В. Вільсона. Водночас, радник пропонував послу «щоб в Берліні робилося поменше публічних заяв про якнайшвидше укладення миру, так як таким чином Німеччина видає свою слабкість і робить задачу Америки тяжчою» [20, арк.402–404], адже за таких умов вимоги, що висувались Німеччиною відхилялись би представниками Антанти. Проте це не означало, що переговори припинились повністю, американський посол в Німеччині продовжував шукати ідеальний компроміс для укладання миру [86, с.1], а в США велися таємні переговори між Е. Хаузом та Й. Бернстроффом.

В свою чергу у бесіді з президентом, Е. Хауз пропонує змінити акценти зі спроби знайти, щось середнє, те що задовольнить усі країни, до підтримки одного з блоку та його вимог [87, с.12]. Хоча радник і не вказував який саме блок слід підтримати, проте, якщо оцінювати його позицію та висловлювання, то скоріше за все він виступав за підтримку Антанти, а не Німеччини. Про те, що від Німеччини не варто очікувати конкретики стосовно миру висловлювались й інші американські політики [88, с.1,3].

Враховуючи вищевказане та ситуацію в самих США президент відстрочував початок нових переговорів стосовно миру. Тільки після переобрання він повідомляє Й. Бернстроффа, що уряд США «до 1 січня 1917 р. виступить з пропозицією про американське посередництво» [89, с.2] та повертається до активної миротворчої діяльності. Так,

радник німецького посольства Г. Грю одразу пише до Берліну, що «Вільсон має тепер серйозний намір взяти участь в тому, щоб війні було покладено край, і в усякому разі, щоб була скликана конференція воюючих країн, де були б обговорені різні побажання, цілі та компенсації» [90, с.115]. А на 14 жовтня 1916 р. президент планує відправити ноту щодо посередництва, особливо враховуючи наростання загрози відновлення підводної війни [91, с.382]. Однак, його найближче оточення і в першу чергу Е. Хауз, умовлюють президента зачекати [4, с.534]. Зокрема він вказує: «Німці мають намір довести до крайньої межі наші розбіжності про підводній війні з тим, щоб ми віддали перевагу втрутитися, аби не вступати з ними у війну» [4, с.536]. Запропонувавши посередництво в такому випадку США б опинилося б на «німецькому повідку».

У відповідь на дії США уряд Німеччини вказує, що єдино можливими умовами для миру є дотримання наступних пунктів: 1) Бельгія ставала залежною від Німеччини. 2) Ельзас і Лотарингія залишалися в межах рейху. 3) Польща перетворювалася на васала Берліна [23, арк.412–415]. Окрім того, кайзер висловив готовність стати членом новоутвореного органу, який би слідкував за миром [90, с.82]. На мирі наполягав і канцлер, який зазначив, що її затягування не дасть перемоги жодній стороні і призведе до нічиєї [92, с.97]. Як ми можемо спостерігати, уряд Німеччини намагався задовольнити американські вимоги, проте вимоги Антанти були повністю відхилені. На думку тодішніх публіцистів, подібні дії Німеччини мали б призвести до повного краху мирних переговорів, особливо у випадку відновлення підводної війни [93, с.3].

Затримка з боку США призводить до того, що уряд Німеччини сам пропонує скликати конференцію, на якій не було б місця Сполученим Штатам. Мирна пропозиція від Німеччини була висунута 12 грудня та проголошувала: «...натхнені одночасно бажанням попередити подальше кровопролиття і покласти край жахам війни, чотири союзні держави пропонують негайно приступити до мирних переговорів. Пропозиції, які вони представляють на цих переговорах і які будуть спрямовані до того, щоб забезпечити існування, честь і свободу розвитку їх народів, становлять, за їхнім переконанням, відповідну основу для відновлення тривалого миру» [94, с.1; 23, арк.425]. Проте, німецька преса не сприйняла пропозицію серйозно, зокрема в ній фігурували наступні тези: «...держави (Німеччина — К.Г.) розпочала гру в мир...» [95, с.2].

30 грудня представники Антанти відхиляють німецьку пропозицію миру, що дозволило прихильникам війни в Німеччині вказувати, що «Антанта не прагне укладання миру» [96, с.275], і «За волею Антанти війна повинна була продовжитися» [97, с.1]. Тим самим ускладнювалась і американська спроба улагодження конфлікту. Надалі через американську пресу стають відомі й територіальні домагання Німеччини. Зокрема уряд Німеччини вимагає: Литву і Курляндію, утворити васальну Польщу і анексувати інші землі Росії, забрати у Бельгії Льеж і встановити опіку над цією державою, відторгнути від Франції райони Лонгви і Бріє, приєднати значну частину англійських і французьких колоній [98, с.1]. Більш конкретні умови миру німецьке керівництво обіцяло надати тільки на конференції [99, с.1].

Американська преса, а отже і суспільство, не дали однозначної оцінки німецькій пропозиції. Якщо більшість газет висловлювали «отруту» у бік Німеччини, то деякі з них вказували, що «дана пропозиція заслуговує спокійного розгляду і відповіді, яка задовольнить нейтралів» [100, с.1].

В Німеччині на мирні ініціативи також впливала оцінка суспільства. Саме тому, німецький уряд, який прагнув дискредитувати мирні спроби США розпочав у країні проводити антиамериканську пропаганду. Ще восени 1915 р., а саме 23 жовтня Дж. Джерард телеграфував до Нью-Йорку, що значна кількість американців у тому числі й заможних були звільнені з посад, які займались ними на той момент за національною ознакою. Так, з ради директорів великої компанії «General Electric Co» було звільнено німецько-американського банкіра «через те, що він був амеркианцем» [48, с.669]. Надалі подані випадки тільки частішають, що дозволяє стверджувати про спробу налаштувати німців проти Сполучених Штатів. Це дозволяє припустити, що деякі панівні кола імперії виступали проти США та прагнули налаштувати проти неї і громадськість. Особливо враховуючи, що кожне звільнення супроводжувалось «викривними» статтями у німецькі пресі [101, с.3; 102, с.5].

В уряді США виникло питання, як діяти в умовах, коли Німеччина першою висловила ідею укладання миру. Запропонована 18 грудня В. Вільсоном нота про посередництво та виявлення тих умов миру, які задовольнили б усі сторони, були сприйняті, як підігрування Німеччині [103, с.1; 104, с.3]. Як наслідок, почали фігурувати статті про зближення США та Німеччини, виводячи Антанту на роль аме-

риканського ворога [98, с.1] та було піднято питання, чи не діє президент ту таємній згоді з Німеччиною [104, с.3]. Саме тому В. Вільсон обирає нейтральний дух своєї ноти, не пропонуючи якісь мирні умови, а закликаючи воюючі сторони у необхідності розгляду умов миру та вказуванні на готовності США допомогти укласти мир. Проте, країни ігнорують пропозицію В. Вільсона: Німеччина тому що акцентувала увагу на власній пропозиції; країни Антанти — бо вважала подану ноту ініціативою Німеччини.

Аналіз вирізок німецької преси, здійснений «The New York Times», дозволяє стверджувати, що американська нота створила два протиборчі блоки в країні: перший прагнув відкликання німецької мирної пропозиції та залишити питання укладання миру на США; другий — прагнув повністю відхилити американську допомогу, вважаючи, що «Німеччині не потрібні помічники» [105, с.2]. Водночас, німецькі газети писали: «Вільсон може бути впевнений, що його нота буде найбільш серйозно розглянуто урядом Німеччини, і що німецький народ теж буде розглядати його з задумою...» [106, с.3–4]. Тим самим наголошувалось, що нота не буде відхилена і у разі провалу німецької є ймовірність, що увага зосередиться на ній. На думку ж Дж. Джерарда нота президента, як мінімум спонукатиме до переговорів [71, с.113].

Хоча із затримкою свою підтримку та побажання успіху щодо відправки ноти висловлює президенту і Ватикан [107, с.3]. На відміну від попередніх періодів Папа Римський, з невідомих причин, вирішив не долучатись до мирного посередництва В. Вільсона. На нашу думку існує два варіанти, чому у грудні 1916 — січні 1917 рр. Бенедикт обрав подібний курс: 1) Ватикан вирішив залишити мирне посередництво за США; 2) Ватикан не вірив у позитивні наслідки пропозиції, а тому не бачив необхідності у їх активній підтримці.

Вже через день після відправки американської пропозиції, до Вашингтону стали поступати повідомлення про неминуче відхилення німецької пропозиції. Що стосувалось американської, то вона залишалась на розгляді [108, с.252–253]. В Берліні навпаки американську ноту не було сприйнято і вже 26 грудня вони надають на неї відповідь, у якій вказують, що завершення війни та укладання миру є питанням суто тих країн, які воюють [23, арк. 445]. Німецька відповідь носила «безтурботний характер» [109, с.1], намагаючись продемонструвати, що Німеччина не потребує американської допомоги задля укладання миру. При цьому, позиція німецького посла у Вашингтоні,

промови кайзера демонструють, що стиль, в якому була написана відповідь є награним. Так, Вільгельм II не хотів погіршувати відносини із США: «необхідно уникати по відношенню до Америки будь-яку критику, засновану на почутті; в світовій політиці слід зважати лише на реальними факторами» [110, с.163].

Подібні дії Німеччини активізують провоєнно налаштовані сили в країні, які наголошують на необхідності розриву відносин із Німеччиною [111, с.1]. Більш помірковані вважали, що у випадку не скликання мирної конференції найближчим часом, президент мусить відмовитись від своєї політики «німецького вектору» [112, с.2]. Однак американський президент прагнув продовжити мирне посередництво, зазначивши 4 січня 1917 р. у бесіді з Е. Хаузом, що «Війни не буде. Наша країна не має наміру бути залученою в цю війну» [4, с.553].

З критикою позиції свого уряду виступає і Й. Бернстрофф, який намагаючись залагодити відносини вказує, що німці не бажають слати свої умови через американське міністерство закордонних справ, тому що звітти просочується дуже багато відомостей [113, с.2]. Як компроміс між Й. Бернстроффом та Е. Хаузом було вирішено, що умови миру, на які погоджується кайзерівська Німеччина, будуть відомі тільки президенту та його раднику [4, с. 564]. Водночас, Е. Хауз після бесіди з німецьким послом вказував, що «німці відверто хотіли використовувати Вільсона в боротьбі проти свого супротивника» [20, арк.412].

В. Вільсон додає, що слід зосередити увагу на німецькому народі, адже саме його ініціатива може призвести до якомога швидшого укладання миру [114, с.1]. Паралельно з цим, він пропонує розпочати Німеччині переговори на будь-яких умовах та проголошує: «обидві сторони стверджують, що мають рацію і обидва сповідують, що вони борються за той же об'єкт, однак не можуть конкретизувати, чим саме він є» [115, с.1]. Американський посол паралельно з цим у Берліні починає активізувати відносини із фінансистами та підприємцями, для яких існувала вигода у завершенні війни та налагодження торгово-фінансових відносин із США [116, с.1].

У разі погодження на мирні переговори, президент США спільно з Конгресом готові були виділити 1 млрд. доларів для його підтримки [117, с.382].

Наприкінці 1916 р., коли США почало активно провадити свою останню спробу мирного вирішення конфлікту, на боці США виступала значна частина політичної та фінансової верхівки Німеччини.

Вони виходили в першу чергу з фінансової складової американо-німецьких відносин. Зокрема, у жовтні 1916 р. статс-секретар внутрішніх справ Німеччини К. Гельферих зауважив, що Німеччина має підтримувати дружні відносини із США, адже їй знадобляться її фінансові можливості задля відновлення країни після війни [118, с.3].

Вже 5 січня В. Вільсона наголошує на необхідності відправки ще однієї ноти до Німеччини, в якій би вже містились конкретні умови миру, які б зачіпали не тільки Німеччину, але й її союзників [119, с.1]. Проте, відправка подібної ноти вимагала оцінки з боку Антанти, адже без наявності умов миру, які б задовольнили хоча б одну сторону її провал був би очевидним. Німецька сторона зазначала, що готова здійснити розумні поступки, які б не зачіпали територію країни на пряму. Великобританія висунула вимоги свого блоку 10 січня, які були досить змістовними та призводили до повної капітуляції Німеччини та втрати нею територій [108, с. 311], тому В. Вільсон вирішує акцентувати увагу на власних мирних умовах, які б зачіпали інтереси обох блоків і водночас були вигідними для усіх країн, що знаходились у стані війни [120, с.2].

На 19 січня 1917 р. американський президент просить підготувати і зашифрувати послання до Бальфура і Ллойд Джорджа, яке б містило умови німців і необхідні для здійснення кроки, які вказують на німецьку готовність укласти мир на цих умовах [23, арк. 462–463]. Подані тексти були підготовлені ще до будь-якої відповіді з боку Німеччини, що демонструє нам впевненість В. Вільсона у тому, що керівні кола Німеччини найближчим часом передадуть власні умови мира американській стороні.

Проте, не дочекавшись відповіді із Берліну, В. Вільсон 22 січня здійснює останній активний крок для завершення війни. Виступ перед Сенатом містив американську пропозицію завершення війни та був спрямований, на думку більшості американських дослідників, в першу чергу до Німеччини. У своєму виступі В. Вільсон висунув 3 гарантії миру:

- 1) Мир без перемоги, тобто кожна країна залишається на довоєнному рівні у плані територій та ніяка країна не виплачу контрибуцій;
- 2) Свобода морів, що полягала не тільки у вільному судоходстві, але й скороченні військово-морського флоту усіх світових держав;
- 3) Доктрина Монро, як світова доктрина. Подібне впровадження передбачало б невтручання світових держав у життя одна одної та пе-

редбачало право народу кожної країни на самовизначення: «...жодна країна не повинна прагнути розширити свій державний устрій за рахунок будь-якої іншої нації чи народу, але кожен народ залишається вільним, щоб визначити свою власну форму правління, свій власний шлях розвитку...» [121, с.369].

В результаті прийняття Німеччиною вказаної пропозиції В. Вільсона Німеччина отримувала спробу довести, що країна веде виключно оборону війну. Адже в такому випадку, Німеччина відмовлялась би від будь-яких територіальних домагань.

Найбільш активно свою країну до прийняття американських умов підштовхував Й. Бернстрофф, який не міг розпочати переговори без попередньої згоди зі столиці. Приблизно 3 тижні він наполягав, щоб його уряд виклав умови миру, паралельно запевнюючи Е. Хауза в тому, що в Німеччині готові прийняти умови В. Вільсона [4, с.566]. В самій Німеччині велась боротьба між двома блоками: за мир та за підводну війну. Так, у бесіді Е. Хауза та капітана Г. Гонта, що відбулась 23 січня, останній зазначив: «Кайзер, канцлер і Німеччина взагалі бажають миру. Фон Гінденбург і Людендорф, які керують Німеччиною, вважають, що мир швидше можна добути мечем, ніж переговорами. Тому кайзер і канцлер не зможуть запропонувати такі умови, які були б прийнятні для союзників» [4, с.566].

24 січня В. Вільсон вирішив закріпити свою промову направивши до Берліну листа в якому було вказано: «Якщо Німеччина хоче миру, вона може отримати його швидко, якщо довіряться мені і дасть мені шанс» [122, с.1]. А 26 січня через Й. Бернстроффа була передана офіційна пропозиція миру [23, арк.481].

При цьому, ймовірність прийняття умов була досить високою, враховуючи бажання населення до завершення війни. Для прикладу, колишній німецький міністр колоній доктор Дербург в свою чергу зазначив, що Німеччини може прийняти подібні умови та мусить це зробити задля «збереження цілісності Європи», і виступив з активною підтримкою права народів на самовизначення [123, с.2]. Німецький публіцист М. Харден вказав, що «захоплюється виступом В. Вільсона» та вірить в його успіх, адже в Німеччині зростає підтримка вільсоновського розуміння міжнародного права [124, с.6].

27 січня Й. Бернстрофф повідомив президенту, що жодна ворожа країна не готова йти на поступки Німеччині та прийняти ті умови миру, які були б сприятливі німецькій стороні. Однак, він не покладав

надію, що сторони за допомоги США зможуть знайти компроміс та назначив на 1 лютого перемовини з представниками американського уряду задля обговорення подальших дій і укладанні миру [15, с.31–33]. Наступного дня з Берліну приходить адресована президенту подяка за усі його спроби мирного урегулювання конфлікту, проте вказувалось, що мирні ініціативи В. Вільсона не надали позитивних результатів [15, с.35–36]. Таким способом німецька сторона прагнула задобрити США щодо свої подальших дій, про які піде мова у 4 розділі дисертаційного дослідження.

28 січня відбулась звана вечеря Е. Хауза спільно з канцлером Німеччини Т. фон Бетман Гольвегом та Г. фон Яговим на якій обговорювалась ймовірність укладання миру. Канцлер був згоден з американською позицією та пропонував очистити окуповану територію в замін на грошову компенсацію [125, с.1].

Обговорення мирної пропозиції, німецькими колами, відбулось 29 січня в Плесі, а вже за 2 дні була надана офіційна відповідь, яка з одного боку передбачала можливість початку мирних переговорів, проте не на той момент [4, с.570]. Водночас, вказувались і ті умови миру, які Німеччина була згодна прийняти. Вони полягали у наступному: «Повернення частини Верхнього Ельзасу, окупованого французами. Встановлення кордону, який економічно і стратегічно захищав би Німеччину і Польщу від Росії. Повернення колоній в формі угоди, яка віддавала б Німеччині колонії, відповідно до її населенням і економічних інтересів. Повернення тих частин Франції, які окуповані Німеччиною, за умови стратегічних і економічних змін кордону і фінансової компенсації. Відновлення незалежності Бельгії, що передбачає особливі гарантії для безпеки Німеччини, які будуть встановлені шляхом переговорів з Бельгією. Економічна і фінансова взаємна компенсація на основі обміну завойованими територіями, які повинні бути повернуті після укладання миру. Компенсація для німецьких торгових фірм і приватних осіб, які постраждали від війни. Відмова від усіх економічних угод і заходів, які змогли б створити перешкоду для нормальної торгівлі і зносин після укладення миру, і замість таких угод — укладання розумних торгових договорів. Свобода морів.» [23, арк.487–489]. Теоретично Німеччина таким чином визнавала можливість початку переговорів, проте одразу ж було проголошено про відновлення необмеженої підводної війни, що призводить до розриву відносин між США та Німеччиною.

Хоча до квітня 1917 р. фінансові магнати США Дж. П. Морган [126, с.4] та Дж. Рокфеллер [127, с.2] намагалися покращити ситуацію та домогтися мирних переговорів, їм це не вдалося. Спробу відновлення відносин між США та Німеччиною здійснили і лідери американо-німецьких організацій, особливо церкви [128, с.2], однак і це не призвело до позитивних результатів. Як наслідок США вступили у війну проти Німеччини у результаті якої В. Вільсон домігся свого — саме його ідеї стали в основі мирних переговорів та завершення війни.

Таким чином, основу «німецького вектору» Сполучених Штатів Америки склала спроба мирного вирішення війни у Європі. Американський президент акцентував практично усю свою мирну політику на Німеччині, вбачаючи саме у прийнятті нею мирних умов можливість завершення війни. Ними виокремлено декілька етапів мирного посередництва, завершення кожного з яких було покликане загостренням у американо-німецьких відносинах покликаних необмеженою підводною війною. Якщо на перших порах мирного посередництва американський уряд намагався знайти певний компроміс між протидіючими блоками, то надалі в основу мирної політики було покладено принцип «миру без переможця» та повернення на довоєнний стан. На мирну політику в контексті «німецької політики» суттєво впливала внутрішня ситуація у США, яка була покликана настроями населення, позицією політичних опонентів В. Вільсона, діяльністю німецьких агентів в межах США. Суттєво на подану політику вплинули президентські вибори 1916 р., коли головні претенденти на посаду В. Вільсон та Ч. Хьюз акцентували увагу на виборцях німецького походження. Оголошення підводної війни у січні 1917 р. та розрив дипломатичних відносин не одразу призвели до ліквідації мирної політики США. До квітня 1917 р. спробу улагодити конфлікт здійснила низка американських магнатів, проте вступ США у війну продемонстрував поразку мирних ініціатив В. Вільсона.

Джерела і література

1. Готлиб В. Тайная дипломатия во время первой мировой войны / пер. с англ. В. Альтшулер, В. Готовицкая. М. : Издательство социально-экономической литературы, 1960. 604 с.
2. История дипломатии / Под. Общ. ред.. В.В. Потёмкина. М.-Л., 1945. Т. 2. 424 с.

3. Мун П.Т. Империализм и мировая политика. — М.-Л. : Госиздат, 1928. 430 с.
4. Архив полковника Хауза. Избранное: в 2-х т. / [пер. с англ. Н. Котова]. М. : АСТ, 2004. Т. 1. 602 с.
5. Wilson's view of war. *The New York Times*. 1915. 20 January. p. 1
6. Memoirs of Count Bernstorff. New York: Random House, 1936. 383 p.
7. Roosevelt raps Wilson and Bryan. *The New York Times*. 1915. 4 January. p. 1
8. Поливанов А. А. Из дневников и воспоминаний по должности военного министра и его помощника 1907–1916 г. М. : Книга по Требованию, 2012. 240 с.
9. Edward Grey : The Fallodon Papers. Boston : Houghton Mifflin Co., 1926. 176 p.
10. Gerard J My Four Years in Germany. New York : George H. Doran company, 1917. 364 p.
11. Chesterton finds allies in minority. *The New York Times*. 1915. 18 January. p. 1
12. Gerard J. Face to Face with Kaiserism. New York : George H. Doran company, 1918. 380 p.
13. Anti-American talk angers kaiser; will confer with Gerard. *Evening lider*. 1915. 15 February. p. 4
14. Germans insist to declare. *Evening lider*. 1915. 15 February. p. 4
15. Papers relating to the foreign relations of the United States: 1915 Supplement. The World War. Washington : Government printing office, 1928. 1080 p.
16. Kaiser sends 1915 greeting to America. *The New York Times*. 1915. 1 January. p. 1
17. Peace mentomeet in U.S., Berlin hears. *Evening lider*. 1915. 24 February. p. 3
18. Woodrow Wilson Papers. Collection in the Library of Congress. Series 5: Peace Conference Correspondence and Documents, 1914–1921. Subseries A: Policy Documents, 1914–1919. REEL 383 1914 Dec. 26 — 1917 Oct. 31. — 911 files
19. Международные отношения в эпоху империализма. Документы архивов царского и Временного правительств. М. ; Л. : Гос. соц.-экон. изд-во, 1935. Т. 7 : Ч. 1 : 14 января — 23 мая 1915 г. 568 с.

20. Wilson, Woodrow, 1856–1924 Presidential Library & Museum staff. «House Collection» 1912–1919. Box 1. Folder 4 / Correspondence of W. Wilson and E. House: 1914–1917. 486 p.
21. Want peace conference. *The New York Times*. 1915. 1 March. p. 1
22. The Papers of Woodrow Wilson / ed. by A. S. Link. Princeton (N.J.): Princeton Univ. Press. 1979. V. 30. XX, 526 p.
23. Wilson, Woodrow, 1856–1924 Presidential Library & Museum staff. Woodrow Wilson Presidential Library Wilson Papers. Series 3. Foreign policy of Woodrow Wilson's. Box 1. World War I. Folder 7. Woodrow Wilson's Peaceful Plans 1914–1919. — 797 p.
24. Wietzker W. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades eines Doktors der Philosophie (Dr. phil.) durch die Philosophische Fakultät der Heinrich-Heine-Universität Düsseldorf. Düsseldorf, 2006. 332 s.
25. President indicates Pope's. *Evening lider*. 1915. 13 April. p. 1
26. What if Germany or England Attacks America. *The New York Times*. 1915. 21 April. p. 2
27. Attacks president in pro-german plea. *The New York Times*. 1915. 19 November. p. 1
28. Roosevelt gives his defense ideas. *The New York Times*: 1915. 23 October. p. 1
29. Wilson answers Bernstorff note. *The New York Times*. 1915. 22 April. p. 1
30. German peace bid seen in dernburg's «open sea» demand. *Evening lider*. 1915. 19 April. p. 4
31. The foreign policy of Woodrow Wilson, 1913–1917 / by Edgar E. Robinson, Victor J. West. New York : The Macmillan Company, 1918. 428 p.
32. Papers relating to the foreign relations of the United States: The Lansings papers 1914–1920 (In two volumes). Washington : Government printing office, 1939. V. 1. 801 p.
33. Bryan Arraigns T.R. *The Washington Post*. 1915 205 June. p. 7
34. Ends struggle over policy. *The New York Times*. 1915. 9 June. p. 1
35. America open to proposals. *The New York Times*. 1915. 16 June. p. 1
36. Шацило В. Первая мировая война 1914–1918: Факты, документы. М. : «Олма-Пресс», 2003. 480 с.
37. Deutschlands auswärtige Politik. 1888–1914 / ed. E. Revenllow. Berlin, 1918. 480 s.

38. Der Rücktritt von Admiral Tipitsa. *Königsberger Hartungsche Zeitung*. 1915. 29 August. s. 3
39. Part of Hamburg Street is Now Victory Place. *Chicago Tribune*. 1918. 1 April. p. 5
40. Pope hails Wilson's effort for peace. *The New York Times*. 1917. 17 January. p. 3
41. Hohenlohe Says Wilson Opens the Way to Peace. *The New York Times*. 1918. 14 January. p. 1
42. Push U-boat war says reichstag call U.S.unfair. *Evening lider*. 1916. 8 April. p. 2
43. The Allies' Conditional Acceptance of the Fourteen Points URL : http://wwi.lib.byu.edu/index.php/The_Allies%27_Conditional_Acceptance_of_the_Fourteen_Points (application date 04.11.2017)
44. Chicago Tribune. 1917. 15 December. p. 2
45. For humanity's rights. *The New York Times*. 1915. 11 June. p. 1
46. Berlin plans conditional reply to U.S. *Evening lider*. 1918. 11 October. p. 1
47. Papers relating to the foreign relations of the United States: 1917. Supplement 2. The World War: in 2 volumes. Washington: Government printing office, 1931. Vol. 2. 1323 p.
48. Papers relating to the foreign relations of the United States: 1918. Supplement 1. — The World War: in 2 volumes. Washington : Government printing office, 1933. Vol. 2. 1835 p.
49. Wilson assures Pope he wants no war relief. *The New York Times*. 1916. 18 May. p. 1, 2
50. Berlin ready to give terms in conference. *Evening lider*. 1916. 16 December. p. 1
51. The Papers of Woodrow Wilson / ed. by A. S. Link. Princeton (N.J.): Princeton Univ. Press. 1981. V. 36. XXIV, 684 p.
52. Germany's friends attack president. *The New York Times*. 1917. 12 August. p. 1
53. Clergy denounce exile of Belgians. *The New York Times*. 1916. 11 December. p. 1
54. Wireless rules relaxed by Wilson. *The New York Times*. 1914. 14 September. p. 5
55. Col. House to give Wilson's orders. *The New York Times*. 1915. 23 December. p. 1, 2

56. Wilson, Woodrow, 1856–1924 Presidential Library & Museum staff. «House Collection» 1912–1919. Box 1. Folder 4 / Correspondence of W. Wilson and E. House: 1914–1917. 486 p.
57. Primary Documents — Germany's Response to U.S. Ultimatum Regarding Unrestricted U-Boat Warfare, 4 May 1916 URL : http://www.firstworldwar.com/source/uboa1916_jagowresponse.htm (application date 04.11.2017)
58. Peace talk idle now, says Grey. *The New York Times*. 1916. 25 May. p. 1, 3
59. House and Lansing confer with Wilson. *The New York Times*. 1916. 4 May. p. 1, 2
60. Woodrow Wilson Papers. Collection in the Library of Congress. Series 5: Peace Conference Correspondence and Documents, 1914–1921. Subseries A: Policy Documents, 1914-1919. REEL 383 1914 Dec. 26 — 1917 Oct. 31. — 911 files
61. The House-Grey Memorandum URL : http://wwi.lib.byu.edu/index.php/The_House-Grey_Memorandum (application date 04.11.2017)
62. Залесский К.А. Кто был кто в Первой мировой войне. М. : ООО «Издательство АСТ»; ООО «Издательство Астрель», 2003. 894 с., 32 с. ил.
63. Финансовые совещания союзников во время войны (Доклады министра финансов П.Л. Барка). *Красный архив*, М., 1924. Т. 5. С. 50–81
64. Peace talk futile now, says Wilson; distrusts Berlin. *The New York Times*. 1917. 7 August. p. 1
65. The Hohenzollerns must go. // *The New York Times* October 15, 1918. — p. 1
66. Declared a sea war. *New York Sun*. 1917. 9 February. p. 1, 4
67. Capital again see a crisis. *The New York Times*. 1917. 15 February p. 1
68. Wilson und der Rechtsfriede. Berlin : Linden-Druckerei, 1919. 30 s.
69. Germany skeptical over election news. *The New York Times*. 1916. 12 November. p. 3
70. Primary Documents — House-Grey Memorandum, 22 February 1916 URL : <http://www.firstworldwar.com/source/housegreymemorandum.htm> (application date 04.11.2017)
71. Papers relating to the foreign relations of the United States: The Lansing papers 1914–1920 (In two volumes). Washington : Government printing office, 1940. V. 2. 576 p.

72. German government to offer new terms. *The New York Times*. 1918. 6 October. p. 2
73. Pope to decline move for peace. *Evening lider*. 1917. 8 January. p. 1
74. Telegramm wird den Krieg verändern. *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*. 1917. 4 März. s. 1
75. Wilson asks title to German piers. *The New York Times*. 1918. 6 March. p. 1
76. Wilson's First Warning to the Germans URL : http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Wilson's_First_Warning_to_the_Germans (application date 04.11.2017)
77. Attack on our convoy. *Los-Angeles Times*. 1918. 19 July. S. 1
78. Germans now regret failure to tell war aims as Wilson asked. *Evening leader*. 1917. 26 April. p. 2
79. Berlin ready to give terms in conference. *Evening lider*. 1916. 16 December. p. 1
80. Robert Lansing Papers 1882–1929 (mostly 1905–1928). Princeton University Library. Series 1. Official Papers. Box 1. Folder 6. Includes Lansing, Woodrow Wilson, and William Phillips re Sullivan scandal. — 753 p.
81. Wilson to send second note to powers in effort to advance peace movement. *The New York Times*. 1917. January. p. 1
82. Bernstorff led Huerta in plot, paper declares. *Evening lider*. 1915. 4 August. p. 4
83. Gerard sees Wilson. *The New York Times*. 1917. 16 March. p. 1
84. Neutralität. *De Matin*. 1914. 7 august. s. 6
85. Wilson for America First. *The Chicago Daily Tribune*. 1915. 12 October. p. 1
86. Roosevelt assails 14 peace points. *The New York Times*. 1918. 25 October. p. 2
87. The New York Times. 1915. 7 may. 8 p.
88. Kaiser names prince Max Chancellor. *Evening lider*. 1918. 3 October. p. 1
89. Wilson may send note to England about our flag. *The New York Times*. 1915. 10 February. p. 1, 2
90. Darmstädter Zeitung: amtliches Organ der Hessischen Landesregierung. Wiesbaden. 1917. Vol.1. 1106 s.
91. A collection of neutrality Caws, regulations and treaties of various countries. / Ed. and annot. by F. Deak, Ph.C. Jessup. Washington, 1939. Vol 1–2. 595 p.

92. Бетман-Гольвег Т. Мысли о войне. М. : Госиздат, 1925. 120 с.
93. The effect in Germany. *The New York Times*. 1917. 5 September. p. 4
94. Germany advises U. S. ships to paint flags. *Evening lider*. 1915. 21 September. p. 6
95. Spain to reject note. *The New York Times*. 1917. 5 February. p. 1, 3
96. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. / [Пер. с нем. А. Свечина]. М. : Вече, 2014. 704 с.
97. Berlin press advocates ignoring last U. S. note. *Evening lider*. 1915. 29 July. p. 2
98. Berlin newspapers, in colossal type. *Evening lider*. 1915. 8 May. p. 1
99. Germany's peace terms ridiculous says Gerard. *Atlantic County Record*. 1917. 25 August. p. 1
100. Berlin ist bereit zu beantworten. *Koschminer Zeitung und Anzeiger für die Städte Borek und Pogorzela*. 1915. 28 Juli. S. 1
101. Amerikanische Politiker werden uns unterstützen. *Berliner Tageblatt*. 1914. 22 dezember. S. 8
102. Delays the note to Berlin. *The New York Times*. 1916. 19 April. p. 1
103. Notes not yet ready. *The New York Times*. 1915. 24 March. p. 1
104. O'connell praises speech. *The New York Times*. 1915. 12 May. p. 1
105. Berlin reply to WILSON speech coming. *The New York Times*. 1917. 31 January. p. 1
106. Amerkianer in Belgien. *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*. 1915. 24 November. S. 2
107. Politiche Reich. *Guhrauer Anzeiger an der Schlesisch-Posener Grenze*. 1915. 29 Juli. s. 2
108. The Life and Letters of Walter H. Page. In 2 Volume / by B.J. Hendrick. New York : Doubleday, Page & Company, 1922. Vol.1. 436 p.
109. Germany's peace terms ridiculous says Gerard. *Atlantic County Record*. 1917. 25 August. p. 1
110. Вильгельм II. Мемуары. События и люди. 1878–1918 / [Перевод с нем. Д. Триуса]. М.-П. : Издательство Л. Д. Френкель, 1923. 178 с.
111. President's Next Step Will Be to Demand New Guarantees for Safety of Americans. *The New York Times*. 1916. 8 March. p. 1
112. Says Kaiser alone can make peace. *The New York Times*. 1918. 20 January. p. 1
113. Washington gets Germany's reply to U. S. protest. *Evening lider*. 1915. 17 February. p. 1

- 114.The Fort Woth Press. 1917. 18 June. p. 4
- 115.A German-American note. *The New York Times*. 1917. 16 October. p. 12
- 116.Blockade of German ports will hit local importers. *Evening lider*. 1915. 16 March. p. 4
- 117.Hohlfeld J. Deutsche Rechtsgeschichte in Dokumenten 1849–1926. Berlin, 1927. Bd. II. № 227. P. 635–636
- 118.Futile deceptions. *The New York Times*. 1918. 14 October. p. 2
- 119.Wilson to protest. *The New York Times*. 1915. 23 March. p. 1
- 120.Newport pastors speak ship. *The New York Times*. 1915. 18 May. p. 2
- 121.The Diplomacy of World Power: The United States, 1889–1920. Documents of modern history / ed. A. S. Link, W. M. Leary. Edinburgh : Alronld, 1970. VIII, 181 p.
- 122.Challenge to be taken up. *The New York Times*. 1917. 2 February. p. 1
- 123.Berlin war aims to be held back, Michaelis says. *The New York Times*. 1917. 29 September. p. 2
- 124.*Handelsnachrichten*. *Berliner Börsenzeitung*. 1918. 10. Oktober. s. 2
- 125.Berlin refused an explanation. *Evening lider*. 1915. 7 December. p. 2
- 126.Mob again destroys Kaiser Wilson banners. *Evening leader*. 1917. 15 August. p. 5
- 127.Ribots Lobges out Wilson. *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*. 1917. 7 April. s. 2
- 128.Den Krieg unterstützen. *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*. 1916. 11 Dezember. s. 5

НЕСПОДІВАНІ СОЮЗНИКИ: РУМУНІЯ І РОСІЯ МІЖ ДИПЛОМАТІЄЮ ТА ПРОПАГАНДОЮ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ГЕОПОЛІТИЧНОГО ПРОТИБОРСТВА)

Проблема майбутнього Буковини була одним із тих питань, які в міжнародних відносинах ХХ ст. були реально актуалізовані під час Першої світової війни. Сталося так, що долі румунів, українців, німців, євреїв, поляків та всіх інших жителів краю складним і непередбачуваним чином переплелися із геополітичними планами великих держав. Проблема націй Австро-Угорської монархії привертала увагу політичних діячів ще у розпалі Першої світової війни. В грудні 1916 р. президент США В.Вільсон звернувся до воюючих країн з пропозицією заявити про свої стратегічні цілі. У відповідь 10 січня 1917 р. країни Антанти виступили із спільною заявою, в якій, зокрема, була зазначена необхідність «звільнення італійців, а також слов'ян, румунів та чехословаків з-під чужого гніту» [1]. Слід зазначити, що цей документ, у тій частині, що стосується Румунії, був складений з огляду на договір, підписаний 17 серпня 1916 р. У відповідності до нього після війни до румунської держави повинні були відійти Трансільванія, Банат та південь Буковини.

У той час, коли спалахнула Перша світова війна, міжнародне становище Румунії було досить складним. З дипломатичної точки зору, Румунія підкреслювала, що не може йти мова про «casus foederis», передбачений договором із Троїстим союзом, оскільки її розпочала Австро-Угорщина попередньо не узгоджувала це з бухарестьким урядом. Нейтралітет Румунії був першим кроком розриву з Троїстим союзом і своєрідним нахилом до Антанти, котра отримала від неї доброзичливий нейтралітет. Крім цього, нейтралітет був єдиною можливою позицією для захисту національних інтересів малої країни, яка опинилася між двома воюючими імперіями — Австро-Угорщиною та Росією. Відстоюючи власні інтереси, ці країни здійснювали на Румунію неабиякий тиск, маневруючи більш чи менш щирими обіцянками. Між воюючими блоками розгорнулася «боротьба, якій бракували гідності і совість», за втягнення у конфлікт малих держав.

Німеччина та великою мірою й Австро-Угорщина давали Румунії досить великі обіцянки: особливий статус для Трансільванії, модифікацію кордонів на Буковині, уся Бессарабія, у т. ч. Одеса, сусідство з Україною — васальним герцогством Австрії. Імператор Вільгельм таємно пообіцяв, що впродовж 20 років Трансільванія буде анексована Румунією. Згодом, правда, через категоричну незгоду Будапешта, такі обіцянки більш не фігурували у взаєминах цих країн. Найбільш послідовно захищав угорські інтереси Прем'єр-міністр граф Тиса, який пропонував шантажувати Румунію концентрацією на її кордонах австро-угорських військ та надати інструкції Болгарії «тримати румунів у руках». Щодо територіальних поступок, він був готовий до них, але не за рахунок Трансільванії.

З іншого боку, слід відзначити, що у Південно-Східній Європі майбутня доля деяких народів та територій Австро-Угорщини залежала значною мірою від Росії. Зокрема, на Буковині етнічне, а згодом і територіальне, розмежування неможливо було провести без згоди Петрограда та Бухареста, які претендували на суттєву частину території краю.

Ще 18 вересня (1 жовтня) 1914 р. була підписана російсько-румунська конвенція, згідно з якою Росія гарантувала Румунії територіальну цілісність і визнавала її право «приєднати населені румунами області Австро-Угорської монархії... у момент, який вона вважатиме зручним». Румунія ж зобов'язувалася дотримуватися доброзичливого щодо Антанти нейтралітету. Відносно Буковини передбачалося застосування при делімітації територій «етнічного принципу», факт, який сучасним румунським істориком Д.Преда розцінюється як «перша поступка Росії, якій ніколи не належала ця провінція, анексована у 1775 р. Габсбурзькою імперією». Наприкінці листопада 1914 р., під час бесіди з французьким послом М.Палеологом, російський цар Микола II, говорячи про успіхи російських військ, підкреслив, що це дозволить Росії «дійти до своїх природних кордонів [Карпат — н. а.] за рахунок австрійських та угорських земель, приєднавши Галичину, північну частину Буковини та Червону Русь». У таємному меморандумі, надісланому у листопаді 1914 р. Міністерству закордонних справ Росії, російський консул у Чернівцях Доливо-Добровольський виклав досить детально політичну ситуацію Герцогства Буковинського, звернувши особливу увагу на етнічні проблеми німців, русинів, поляків, євреїв та румунів, вважаючи русинів та румунів «двома екви-

валентно-автохтонними народами». Говорячи про можливий територіальний поділ між Росією та Румунією, Доліво-Добровольський підкреслював, що «кордон пройде через повіти з російсько-румунським населенням» [2]. Такі обставини дозволяли, на його думку, узгоджувати лінію кордону з врахуванням воєнних, технічних і, можливо, економічних інтересів.

Поставлені перед російськими дипломатами завдання, особливо у галузі національній, щоб здійснити поділ краю за етнічним принципом, були досить складними. Про це свідчить і дипломатичне листування. Як відзначав в одному з конфіденційних листів у середині грудня 1914 р. міністр закордонних справ Росії С.Сазонов, «для визначення кордону цієї частини [Буковини. — н. а.] слід взяти до уваги етнографічні, стратегічні та економічні умови». І далі: «...Здавалося, що таким кордоном могла б вважатися лінія річки Сучави з відхиленням на південь, починаючи від її витoku далі на захід...». Таке ставлення до цієї проблеми росіян не могло задовольнити політичні кола Бухареста. 8 квітня 1915 р. І.К.Бретіану ознайомив уповноваженого російського міністра С.Поклевського з румунськими міркуваннями, згідно з якими до королівства повинні були відійти майже вся територія Буковини з Чернівцями та сербські землі західного Банату. Згодом С.Сазонов під час бесіди з міністром Румунії у Петрограді К.Діаманді підкреслював, що це ставлення не має нічого спільного з поділом за етнічним принципом, у відповідності до відомої російсько-румунської конвенції 1914 р. Через деякий час, інформуючи Петроград про румунське ставлення щодо майбутніх кордонів з Росією, С.Поклевський зазначав, що на півдні лінія кордону могла б пройти по Дунаю до гирла Тиси і далі «по вододілу останньої до кордону Галичини... пройде до Буковини» аж до Пруту, що його румунський уряд вважав би мати остаточною лінією між Росією та Румунією. С. Сазонов негайно відповів: «Про прийняття нами лінії Прута не може бути й мови». На його думку, розмежування на Буковині може здійснюватися лише за умови дотримання етнографічного принципу. При цьому сторони могли б обмінятися невеликими дільницями, щоб домогтися «кращого обрису кордону». І все-таки у Петрограді готові були до значних поступок Бухаресту в буковинському питанні. У разі незгоди на запропоновані умови Румунії планували передати всю територію «між річками Сучава та Великий Сірет» з північним кордоном від пункту Слободзія на залізничній станції Глибока і далі до

Селятина. Ця поступка, як зазначалося в одному з документів, є останньою. Причому «за нами зберігається суто руське населення північної частини Буковини з найближчими околицями Чернівців» [3].

Внаслідок поразок у районі Дарданелл, особливо у Галичині та Польщі влітку 1915 р., зацікавленість країн Антанти у союзі з Румунією зросла, що вимусило їх погодитись, в обмін на союзництво, з територіальними претензіями Румунії на Трансільванію, Буковину до Пруту, цілий Банат, а також частину угорських комітатів вздовж Тиси. Разом з тим, в умовах, коли росіяни відступали, а Болгарія збиралася приєднатися до Центральних країн у боротьбі проти Сербії, румунський уряд не посмів вступити у війну будучи оточеним ворогами, і нейтралітет Румунії був продовжений ще на рік. Влітку 1916 р. І.І.К.Бретіану визнав, що Румунія повинна вступити у війну «зараз або ніколи». У своїх спогадах колишній представник французького Головного Командування маршал Жоффре досить чітко вказував на те, що наприкінці червня 1916 р. «всі висунуті Румунією умови були виконанні або знаходились у стадії виконання, зокрема боєприпаси та військові матеріали, які повинні були надходити з Росії, але особливо російський наступ, який сягав Карпат. Якщо Румунія не скористалася б цим визначальним моментом, — підкреслює він далі, — її воєнне значення ризикувало втратити свою ефективність», додаючи «особливо в очах росіян». І сам Бретіану у розмові з британським послом зазначав: «Не бажаю запізнитися на потяг, і тому це не відбудеться». Тривалі переговори між країнами Антанти та Румунією закінчились підписанням договору від 4 (17) серпня 1916 р. Зокрема, у відповідності до статті IV, територіальні межі були наступні: «Від Пруту, з пункту існуючого між Румунією та Росією кордону, який знаходиться поблизу населеного пункту Новоселиця, демаркаційна лінія піднімалася вздовж річки до кордонів Галичини, де Черемош впадає в Прут. Далі вона йшла за «кордонами» між Галичиною та Буковиною і між Галичиною та Угорщиною...» [4]. Це було своєрідною платою союзників за вступ Румунії у війну на їхньому боці.

14 (27) серпня 1916 р. Румунія розпочала загальну мобілізацію й оголосила війну Австро-Угорщині. Але від рішення румунського прем'єра (4 липня) і до вступу його країни у війну (27 серпня) пройшли майже два місяці. За цей час він, враховуючи те, що це був і політичний, військовий договір, намагався з'ясувати його деталі. За цей

період ситуація на фронтах змінилася: наступ Брусилова у Галичині був зупинений, бойові дії на західному фронті припинилися, а наступ болгар, скерований німцями, паралізував союзницьку армію у Салоніках. Внаслідок цього Румунія вступила у війну в не зовсім сприятливий для неї час. З цього приводу, виражаючи думку, яка панувала у керівній військовій сфері Франції, генерал Бюа стверджував, що «своєчасне оголошення війни Румунією Австро-Угорщині, а саме в момент наступу генерала Брусилова, могло б мати вирішальний вплив на результат війни, в кінці ж серпня 1916 р. воно було запізнлим»[5]. Такої ж думки дотримувались і російські військові.

Лише за 120 днів війни румунська армія втратила дві третини національної території та 400 тис. чоловік. В грудні уряд та рештки армії евакуювалися в Молдову під «захисну парасольку» російської мільйонної армії. Причини цієї катастрофічної поразки були різноплановими: стратегічна позиція Румунії, оточеної з трьох сторін ворогами, яку неможливо було обороняти; наявність 1700-кілометрового кордону, котрий треба було захищати; Румунія була зв'язана із союзниками лише однією залізницею, що проходила територією Росії; хоча Румунія мала досить велику армію, із задовільним морально-психологічним настроєм, проте вона була погано екіпірована та ще гірше керована; наявність союзників, які не могли або не бажали їй допомогти, та наявність плану воєнних дій (гіпотеза «Z»), котрий вимагав наступу одночасно на двох фронтах.

Згідно з гіпотезою «Z», Румунія ввела в дію одразу 80 % своєї армії для наступу на Трансільванію, надавши другорядне значення південному напрямку розпочавши наступ на Болгарію з інтервалом аж у 10 днів. Згодом у своїх спогадах С.Сазонов зазначав: «Активна участь Румунії могла бути нам корисна тільки за двох умов: якщо б вступ румунської армії в боротьбу проти Австро-Угорщини здійснився одночасно із наступом генерала Брусилова, який призвів до взяття Львова та Перемишля на початку 1915 р., і якщо б румунські війська, замість того, щоб поспішати зайняти Трансільванію і захопившись таким чином освоєнням області, котра при успішному завершенні війни не могла не дістатись їй, вдарили по болгарам запобігли їх нападу на Сербію, розгром якої відкрив Німеччині вільний доступ у Туреччину. Румунія, — констатував далі автор, — не виконала ні тієї, ні іншої умови і, переслідуючи свої вузькі цілі, вимагала до того ж від Росії забезпечення її південних кордонів від можливого вторгнення

Болгарії в Добруджу. На цих умовах виступ Румунії на боці Держав Антанти втрачав усіляку цінність».

Одразу ж після вступу Румунії у війну вона зазнала поразок. У жовтні-листопаді 1916 р. армії російського Південно-Західного фронту продовжували невпинні атаки. Російська ставка та генерал-ад'ютант Брусилів сподівались відвернути ними й катастрофу румунської армії, але на початку грудня 1916 р. вона була вимушена здати противникам Валахію, Добруджу і Бухарест. Румунські війська відступили на північ і схід, а російські полки, в свою чергу, перекидувалися назустріч, де без відповідної підготовки були вимушені вступати у бій. Росія та Румунія залишалися зв'язаними лише вузькою одноколіною залізницею з обмеженою пропускною спроможністю. Єдиного фронту вже не існувало — він був розірваний на шматки, румунської армії як організованого цілого теж не існувало.

Разом з тим, противник теж був знесилений до крайньої межі. На початку 1917 р. він був зупинений. Фронт стабілізувався. До літа 1917 р. фронт, який було названо Румунським і який розтягнувся більш ніж на 400 верст по території Бессарабії, утримувався, в основному, російськими військами, чисельність яких перевищувала мільйон. Але російська Лютнева революція заклала початок розвалу армії, який вже влітку набув яскравих характерних рис. Солдати відмовлялися воювати, мітингували, створювали комітети, були випадки, коли вони відмовлялися виходити на позиції. Літній «наступ Керенського» провалився. В цей же час на південному напрямі успішно діяла румунська армія, яка одержала перемогу біля Мерешешть. Тоді ж і почала відходити російська армія [6].

В обставинах, що склалися для Румунії, вона була вимушена підписати 26 листопада (9 грудня) 1917 р. у Фокшанах перемир'я з країнами Троїстого союзу. Умови перемир'я передбачали призупинення сухопутних, морських та повітряних воєнних дій вздовж усього фронту, заборону всіх робіт пов'язаних із зміцненням позицій, пересування військ на інші фронти. Обидві сторони зобов'язувались попереджати про поновлення воєнних дій за 72 години до їх початку.

23 січня (5 лютого) 1918 р. Центральні країни вимагали в ультимативній формі від Румунії розпочати переговори щодо підписання мирного договору. Після неодноразових нагадувань, 28 січня (10 лютого) 1918 р. румунський уряд повідомив про свою згоду взяти участь у переговорах. Керівник нового уряду Румунії, сформованого

після відставки І.І.К.Бретіану, генералом А.Авереску, заявив, що у цих умовах мирний договір йому здається неминучим. 11 (24) лютого 1918 р. він розпочав таємні переговори з міністрами закордонних справ Німеччини та Австро-Угорщини, які завершилися підписанням 20 лютого (5 березня) 1918 р. прелімінарного мирного договору в передмісті Бухареста Буфтя між Румунією, з одного боку, та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, з іншого. Згідно з умовами договору, досить важкими для Румунії, вона поступилася Добруджою до Дунаю, надавала принциповий дозвіл Австро-Угорщині на вирівнювання кордону, вимушена була демобілізувати 8 дивізій своєї армії, повинна була підтримати просування військ Четверного союзу через Молдову, Бессарабію у напрямку Одеси. Румунія також повинна була покинути всі зайняті території Австро-Угорщини та дозволити вільне пересування через свою територію військових місій Центральних країн.

24 квітня (7 травня) 1918 р. у Бухаресті був підписаний ще важчий для Румунії договір. Вона відмовлялась від Добруджі, у т. ч. від Північної; їй гарантували лише вільний вивіз товарів залізницею Чернавода-Констанца; Австро-Угорщина отримала смугу на кордоні з Трансільванією площею майже 6 тис. км.²; Румунія втрачала проходи через Карпатські гори і «відкривалась» для вторгнення. Дунай перетворювався у вільний шлях для німецького та австрійського торговельного та військового судноплавства. До складу договору увійшли три німецько-румунські економічні угоди (загальна, про нафту і з питань сільського господарства), що перетворювали Румунію на 10 років у сировинний придаток рейху. Договір передбачав також скорочення румунської армії до 20 тис. солдатів і офіцерів у піхоті, 3,2 тис. — у кавалерії та 9 тис. — в артилерії. Проте скорочення не зачіпали частини, розташовані на території Бессарабії, де румунська армія могла утримати дві піхотні дивізії за штатами воєнного часу, посилені єгерськими батальйонами, та дві кавалерійські дивізії. Їх чисельний склад не обумовлювався. 28 червня парламент ратифікував договір, хоча для цього довелося розпустити його попередній склад. Потрібно було підписати його лише королю, але Фердінанд не поспішав [7].

Водночас через економічну, соціальну та політичну кризу, що охопила країни Четверного союзу, влітку 1918 р. Антанта домоглася суттєвих перемог над Центральними країнами на Західному фронті. Одна за одною капітулювали Болгарія, уклавши 16/29 вересня 1918 р.

перемир'я у Салоніках, та Туреччина, підписавши подібний документ 17/30 жовтня у Мудросі на о. Лесбос. 15 (28) вересня 1918 р. генерал Ф.д'Еспері розпочав наступ у напрямку Дунаю і, як результат, 17 (30) жовтня Сербія була звільнена. 21 жовтня (3 листопада) 1918 р. було підписано перемир'я між Союзними та Асоційованими державами, з одного боку та Австро-Угорщиною — з іншого [8].

Союзні сили, маючи у подальшому на меті звільнення румунських територій, розпочали підготовку до повторного вступу Румунії у війну на боці Антанти. З цією метою 24 жовтня 1918 р. в Румунію прибув В.Антонеску з посланням голови Ради Міністрів Франції Ж.Клемансо, в якому зазначалось очікування Франції щодо поновлення Румунією воєнних дій на боці Антанти. У відповіді І.І.К.Бретіану на дане послання підкреслювалося, що румуни готові довести свою причетність до благородної справи союзників «для того, щоб сприяти реалізації найважливіших прагнень» румунського народу, і негайно доручив генералу Презану таємно пристосувати до даної ситуації плани мобілізації румунських збройних сил та взаємодії з союзними військами. Французький генерал Г.Бертело, який намагався прискорити поновлення Румунією воєнних дій, також підкреслював, що це необхідно їй «для звільнення територій та отримання нових прав у реалізації національних територіальних вимог». Цієї ж думки дотримувався генерал К.Коанде, який очолював уряд після відставки 24 жовтня (блістопада) 1918 р. А.Маргіломана. При цьому К.Коанде підкреслював: «Ми маємо найбільший інтерес стати до загального миру поруч, у військовому розумінні, з нашими союзниками». Румунський уряд надіслав командувачу німецьких та австро-угорських військ у Румунії фельдмаршалу Маккензену ультимативну вимогу евакуювати впродовж 15 днів окупаційні війська, і, оскільки це не було повністю виконано, 27 жовтня (9 листопада) 1918 р. додатково були надіслані 24-годинний ультиматум з вимогою очистити територію Румунії від німецьких військ і заява про денонсацію Бухарестського миру. Того ж дня король Румунії Фердинанд I надіслав президенту Франції Р.Пуанкаре та прем'єр-міністру Ж.Клемансо заяву про приєднання до «спільної справи» і бажання поновити боротьбу «для реалізації національних ідеалів». Так, за день до підписання 29 жовтня (11 листопада) 1918 р. перемир'я між Німеччиною та Союзними і Асоційованими державами і фактичного закінчення війни Румунія, повернувшись до табору Антанти, опинилася серед країн-перемож-

ниць. Згодом румунські політики підкреслювали, що Румунія поновила воєнні дії на боці Союзних держав ще до підписання ними перемир'я з країнами Четверного союзу, взявши «активну участь у визволенні своєї національної території». При цьому підкреслювалося, що ніколи положення, передбачені Бухарестським мирним договором, не набрали чинності, оскільки він не був промульгований королем [9].

Восени 1918 р. внаслідок загальної кризи Австро-Угорської імперії, яка була спричинена її поразкою у Першій світовій війні, що, у свою чергу, призвело до загострення внутрішніх протиріч і, в першу чергу, етнічних, активізувалися процеси національного самовизначення народів, котрі населяли цю «клаптикову» монархію.

4 жовтня 1918 р. у верхній палаті віденського парламенту були обговорені пропозиції президента США Вудро Вільсона, адресовані 8 січня воюючим країнам, так звані «чотирнадцять пунктів». Відносно Австро-Угорщини у 10-му пункті цих пропозицій передбачалося, що всі народи монархії «повинні отримати найширшу можливість автономного розвитку» [10].

Чеські, югослов'янські, польські та італійські депутати зайняли тверду позицію щодо політичної організації тогочасної Австро-Угорщини, вимагаючи повної незалежності. Єдині неавстрійські депутати, які тоді зайняли про австрійську позицію, були деякі депутати від Буковини. Депутат К.Ісопеску-Грекул, голова румунського парламентського клубу, який складався з 6 осіб, вимагав автономію для 6 мільйонів румунів Австро-Угорської монархії, але ця автономія повинна була мати місце у складі федералізованої двосединої монархії. Інший буковинський депутат Б.Штраухер від імені євреїв Буковини висловив бажання, щоб Австрія залишилася тією державою, яка б об'єднувала вільні народи, що проживають на її території. Український депутат С.Петрушевич вимагав об'єднання всіх українців Австро-Угорщини у єдину державу.

Восени 1918 р., після досить тривалого періоду заборон та суворого режиму законів війни, певне відновлення та радикалізацію переживав національний рух на Буковині, визначальну роль в якому відігравали найбільші етнічні групи регіону — українці та румуни.

Зокрема, на думку сучасного румунського дослідника М.Чаушу, румуни Габсбурзької імперії, як й італійці або серби, прагнули до об'єднання з румунською державою всіх територій сусідніх країн, населених представниками румунського етносу. Діячів національного

руху Буковини, які боролися за її приєднання до Румунії, можна умовно поділити на три групи, певною мірою відокремлених. Перше угруповання складалося з буковинських біженців, які знаходились на території Румунського королівства, інша була сформована з румунських парламентаріїв у Відні, а третя перебувала на чолі національного руху румунів безпосередньо на території Буковини.

Вже через декілька днів після обговорення у віденському парламенті «чотирнадцяти пунктів», 11 (24) жовтня 1918 р., група румунських інтелігентів Чернівців, за ініціативою професора Чернівецького університету С.Пушкаріу, зібралася у будинку головного лікаря дитячої лікарні І.Бодя. Враховуючи те, що жодний з них не був депутатом австрійського парламенту, а також офіційно не представляв жодної політичної партії Буковини, вважаючи, що у румунських депутатів віденського парламенту, як і у представників партій, відсутня тверда національна позиція, вони прийняли рішення розпочати боротьбу за національні права румунів Буковини. З цією метою вирішили створити газету «Гласул Буковіней», яка мала виходити двічі на тиждень. Того ж вечора була прийнята прокламація, котру передбачали опублікувати в першому номері тижневика, в тексті якого було висловлене прагнення «будувати своє майбутнє у рамках румунізму».

Водночас на Буковині активізувався українських національний рух. 13 жовтня 1918 р. у Чернівцях відбулася між партійна конференція буковинських українців за участі чотирьох партій: національно-демократичної, радикальної, народної та соціал-демократичної. Було обрано повноважну делегацію з 22 осіб для участі в установчих зборах у Львові, в якій були представлені всі українські політичні партії та депутати-українці австрійського парламенту та крайового сейму. Було також ухвалено комюніке про вирішення долі української частини Буковини, в основі якого знаходився один з фундаментальних принципів вирішення проблеми українсько-румунських відносин на Буковині — поділ території на основі етнічного принципу на північну (українську) та південну (румунську) території.

Лінія поділу по р. Сірет, запропонована українцями, викликала невдоволення у румунських колах Буковини. Виступаючи у віденському парламенті з ідеєю створення у межах Австро-Угорщини румунської держави, яка повинна охоплювати Трансільванію, Банат і південну частину Буковини, К.Ісопеску-Грекул окреслив північні кордони останньої по р. Прут, включаючи до румунської частини і м. Чер-

нівці. Його підтримали депутат від соціалістів Г.Григорович та німецький депутат від Буковини Кешман. У свою чергу, українські депутати були проти вимог румунських лідерів відносно українських земель між Прутом та Дністром і м. Чернівці. Правда, у парламентській доповіді К.Ісопеску-Грекула була сформульована вимога щодо Буковини лише по р.Прут, але й це, на думку українських лідерів, означало зазіхання на частину українських земель.

Міжнародне становище Австро-Угорської монархії, як і Центральних держав, які ще продовжували воєнні дії, було критичним, а боротьба національностей монархії, стимульована ідеями національної свободи та єдності, проявляла себе досить твердо. Бачачи неминучий розпад імперії та бажаючи відвернути його, останній австрійський імператор Карл I підписав 16 жовтня 1918 р. Маніфест до народів монархії, яким обіцяв дати їм широку національну автономію та робив спробу реформувати габсбурзьку імперію на федеративних засадах. Через декілька днів губернатор Ецдорф почав реалізацію цього проекту на Буковині. Передбачалося надання автономії північній та південній частині краю в рамках Австро-Угорської модернізованої монархії за етнічним принципом [11].

Зазначимо, що утворення у 1917 р. Української держави відкривало можливість для конституювання соборної України. Делегація УНР на переговорах у Бресті в січні 1918 р. наполягала на приєднанні до України Східної Галичини, північної частини Буковини, українського Закарпаття та Холмщини. Але головну роль у переговорах у Бресті відігравали Німеччина й Австро-Угорщина, і саме вони диктували свої вимоги. Нарешті, у лютому 1918 р., у достатньо складний для УНР період, був підписаний мирний договір та таємний протокол, згідно з яким українська сторона оголошувала себе готовою «створити закони, котрі забезпечували права поляків, німців та євреїв в Україні», а австро-угорська сторона, у свою чергу, давала «українському народові в Австрії ще більші гарантії його національного та культурного розвитку, ніж ті, які він має на основі нині діючих законів». Не пізніше 20 липня 1918 р. австрійська сторона повинна була створити у складі Австро-Угорщини автономну область із Східної Галичини та української частини Буковини. Згідно з угодою уряди України та Австро-Угорщини зобов'язувались створити умови для вільного національного та культурного розвитку етнічних груп, що проживали на їх території. Але у липні 1918 р. австрійський уряд

відмовився реалізувати підписану ним угоду, а маніфест Карла I від 16 жовтня 1918 р. спізнився суттєво: він вже не міг вдовольнити вимоги пригноблених народів, які боролися за повну незалежність [12].

17 жовтня 1918 р. шість румунських депутатів, членів Віденського парламенту, об'єднаних у Клуб румунських парламентарів, утворили Румунську національну Раду на чолі з К.Ісопеску-Грекул. Разом з тим, румунські депутати не були єдині у проблемі майбутньої долі румунів Буковини. Зокрема, голова Румунської демократичної партії стійко підтримував ідею поділу Буковини, як компромісне рішення проблеми між румунами та українцями. А.Гурмузакі, який був і головою Буковинського сейму, відмовився брати участь у будь-яких національних рухах. За таких обставин, оскільки не можна було очікувати на тверду ініціативу з боку Румунської національної ради у Відні, як стверджував згодом К.Ісопеску-Грекул, він надіслав листа Я.Флондору, щоб останній перейняв керівництво румунським національним рухом у свої руки.

22 жовтня 1918 р. у віденському парламенті, відповідно до маніфесту Карла I, було організовано обговорення питання щодо долі румунської нації. К.Ісопеску-Грекул від імені румунського населення монархії вимагав для румунів Буковини та Угорщини права організуватися у власній державі у рамках нової конфедерації держав Австрії. Депутат Г.Григорович, обраний від чернівецьких соціал-демократів, висловився за збереження єдності Буковини. Відповідаючи К.Ісопеску-Грекулу, який згадав прорумунські почуття ерцгерцога Франца Фердинанда, він нагадав, що у проєкті реконструкції Австрії на федеративній основі місту Чернівці відводиться роль майбутньої столиці нової української держави у складі Австрійської федерації, оскільки Львів має бути переданий Польщі. Український депутат М.Василько вимагав поділу Буковини між українцями та румунами, уточнивши, що українці обговорюватимуть ці питання у дусі права на самовизначення. Депутат Кешман, який представляв 200-тисячне німецьке населення Буковини та Галичини, виступив проти поділу Буковини, вимагаючи, щоб у рамках нового державного утворення гарантувалися політичні та культурні права німецького населення [13].

28 жовтня 1918 р. відбулося останнє засідання австрійського парламенту. З цього часу проблема національностей розглядалася тільки у рамках засідань національних рад. 11 листопада 1918 р. імператор Карл I Габсбург зрікся престолу, Австрія була проголошена республікою.

Водночас розгорталася боротьба українців за національне самовизначення та утворення автономної держави у складі Австро-Угорської імперії. 18–19 жовтня 1918 у Львові відбулися українські установчі збори, які вирішили утворити західноукраїнську державу у складі Австрійської федерації. В неї повинні були увійти Східна Галичина, північно-західна частина Буковини (разом з містами Чернівці, Сторожинець, Сірет) та північно-східна частина Угорщини (Закарпатська Україна). Органом верхової влади була визнана Українська національна рада, у котрій могли бути представлені всі етнічні групи, які проживали тут.

Для безпосереднього керівництва на місцях було вирішено сформувати окремі делегації у Львові та Чернівцях. Після закінчення роботи установчих зборів буковинська делегація Української національної ради повернулася до Чернівців. У тому хаосі, який панував в Австро-Угорській монархії, не маючи інформації та інструкцій ні зі Львова, ні з Відня, будучи вимушеною діяти самостійно, 25 жовтня 1918 р., за участю політичних партій, громадських організацій, делегація утворила український крайовий комітет Буковини кількістю 30 осіб. Головою був обраний О. Попович. Також були створені комісії: адміністративна, народної оборони, фінансова, міжнаціональних взаємин, редакційна. Комітет вирішив скликати 3 листопада 1918 р. віче для інформування про рішення установчих зборів та прийняття його власного «буковинського» варіанту. Комісії на чолі з М. Кордубою було доручено підготувати проект ухвали віча а також проект етнічного розмежування Буковини.

Проведення чіткої делімітації у багатонаціональному краї було досить проблематичним. За рівних прав народів, що проживали на Буковині, на своє національне самовизначення та державну незалежність, у багатонаціональному краї об'єктивною умовою здійснення цього права було компактне переважне проживання тої чи іншої нації на певній території. Компакте проживання українців переважно у північній частині краю стало підставою для визначення північної частини Буковини як української, в той час, коли південна частина, населена головним чином румунами, — як румунської.

У той же час лідери румунського національного руху готувалися до скликання національних зборів, на яких мали обрати румунську національну раду. 23 жовтня 1918 р. губернатор Буковини граф Ецдорф шифрованою телеграмою інформував віденське міністерство

внутрішніх справ про намагання румунів Буковини надати національний напрямок тенденціям щодо автономії.

27 жовтня 1918 р. під керівництвом сторожинецького поміщика Я.Флондора у Чернівцях мали місце збори румунів Буковини. Делегатами на зборах були буковинські депутати від румунського населення в австрійському парламенті, депутати крайового сейму та примарі сіл. Як зазначала газета «Glasul Bucovinei» з цього приводу, «у зборах брали участь тільки особи, які в результаті будь-яких виборів отримали мандати депутатів або примарів у складі старої Австрії». Збори прийняли рішення про «об'єднання цілої Буковини з іншими румунськими краями у самостійну національну державу, яка переслідуватиме цю мету у повній солідарності з румунами Трансильванії та Угорщини». Для «керівництва румунського народу Буковини, захисту його прав та встановлення тісного зв'язку між всіма румунами, Коституанта утворює національну раду у кількості 50 членів». На засіданні Румунської Національної Ради від 12 (25) листопада 1918 р. відбулася кооптація до складу Ради і вже на засіданні Генерального Конгресу Буковини 15 (28) листопада від Ради брали участь 74 делегати. 12 (25) листопада на засіданні Ради було вирішено скликати на 15 (28) листопада Генеральний Конгрес Буковини. Під час засідання у своєму виступі, Я.Флондор зазначав, що уряд Румунії підтримує ідею проведення Конгресу, оскільки виходячи з того, що «було б добре для румунських представників на мирній конференції показати світові, що не тільки ми, румуни, а й інші нації Буковини виявили бажання бути включеними до складу Румунії».

Зазначимо, що вже 28 жовтня 1918 р. Рада обрала Виконавчий комітет, який повинен був відігравати роль місцевого уряду, на чолі з Я.Флондором. Однак, граф Ецдорф не хотів поступитися румунам адмініструванням Буковини, нагадавши їм, що північну частину Буковини вимагають українці, а румунам залишається південь до Сірету, територія ж між Сіретом і Прутом повинна управлятись спільно до остаточного вирішення проблеми.

2 листопада 1918 р. копія прийнятого 27 жовтня рішення Румунської національної Ради була надіслана міністерству закордонних справ Румунії в Ясси. Рада звернулася також до румунського уряду з проханням прийняти її дипломатичного представника, запропонувавши кандидатуру В.Боднереску. У доповіді, складеній у Лінці 27 грудня 1918 р., колишній губернатор Буковини стверджував, що напере-

додні національних зборів румунів було відомо про те, що буде прийнято рішення про поділ Буковини між румунами та українцями. Тільки вранці 27 жовтня 1918 р. Я.Флондор змінив ставлення до цього питання. Підтримуючи ідею Великої Румунії, колишній голова румунської національної партії стверджував, що Росія пообіцяла Румунії усю Буковину, і тому румуни «мають не тільки історичне право на територію цілого краю, а й згоду найзацікавленішого з союзників» [14]. «Історичне право», висловлене Я.Флондором, ґрунтувалося на факті приналежності краю до 1775 р. Молдавському князівству. При цьому, право нерумунського населення на самовизначення ігнорувалося. Що ж стосується згаданого ставлення Росії до цієї територіальної проблеми, воно не відповідало дійсності.

Позиція румунських політичних кіл Буковини, офіційно проголошеної 27 жовтня, викликала протест з боку українців, особливо українських студентів, які вважали ці територіальні вимоги агресивними зазіханнями на українські землі. Дії румунських політичних кіл змусили український Крайовий комітет скликати розширене віче Буковини, проти чого висловився губернатор краю Ецдорф, аргументуючи це тим, що таким чином будуть спровоковані румуни і це викличе безлад. Водночас розвій подій прискорився і впродовж кількох днів, з 28 жовтня до 3 листопада, Австро-Угорщина капітулювала та припинила існування як держава, розділившись на кілька незалежних держав. У цих умовах 1 листопада українці взяли владу у свої руки у Львові, утворивши замість автономії, незалежну державу, яку згодом назвали Західноукраїнською Народною Республікою [15].

На Буковині перебували два відділи українських січових стрільців, один у Чернівцях, інший у Вижниці, які ще 8 жовтня прибули з Наддніпрянської України. Ними командував архикнязь В. фон Габсбург (В.Вишиваний). Довідавшись про першолистопадовий переворот у Галичині, Український крайовий комітет направив більшість військових на допомогу Львову, а також розпочав переговори з українськими старшинами 41 піхотного полку та 22 полку крайової оборони, вимагаючи, щоб вони за допомогою українських солдат у своїх частинах «роззброїли румунських та чужинних старшин та вояків і стали опорою для української влади». Даному плану не судилося бути виконаним через події, котрі відбулися 2 листопада 1918 р. На той час у Чернівцях залишилися тільки тилові частини вказаних австрійських полків, що не перебували на фронті. Того ж дня через

ускладнення ситуації губернатор мав бесіду з двома командирами цих військових частин. Вони проінформували його про те, що зможуть підтримувати порядок у місті і що солдати залишаться у казармах. І все ж через годину після цієї бесіди озброєні підрозділи покинули казарми і, не бажаючи слухати офіцерів, спровокували низку інцидентів, котрі мали місце в ніч з 2 на 3 листопада 1918 р. До них долучилися й цивільні особи, внаслідок чого у місті мало місце безладдя. У цих умовах, щоб забезпечити лад у краї, крайовий комітет доручив українським старшинам організувати добровольців, які рекрутувалися в основному зі студентів, гімназистів та робітників. Водночас дуже мало підрозділів жандармів та охорони губернатора залишилися вірними австрійським властям. Граф Ецдорф зазначав, що він не міг ввести військовий стан, оскільки йому бракувало сил його підтримувати.

2 листопада 1918 р. губернатор Ецдорф зустрівся з румунськими депутатами та представниками Українського національного комітету Буковини. Під час зустрічі А.Гурмузакі та Г.Григорович переконували губернатора в тому, що він має здійснювати владу разом з радою, сформованою з представників всіх національностей до укладення миру. Цю точку зору не підтримували представники українського національного руху та А.Ончул, які прагнули здійснити поділ Буковини за етнічним принципом.

У цій складній і суперечливій ситуації 3 листопада 1918 р. у Чернівцях відбулося Буковинське народне віче, завдання якого полягало у тому, щоб перебравши владу на українській частині Буковини, об'єднати цю землю з існуючою тоді українською державою. У прийнятому рішенні зазначалось: «Місто Чернівці, відтак політичні повіти Заставна, Кіцмань, Вашківці та Вижниця цілі, а Чернівецькій та Сіретській повіти за виїмкою громад, вказаних із двох останніх переписів як переважно румунські; вкінці ті громади Сторожинецького, Радовецького і Кімполунгського повітів, у котрих оба останні переписи виказують українську більшість, — творять окрему від румунської частини краю українську територіальну область». Віче визнало за найвищу владу «Українську національну раду, утворену на з'їзді мужів довір'я у Львові», вимагаючи від її буковинської делегації «перебрати негайно правління української часті краю». Рішення передбачало також визнання рівних з українцями прав всіх національних меншин краю та можливість мати своїх представників в Українській

національній раді. Як згадував пізніше О.Попович, під кінець віча «із стихійною силою грянуло гасло народу: «Хочемо до України!». Внаслідок цього до рішення був включений пункт, якого не було у його проекті: «Віче бажає прилучення австрійської часті української землі до України». Північна частина Буковини стала складовою частиною української держави. Визнаючи необхідність легалізації української державності, віче виступило з ініціативою вироблення конституції західноукраїнської держави на демократичних засадах, а саме: рівних прав для всіх громадян незалежно від статі та національності.

Члени крайового комітету розпочали переговори з Румунською національною радою, але вони не призвели до позитивного результату. 6 листопада 1918 р. крайовий комітет на чолі з О.Поповичем, підтриманий групою А.Ончула, перебрав мирним шляхом владу на Буковині: українці у північній частині краю, румуни — у південній, у м.Чернівці становлювався українсько-румунський кондомініум, у змішаних населених пунктах владу повинні були встановлювати за згодою громад. З цієї нагоди був опублікований маніфест за підписом О.Поповича та А.Ончула українською, румунською і німецькою мовами. 7 листопада почалося складання присяги, українськими службовцями О.Поповичу, румунськими — А.Ончулу. Почалося формування місцевих органів влади. Такий стан речей повинен був залишитись до рішення долі Буковини на майбутній мирній конференції [16].

Ситуація, що склалася на Буковині, не влаштувала прихильників ідеї «Великої Румунії» як на Буковині, так і в самій Румунії. Представники Румунської національної Ради звернулися до уряду Румунії з проханням ввести війська на територію краю. Уряд А.Маргіломана одним із своїх останніх кроків (24 жовтня (6 листопада) 1918 р. він подав у відставку). прийняв рішення щодо «направлення необхідної допомоги буковинським румунам». Керівника румунського уряду не могли зупинити ні проявлений опір німецького командування щодо будь-яких воєнних дій на Буковині, які воно готове було розцінити як недружній жест по відношенню до II-го Рейху, ні спроба А.Ончула протестувати проти введення румунських військ на Буковину. З цією метою він відбув у м. Ясси, де, за твердженням сучасного історика з Румунії Д.Сучіу, «не домігся аудієнції, при цьому був ображений студентами».

8-а румунська дивізія під командуванням генерала І.Задіка одержала наказ яського уряду разом з «усіма прикордонниками та жан-

дармами, які несли службу на кордоні з Буковиною», «негайно» зайняти населені пункти Іцкань та Сучаву, а потім поступово усю провінцію з Чернівцями включно. У повному «розпорядженні румунського командування були також 3-й та 8-й полки 2-ї кавалерійської дивізії, які повинні були прибути з Фелтічень та Дорогою у Бурдужень, а також по артилерійській батареї з кожного полку відповідної дивізії, всі частини та підрозділи повинні були мати достатній запас провіанту». 11 листопада 1918 р. румунські війська зайняли місто Чернівці. Згідно із заявою румунського представництва у Парижі, опублікованої у газеті «L'étoile rouje» 29 листопада 1918 р., рішення про марш румунських військ на північ Буковини прийняло Командування союзних військ в особі французького генерала Бертело. Проте, зайняття всієї Буковини відповідало перш за все інтересам румунського уряду. Опублікування ж цієї заяви у Парижі є підтвердженням висловлення Я.Флондора на засіданні Румунської національної ради від 12 листопада 1918 р. про те, що рішення румунського уряду щодо зайняття всієї Буковини було узгоджено із Антантою і відповідала також її інтересам. Переважна більшість сучасних українських істориків розцінюють вступ румунських військ у північну частину Буковини як окупацію. Зокрема, В.Ботушанський стверджує, що королівська Румунія «всупереч волі українського населення краю ввела і у північну частину окупаційні війська, чим порушила державний суверенітет складової частини Західноукраїнської держави. З точки зору міжнародного права це було загарбання чужої території і порушення прав людини».

Після вступу румунських військ на Буковину повнота влади у краї перейшла до рук місцевої Румунської національної ради, створеної 27 жовтня 1918 р. На її засіданні 12 листопада 1918 р. обговорювалися різні питання внутрішнього устрою краю, його адміністративного управління. Відтепер загальне керівництво краєм здійснював крайовий уряд, що складався з 14 державних секретарів. Його склад та діяльність визначалися законом від 12 листопада 1918 р., прийнятим самим урядом, загальне ж керівництво краєм здійснювали два міністри-делегати. У своїй діяльності крайовий уряд ще керувався австрійськими законами, маючи повноваження у багатьох питаннях управління краєм. Поза його компетенцією були зовнішні зносини, оборона, державна безпека, монетарна політика, якими відала центральна влада у Бухаресті. Постановою крайового уряду було також встановлено систему добору кадрів, за якою призначення державних

службовців секретаріатів, пошти та залізниці здійснювалось згідно з поданням міністра-делегата [17].

28 листопада 1918 р. під егідою Румунської національної ради у Чернівцях відбувся Генеральний Конгрес Буковини. У конгресі брали участь Румунська національна рада (74 члени), до складу якої входив також уряд Буковини (14 членів), Польська національна рада, представлена 6 членами, Німецька національна рада у складі 7 осіб, а також 13 керівників громад, в яких більшість склали українці з лівого берега Пруту, а саме Раранчі, Топорівців, Малого Кучурова, Іванківців та Сторонець-Путили. Відносно останніх у сучасній українській історіографії існує думка, що ці 13 осіб були вписані у протокол Конгресу пізніше як «доказ тверджень румунських істориків» про те, що у конгресі «брали участь всі національності, які проживали на Буковині». Були запрошені як гості представники румунської армії, члени Сфатул Церій з Бессарабії (4 делегати) та делегати Румунської національної ради Трансільванії та Угорщини (3 чоловіки), представники інтелігенції та селянства.

У відповідності до порядку денного, під назвою «Встановлення політичного відношення Буковини щодо Румунського королівства», було прочитано Рішення про приєднання всієї Буковини до Румунії. Його доповнили виступи І.Ністора та В.Боднереску. На конгресі виступили делегат від польської громади С.Квятковський та делегат від німецької общини А.Леботон, які прочитали рішення своїх громад про підтримку приєднання Буковини до Румунії. Після цих заяв було прийняте рішення про «беззастережне та довічне об'єднання Буковини у її старих кордонах до Черемошу, Колачина та Дністра з Румунським Королівством». Того ж дня були надіслані телеграми щодо цієї події королю Румунії Фердинанду, румунському уряду та представникам Великобританії, Франції, Італії та США у Яссах [18].

На думку автора, навіть якщо б не виникали сумніви відносно участі у Конгресі згаданих 13 осіб, навряд чи його можна вважати органом, який представляв інтереси населення всієї Буковини, враховуючи приведені вище склад його делегацій та етнічний склад буковинського краю. На цьому фоні процедурні недоліки здаються дрібницями.

18 грудня 1918 р. були прийняті декрети-закони про приєднання Буковини до Румунії та про управління Буковиною. При цьому, ще 12 грудня 1918 р. прем'єр-міністром Румунії знову став І.К.Бретіану,

який був прихильником централізованого політичного режиму, з виключенням будь-якої автономії нових провінцій, які увійшли до складу Румунії. Визнаючи тільки лімітовану адміністративну децентралізацію на рівні повітів і використовуючи свій авторитет лідера Націонал-ліберальної партії та голови уряду, а також певний вплив на короля, який був у Румунії конституційним фактором, він проявив свою позицію двома декретами, а саме: 18 грудня 1918 р. він видав декрети закони № 3714 та 3715 щодо приєднання Буковини до Румунії, відповідно, про управління Буковиною. Ці декрети закони пройшли процедуру ратифікації 29 грудня на зборах депутатів, 26 грудня — у Сенаті, а 31 грудня були промудльовані королем [19]. Ними був здійснений суттєвий крок до уніфікації та централізації Румунії, одночасно позбавивши Буковину будь-яких ознак автономії. Питання ж територіальної приналежності Буковини у міжнародному контексті належало вирішити на майбутній післявоєнній мирній конференції.

Отже, проблема Буковини, яка набула особливої гостроти наприкінці Першої світової війни, була однією з найбільш складних і суперечливих у міжнародних відносинах європейського континенту і була пов'язана, перш за все, із питанням щодо територіальної приналежності краю. Проблема Буковини виникла саме тоді, коли вона повинна була стати предметом винагороди як для Росії, так і для Румунії і проведенні переговорів між країнами Антанти, з одного боку, та Румунією — з іншого, завершилися рішенням щодо приєднання Румунського Королівства до Великих держав. Вперше в історії краю, внаслідок пошуку принципів розділення сфери інтересів, базовим став етнічний. Знайдення консенсусу в цьому питанні дало можливість сторонам підписати відповідну угоду, хоча, можливо, саме цей принци і вплинув досить суттєво на наростання рухів щодо національного самовизначення. На спроби національного самовизначення великою мірою впливали найбільші етнічні групи регіону — українці та румуни. І український, і румунський національні рухи на Буковині, перебуваючи у процесі відновлення та радикалізації, окреслили свої намагання в рішеннях відповідних установчих зборів: український — про приєднання північної частини Буковини до західноукраїнської держави, румунський — про приєднання всієї території краю до складу Румунії.

Перша світова війна, сторіччя з початку якої нещодавно минуло, стала дійсно екзистенційним й геополітичним випробуванням для великих імперій, які її розпочали і в результаті більшість з них розпа-

лися. На їх місці, завдячуючи перемогам і поразкам, зусиллям дипломатів і посміщці Доли, виникли нові національні країни і збільшили власні території «старі» держави на теренах Південно-Східної Європи. У міжвоєнній Європі у весь зріст постала (так і не вирішена, мабуть, досі) проблема оптимального співвідношення між владою, етнічною ідентичністю та геополітичними контекстами, породженими із завершенням Великої війни. Що ж сьогодні — через 100 років — нам сучасникам глобальних викликів ХХІ століття випало вирішувати це непросте завдання, долаючи стереотипи й упередження, йдучи непростим шляхом порозуміння в умовах хаосу й непередбачуваності.

Джерела і література

1. Nacman S., Fisanov V. Bucovina la intersecția intereselor naționale și geopolitice la sfârșitul primului război mondial // Acta Musei Porolissensis. XXII. — 1998. — P. 602.
2. Agrigoroaiei. Semnificația și finalitatea neutralității României (1914–1916) // Acta III. Al III-lea Colocvium Internațional de Istorie Militară. (București-Sibiu, 3–6.IX.1996. — București, 1997. — P. 73; Vlad I. Budapesta și pericolul întrării României în război // Acta III. Al III-lea Colocvium Internațional de Istorie Militară (București-Sibiu, 3–6.IX.1996). — București, 1997. — P. 49–50; Arh.St. — Fond Președenția Consiliului de Miniștri. — Dos. 126/1920–1935, — F. 126–130; Ботушанський В.М. Буковина у дипломатичній боротьбі за втягнення Румунії у війну... — С. 277; Preda D. De la neutralitatea armată la războiul de întregire. Aspecte diplomatice și militare ale întrării României în primul război mondial // Acta III. Al III-lea Colocvium Internațional de Istorie Militară. (București-Sibiu, 3–6.IX.1996. — București, 1997. — P. 29; Палеолог М. Вказ. праця. — С. 128; Фісанов В. Австро-Угорщина як геополітичний експеримент. — С.32; Nacman S., Fisanov V. Op. cit. — P. 603.
3. Фісанов В. Буковинське і галицьке питання у міжнародних відносинах... — С.146.
4. Andreescu Ș., Berindei D., Brezeanu S. ș. a. O istorie a românilor: Studii critice. — Cluj-Napoca: Fundația culturală Română, Centrul de Studii Transilvănene, 1998. — P. 220; Cit. după: Preda D. De la neutralitatea... — P. 24; Cit. după: Andreescu Ș., Berindei D., Brezeanu S... Op. cit. — P. 220; Буковина. — 1918. — 14 січн.; Preda D. România și Antanta. — P. 81–82.

5. 1918 la români. — Vol. 2. — P.812–813; Andreescu Ș., Berindei D., Brezeanu S... Op. cit. — P. 220; Цит. за: Сазонов С.Д. Вказ. праця. — С. 328–329;
6. Andreescu Ș., Berindei D., Brezeanu S... Op. cit. — P. 221; Сазонов С.Д. Вказ. праця. — С. 328; Заполовський В., Осачук С. Слідами забутої війни 1914–1918 рр. в Буковині: Військово-історичний нарис, воєнні могили Першої світової війни в Північній Буковині, догляд воєнних могил. - Чернівці: Молодий Буковинець, 1998. — С. 21; Виноградов В.Н., Ерещенко М.Д., Семенова Л.Е., Покивайлова Т.А. Вказ. праця. — С. 169–170.
7. Arh. St. — Fond Președinția Consiliului de Miniștri. — Dos. 1\1917. — F. 1–2; Українське слово. — 1918. — 14 лют.; 15 лют.; Українське слово. — 1918. — 26 лют.; Politica externă a României: Dicționar cronologic. / Coord. Calafeteanu I., Popișteanu C. și alții. — București. : Ed. științifică și enciclopedică, 1986. — P. 164; Arh. St. — Fond Casa Regală. «D» — Dos. 5\1918. — F. 2; Arh. St. — Fond Casa Regală. «D». — Dos. 10\1918. — F. 1; Українське слово. — 1918. — 8 март. (березн.); Stan C.I. Generalul Henri Mathias Berthelot — sprijinitor al cauzei naționale românești // Sargetia — Acta Musei Devensis. XXV. 1992–1994. — P. 774; Діло. — 1918. — 10 мая (травн.); Українське слово. — 1918. — 9 мая (травн.); Буковина. — 1918. — 15 мая; Краткая история Румынии. — С. 303–304; Українське слово. — 1918. — 2 липн.; Ботушанський В. До питання про створення «великої Буковини»... — С. 60; Діло. — 1918. — 11 мая (травн.); Див.: Гакман С. Проблема Буковини у російсько-румунських взаєминах під час Першої світової війни. — С. 74–82.
8. Діло. — 1918. — 6 падол. (листоп.); Desăvârșirea unității național-statale... — Vol. 3. — P. 29–31; Politica externă a României... — P. 166; Politica externă a României... — P. 166; Desăvârșirea unității național-statale... — Vol. 3. — P. 32–41.
9. Cit. după: Stan C.I. Generalul Henri Mathias Berthelot... — P. 777–779; Desăvârșirea unității național-statale... — Vol. 3. — P. 32–41; Діло. — 1918. — 6 падол. (листоп.); Politica externă a României... — P. 166; Desăvârșirea unității național-statale... — Vol. 3. — P. 52–70; Economu R. Op. cit. — P. 95.
10. Діло. — 1918. — 8 жовтн.; Международные отношения и внешняя политика СССР (Сборник документов) (1871–1957 гг.). — М,

1957. — С.54; Mirgheșiu F. Elitele politice și modernitatea românească. — Cluj-Napoca: Napoca Star, 1998. — P. 31.
11. Economu R. Op. cit. — P. 2; Ceaușu M.-Ș. Op. cit. — P. 1–2; Mușat M. 1 decembrie 1918... — P. 7–8; Bătălia pentru Bucovina. — P. 89; Cernowitzer Morgenblat. — 1918. — 15 okt.; Діло. — 1918. — 19 жовтн.; Буковина. — 1918. — 18 жовтн.; Ботушанський В.М. Участь українців Буковини у творенні української державності... — С. 44–45; Діло. — 1918. — 24 жовтн.; Діло. — 1918. — 30 жовтн.; Botușansikii V.M. Noiembrie pentru integritatea noastră; Діло. — 1918. — 19 жовтн.; Романець О., Михайлина П., Григорішин С. Вказ. праця. — С. 96.
12. ЦДІАУЛ. — Фонд 581. Колекція документів про діяльність урядів і армій Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки. — Оп.1. — Спр.1. — Ф. 1–8; Українське слово. — 1918. — 12 лют.; Попик С. Тасмниця Брест-Литовська... — С. 136; Буковинське народне віче... — С. 42–43; Буркут І.Г. Розпад Австро-Угорщини... — С. 35–36.
13. Nistor I. Amintiri răzlețe din timpul Unirii. — Cernăuți, 1928, — P. 31; Economu R. Op.cit., 1994, p. 4–5.
14. ЦДІАУЛ. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 93. — Ф. 2; Діло. — 1918. — 20 жовтн.; 22 жовтн.; Попович О. Вказ. праця. — С 184; Botușansikii V.M., Noiembrie pentru integritatea noastră; Ботушанський В.М. Участь українців Буковини у творенні української державності. — С. 49; Economu R. Op.cit., — P. 6; ДАЧО. Фонд. 6. Оп. 1. Спр. 2. — Ф. 1–5 ; Ūnirea Basarabiei și a Bucovinei cu România. 1917–1918. — P. 259; Nistor I., Unirea Bucovinei: Studiu și documente. — București, 1928. — P. 36; Glasul Bucovinei. — 1918. — 29 oct.; Monitorul Bucovinei. — 1918. — 14 noiembr.; Unirea Basarabiei și a Bucovinei cu România. 1917–1918: Documente. Antolog. Calafeteanu I., Moisuc V.-P. Chișinău: Hyperion, 1995. — P. 259–260; Monitorul Bucovinei. — 1919. — 2 ian.; Unirea Basarabiei și a Bucovinei cu România. — P. 260; Monitorul Bucovinei. — 1918. — 14 noiembr.; ДАЧО. — Фонд 6. Президіальне бюро міністра-делегата Буковини. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 10; Scurtu I. Integrarea provinciilor românești unite la 1918, în cadrul statului național român // 1918. Sfârșit și început de epocă. — P. 53; Monitorul Bucovinei. — 1919. — 2 ian.; Monitorul Bucovinei. — 1919. — 7 febr.; Suci D. — Monarhia și făurirea României Mari. — București,

1997. — P. 206; Arh. M.A.E. — Fond 71/1914 E 2. — Vol. 31. — Part. 1. — F. 149, 151; Economu R. Op. cit. — P. 9.
15. «Bucovona», 10 lustop./1918; Ibidem. — 1918. — 1 lustop.; Попович О. Вказ. праця. — С.184; Діло. — 1918. — 8 падол. (листоп.); Буркут І.Г. Розпад Австро-Угорщини... — С. 36–37; ЦДІАУЛ. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 93. — F. 2; Діло. — 1918. — 2 падол. (листоп.); Діло. — 1918. — 15 падол. (листоп.)
16. Буковина: її минуле та сучасне. / Під ред. Д.Квітковського, Т.Бриндзана, А.Жуковського. — Париж — Філядельфія — Дітройт: Зелена Буковина, 1956. — С. 306; Economu R. Op. cit. — P. 12–13; Буковина: її минуле та сучасне. — С. 306; Буковина: її минуле та сучасне. — С. 493; Боротьба трудящих Буковини... — С. 125–126; Народне віче Буковини 1918–1993... — С. 116; цит за: Макар Ю., Масан О. «Хочемо до України!» // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 36: Історія. — Чернівці: ЧДУ, 1998. — С. 8; Народне віче Буковини 1918–1993. — С. 116–117; Діло. — 1918. — 18 падол. (листоп.); Economu R. Op. cit. — P. 143; Попович О. Вказ. праця. — С. 187–188; Ботушанський В.М. Ухвала Буковинського народного віча... — С. 20; Буковина: історичний нарис — С. 216. Nacman S. Procesele de autodeterminare națională din Bucovina... — P. 200–201; Stan C.I. Generalul Henri Mathias Berthelot... — P. 779; Preda D., Alexandrescu V., Prodan C. Op. cit. — P.84; ДАЧО. — Фонд. 6. — Оп. 1. — Спр. 2. — F. 6–9; Suci D. Op.cit. — P.207; Monitorul Bucovinei. — 1918. — 14 noiembr.
17. Stan C.I. Generalul Henri Mathias Berthelot... — P. 779; Preda D., Alexandrescu V., Prodan C. Op. cit. — P.84; ДАЧО. — Фонд. 6. — Оп. 1. — Спр. 2. — F. 6–9; Suci D. Op.cit. — P.207; Monitorul Bucovinei. — 1918. — 14 noiembr.; Cit. după: Economu R. Op. cit., p. 12; Protocolul stenografic al ședinței a doua al Consiliului Național, ținută on ziua de marți 12 noiembrie 1918. — F. 8. // ДАЧО. Фонд. 6. Оп. 1. Спр. 2; Botuşansikii V.M. Noiembrie pentru integritatea noastră; ДАЧО. — Фонд. 6. — Оп. 1. — Спр. 2. — F. 6–9, 10; ДАЧО. — Фонд. 6. — Оп. 1. — Спр. 1. — F. 1–2; — Спр 2 (9) — 3–4, 10; ДАЧО. — Фонд. 6. — Оп. 1. — Спр. 1. — F. 12; Monitorul Bucovinei. — 1918. — 14 noiembr.; Піддубний І. Адміністративне управління Буковини у міжвоєнний період (1918–1940) // Питання історії України: Збірник наукових статей. — Чернівці: Золоті літаври, 1999. — Т. 3. — С. 294.

18. *Plai Românesc*. — 1995. — 28 noiemb.; Mușat M. 1 decembrie 1918... — P. 9; *Economu R. Op. cit.* — P. 37; Григоришин С.І. Політика Румунії... — С. 73; ДАЧО. — Фонд. 6. — Оп. 1. — Спр. 3. — F. 1; *Economu R. Op. cit.* — P. 37; *Arh. St.* — Fond Președenția Consiliului de Miniștri. — Dos. 17/1918. — F. 26–29; *Monitorul Bucovinei*. — 1919. — 23 ian. Pintescu F. Atitudinea germanilor din Bucovina față de regimul românesc în anul 1919 // *Codrul Cosminului. Serie nouă — Analele științifice ale Universității «Ștefan cel Mare» Suceava*. — 1999. — Nr. 5. — P. 267; *Monitorul Bucovinei*. — 1919. — 5 ian.; *Unirea Basarabiei și a Bucovinei cu România*. — P. 333–335; *Документы Объединения (1859–1918) // Cugetul*. — 1992. — № 2. — С. 63; *Plai Românesc*. — 1995. — 28 noiembr.; *Unirea Basarabiei și a Bucovinei...* — P. 341–344.
19. *Monitorul Bucovinei*. — 1919. — 2 ian.; *Unirea Basarabiei și a Bucovinei cu România*. — P. 344–347; *Economu R. Op. cit.* — P. 41–42; ДАЧО. — Фонд 6. — Оп. 1. — Спр. 1. — F. 5, 6–9; *Monitorul Bucovinei*. — 1919. — 2 ian.; ДАЧО. — Фонд 6. — Оп. 1. — Спр. 13. (11). — F. 1–3; ДАЧО. — Фонд 6. — Оп. 1. — Спр. 1. — F. 10–11.

ЕВОЛЮЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ НАСТРОЇВ ФРОНТУ І ТИЛУ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ (МІЖ УЯВОЮ І RATIO)*

Століття минуло з тих днів, коли Європа і увесь світ були втягнуті у війну, котра знаменувала входження народів у добу світових воєн, революцій та соціально-економічних криз, які продовжувалися фактично усе ХХ століття. Мабуть, одним з головних наслідків Великої війни, зокрема і психологічних, було народження у її горнилі війни «іншого світу» — набагато більш жорстокішого, антигуманного й непередбачуваного. Одна з авторів, відразу після завершення війни, відзначала: «геологія знає перевороти, які продовжувались декілька секунд, змінюючи будову земної кулі на декілька століть. В історії людства були події, що мали значення таких геологічних переворотів. До таких подій слід віднести велику війну» [1]. Як пише оглядач «The Economist» Енн Роу, війна готувалася, й що особливо важливо, відчувалась задовго до того, як вояки двох блоків глибоко загрузли у «болотистому лабіринті Фландрії». Відбувалось це до 1914 р., коли Кандинський писав свої «Імпровізації», Джойс уже розпочав «Улісса», а Стравинський створив «Весну священну» [2]. Світ був дезінтегрований і земля вже тоді нахилилася у бік хаосу.

Перед дослідником Великої війни стоїть одне із надзавдань відобразити певне означення і разом з тим «невловимість змін» індивідів і цілих соціальних груп, а відтак і в кінцевому рахунку у психологічних настроях воюючих країн, причому ці зміни були помітні у певних точках біфуркації, зокрема у кінці 1916 — навесні 1917 років. І подібні психологічні трансформації були вже незворотними. В кінцевому рахунку, перебування у почуттях розпачу, втрати внутрішніх орієнтирів, ненависті / помсти призвело до революційних катаклізмів у Росії і також у країнах австро-німецького блоку.

У розвідці, що пропонується читачеві, намагаємось розкрити реалії тих днів — важливих подій і повсякденного буття (на фронті і в тилу), котрі викликані воєнними ситуаціями й впливали на психологічні настрої як у самій «верхівці» воюючих держав, так і в масовій свідомості. Адже психологія — це насамперед дія. І важливим для більшості людей у певні моменти усвідомлення жахів і абсурдності війни є опікування власною долею тут і тепер. Пошлюся на слова

Альбера Камю, який писав: «Нас хвилює передусім наша доля... Але не «після» — «до» [3].

Нам з висоти сьогоdnішнього Чотирнадцятого року ясніше бачиться та обставина, що мало хто з політиків тієї пори віддавав собі звіт — у яку непередбачувану ситуацію штовхає кожен з монархів «свої» імперії та «своїх» підлеглих. Швидше навпаки: війна мислилася як невелика літньо-осіння кампанія [4], що триватиме ніяк не більше двох-трьох місяців. І все ж, заради об'єктивності слід визнати: у правлячих колах обох воюючих коаліцій було на перших порах, як видається, набагато більше нерозсудливості і недалекоглядності, ніж певних стриманих розрахунків Проте, якщо у Берліні та Відні домінували настрої «негайного двобою» з суперником, то Ніколай II навпаки «втягувався» у війну немовби мимоволі. Згідно донесення німецького військового агента майора фон Еггелінга, після зустрічі з військовим міністром В.А.Сухомліновим, у нього склалося враження, що «військові приготування Росії відповідають психології Ніколая II, який прагне уникати військових заходів, які противні його характеру» [5]. Був навіть момент, коли імператор висловив бажання призупинити розпочату мобілізацію, на що військовий міністр відповів, що мобілізація «не коляска» і її «відкатати» назад вже практично не можливо.

З німецькою позицією, мабуть, було і простіше, і складніше. І хоча, як зазначав граф Чернін, пруссаки менше за усіх у Європі здатні «проникнути у психологію іншої людини», все ж європейці не збагнули тоді, що тактика германського імператора полягала у наступному. Маючи на меті упередити суперників, кайзер Вільгельм, «бажав їх залякати, в цьому слід зізнатись», і він навмисно галасливо звеличував військову міць Німеччини, щоби відбити у її численних ворогів «охоту помірятися з нею силами» [6]. Як писав пізніше у споминах з характерною назвою «Загадки русского сфинкса» дипломат царської школи О.Ону, Німеччина, яка прекрасно вивчила своїх сусідів, розуміла, що Росія «стояла на порозі революції», розраховуючи одним ударом «зломити одряхлілу Францію і дозрілу для анархії Росію» [7].

Як би там не було, війна стала реальністю і 1914 рік жорстко відокремив століття XIX від XX — небаченого досі століття екстремального.

Беззаперечним є той факт, що головним фактором переможного ведення війни стали успіхи на фронтах, але не менш важливим чинником було те, що сьогодні ми кваліфікуємо як інформаційні війни.

Тобто Велика війна стала тим періодом, коли, мабуть, вперше у незвичних проявах давалася взнаки тактика масованої пропагандистської обробки громадської думки в тилу і, зрозуміло, психологічного впливу в окопах.

Важливим чинником налаштування громадської думки в країнах Антанти і нейтральних державах у перші місяці війни вдалося представити німців не просто як загарбників, скажімо, беззахисної, маленької Бельгії, а в якості «цивілізованих варварів», ворогів європейської культури. І на то були вагомні причини. Німцями був знищений Лувен, тихе містечко, яке уособлювало власне Бельгію — її провінційну культуру, клерикалізм, віддаленість від великих шляхів світової політики. Німецькі солдати підпалили з усіх боків собор св.Петра (пам'ятник готичної архітектури XV ст.), а також спалили найстарішу бібліотеку університету Лувена, заснованого у 1426 р. герцогом Філіпом Брабантським. Таким же способом був знищений собор у м.Реймсі, який був місцем коронації французьких королів.

Взагалі ця війна відрізнялась від попередніх, що в ній гинули тисячі й тисячі цивільних. Тільки за одинадцять днів 1914 р. — з 18 по 28 серпня — у Бельгії було вбито німецькою армією 5,5 тис. цивільного населення [8]. Ось картина розорення Польщі. Ви приїжджаєте у якесь польське містечко, вас зустрічають поодинокі жителі колись квітучого краю. «Проше пана, говорили одному російському генералу поляки, нічого у нас не залишилося. Німці 9 днів жили у нас. Зачиняли нас як свиней у хліву, забирали усе, і хліб, і корів, спалили наші будівлі, а костел наш збезчестили» [9]. Зрозуміло, що німці також використовували у пропагандистських цілях факти ганебної поведінки російських військ у Галіції і на Буковині в 1915–1916 роках. Поведінка російських вояків в окупованих областях змусила психологічно багатьох русофілів «протверезіти». В одному з австрійських документів зазначалося: «Друга окупація росіян подіяла на населення як холодний душ. Росіяни вже не робили ніякої різниці між національностями і віросповіданнями, між моїм і твоїм, і сільське населення постраждало не тільки матеріально, але й морально та фізично. Гвалтування жінок і дівчат, пограбування, підпали... були щоденним явищем». І далі: «Можна сказати, що 90% нових в повіті русофілів стали добрими австрійськими громадянами» [10].

Однак антантівська пропаганда, до якої були залучені і сили інтелектуалів, виявилася більш ефективною. У союзному таборі тоді

вважалося, що саме за державами Антанти залишилась місія, звільнити цивілізовані християнські країни від кайзерівської навали. Ось як про це писав один з сучасників. На противагу «тіні Тевтонів» виникне нова міжнародна Асоціація, яка включатиме разом з Троїстою Антантою Італію і Сполучені Штати і стане найбільш потужною групою і запорукою «нового порядку», що принесе процвітання і свободу усім народам [11].

Одним із дієвих прийомів друкованої і кінопропаганди у воюючих державах було звернення до образів минулого — звитяжних символів і героїв національної боротьби XIX століття.

Візьмемо для прикладу один з німецьких плакатів 1915 р., випущений у зв'язку зі вступом Італії у війну проти Центральних держав [12], де вдало «експлуатується» образ залізного канцлера. Бісмарк, за яким на плакаті шикуються тисячі німців, звертаючись до сучасників, говорить: Бог створив людину за своїм образом, «просто італійці народились після Іуди». На пропагандистському плакаті зображений також італієць, який встромив кинджал у Трієст, а на березі Адріатики тріумфує Габріеле Д'Анунціо. Англія і Франція осипають Італію золотом і на цьому фоні міністр закордонних справ Італії барон Сідней Сонніно передає прем'єр-міністру Антоніо Саландрі договір з Антантою [13]. Відзначимо, що С.Сазонов, міністр закордонних справ Росії, будучи представником ворожого табору, визнавав виключність історичної постаті Бісмарка. Зрозуміло це стосувалося і образу «залізного канцлера» у свідомості більшості пересічних німців. Він писав у споминах: «Справа Бісмарка» не піддавалась у Німеччині критиці, а сприймалася із закритими очима на віру, з відчуттям «невизначеного замилювання» [14].

Цікаво відзначити таке: якщо в Європі активно використовувався пропагандистський плакат, то у Росії — традиційний лубок. Відомий спеціаліст з питань російської літератури доби світової війни Бен Хеллман поділяє «лубочну» літературу на декілька груп, які зокрема змальовують образ російського воїна як героя, небесну допомогу російській армії і, навпаки, «сатанинський характер ворожої сили». Тоді ж писалися гумористичні вірші з лубочними картинками, які висміювали воєнні зусилля ворогів. Одним з їх авторів був відомий поет В.Маяковський, який написав близько 50 маленьких пропагандистських віршів на різні теми. Ось один з них: «Шел австриец в Радзивилы, да попал на бабы вилы» [15].

Повернемось до попередньої теми — відображенню звитяги у пропагандистських матеріалах. До цієї тематики, зокрема до героїчної пам'яті минулих поколінь зверталися і італійці. Один з пропагандистських кінороликів свідчить про це. Автори апелюють до недавньої доби Рісорджименто, яка завершилась об'єднанням Італії. У кінофрагменті «Батьки» закликають усіма силами захищати батьківщину: «Кожен має битися!». Старі, звитяжні воїни «вписані» у елегантну картинну раму і звідти звертаються до молодих воїнів, надихаючи їх на подвиги. Сюжет продовжується майже півхвилини (25 секунд). Напис при цьому лаконічний, але зрозумілий для кожного солдата: «За кордони Італії! Переможіть іноземця!» [16]. У роки війни в російській армії також була популярною пісня «Слышали деды» на мелодію романсу «Белой акации грозди душистые». Пізніше вона була перероблена і виконувалась хором Валаамського монастиря:

«Слышали, деды, Война началась,
Бросай свое дело — В поход собирайся» [17].

Отже сьогодні подібну пропагандистську тактику ми б пов'язали із вдалим використанням «політики пам'яті».

І якщо мова заходить про успішну «війну слів», то пріоритет тут належить, зрозуміло, Великобританії, де був створений відомий «Дім Крю», що мав на меті організувати масований пропагандистський наступ на противника. Нагадаємо, що автором терміну «психологічна війна» (всупереч розхожій думці про першість американців — і то майже 30 років потому) був секретар Военного кабінету Д.Ллойд Джорджа полковник Моріс Хенкі. Англійці у роки Великої війни, будучи більш досвідченими, у методах ведення психологічних операцій, розгорнули тоді широку антигабсбурзьку пропаганду при підтримці представників політичної еміграції із слов'янських земель монархії. Ось декілька яскравих фрагментів.

Г.У.Стід, знаний редактор «The Times» під впливом представників чеської політичної еміграції, зокрема Томаша Масарика, у 1914 р. запропонував посилити діяльність по розкладу австро-угорської армії. Він порадив у якості умовного сигналу (при намірі здаватися у полон) співати чехам «Hej Slované», а полякам «Jeszcze Polska nie zginęła». Про це повідомили російському послу у Лондоні, а він передав інформацію міністру закордонних справ С.Д. Сазонову [18]. Будучи представником Масарика у США, відомий і дуже успішний агент Антанти Емануїл Воска на початку війни очолив відділення Бо-

гемського національного союзу, яке займалося пропагандою на Сході країни. Ця організація, яка нараховувала 1200 відділень (близько 70 тисяч осіб) [19] у подальшому була одним із найважливіших джерел фінансування для чехо-словацького руху. Цікаво, що уже до початку грудня 1915 р. «Віктор» (агентурне псевдо Воски) керував досить злагодженою агентурною мережею, яка нараховувала 80 осіб. Брат відомого чеського політика Е.Бенеша Войта Бенеш повідомляв Масарика зі США: «Ми з Воскою розповсюдили більш ніж 20 тисяч памфлетів і листівок... всюди у США», надсилаючи їх за відомими адресами, у школи і бібліотеки. Крім того, відбулися сотні антинімецьких та антиавстрійських мітингів [20].

При цьому використовувались, як би ми сьогодні сказали, і методи «м'якої сили». До прикладу, у рамках антигабсбурзької інформаційної кампанії у Лондоні один із лідерів австрофобів, відомий журналіст Р.У. Сетон-Ватсон запропонував Т.Г. Масарика прочитати курс лекцій зі слов'янської історії у королівському коледжі (King College) при Лондонському університеті з метою «завоювання» британської громадської думки. Причому Сетон-Ватсон запевнив, що аудиторія — це «не звичайні студенти». І дійсно, 19 жовтня 1915 р. на лекції Масарика в зв'язку із відкриттям Школи слов'янських досліджень був присутній парламентський заступник глави Форін Офіс лорд Р.Сесіл [21]. Методика формування позитивного іміджу політиків також була звичною практикою тієї доби. Так, наприклад, позитивний піар Т.Масарика створювався зокрема наприкінці війни американською пресою. Один журнал опублікував фотографію Масарика з таким підписом: «Мойсей чехо-словацького Ісходу. Професор Томаш Масарик, президент Чехо-Словаччини — нації, чия столиця перебуває у Вашингтоні, армія — в Сибіру, громадяни — в Угорщині, а територія не визначена» [22].

У російській практиці психологічного впливу на населення у перші роки війни (хоча тут пропаганда не зазнала такого розвитку як у провідних країнах Антанти) дуже популярним було використання у пропагандистських цілях дитячих образів. Причому, як відзначає російська дослідниця М.А.Литовська, традиційний образ дитини-жертви сусідував з образами «маленької сестри милосердя» і «маленького воїна», які повинні були викликати не стільки жалість, скільки розчулення, близьке сприйняттю некрасівського «мужичка з нігтик» — маленької людини, що з усією серйозністю виконує дорослу справу.

Дитина, що безпосередньо бере участь у бойових діях, залишалася певною ритуальною постантю пропагандистського або авантюрно-пригодницького тексту [23].

Ще раз підкреслимо, що настрої, пов'язані з очікуванням швидкої перемоги, неминучої, але нетривкої напруги усіх суспільних сил (спочатку упродовж 2–3 місяців, а потім 1–2 років) [24] були притаманні усім воюючим країнам. Проте, перемоги, навіть неуявні, це одне, а реалії затяжної, окопної війни — зовсім інше. Ми повернемося до даної теми нижче, а поки що звернемося до тих досить ідилічних картин, котрі описувались у пропагандистських виданнях першого періоду війни.

Ось своєрідний зріз селянських настроїв у російській глибинці навесні 1915 р., який подав один з дописувачів у відомому «Летопись войны 1914–1915 годов». Старий селянин Павел, у якого три дні назад вбили сина зі сльозами на очах казав таке: «Ваня три Георгія отримав; в останньому бою у голову поранений... Що ж тепер робити, потрібно державу тримати. Комусь необхідно з «ним» битись...» Коментар автора — у словах його ані найменшої скарги... «Я особисто не очікував такої могутності духа... Я знав, що російський народ не бажає миру, добре б'ється, багато жертвує, але я все-таки не передбачав, що свідомість необхідності війни з Німеччиною так твердо засіла у народі. Навіть діти-школярі прекрасно знали, де відбувається війна, в яких місцях ми маємо успіх, хто такий Вільгельм і які герої наші генерали Іванов і Брусілов» [25]. Зрозуміло, що це був матеріал, підготовлений з метою вплинути на настрої вояків, громадську думку на фронті і в тилу. І сам дописувач зауважив щодо достовірності свого матеріалу: «Я дещо зменшив слова селян щодо патріотизму, щоби не подумали, що я захопився, що я більше сказав, аніж казали мені рязанські селяни» [26]. Однак газетам і офіційним виданням не завжди вірили, та й на фронт вони надходили нерегулярно. Саме тому досить часто чутки опинялися поза конкуренцією. Про зростання їхньої ролі відкрито писала петроградська газета «Новое время»: «Утиски та безправність преси поставили плітки поза конкуренцією і зробили їх монополістками суспільної свідомості». Серед населення, особливо на першому етапі, поширювались думки на кшталт: «Німця не варто бити, він нам дав світло і всі машини від нього в Росії». Один селянин Сосницького повіту Чернігівської губернії у розмові з односельцями взагалі стверджував, що коли «німець прийде до нас,

то я візьму Євангеліє і вижду йому назустріч і німець не буде нас чіпати. Німець — наш брат» [27].

Разом з тим підкреслимо, що у 1914 — на початку 1915 рр. все-таки ще переважали переможні настрої. Вони виникали у народі внаслідок перших перемог російських військ і, звісно, давали царю психологічну впевненість невідворотної поразки Німеччини та її союзників і беззаперечної перемоги Росії у складі Антанти. Ось що Ніколай II сказав у розмові з французьким послом Морісом Палеологом наприкінці 1914 року: «Ми повинні диктувати мир і я вирішив продовжувати війну допоки германські держави не будуть розчавлені... Таким чином не потрібно конгресів, не потрібно посередництва. Пізніше, коли настане час, ми продиктуємо Німеччині та Австрії нашу волю». І далі: «Потрібно відняти у німецького народу будь-яку можливість реваншу. Якщо ми дамо себе розчулити — буде нова війна з плином невеликого часу. ...Німеччина влаштується, як їй завгодно, але імператорська гідність не може бути збережена за домом Гогенцолернів» [28].

Взагалі-то кожна з воюючих коаліцій намагалася у перші роки війни будь-що створити позитивний, патріотичний міф про війну «для своїх». Солдати в окопах мали сприймати власне препаровану пропагандою «дійсність». І, зрозуміло, створювався негативний, відразливий стереотип війни для «чужих». Однак вже у 1916 р. і вояки на фронтах, і мешканці тилу стали уставати від війни, її тягот, негараздів; відомості про сотні тисяч загиблих і поранених вражали свідомість пересічних ворогуючих «звитяжних» імперій.

Розгубленість і непевність серед вищих кіл і підданих Російської імперії розпочалася ще навесні 1915 р. — після Галіційського розгрому армії під Горлицею і Тарновом. Кількість тільки полонених складала до 300 тисяч. Так, на конференції ліберально налаштованих кадетів того ж літа один з її учасників з провінції (Веллер) вимагав від керівництва партії визначеності і дієвості в умовах розгрому армії: «Або ми ніщо, або ми самі себе обмануємо. Або скажіть прямо, що ми нічого зробити не можемо — і ми розійдемось, або ж вкажіть мені, обивателю, що робити. Оборона країни ані на йоту не зрушиться від гасел і зойків...» [29]. Наївна віра у швидку перемогу, яка сприятиме оздоровленню суспільства поступово змінилася розчаруванням і розпачем. Ось одна із замальовок графа Черніна під час перебування на Західному фронті (Сан-Міхель, Франція, 1917): «Я заго-

ворив з одною старою, яка сиділа на сходах будинку. Вона сказала: «Це нещастя вже непоправне. Гірше, ніж зараз бути не може... Мій єдиний син вбитий, мій дім спалено, мені нічого втрачати. У мене залишилась лише ненависть до Німеччини і я заповідаю її Франції». Вона дивилась крізь мене у пустоту...» [30].

Важливо відзначити той факт, що держави Антанти, особливо у другій половині 1916–1917 роках, намагалися здобути не тільки воєнну перемогу над суперником, а завдати австро-німецькому блоку, так би мовити політико-психологічного удару, від якого він не міг би «оговтатися». Для досягнення такої мети були задіяні вагомі матеріальні і людські ресурси. Ставилося завдання виключної складності — зламати спротив ворога «і морально, і матеріально» [31] по всіх лініях його можливої оборони. Не випадково, як відзначалося у телеграмі з австро-угорського консульства у Женеві до міністра закордонних справ графа Буріана, держави Антанти вели війну з значно більш «глибокими» задачами, аніж проста воєнна поразка Центральних держав: у роки війни вони домагалися досягнення також «антикатолицьких цілей». У документі зокрема підкреслювалось: «Ортодоксія, протестантизм і масонство спільними зусиллями розпочали наступ проти католицизму» [32].

Враховуючи усі можливі фактори, здійснюваний пропагандистський тиск Антанти на Центральні держави був продуманим, системним і, як виявилось, в останні роки війни незборимим. Це зокрема пояснює і ту обставину, чому Німеччина та її союзники, фізично вразивши втричі більше ворогів на полях битв, аніж Антанта, в кінцевому рахунку програла війну.

Інша нова тема Великої війни — використання науково-технічних новинок не тільки для досягнення суто воєнної перемоги, а й для психологічного тиску на суперника. Саме у роки світового конфлікту наука, як би ми зараз сказали, стала розглядатися як дієва виробнича сила. Як писав згодом у мемуарах Д. Ллойд Джордж, у роки війни в тилу «панували інженер і хімік». Візьмемо як приклад один з технічних символів війни — танки. Не зважаючи на певну незграбність, неповороткість і малу швидкість перших зразків, його винахід став воістину предтечею технічних новинок наступного періоду. Навряд чи ми відкриємо секрет, сказавши, що перші атаки за участю танків розглядалися командуванням Антанти як зброя насамперед психологічного залякування супротивника. Це було саме так, якщо згадати,

що на одній з Гаазьких мирних конференцій початку століття навіть станковий кулемет розглядався як зброя масового ураження в майбутній війні.

Ще раз перечитаємо мемуари Д. Ллойд Джорджа. Політик писав, прославляючи англійське виробництво і англійський геній, що саме вони дали танк, який став найбільш «видатним нововведенням серед механічних знарядь війни». Це було британською відповіддю на кулемети і окопи німецької армії. У лютому 1916 р. перший танк був представлений на випробуваннях у Хетфільд-парку. «Я згадую відчуття здивованого захоплення, з яким я вперше побачив потворне чудовисько під назвою «королівська сороконіжка»; танк легко рухався через щільні загородження, переповзав по глибокій багнюці, піднімався на парапети і через окопи». Лорд Кітченер також був вражений його можливостями, але щоб приховати значимість такого цінного знаряддя і не ризикувати «надмірним розголосом», і він навіть сміявся над неповоротким чудовиськом, зазначивши, що воно може швидко знищуватися артилерією. За словами Ллойд Джорджа, запланований у 1919 році останній наступ союзників передбачав застосування танків і військових тракторів «у величезних кількостях». І якби такий наступ здійснився, він представляв би «руйнівний похід орди механічних гусениць» [33]. Дійсно, небачена доти механіка війни годувала богів війни, спраглих від крові. Ось як про це написав бельгійській історик Август Тірі: «Історичною правдою є те, що під час літнього прориву Брусилова на фронті... загинуло понад мільйон солдатів. Це жертви механізованої війни, яка бомбардуваннями важкої артилерії немовби плугом проходить через оборонні лінії та вогненною зливою кулеметів викошує наступальні хвилі піхоти з траншей» [34].

Роки війни стали тією добою, коли системно стали використовуватися аероплани і жорсткі дирижаблі [35] (останні Німеччиною) для бомбардування і розвідки. Супроти Англії це була взагалі єдина можлива зброя, використовувана Німеччиною. Вперше Лондон був атакований вночі 31 травня 1915 р. військовим дирижаблем «ЛЦ-38» під командуванням Ліннарца. Цепелін скинув на Іст-Енд кілька бомб, які вбили і поранили 41 особу і завдали матеріальної шкоди на суму близько 18000 ф. ст. Протягом дев'яти нальотів на Англію, за період часу з серпня по жовтень 1915 р., Лондон піддався бомбардуванню 4 рази. В одну вересневу ніч Сіті було завдано збитків на півмільйона ф.ст. Згодом англійцям вдалося захистити узбережжя країни і, зрозу-

міло, Лондон за допомогою створеної 40-кілометрової морської лінії баражу (загородження), яка утворювалась «повітряними станціями», оснащеними літаками і прожекторами. Проте найкращим засобом для боротьби з дирижаблями англійські льотчики вважали кулеметний вогонь. Тому нові літаки «BE-2с» були озброєні кулеметами Льюїс з відповідним повітряним охолодженням. У роки війни літаки союзників вперше були оснащені французькими ракетами Ле-Прієра. Ракети кріпилися до стояків крила. Вони були успішно застосовані під час наступу на Соммі у 1916 р. У німців на цій ділянці фронту було 4 прив'язних аеростати. Їх атакували усі одночасно в 4 години опівдні. День був імливий і тому побачити атакуючі британські літаки було неможливо. Точно о 4-й годині три аеростати впали, охоплені полум'ям, а четвертий пішов за ними через одну хвилину.

Подібна потужна зброя масового враження не могла не вражати сучасників. Ось як описав приліт аероплана буковинець Іван Бажанський: «В полудне перелетів знов аероплан Вашківці, летів вздовж Черемоша на Захід... Виглядав як великий сивий птах — орел або бузьок. Летів поверх школи, але дуже високо, бо, здавалося, що довгий час не рухався, стояв на місці, хотя по сильним гудінні, пізнати було, що летить» [36]. Згадуваний вже О.Чернін залишив спомин про атаку німецьких целелінів на Бухарест у вересні 1916: «Місто зіщулюється подібно до великого сердитого звіра, який, тамуючи злобу, очікує ворожого нападу. Ніде ні вогника, ані звуку. Отже усе велике місто очікує, воно причаїлося під чудовим, зоряним небом. Минає чверть години, двадцять хвилин, але ось нізвідки лунає постріл... Навколо целеліна (а він подібний до невеликої золотої сигари) видно червоні розриви шрапнелі — незвичний феєрверк — але визначити як лягають снаряди неможливо... Несподівано мініатюрна сигара зникає». І далі: «Деся чути плач дитини. Далеко... І чи не є цей жалібний дитячий плач лише відлунням стонів мільйонів людей, яких ця жахлива війна кинула у відчай» [37].

В кінці 1916 — на початку 1917, незважаючи на усі пропагандистські хитрощі і зусилля, у масовій свідомості підданих більшості держав, що воювали, відзначилася стабільна тенденція до укладення миру; причому пацифістські настрої з того часу лише тільки поглиблювались. Народи чекали від своїх керманічів рішучих дій на шляху до мирних переговорів і укладення миру. У цьому контексті цікавими є «пропагандистські» рухи у нейтральних країнах. Показовий при-

клад Данії. У 1917 р. тут виходить один з перших художніх фільмів, спрямований проти продовження війни. Фільм-інструктор (режисер) Хольгер-Мадсен знімає повнометражний фільм «Рах Æterna» (Вічний мир), мабуть, один з кращих зі своїх 80 фільмів [38]. Нагадаємо, що Данія упродовж всієї війни залишалася нейтральною. Внутрішня ситуація в країні характеризувалась розвиненими політичними свободами, готовністю провідних політичних сил до компромісу. Дуже активно діяв Данський Червоний Хрест, допомагаючи обміну військовополоненими між Росією та Німеччиною.

Ми не будемо тут переповідати фабулу усього фільму [39], а зауважимо лише на декількох значимих моментах. У центрі фільму діалог про мир, який ведуть професор права Клаудіус і молодий король Алексіс, який усвідомивши усі жахи розпочатої війни, споряджає «експедицію миру» на чолі з професором, результатом якої стає (після довгих зусиль) скликання мирного Конгресу.

І хоча фільм Мадсена знятий в наївно-героїчному ключі, у ньому вперше досить рельєфно показано необхідність і важливість тісного союзу (в ім'я досягнення примирення) інтелектуалів та відповідальних політиків, котрі, збагнувши істину, відмовлялись від стереотипів і об'єднували зусилля заради миру в ім'я живих. Мабуть, тоді (також уперше у художньому кіно), з'являється образ жакливої смерті, що гарцює на полях битви поміж тисячами загиблих [40]. Один факт: за одну годину під час битви на р.Соммі англійські війська втратили 60 тисяч солдат, відвойовуючи у німців декілька ярдів землі.

Варто нагадати тут, що одним з базових положень відомого трактату Канта «До вічного миру» є теза про неприпустимість будь-яких наявних причин ведення воєн. Показово, що «Рах Æterna» вийшов на екрани у лютому 1917 року, проте представники континентальних монархій були засліплені «грою в переможця» і не могли відповідати на подібні антивоєнні месиджі.

Так, до прикладу, як свідчило листування імператриці-матері Марії Федоровни з Ніколаєм II, у останнього найважливішим було питання: хто стане миротворцем і на яких умовах — він чи його непокараний кузен Вільгельм II, що не бажав спокутувати власні гріхи. Більш адекватну і примирливу позицію щодо перспектив миру висловлював у розмові з кронпринцем Вільгельмом (сином німецького кайзера) австрійський імператор Карл. Становище у тилу вимагає, сказав він, щоби ми припинили війну ще до зими. «Це вірно, як для Німеч-

чини, так і для нас». Однак кронпринцу не вдалося переорієнтуватися у бік пацифізму — він не зміг ухилитися від психологічного тиску воєнної партії у Берліні. Не випадково, Чернін після однієї зі своїх зустрічей з генералом Людendorфом згадував слова останнього: «Що це ви зробили з нашим кронпринцем. Адже він став зовсім кволим. Але ми його знов накачали» [41].

Отже, данський антивоєнний фільм був спрямований на те, щоби «пробудити» у правлячих колах воюючих держав інше бачення війни, психологічно налаштувати їх дивитися (хоча б частково) на тяготи і трагедію воєнного протистояння очима власних народів. Це було певним запереченням тези О.Черніна, що оскільки маса населення піддається мінливим настроям і тому ці настрої не повинні бути «чимось вирішальним» для керівництва у воєнну добу. Однак подібне нехтування думкою народу було небезпечним, оскільки наближало соціальний вибух через надмірну стомленість від війни. Усе більше простих людей розуміло безперспективність затяжного «двобою імперій» на полях Європи: «Виділи ви двох впертих когутів, як вони б'ються? А обскубували взаємно з себе піря, з обох кров капас, ледво на ногах тримаються, і вже не схожі на когутів..., а все-таки оден одного рве дзьобами тіло далі дол без тями. Отсе воюючі сторони!» [42].

Психологію неспокою і відчаю, викликаних війною, ще більше посилили революційні події у найбільш слабких країнах, які в кінцевому рахунку призвели до масового озлоблення, відчайдушної боротьби за виживання і в кінцевому рахунку до кривавої громадянської війни у деяких з воюючих держав.

Падіння 300-літньої монархії Романових, яка вважалася стовпом імперського легітимізму, викликало психологічний шок навіть у керівництва Центральних держав. Особливо психологія відчаю позначилася на реакції офіційного Відня. Міністр закордонних справ Монархії граф Чернін у меморандумі імператору Карлу (квітень 1917) писав, що «надзвичайна легкість, з якою впала найсильніша монархія у світі, мимоволі наводить на роздуми...». І далі був буквально «зойк» досвідченого дипломата про долю династії, про необхідність адекватної й психологічно виваженої оцінки драматичних подій: «Нехай не заперечують, що у Берліні чи Відні міцні корені монархічної ідеології виключають можливість таких подій. Ця війна відкрила нову еру світової історії: для неї не можна знайти ні прикладів, ні передумов. Світ вже не той, яким він був три роки тому...». Ваша

Величність знає — тятива так натягнута, що може «може лопнути кожної днини» [43], — попереджав досвідчений дипломат.

В Росії ж, з падінням царизму запанував ще більший хаос, який поглибився після більшовицького перевороту. Ось як описує свої відчуття відомий полковник М.Г. Дроздовський після подій жовтня 1917: «На переворот тоді дивився як на небезпечну і тяжку, але неминучу операцію», але «хірургічний ніж виявився брудним, смерть невідворотною, зцілення зникло». І далі: «Обірвалося і порушилося усе, чому я вірив, про що мріяв, для чого жив, усе без залишку... у душі пусто». А на фронті той же безлад: «Чим більше слів, тим менше дії», накази не слухають, слова втратили силу і констатація у квітні 1917 р.: «Армія наша поступово вмирає». Запис декількома місяцями раніше: «Спостерігав Аккерманський полк на марші: вид апатичний, понурий, загальні скарги на втому, нерви розхитані» [44].

Усьому цьому фронтовому розладу сприяли неузгодженості представників старої армії і революційної молоді, психологічно налаштованої на перетворення «імперіалістичної війни у громадянську». Підкомісію при Тимчасовому уряді з питань розробки статутів і положень, де зокрема обговорювались положення про військові комітети. «На фронті нас сварять за надмірний лібералізм, а у Раді — за надзвичайний консерватизм». Представники революційного Совета, запрошені до участі у дискусіях, як згадував один із сучасників, були особливо непримиренні до будь-яких «обмежень демократії» у військах. Для певного «утихомирення» революціонерів залучали навіть згадуваного британського воєнного аташе Нокса, який читав «ім витримки з англійського дисциплінарного статуту». Однак на них це не діє: вони, поблажливо посміхаючись дивляться на «відсталого представника буржуазного ладу». Отже, комісія стає безпорадною. Причиною є те, що до двох партій — генеральської й полковницької несподівано додається солдатська і комісія перетворюється у «бездіяльну говорильню» [45].

І все таки слід бути об'єктивними: саме Лютнева революція в Росії внесла серйозні корективи і у зовнішню політику насамперед США, психологічно остаточно налаштувавши президента Вільсона до вступу у війну на боці Антанти. Вудро Вільсон, проголошуючи демократичні цілі у війні, з падінням Романових, насамкінець зміг з полегшенням відкинути запитання, яке постійно лунало із Берліна — чи був і є «демократією пізній царизм». Одна з останніх перешкод на шляху оголошення війни, насамперед Німеччині, впала.

Отже, саме після цих карколомних й почасти несподіваних подій у Росії позиція офіційного Вашингтона стала жорсткою і незмінною: німецький мілітаризм має впасти. А перемога західних союзників мала би означати також «введення певного стандарту», щоправда, невідомо, як він відповідатиме внутрішньому устрою країни. Ясно було одне: кайзер Вільгельм мав стати «політичним минулим» повоєнної Німеччини. Було зрозуміло і те, що вимога роззброєння, рано чи пізно «сприятиме наверненню» німців до демократії [46]. Держави Антанти у своїх намірах подолати не німецький народ, а передусім кайзерівський авторитаризм і мілітаризацію, втілювали у життя один із закликів, висловлених відомим письменником А.Конан-Дойлом: «Ми боремось за сильну, знану своїми традиціями Німеччину — країну музики й філософії, проти цієї новітньої жажливої і схибленої Німеччини крові та заліза... Ганьба професорам, з їх розрахунками, з їх weltpolitik, з їх безбожними теоріями надлюдини, яка здійнялася над мораллю і для котрої гуманність є чимось упослідженим». Наш броньований кулак вчасно «влучить в Атіллу та його гунів», — так завершує свою переможну сентенцію творець легенди про Шерлока Холмса [47].

Німці, зі свого боку, також використовували інструменти пропагандистського впливу у тій же Америці, намагаючись утримати адміністрацію Вільсона від вступу у війну на боці Антанти. Як свідчив один із сучасників, «мільйони доларів були витрачені німецькими агентами в їх надзвичайних зусиллях» вплинути на громадську думку. Америка була буквально «до краю заповнена» листівками, памфлетами, книгами і статтями, субсидованими та інспірованими пропагандистами з метою налаштувати американців проти союзників. Однак публіка у своїй більшості відкинула тевтонську «недолугу пропаганду» [48].

Зауважимо у зв'язку з цим і те, що з середини 1917 р. відбувся остаточний психологічний поворот у громадській думці США: вона беззастережно налаштувалася на підтримку Британії. Пересічний громадянин Сполучених Штатів, як підкреслювалось в одному австрійському меморандумі, відчував себе як риба «у водах власного англіканізму». Американці, за влучним порівнянням сучасника, перебували немов в акваріумі. Усе, що знаходилося за його межами, здавалось жахливим. І саме тому вони дивились на німецького імператора, керуючись духом британської пропаганди, що найбільш «спотворювало образи по той бік Лондонського скла». «У загальному організмі

Антанти стає явною консолідація з лідером Заходу — Англією», — відзначалося в одній аналітичній доповіді дипломатів до Відня [49].

Проте, й американські пропагандисти (після вступу США у війну) також не дримали. У цей період активізував свою діяльність створений у квітні 1917 року Комітет суспільної інформації на чолі з Джорджем Крілом. Перед ним стояло насамперед завдання створити у світі привабливий образ Сполучених Штатів. Кріл тоді писав: «Ми намагалися «продати» Америку світові. Ми були найбільш провінційним народом, який коли-небудь існував. ... Ми дуже мало стикалися з іншими країнами, знали дуже мало про них, а вони про нас. Вся Європа знала про нас лише те, що ми фермери, про наші циклони і, бодай, про те, що ми лінчували негрів на півдні, а також, що ми є нацією, яка лише робить гроші. Тому ми мали налагодити зв'язок з іншими країнами (передусім з державами Антанти — В.Ф.), стати з ними у тісніші взаємини. Наша робота мала бути освітньою та інформативною» [50]. Такий підхід цілком вкладається у сучасну модель soft power.

Якщо вести мову, про американські пропагандистські зусилля по той бік Атлантики, зокрема у Росії (вже після Лютневої революції), то вони також відзначалися цілеспрямованістю та розмахом. Зрозуміло, одне із завдань полягало в ефективній протидії німецькому впливу у Росії. Тоді, як свідчать документи, була розроблена спеціальна контрпропагандистська англо-американська операція під кодовою назвою «Росія». Ставка в антинімецькій кампанії робилася насамперед на емігрантів слов'янського походження. До того ж, для участі у пропагандистських акціях планувалося послати у Росію декілька груп (20–30 осіб у кожній) кваліфікованих російських робітників, представників сіоністів та анархістів. США тоді, як підкреслює вітчизняний історик Є.Сахновський, утримували у Росії відразу декілька організацій, зокрема місію Червоного Хреста і філіал згадуваного Комітету суспільної інформації. Зрозуміло, що організація подібного психолого-пропагандистського наступу коштувала недешево. Для реалізації розгалуженого «Плану американської діяльності» у революційній Росії було запропоновано асигнувати 5,5 млн. доларів. Проте, Дж. Кріл, представляючи план ведення пропаганди президенту, збільшив витратну суму за усіма позиціями [51].

Держави Антанти, насамперед Англія і Франція, були занепокоєні тоді також тим, що після приходу до влади «максималістів» (біль-

шовиків) укладення ними сепаратного миру з німцями та їх союзниками ставало усе більш невідворотним. Є свідчення, що у Франції, відчуваючи відразу до більшовиків, у разі відходу їх від сепаратних домовленостей з Центральними державами, у певний момент розглядали можливість визнання уряду Леніна-Троцького у Петрограді. Ось як про це пише у своїй книзі Р. Заблудовська — тоді агенти французького уряду в Росії отримували інструкції стосовно необхідності переконати «представників радянської влади» у «непотрібності й не вигідності укладення миру з Німеччиною. Не тільки у лівих французьких друкованих органах, але навіть у «*Temps*» було зауважено про необхідність запобігти діалогу німців з більшовиками і намагатись спрямувати останніх у русло Entente. У цей період, що передував укладенню Брест-Литовського миру, шанси більшовиків на визнання у Франції були дуже великі. Лише зухвалій поведінці радянської влади, яка вдавалась всякий раз, у найбільш сприятливий для неї момент, до незграбного кроку, слід приписати те, що визнання більшовиків не відбулося» [52]. Показовою є карикатура вміщена тоді на сторінках британського видання «*London Opinion*». На ній було зображено великого бурого ведмеда з одягненим на голову ковпаком із написом «Свобода», який нахилився над чашкою з «німецьким мирним супом». А на узбіччі стоять Джон Буль і дядечка Сем, котрі гукають йому: «Не чіпай його! Він отруєний!» [53].

Ще більш складні часи настали у 1918 році, коли Німеччина робила останні відчайдушні зусилля, щоби за допомогою певних психологічних хитрощів у дипломатичній грі з більшовиками, створити у народів колишньої Російської імперії ілюзію підтримки їх національних вимог. Цікавий факт знаходимо у споминах Троцького. Коли він на початку року прибув у Брест-Литовський, то генерал Гофман, за протестував проти «нашої пропаганди в німецьких військах. Я відхилив на цей рахунок розмови, пропонуючи генералу продовжувати його власну пропаганду у російських військах: умови рівні, різниця тільки у характері пропаганди» [54].

Революційна пропаганда мала продовжуватись і на внутрішньому фронті. Ленін тоді наполягав, що з одного боку необхідно повсякчас «заохочувати енергію і масовість терору проти контрреволюціонерів», а з іншого варто організувати, щоби з Європи начитані у «всесвітній соціалістичній літературі люди» надсилали нам «добрі цитати» для написів на вулицях [55]. Дійсно, атмосфера війни глибоко вплинула

на психіку більшовиків. Воєнний психоз з кожним днем зміцнення більшовицького режиму переростав у містику всюдисущої й безжальної держави «диктатури пролетаріату». Усі революції, як писав дипломат О.Ону є до певної міри «колективними душевними хворобами», котрі більш чи менш жахливі й особливо жахлива російська і Велика французька... [56].

Проте, допоки ішлося про пошуки слоганів корифеїв соціалізму і розгортання на російських просторах революційної стихії, американці також розгорнули власний інформаційний наступ. Особливо важливим для Комітета Кріла було розповсюдження на початку 1918 р. мирної промови президента США (більш відомої як «14 пунктів» Вільсона). Вона була видана усіма слов'янськими мовами Австро-Угорщини, німецькою та угорською накладом 1млн. примірників. Потрібен був пресовий канал для поширення її у Росії. Ним на деякий час стала газета «Die Faackel». Вона розповсюджувалась серед інтернаціоналістів і полонених. Щоденний наклад складав півмільйона примірників угорською мовою та по чверть мільйона чеською, румунською та турецькою. Голова Американської місії Червоного Хреста в Росії полковник Робінс часто звертався із проханням опублікувати пропагандистські матеріали і уряд більшовиків ішов йому назустріч. Так була опублікована і мирна промова Вільсона. Відомий публіцист Джон Рід свідчив у комісії Сенату США: «Робінс хотів, щоб ці матеріали потрапили також у німецькі окопи, але дещо іншим шляхом, ніж звичайно, тобто не через радянські органи, які розсилали їх безкоштовно, та не через солдатські комітети. Тому він попросив мене опублікувати чотирнадцять пунктів промови Вільсона в цій газеті» [57]. Дж. Кріл, розкриваючи методи пропагандистського наступу на Центральні держави, писав: «Ми намагалися посилати підготовлену нами інформацію, листівки і памфлети від домівки до домівки, і ми використовували аероплани для їх розповсюдження у ворожих нам країнах. Ми мали три великі друкарні у Росії, де готувалися матеріали на усіх діалектах Австро-Угорщини. І ми розповсюджували їх за допомогою аеропланів та людей, щоб вони потрапили до пригноблених національностей Австро-Угорщини» [58]. Цікаво відзначити тут і той факт, що самі американські солдати були погано обізнані щодо цілей війни. Так, у листопаді 1917 р. в Лотарінгії захопили 12 американців. У вищих колах німецької розвідки, включаючи кронпринца, їх розпитували про воєнні проекти і наміри Америки. На за-

питання: «Чому ви, американці, воюєте проти нас, німців?». «Щоб визволити Ельзас-Лотарінгію», — відповідали полонені. «А що таке Ельзас-Лотарінгія?». Один з солдатів сказав: «Це, здається, велике озеро десь там...» Як писав у споминах американський розвідник, ця інформація їх приголомшила. «Потрібно було, щоб армія знала, чому вона воювала, адже така поведінка давала німецькій пропаганді зброю, якою вона намагалася скористатись, але вже тоді наші заходи далися взнаки. Солдати, що воювали, були вже підготовлені» [59].

Війна мала ще одну сторону, як би ми сьогодні сказали — етно-політичний вимір. Кожна із воюючих сторін намагалася використати національну боротьбу у «чужих» імперіях, зокрема і в пропагандистських цілях. Такою ж розмінною монетою бажали тоді зробити й українське питання. Українці ж були «розібрані» двома імперськими сусідами. Нерозуміння їх окремішності, зокрема у Російській імперії були разючим. Ось нотатка Ніколая II з приводу його відвідин Львова у квітні 1915: «Місто залишає дуже добре враження, нагадує у невеликому вигляді Варшаву, але з російським населенням на вулицях. Вийшов на балкон до селян, які прийшли з околиць» [60]. І марними, мабуть, були сподівання одного російського козака у Вашківцях, який, за спостереженням І.Бажанського, «признавався до Українців і нарікав на російські порядки, що народ в темноті: «Аж тепер — каже — як комар вкусив в ср..., почала Росія думати й про простий народ» — Значить, дбати й про освіту народну других» [61]. За великим рахунком, скажімо, й українські національні змагання були не зрозумілі для тих же німців, які досить часто традиційно орієнтувалися на кола колишньої імперської Росії. Ось як описує у київському щоденнику сцену прийому німецьким командуванням журналістів з нейтральних країн відомий тоді у Києві Дмитро Донцов, де він змушений був займатися своєрідною контрпропагандою. Прийом під патронатом німецьких офіцерів відбувався в Яхт-клубі на Дніпрі. Донцова німці сприймали холодно, якщо не вороже: «... Я був інтрузом на цій імпрезі, що одразу пізнав і по мінах господарів і по деяких розмовах. Сидів я між цими журналістами, інформував їх про наші справи, і не раз мусів спростовувати інформації, які давали їм про Україну деякі німці і теж присутні урядовці «із малоросів». Пізніше Донцов, розмовляючи з одним німецьким журналістом, запитав чому його плугають у пресі з есером Б. Донським, який вбив генерал-фельдмаршала Германа фон Айхгорна. Відповідь була: «Так, Ваше ім'я часто

згадується...». А Донцов додав: «...вони тої думки, що я належу до тих українців, з якими «тяжко співпрацювати»» [62].

Про таке нерозуміння України багато вже написано. Нас цікавлять, з огляду на досліджувану тему, також певні психологічні зрізи настроїв, поведінки українських представників, подолання стереотипних уявлень у ті трагічні дні Першої світової. Ось, як наприклад, описує австрійський дипломат психологічну відмінність між делегацією «російських більшовиків», очолюваних Троцьким, і українською делегацією у Бресті: «Українці сильно вирізняються від російських делегатів. Вони значно менш революційно налаштовані», вони набагато більше «цікавляться своєю батьківщиною і зовсім обмаль соціалізмом». Вони по суті не цікавляться Росією, а виключно Україною і «усі їх старання спрямовані на те, щоби якомога швидше емансипувати її» [63].

Висновки. Отже, говорячи про еволюцію психологічних настроїв у воюючих країнах, можна констатувати, що вони зазнали декілька значних метаморфоз — від ейфорійних очікувань аж глибокого розпачу і революційної помсти.

Війна спочатку, як літньо-осіння кампанія 1914 р. бачилась як така собі військова прогулянка, котра несла навіть деякі елементи «оздоровлення» монархічних організацій. Більш того, перемога бачилась як беззаперечний тріумф кожної з воюючих сторін. Однак «сліпота» історичного процесу згодом принесла основним гравцям чимало несподіванок і трагічних неприємностей. Те, що мрійливо очікувалось різко контрастувало з тим, що сталося у реальному житті. Столітні імперські організми виявились просто полем для несподіваних і жорстоких експериментів Клію.

Можна також констатувати, що Німеччина програвала пропагандистську війну. У громадській думці не тільки країн Антанти, а й нейтралів, сформувався негативно забарвлений, антигуманний образ кайзера Вільгельма та усього германського правлячого класу, які вели війну, намагаючись досягнути несправедливих, неблагородних цілей. Це сталося тому, що пропагандистська машина Антанти і США виявилась більш потужною й ефективною у вирішенні завдань психологічного наступу на суперника. Як підкреслювалось в одному з коментарів, британська і американська співдружність у роки цієї війни зміцнилася і беззаперечно довела, що ми однаково демократичні «в ідеалах, методах і цілях» [64].

Підкреслимо і таку вкрай важливу обставину: Антанті вдалося створити непривабливий образ Німеччини як цивілізованого варвара та ворога європейської культури. Союзники ж, зі свого боку, зуміли підтримати свій імідж в якості захисників культурних надбань Європи, цінностей людської цивілізації, створивши образ держав Антанти як гуманної, нової світової потуги, що захищає і творить майбутнє для усіх народів.

Важливим з психологічної точки зору було і те, що саме у роки Великої війни остаточно був порушений міф про легітимність монархічних режимів фактично у більшості провідних держав Європи. Як писав відомий філософ В.Розанов, на початку XX століття поступово поникнув «великий фетіш» монархії, завершилось «політичне іконопоклоніння» спочатку в Росії, а потім дійшло і до Європи. У казці, в чарівності, у вірі в неї (тисячами нітей укорінених у психології народній) була немов би присутньою «непрístupна стіна, що оточувала монархізм», через яку неспроможні були перетнути сильні і підкопатися хитрі [65]. Війна ж поклала кінець монархічним ілюзіям багатьох, розтрощивши вщент цей старий оберіг.

Взагалі-то кожна з воюючих коаліцій намагалася у роки війни будь-що створити позитивний, патріотичний міф про війну «для своїх». Солдати в окопах мали сприймати власне препаровану пропагандою «дійсність». І, зрозуміло, створювався негативний, відрозливий стереотип війни для «чужих». І в цій інформаційній війні держави Антанти виявилися сильнішими і у кінцевому рахунку перемогли. І це за тих обставин, що Німеччина та її союзники, фізично вразили втричі більше ворогів на полях битв, аніж держави Антанти. Пошлемося у даному контексті і на вердикт М.Булгакова у його контроверсійному творі «Белая гвардия». Ось його слова: у 1918 відбулася подія, про яку «людство, напевно, буде говорити ще сто років ... Гальські півні у червоних штанах, на далекому європейському Заході, закрювали товстих кованих німців до напівсмерті» [66].

Щоб ми не говорили, як би ми ні оцінювали Першу світову війну, вона надала іншу, майже ніким невідчувану раніше, динаміку усьому XX століттю, хоча у більшості випадків, особливо стосовно людських взаємин і облаштування, як сказав колись Каземир Малевич, «державних огородів на культурно-гуманно-економічних» засадах [67], на противагу людській єдності усіх земель, були досягнуті не дуже надихаючі результати.

І ще одна заувага на останок. Я ставив перед собою завдання показати тут часточку минулого як певний зв'язок актуальностей. Сподіваюсь, що факти і думки тут викладені можуть стати у нагоді для майбутніх дослідників Великої війни — для тих з них, хто завданням своїм (використаю тут вираз Френсіса Бекона) бачитиме написання *historia justa*, тобто значно більш адекватної і значимої історії трагічних Днів, відокремлених від сучасників павутинням часу.

Джерела і література

- * В основу розділу покладена доповідь автора на науковій конференції у Львові 12–14 вересня 2014 р.
1. Заблудовская Р.М. Франция за пять лет, 1914–1919. — Paris: Jacques Povolozky & C, 1919. — С.7. (93 с.)
 2. Роу Е. Велика війна // Світ у 2014. Український випуск. — С.72–73. Ось яку картину майбутньої європейської війни змальовує один з авторів у фантастичному есе «Росія майбутнього», що побачило світ у 1902 році. Висунута проти нас імператором Францем Фердинандом 800-тисячна армія під Самбором і Станіславовим склала зброю. Справа у тому, що битися з Росією бажали лише одні мадяри. Що ж до Франції, то вона запізнилася. З початку «воєнних дій уряд виставив декілька корпусів проти Італії, яка влаштувала мобілізацію і призвела у військовий стан увесь західний кордон. Але в Німеччину їй судилося пізніше». Цікаво, що про Америку на сторінках цієї книги-прогнозу автор взагалі не згадує. Однак Англія, яка завжди протистояла Російській імперії, у світовому конфлікті залишилася нейтральною (Шарапов С.Ф. Россия будущего (1902) / отв. ред.. О.А. Платонов. — М., 2011. — С.358–359).
 3. Камю А. Записные книжки // Камю А. Творчество и свобода. — М.: Радуга, 1990. — С.215.
 4. Її початок іноді «приносив» пересічним громадянам цікаві й психологічно несподівані ситуації. Один з мешканців Кам'янця-Подольського (ім'я його в газеті не зазначено), який пережив «страдные дни» серпня 1914, коли місто на декілька днів опинилось в руках у австрійців, писав: «Усі ми мешканці Кам'янця жили немов на безлюдному острові: ні пошти, ні телеграфу, ні газет, ні поліції, ані загалом будь-якого начальства — існування зовсім незвичне для обивателя скромного губернського міста» (Р. Австрійці в Каменце-Подольске // Вечернее время. — 1914. — 2 сентября. — С.1).

5. Тарсаидзе А. Четыре мифа. — Нью-Йорк: Waldon Press, Inc., N.Y.C., 1969. — С.22.
6. Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары. — М.-П.: Госуд. изд-во, 1923. — С.81–82.
7. Ону А.М. Загадки русского сфинкса. — М.: Издательство «Ось-89», 1995. — С.74.
8. Ferguson N. The pity of War. — N.Y.: Basic Books, 1999. — P.146.
9. Н — чин С. Репортаж // Летопись войны 1914 года. — 1914. — № 10. — С.160.
10. Буковина в роки Першої світової війни 1914–1918 рр. Документи / Упорядкування В.М. Ботушанського. — Чернівці: Технодрук, 2014. — С.160.
11. Morse A.D. Civilization and the World War. — Boston: Cinn and Company, 1916. — P.217.
12. Нагадаємо: у «Маніфесті» з приводу оголошення війни Італії імператор Франц-Йозеф підкреслив: Австро-Угорщина, зважаючи на те, що Італія зрадила нас «після 30 років союзництва», спрямувавши свій «жадібний погляд» крізь наші кордони, змушена захистити рівновагу і мир (Erster Weltkrieg. Mym národum! Mym Národum! : 23. kvetna 1915, Wien : С. k. dvorai a statni tiskárna, 1915 // <http://www.digital.wienbibliothek.at/wbrobv/content/titleinfo/487881>).
13. Erster Weltkrieg. Bismarks Ausspruch Gott hat den Menschen nach seinem Ebenbilde erschaffen den Italiener, 1915 // <http://www.digital.wienbibliothek.at/wbrobv/content/titleinfo/475611>
14. Сазонов С.Д. Воспоминания. — Париж: Книгоиздательство Е.Сияльской, 1927. — С.205.
15. Хеллман Б. Первая мировая война в лубочной литературе // Meetings and Clashes. Articles on Russian Literature. — Slavica Helsingiensia. — Helsinki, 2009. — Vol.36. — P.47 // www.helsinki.fi/slavicahelsingiensia/preview/sh36/SH36.pdf
16. Resistere!, Fondazione cineteca Italiana, 1918 // <http://exhibition.europeanfilmgateway.eu/efg1914/theme?id=Film-and-propaganda>
17. Солдатские песни времён Первой мировой войны // www.diletant.ru
18. Steed H.W. Through Thirty Years, 1892–1922. A personal narrative. — L.: 1924. — vol.2. — P.42.
19. Fowler W.B. British-american relations, 1917–1918. The role of Sir W. Wiseman. — Princeton, N.J., 1969. — P.116.

20. Masaryk T.G. Die Welt Revolution. Erinnerungen und Betrachtungen, 1914–1918. — Berlin, 1925. — P. 99–100.
21. Seton-Watson R.W. Masaryk in England. — Cambridge: CUP, 1943. — P.69.
22. Macadam G. The Anabasis of the Czechoslovaks // The World's Work. — № 6. — 1918. — Oct. — P.628.
23. Литовская М.А. Воюющие дети в русской литературе первой половины XX века // http://www.litural.ru/files/Voyuyshie_deti.pdf
24. За спогадами російського генерала О.Лукомського, вперше він почув про можливість тривалої війни від представника британської воєнної місії полковника Альфреда Нокса у кінці 1914 р. На запитання останнього, скільки вона буде тривати, Лукомський відповів: «Я думаю війна затягнеться на роки півтора. Якщо триватиме далі, то це буде повною катастрофою і для держав-переможниць». У відповідь Нокс зауважив: «Це війна — світова катастрофа, і вона короткою бути не може. Я вважаю, що, у кращому випадку, вона закінчиться через три роки, а може затягнутися і на 6 років...» (Воспоминания генерала А.С.Лукомского. — Т.1. — Берлин: Книгоиздательство Отто Кирхнер и Ко, 1922. — С.58).
25. Д.Д. Что думает деревня о войне // Летопись войны 1914–1915 годов. — 1915. — 7 марта. — С.469–472.
26. Там само.
27. Якимчук І.В. Перша світова війна мовою неформальної комунікації // Історична пам'ять. Науковий збірник. — Чернівці, 2011. — С.80.
28. Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны. — М.: Межд. отношения, 1991. — С.127, 130.
29. Кадеты в дни галицийского разгрома 1915 г. // Красный архив. — 1933. — Т. 4. — С.136.
30. Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары. — М.-П.: Госуд. изд-во, 1923. — С.86–87.
31. The Great war by W.D. Newton // The Illustrated war news. — 1916. — July 19. — P.2.
32. Antikatholische Kriegsziele der Entente, Genf, am 28 september 1918 // Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. — Politisches Archiv / 1052. — S.162.
33. Ллойд Джордж Д. Военные мемуары. — Т.1–2. — М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1934. — С. 430, 432, 435.

34. Гірі А. Пілігрими Великої війни. Одісея бельгійського бронедивізіону у 1915–1918 роках. — К.: Темпора, 2010. — С.67.
35. Див.: Ашмор Э.Б. Воздушная оборона Англии в мировую войну и в настоящее время. — М.: Воениздат, 1936. — 256 с.
36. Бажанський І. Війна: Щоденник-хроніка буковинського педагога та письменника (Вашківці, 31.8.1914 — 29.12.1918/22) / Упор. О.Огуй. — Чернівці: Зелена Буковина, 2006. — С.47.
37. Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары. — М.-П.: Госуд. изд-во, 1923. — С.113–115.
38. Взагалі-то, саме Перша світова стала періодом, коли було покладено початок масовим пропагандистським акціям — якісно іншого характеру. «Кіно на повозках» у супроводі кіномеханіків подорожувало від одного сектору фронту до іншого. Воно чим далі перетворювалось у новий потужний вид психологічного і пропагандистського впливу. Звісно, популярні «рухливі картинки» дивилися як рядові вояки, так і у найвищих колах. М. Палеолог згадував, як одного вечора, відразу після чаю, Ніколай II запросив його «в сарай» на кіносеанс для перегляду «мальовничої низки картин», які відображали дії російських військ на Кавказі (Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны. — М., 1991. — С.173).
39. Див. Рах Æterna / Instruktør Holger-Madsen, Nordisk Films Kompagni, 1917 // <http://www.dfi.dk/faktaomfilm/film/da/15948.aspx?id=15948>
40. Увесь фільм можна переглянути за адресою: <http://www.europeanfilmgateway.eu/>
41. Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары. — М.-П.: Госуд. изд-во, 1923. — С.88–89.
42. Бажанський І. Війна: Щоденник-хроніка буковинського педагога та письменника (Вашківці, 31.8.1914 — 29.12.1918/22) / Упор. О.Огуй. — Чернівці: Зелена Буковина, 2006. — С.164.
43. Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары. — М.-П.: Госуд. изд-во, 1923. — С.163.
44. Дроздовский М.Г. Дневник. — Берлин: книгоиздательство Отто Кирхнер и Ко, 1923. — С.163.
45. Половцов П.А. Дни затмения. Записки главнокомандующего Петроградского военного округа генерала П.А.Половцова в 1917 году. — М.: Гос.публ. ист.б-ка, 1999. — С.39–40.
46. Brailsford H.N. The President and «Central Europe». An English View // The New Republic. — 1918. — Febr. 16. — P. 77.

47. *To Arms!* By Arthur Conan Doyle. — L.: Hodder and Stoughton, 1915. — P.28.
48. *My German Correspondence* by Prof. Douglas W. Johnson. — N.Y.: George H.Doran Company, 1917. — P.62–63. Детальніше про провал австро-німецької пропагандистської кампанії у США див. Фісанов В. Із історії американо-австрійських відносин доби Великої війни: справа посла К.Думби і перші мирні ініціативи // *Американські студії*. — 2010. — № 1. — С.64–73.
49. *Amerika und die Entente*, 22.VII.1918 // *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*, Wien. — *Politisches Archiv* /898. — S.162, 166.
50. Creel G. *Public opinion in wartime* // *The Annals*. — 1918. — July. — P.189–190.
51. Сахновский Е.В. Миссия Сомерсета Моэма в Россию в 1917 г. // *Новая и новейшая история*. — 1987. — № 5. — С.177–179.
52. Заблудовская Р.М. *Франция за пять лет, 1914-1919*. — Paris: Jacques Povolozky & C, 1919. — С.79.
53. *The Poisoned Dish* // *London Opinion*. — 1918. — January, 12.
54. Гроцкий Л. *Моя жизнь. Опыт автобиографии*. — Берлин: Изд-во «Гранит», 1930. — С. 89–90.
55. Ленин В.И. *Письма, октябрь 1917-июнь 1919*. — ПСС. — Т.50. — М., 1982. — С.106, 150.
56. Ону А.М. *Загадки русского сфинкса*. — М.:, 1995. — С.107.
57. Джон Рид дает показания. Из протоколов юридического комитета сената Соединенных Штатов Америки 21 февраля 1919 г. // *Рид Дж. Избранное*. — Кн.2. — М., 1987. — С.120–121.
58. Creel G. *Public opinion in wartime* // *The Annals*. — 1918. — July. — P.191.
59. Джонсон Т. *Американская разведка во время первой мировой войны*. — М.: Гос. воен. изд-во, 1936. — С.42.
60. *Дневники императора Николая II*. — М.: Орбита, 1991. — С.523.
61. Бажанський І. *Війна: Щоденник-хроніка буковинського педагога та письменника (Вашківці, 31.8.1914 — 29.12.1918/22)* / Упор. О.Огуй. — Чернівці: Зелена Буковина, 2006. — С.90.
62. Донцов Д. *Рік 1918, Київ* / Упоряд. К.Ю.Галушко. — К.:Темпора, 2002. — С.65, 81.
63. Чернин О. *В дни мировой войны. Мемуары*. — М.-П.: Госуд. изд-во, 1923. — С.250.

64. Canada at War. Speeches delivered by Rt.Hon. Sir Robert L.Borden in Canada and the United Kingdom. — б.м. — December, 1916 — May, 1917. — P.20.
65. Розанов В. Ослабнувший фетиш. Психологические основы русской революции. — СПб.: Издание М.В.Пирожкова, 1906. — С.21.
66. Булгаков М. Белая гвардия. — М. : ЭКСМО, 2010. — С.79.
67. Малевич К. О новых системах в искусстве (1919) // Черный квадрат. — СПб.: Азбука-классика, 2008. — С.109–110.

МОНАРХІЯ ТА НАРОД: ЕВОЛЮЦІЯ ОБРАЗУ ВЛАДИ НА ТЛІ ПОДІЙ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ 1914 — 1918 рр.

Тягар влади, незалежно від природи режиму, який вона представляє, полягає в тій відповідальності, яку вона покладає на себе в переламні моменти історії країни. В умовах Великої війни 1914–1918 рр. і протистояння переважно великих державних утворень — імперій традиційного і перехідного типу [4, с. 22] — гарантами національних інтересів, цілісності і політичної стабільності, виступали монархічні династії. Вони оголошували війни, підписували дипломатичні угоди, координували дії союзників. Найважливішим завданням монархів було збереження лідерських позицій всередині їх держав, виконання особливої місії мобілізації ідейних, громадських, економічних і матеріальних ресурсів країни, тобто вирішення питань, які виникали на порядку денному в екстремальних умовах військового часу. Від ефективності цієї діяльності залежав рівень підтримки монархії з боку суспільства. У нашому розділі буде розглянуто питання про те, яку роль в процесах мобілізації російського суспільства в роки Першої світової війни виконувала царська монарша родина. Наскільки представники династії Романових впоралися з тими відповідальними функціями, які поклалися на них, і як російське суспільство реагувало на символ, який несла в собі династія? Чи вдалося Романовим почути час, відповідати ритмам і настроям суспільства? І, врешті-решт, наскільки монархічна ідея в особі Романових була присутня в стихійно сформованих суспільством уявленнях про сенс війни і майбутнє імперії.

Під російським суспільством ми розуміємо ту соціально-активну частину населення імперії, яка брала участь у політичних подіях і могла прямо або опосередковано впливати на державні процеси та зміни її стану в роки війни. Як відомо, в умовах непослідовної модернізації і на початковому етапі розвитку парламентаризму, хід яких був перерваний світовим конфліктом, відбувалася інтенсивна політична активізація раніше малоактивних соціальних груп, коли до складу категорії «суспільство» були включені нижчі верстви населення імперії, тобто «народ». В той час, як прихильники лівих ради-

кальних поглядів (наприклад, соціалісти) протягом декількох останніх десятиліть закликали до знищення царату, а чорносотенні організації виступали під гаслами фундаментального монархізму і шовінізму, більша частина суспільства перебувала на роздоріжжі, демонструючи стосовно монархії або помірну, або цілком індиферентну позицію. Проте, вже з початку 1917 р. ряди прихильників революції істотно збільшилися. Відбувалась послідовна політична радикалізація російського суспільства, яка безпосередньо не була пов'язана з суб'єктивними моментами (наприклад, пропагандою соціалістів), а визрівала всередині настроїв різнорідних і спочатку досить лояльних до монархії верств населення імперії.

Вплив прози війни на психоментальний стан російського суспільства був різноманітним. Оцінюючи ситуацію в державі, позитивно або критично сприймаючи позицію «верхів» в цілому, встановлюючи рівень впливу царя і його родинного оточення на події, визначаючи ступінь їх відповідальності за те, що відбувається в державі, суспільство формувало певний образ влади, в якому на оціночному рівні набула закінченої форми ідея про корисність або «підступність» її дій. Безумовно, що в умовах сегментації суспільства та соціальної стратифікації імперії точніше було б говорити про систему образів, коли кожна соціальна страта пропонувала свою «версію» об'єкта, фокусуєчись на деталях і рефлексуючи різні сторони феноменів влади та монархії. Визначення цих окремих елементів, механізм їх виокремлення та аналізу могли б стати однією з найскладніших інструментальних завдань нашого розділу монографії. Проте, як показують попередні дослідження, наступний крок у формуванні громадської думки приводить до утворення кінцевого «образного продукту», який підсумовує окремі уявлення і складається з окремих образів-складових в результаті їх взаємодії та взаємовпливу. У тому результативному кінцевому стані, яке ми називаємо «громадською думкою» лояльного сегмента, соціально-образні перегородки поступово стираються, створюючи загальну єдність, яка набуває поширення і популярності в різних групах «соціальної рефлексії». Іншими словами, ми ставимо на меті вловити єдиний «інтегральний» образ, який є спільним знаменником, носієм сумарних уявлень і кінцевим продуктом оціночної характеристики влади з боку представників помірною в своєму радикалізмі російського суспільства. Інтегрально-сумарним його роблять динаміка загальних емоційних оцінок (часом спроще-

них, в системі позитив-негатив) та смислів в історичних перспективах розвитку імперії. Така емоційна структура / структури в результаті симбіозу виявлялася вельми простою і зрозумілою для всіх. При цьому емоції змінювалися в залежності від змістовної сторони образу, були його частиною і його найважливішою креатурою.

Тема еволюції російського суспільства в період Першої світової війни не є новою для світової історіографії. Дослідники В. Л. Д'ячков та Л. Г. Протасов запропонували авторську періодизацію змін настроїв суспільства в 1914–1917 рр.: 1) патріотичний підйом в серпні — до початку зими 1914 р. ; 2) сприйняття війни як повсякденної реальності, усвідомлення її складнощів в 1915–1916 рр.; 3) відкрита критика влади наприкінці 1916 і в 1917 рр. [14, с. 62]. Розглянемо, наскільки ці емоційні коливання віддзеркалюють зміни соціальної презентації нашої проблеми — сприйняття монархічної ідеї в умовах Першої світової війни.

Початок війни і розуміння суспільством ролі російської монархії. Оскільки рішення про вступ держави у війну приймалося Миколою Романовим, важливим є питання про те, наскільки суспільство підтримувало політичне рішення монарха. Хоча Перша світова війна була очікувана та передбачена політиками, в Росії не виявилось ані ідеологічної доктрини, ані ідеї, яка була здатна об'єднати суспільство в годину випробувань. В умовах гострих соціально-політичних розбіжностей, після російської революції 1905–1907 рр. і першого парламентського досвіду в Росії старий патріотичний лозунг «За віру, царя та отечество» навряд чи міг стати дієвим інструментом для мобілізації суспільства. Проте за законом монарх все ще залишався головною особою в державі. У зв'язку з цим сплеск патріотизму, любові до Батьківщини і розуміння необхідності їх захисту неминуче спрямовували увагу суспільства на тих, хто уособлював державу — монарха, його родину і династію Романових в цілому.

З іншого боку, на початку ХХ ст. монархічна ідея, нехай навіть в її символічному вимірі, не могла бути самостійною і потребувала ідеологічного посилення — «ідеї-мотиватора», яка, будучи важливим для суспільної свідомості концептом, надавала б значущості династії та активізувала монархічні настрої. Роль такого парного мотиватора виконала ідея загальнослов'янської братерства, що набула популярності в Росії ще з ХІХ ст. Імперія вважала себе спадкоємицею Візантії і покровителькою слов'янських народів. Після боснійської кризи

1908–1909 рр. між Росією та Сербією сформувався комплекс взаємних симпатій та зобов'язань. Однак довгий час Микола II, який, бажаючи, подібно до Олександра III, прославитися миротворцем, уникав війни. На прохання Сербії про допомогу, яка прозвучала в середині липня 1914 р., цар відповів наступним чином: «Поки є найменша надія уникнути кровопролиття, всі наші зусилля повинні бути спрямовані до цієї мети» [29, с. 515]. Проте, певна частина російського суспільства чекала від імператора більш рішучих дій. Про це, наприклад, показово свідчила демонстрація прихильників слов'янства, що пройшла 13 липня 1914 р. в Петербурзі. Під час вуличних маршів, що відбулися ще до оголошення війни, натовп скандував: «Хай живе армія, хай живе війна!». Вже 20 липня, через кілька днів після початку мобілізації, площі столиці були переповнені патріотично налаштованими людьми, і коли Микола II вийшов на балкон Зимового палацу, натовп опустився на коліна, вітаючи свого імператора — захисника слов'янства [29, с. 518]. Таким чином, незважаючи на те, що концептуальною основою ідеї про війну було «слов'янське братство», особистість монарха, який підтримав настрої суспільства в руслі цієї ідеї та став гарантом виконання найважливішої місії Росії перед братніми народами, набувала особливого значення. Образ «справедливої війни» (без сумніву, швидкої та успішної) мав здатність реактивувати престиж монархії та виступав в єдності з образом «справедливого імператора» — гаранта майбутньої перемоги і символу держави, готової виконати свою історичну місію.

Раптова популярність війни і рішення Миколи II про вступ Росії в світовий конфлікт відповідали великоімперським амбіціям правлячих кіл. Наприклад, в бесіді з видавцем журналу «Новое время» О.С. Суворіним (останній також називав війну «популярною і піднесеною») колишній міністр закордонних справ О.П. Ізвольський запевняв: «Росія підніметься лише вдалою війною...» [40, с. 456]. Проявити твердість у вирішенні питання закликав царя і новий міністр закордонних справ С.Д. Сазонов (на посаді в 1914–1917 рр.). Він вважав, що примирення з успіхом Німеччини і визнання Росією можливості перемоги кайзера буде рівноважно поразці. Вважаючи війну ризикованим кроком, він, тим не менш, пропонував діяти рішуче, оскільки на стороні імперії виступали два потужних союзника — Великобританія та Франція [16, с. 110]. На засіданні Ради Міністрів у липні 1914 р. впливовий управлінець, міністр землеустрою та землеробства

О. В. Кривошеїн переконував: «Якщо Росія відмовиться від виконання своєї історичної місії, вона позбудеться авторитету і буде розглядатись як занепала другорозрядна держава» [16, с. 101]. Дещо пізніше, переконуючи царя погодитися на мобілізацію, він попереджав: «Росія ніколи не пробачила б царю капітуляції, яка покрила б соромом добре ім'я російського народу» [36, с. 247].

Незважаючи на те, що на початку ХХ ст. у більшості російського політичного істеблшменту було відсутнє прагнення до подальшого розширення імперії, всі розуміли, що розгром Німеччини неминуче призведе до зміни політичних кордонів в Європі. У бесіді з послом Франції, М. Палеологом, що відбулася в листопаді 1914 р, Микола II розмірковував: «Німеччина повинна буде погодитися на виправлення кордонів у Східній Пруссії... Познань і частина Сілезії будуть необхідні для відтворення Польщі. Галичина і Північна частина Буковини дозволять досягти Росії своїх природних меж — Карпат... У Малій Азії я повинен буду зайнятися вірменами... Наша справа буде виправданою і перед Богом, і перед історією, якщо тільки нею керує велика ідея, бажання забезпечити на довгий час мир у всьому світі...» [30, с. 129]. У цих міркуваннях знайшли відображення популярні в суспільстві ідеї про взаємодопомогу слов'ян і імперське заступництво як прояв миротворчості.

20 липня 2014 р., на наступний день після оголошення війни Росії Вільгельмом II, в Миколаївській залі Зимового палацу відбулася найважливіша патріотичне подія — молебень перед іконою Володимирської Богоматері про дарування перемоги російській армії. Після літургії О. П. Васильєв, протоієрей придворного собору Образа Спаса Нерукотворного, зачитав Маніфест про оголошення війни Німеччині, де Микола II сформулював завдання, що стояло перед Російською державою: «Необхідність захисту території країни, її честі, збереження високого становища серед великих держав, а також порятунку «єдинокровних братів-слов'ян» [11, с. 65].

У короткій промові до гвардійського офіцерства і всього суспільства Микола II присягав: «Я тут урочисто заявляю, що не укладу миру до тих пір, поки останній ворожий воїн не піде з землі нашої. І до вас, зібраних тут представників дорогих мені військ гвардії, і до Петербурзького військового округу, і в вашій особі звертаюся до всієї єдиної, міцної як стіна гранітна, армії моєї і благословляю її на шлях ратний» [27, с. 189–190]. Присутній на цій події генерал-майор Войе-

ков згадував: «Закінчивши свою промову дзвінким голосом, Государ перехрестився, і всі військові схилили свої коліна перед Державним Вождем. Картина була зворушлива ... Багато хто плакав...» [27, с. 190].

На літургії були присутні й інші представники династії Романових. Великий князь Гавриїл Костянтинович згадував, що після того, як Микола Миколайович опустився на коліно, весь зал прослідував його прикладу. Майбутній головнокомандувач пройшов повз лейб-козачої варті, надів козацьку шапку і пообіцяв не знімати її до тих пір, поки не закінчиться війна. Олена Петрівна, дружина Великого князя Іоанна Костянтиновича, поцілувала імператору руку на знак вдячності за те, що він виступив на порятунок Сербії. Інші великі князі, включаючи Олега Костянтиновича, заявили про своє бажання йти на фронт [6, с. 156–157]. З цього моменту в російському суспільстві всіляко підтримувалася та просувалася ідея нерозривної єдності і органічного невід'ємного зв'язку монархії, Російської держави і всього народу імперії.

Своєрідного консенсусу було досягнуто і серед членів Державної Думи. Більшість депутатів була готова співпрацювати з урядом, забувши про минулі розбіжності. 26 липня 1914 р., в день виходу Маніфесту про війну з Австрією, в Миколаївській залі був призначений прийом членів Державної Ради і Державної Думи. Микола II звернувся до присутніх з такими словами: «Той величезний підйом патріотичних почуттів і відданості престолу, який як ураган пронісся по всій землі нашій є ... запорукою того, що наша матінка-Росія доведе послану їй Господом-Богом війну до бажаного кінця. Упевнений, що кожен з вас на своєму місці допоможе Мені перенести випробування, і що усі ми, починаючи з Мене, виконаємо свій обов'язок до кінця» [27, с. 193]. Дума одногосно прийняла військовий бюджет та інші законопроекти, пов'язані з початком військових дій, схвалила ідею створення Загальноземського Союзу і Союзу міст. М. Палеолог, який також був запрошений на цю подію, писав: «Враження, які я виніс з цього засідання, вельми задовільні. Російський народ, який не хотів війни, який був навіть захоплений війною зненацька, твердо вирішив прийняти її тягар» [30, с. 70].

У той же самий день трудовики оголосили про своє приєднання до більшості. Ліві партії знаходили свої причини підтримувати війну. Вони, наприклад, агітували, що розгром Німеччини призведе до загибелі монархії Гогенцоллернів і встановлення соціалізму. Спо-

стерігаючи за подіями, П. Курлов коментував: «У війні з Німеччиною відіграла значну роль преса майже всіх партій... Вкрай ліві партії бажали війни... за прикладом Японської війни, зручного моменту для реалізації своїх злочинних цілей, яких їм не вдалося досягти в 1905 р.» [22, с. 15].

У Росії було розпочато мобілізацію, і трохи пізніше, 10 серпня 1914 р., в своїх записках М. Палеолог знову приділив увагу опису настроїв суспільства: «Відомості, як офіційні так і приватні, які доходять до мене з усієї Росії, однакові ... скрізь одні й ті ж народні вигукки, однаково сильну та побожну старанність. Одне й те ж об'єднання навколо царя, однакова віра в перемогу, однакове порушення народної свідомості. Ніякого протиріччя, ніякого різнодумства. Важкі дні 1905 р. здаються викресленими з пам'яті. Об'єднана душа Святої Русі не проявляла себе з такою силою з 1812 р.» [30, с. 73–74]. Спостереження Палеолога підтверджуються і іншими відомостями, що відображають настрої окремих соціальних страт російського суспільства.

Хоча військові, офіцерство та навіть прості солдати передбачили всі складності майбутньої війни, в ставці також переважали патріотичні емоції: вважали, що настав «момент істини», реванш після поразки в російсько-японській війні. За свідченням більшовика А. Пірейко, фронтовики з нетерпінням чекали царя на передовій. В окопах міркували: «Цар довіряє солдатам» [31, с. 178]. Отже, скривдити цю довіру вважалося неприпустимим. Як показали події, мобілізація в армію проходила без протестів. У полуаграрній державі більшу частину мобілізованих складали вихідці з селянства. Їхнє ставлення до подій базувалося на селянській психології. За свідченням С. С. Ольденбурга, хоча низи й не відчували великого ентузіазму щодо майбутньої війни, вони розглядали ситуацію як «виконання природного обов'язку перед царем і Батьківщиною» [29, с. 520]. Незважаючи на те, що після революційних потрясінь початку століття селянська монархічна свідомість була послаблена, базові архетипічні уявлення про єдність влади, Бога і царя зберігали свою значущість. Як свідчать дослідження С.В. Лур'є, цей світоглядний постулат був мотиваційною основою соціальної поведінки низів російського суспільства. Дослідниця стверджує, що для менталітету російських селян була характерна віра в «свого» царя, який нібито відчуває сподівання народу і від якого чекають захисту від бездушності законів і чиновників. Світоглядною основою відносин селянства до війни була непереборна

залежність від природних і соціальних сил. Незрозумілу їм війну низи сприймали як стихійне лихо, рок, випробування, що неминуче підвищувало релігійні настрої. Народ довіряв свою долю і долю своїх близьких волі Всевишнього, а, отже, й імператору — «помазанику Божому» [23, с. 117]. У зв'язку з цим дещо патетичними, але вельми вірними є міркування міністра юстиції І.Г. Щегловитова: «Тільки б російський народ не був збентежений в своїх монархічних переконаннях — і він витерпить все... Не забувайте, що в очах росіян, істинних росіян — Його Імператорська Величність уособлює не тільки верховну владу, а й релігію і Батьківщину. Поза царизмом немає протягунку, тому що немає Росії... Цар є помазаник Божий, і його влада походить від Бога... Прокляття божевільним, які насмілюються підняти руку на ці догмати. Конституційний лібералізм є скоріше релігійною ерессю... Національне життя існує тільки в рамках самодержавства і православ'я» [30, с. 150]. Верховний головнокомандувач Микола Миколайович в одному з наказів по армії нагадував солдатам: «Всякий вірогідний знає, що в Росії всі, окрім головнокомандувача, коряться волі імператора, який один має владу починати і закінчувати війну» [18, с. 12–13].

Погоджуючись йти на смерть заради Вітчизни, селянство чекало на нагороду, монаршу подяку за відданість і ризик. У спогадах літератора В. В. Карріка, який залишив вельми цікаві спостереження стосовно періода, що досліджується, записана розповідь одного з солдатів: «Селяни вірять, що після війни буде нарізка землі і зрівняння в правах... У середовищі солдатів поширювалися чутки про те, що Микола Миколайович видав земельний наказ, мотивуючи його появу тією обставиною, що «народ воює» [18, с. 12–13].

Поступово під вплив патріотичних гасел потрапляла і традиційно аполітична (лояльна) інтелігенція. Особливість сприйняття цих подій культурною елітою полягала в тому, що інтелігенція розглядала війну як духовне явище. Це, наприклад, знайшло обґрунтування в роботі М. Бердяєва «Війна і відродження» [38, с. 261]. Для інтелігенції «військово-патріотичний струс» став деяким душевним зрушенням, виходом з характерного для епохи Срібного століття філософського самомилування. Епоха художнього символізму сприяла тому, що війна як конкретне історичне подія, була легко перетворена в символ, який, тим не менш, відрізнявся реальністю і дієвістю. Про новий душевний стан повідав філософ В.В. Розанов: «Щось невимовне відчу-

ваеш в собі і навколо. Якийсь прилив молодості...» [38, с. 261]. Поділяючи ці настрої, письменник Л. Андрєєв влітку 1914 р. занотував: «...Всі лають вчорашній день і вірять в прийдешній. Підйом дійсно величезний, високий і небувалий: все горді тим, що є росіянами ... Якби зараз раптом відразу закінчилася війна, настала б печаль і навіть відчай» [38, с. 261]. Безумовно, що «декаданс» початку ХХ ст. визначав і песимістичне, «філософськи обмежене» ставлення до монархії. Як впливає з результатів дослідження істориків І. В. Купцової і Н. М. Смирнової, в концепціях «смыслів» війни, властивих інтелігенції, тема монархії була відсутня [38, с. 266]. Проте ідея російського месіанства, яку ми знаходимо, наприклад, у М. Бердяєва, піднімала питання про цивілізаційну роль Росії та відкривала вихід на загально-слав'янську ідею. Останнє надавало війні певний сенс в очах інтелігенції [29, с. 329].

9 жовтня 1914 р. було оприлюднене розпорядження уряду про призов на військову службу студентів. За свідченням В. В. Карріка, це викликало патріотичну демонстрацію молоді, в якій взяли участь близько 5 тисяч осіб. Розмахуючи шапками, з криками «Ура», юнаки несли портрет государя під звуки російського гімну. Демонстрація пройшла відстань до посольства Сербії та консульства Бельгії. Сербський посланник вийшов назустріч мітингуємим [18, с. 18]. За спогадами одного з племінників В. В. Карріка, в патріотичному пориві один зі студентів зняв покрив з портрета государя, яким студенти накрили його майже десять років тому в знак протесту після подій Кривавої неділі 1905 р. [18, с. 8].

Отже, вже на самому початковому етапі війни, близькому до дати вступу імперії в світовий конфлікт, російське суспільство багато в чому інтуїтивно сформулювало для себе основні мотиваційні смисли війни (слов'янську ідею, досягнення світової справедливості, виконання особливої цивілізаційної місії Росії), які продемонстрували свій зв'язок з ідеєю посередництва і відповідальності російської монархії. Таким чином, російська монархічна ідея виявилась не головним, але показовим фактором об'єднання різномірного і роз'єданого російського суспільства. За твердженнями А. Д. Шеманського, одного з авторів видання «Велика війна в образах і картинках» (1914–1916 рр.), з початком війни «... громадське життя Росії посилювалось не по днях, а по годинах, і свідомість народу виявилась давно сформованою... Росія спалахнула наче порох загальним і гарячим обуренням, неза-

лежно від партій, статі і віку: вчорашній соціаліст, анархіст і завзятий революціонер — сьогодні разом співали гімн, браталися з правими і чорними партіями...» [46, с. 20].

Цілком ґрунтовне пояснення цьому феномену представив юрист і філософ В.Б. Станкевич, всебічно освічена і прогресивно мисляча людина, близька до «Вільного економічного товариства». Він пояснював: «Війна усіма сприймалася як щось зовнішнє, чужорідне. Більшість російського суспільства ніколи не відчує у війні своєї власної справи. Але настрої співчуття і бажання допомагати з'явилися негайно і дуже скоро стали загальними. Проте духовна мобілізація відбувалася непослідовно, і мало не кожен мав свою власну теорію сприйняття війни... Не пам'ятаю, щоб одна будь-яка ідеологічна концепція, або хоча б чітке відчуття об'єднувало всіх. Всі сприймали війну як факт, але кожен намагався посилено створити собі духовну картину для неї. Були суттєві відтінки практичного сенсу сприйняття. Для одних, назвемо їх правими, справа зводилася до безумовної допомоги уряду — в записі у армію добровольцем або в розгортанні військово-допоміжної діяльності... Для інших завдання представлялося у формі служіння справі війни через критику уряду, застереження його від помилок, які загрожують успіху війни: переслідуванні євреїв, цензурі, політиці Бобринського в Галичині... Але все це було відмінністю в шляхах служіння або використання війни, не хитаючи загального прийняття її... Але війна особливо не потребувала на теоретичне обґрунтування... Навіть сидючи в своїх кабінетах, всі ставали трохи військовими... Побутовим шляхом війна захоплювала навіть цивільних людей... Один відзначився при мобілізації вдалою організацією постачання їжі до збірних пунктів. Інший захопився допомогою родинам запасних. Третій виявив здібності при зборі пожертвувань... Навіть жінки були втягнуті у війну. Стали служити в госпіталях сестрами милосердя... і про війну стали говорити з такою ж готовністю, як і чоловіки. Це мало величезне значення. Це було не коливання, а пряме співчуття, готовність до самопожертви, а часом і вимога ... Якою незначною є область свідомої ідеології у війні! Вразила маси і, живлячись прихованим розташуванням, війна перетворилась в силу, що спонукує найбільшим душевним переживанням...» [39, с. 19–21].

Важливо розуміти, що сплеск патріотизму і реактивація монархічної ідеї як символу російського суспільства на самому початковому етапі війни не слід сприймати як всеохоплююче явище, і, ймовірно, як

зави жди трапляється в системі суспільних настроїв, певний відсоток «лояльного суспільства» залишався поза патріотичної хвилі. Зокрема, З. Гіппіус, відчуваючи віддаленість від всього, що відбувалося, з іронією коментувала: «Половина суспільства фізіологічно заразилася безглузким військовим патріотизмом» [38, с. 261]. Однак безсумнівним є те, що почуття підйому підігрівалися і підтримувалися суспільством в цілому, будучи могутнім фактором впливу на байдужих і песимістів. Підводячи підсумки 1914 р., «Вісник Європи» писав: «Всю першу половину минулого року опозиційні настрої громадськості зростали. Спалахнула війна, і всі настрої наростання опозиції і невдоволення раптом зникли. Війна, як магічний ніж, відрізала першу половину року від другої. Війна дала народу прозріння» [29, с. 530].

Монархія як символ: герої та їх антиподи.

Після оприлюднення маніфесту про початок війни монарх стає одним з найбільш цитованих і рейтингових осіб в державі. Завдяки йому у фокусі суспільної уваги опинилися й інші представники династії, а також безпосередньо родина імператора, яка, як всіляко популяризувалося, поділила долю свого народу, і призведе державу до перемоги у справедливій війні захисту слов'янства.

У щоденниках К. Сайн-Вітгенштейн, дівчинки з дворянської родини, збереглися свідчення про патріотичні та промонархічні настрої у Москві. Вона розповідає про те, що перші перемоги (біля Львова) святкувалися в столиці з гаслами прославлення царя. 23 серпня 1914 р. вона брала участь у благодійній акції збору коштів для надання допомоги армії. У натовпі знайшлося багато співчуваючих, і «на допомогу справі війни» за кілька хвилин монетами було наповнене три кухлі. Присутні і ті, що проходили повз, співали «Боже Царя храни», «натовп підхопив і всі разом рушили до пам'ятника Скобелеву. Тут маніфестація набула грандіозних розмірів, захопленню та ентузіазму не було кінця. Так Москва святкувала велику перемогу слов'янства» [35, с. 24].

Схоже, що і сам Микола II перейнявся енергією того безмежного кредиту довіри, наданого йому суспільством. На деякий час зникли його внутрішня скутість і духовна слабкість. За спогадами М. Палеолога, він «дихав рішучістю, впевненістю і силою» [30, с. 87]. У щоденнику генерала від інфантерії О.М. Куропаткіна знаходимо свідчення про те, що цар був щиро переконаний в тому, що він «краще розумів питання слави і користі Росії» [34, с. 31–32].

Імператриця Олександра Федорівна включилася в активну громадську діяльність. Разом з трьома старшими дочками, Ольгою, Тетяною і Марією, вона займалася організацією благодійних програм, опікою над біженцями і пораненими. З ініціативи Миколи II, була заснована Верховна Рада, яка координувала державні зусилля з роботою громадських благодійних організацій. Окремі міські центри Ради знаходились під наглядом Ольги та Тетяни («Ольгінській» та «Тетянівській»). Під опікою Олександри Федорівни було створено 70 лазаретів [1, с. 6–7].

Протягом трьох років жінки імператорської родини служили сестрами милосердя, для чого почали професійно вивчати медицину. Їх учитель, професійний хірург Віра Гедройц, яка вела заняття в групі, що складалася з десятків учениць, згадувала, що Олександра, Ольга і Тетяна «не грали в сестер милосердя, а були ними в кращому сенсі цього слова» [1, с. 6–7]. Після іспиту та отримання свідоцтва імператриця з дочками працювала в палацовому лазареті для офіцерів. Вона також відвідувала й інші шпиталі, жертвуючи гроші на створення каплиць при них. Начальник Канцелярії міністерства двору О.О. Мосолов свідчив: «Зимовий палац перетворився на величезну майстерню для виготовлення білизни і санітарного приладдя, а потім став величезним шпиталем, обставленим за останнім словом науки, завдяки незвичайним турботам імператриці» [25, с. 86]. У парадних залах Зимового палацу в 1915 р. був відкритий лазарет імені цесаревича. Наближена до імператриці фрейліна Анна Вирубова згадувала: «Їх привозили здалеку, завжди жажливо брудних і закривавлених. Ми обробляли руки антисептиком і приймалися мити, чистити, перев'язувати ці покалічені тіла, їх спотворені обличчя, очі, що втратили зір — всі неймовірні каліцтва, які цивілізованою мовою називаються війною» [13, с. 108].

Нескладно припустити, що така діяльність, фактично щоденна робота імператриці здійснювала колосальне враження на поранених воїнів, посилювала почуття патріотизму після їх повернення в діючу армію. Один з офіцерів, П. Голощанов, перебуваючи на лікуванні в Царському селі, присвятив імператриці та її дочкам хвалебну оду, яка, здається, цілком щиро відображала настрої його співтоваришів [1, с. 3]:

«Господнею волей войны небывалой над Русью Великой волна разлилась,

И Русь воедино — и старый и малый — под стягом царя своего собралась...

И в это великое страшное время Царица — России Любимая Мать —

Сестры милосердной изволила бремя на плечи свои, не колеблясь, принять.

Тяжелый тот крест на себя возлагая, его возложила на двух дочерей,

Любви неземной дать примеры желая, их юной и чистой душе поскорей...».

Друга дочка Миколи II, Тетяна Миколаївна, займалася діяльністю «Особливого комітету у справах біженців, родин військовослужбовців та загиблих», збирала пожертви для допомоги дітям загиблих, а також вирішувала проблеми поповнення втраченого майна [43, с. 15]. Для збору пожертвуваль проводили культурні та громадські заходи: вистави та концерти, кіносеанси, створювали підписні листи та застосовували практику добровільних зборів (церковний збір, тарілочний збір, фурний збір, оподаткування учнівської молоді). Комітет виступив ініціатором патріотичної акції — збирання інформації про звірства німецької армії, і сприяв перекладу на французьку мову праці О.С. Резанова «Німецькі звірства» [43, с. 79], що було найважливішим пропагандистським кроком не тільки в межах російського суспільства, але й на міжнародній арені. До 20 квітня 1915 р. комітет зібрав 299 792 руб. 57 коп. [43, с. 41]. Від імператорської родини було внесено 200 тис. руб. [43, с. 122–123].

Однією з впливових та знакових особистостей в державі була імператриця Марія Федорівна, дружина царя-мученика Олександра III. Вона традиційно займалася організацією діяльності російського «Червоного хреста», підтримку якому надавав Данський червоний хрест та особисто принц Вольдемар. У Росії було відомо про германофобські погляди Марії Федорівни. Вона свого часу негативно висловлювалась проти об'єднання Німеччини, її політики на Балканах, ненавиділа О. Бісмарка і Вільгельма II [12, с. 242]. З початку 1915 р. імператриця мешкала в Києві, де активно займалася піклувальною діяльністю, зустрічалася з воїнами, організувала ремісничі курси для соціалізації поранених. У центральному шпиталі Києва працювала її дочка, Ольга Олександрівна [2, с. 215].

І, нарешті, одним з найбільш позитивно сприймаємих суспільством представників Романових був Микола Миколайович, призначений імператором на посаду Верховного головнокомандувача. П. Г. Кур-

лов, який займав посаду особоуповноваженого з цивільного управління Прибалтійськими губерніями, залишив таку характеристику Миколи Миколайовича: «Він був досвідченим ескадронним командиром... Незважаючи на вимогливість, його любили в полку... У своїх судженнях виявляв чисто військову прямоту. Цілком полинув у війну, безпосередньо керуючи бойовими діями... У подальшому Людендорф високо оцінював його діяльність» [22, с. 174–175].

Про популярність Миколи Миколайовича свідчить й чимала кількість вигаданих позитивних історій, героєм яких він був, і які передавалися в середовищі простого народу в усній формі. Письменник В. Каррік згадував, що в очах громадської думки головнокомандувач був «людиною енергійною, швидкий на розправу, жорстокий, проте в межах військової необхідності, але, головне, справедливий і притому справедливий з тенденцією на користь слабкого і пригніченого, тобто в демократичному стилі» [18, с. 9]. В оповіданнях, складених солдатами, Микола Миколайович захищав їх проти несправедливості офіцерів, карав антисемітів, турбувався про поранених [18, с. 10]. Характерно, що в подальшому, коли імператор втратить довіру низів російського суспільства, Микола Миколайович збереже свою популярність. Позитивне сприйняття його особистості було перенесено й на Анастасію — дружину головнокомандувача. Про неї розповідали, як начебто якась княгиня захистила пораненого солдата від несправедливості і бездушності одного з офіцерів: «За себе я пробачила б Вас, але за солдата пробачити не можу» [18, с. 17]. Серед селян поширювалися чутки про те, що саме Микола Миколайович є гарантом вирішення земельного питання після завершення війни.

У список «героїв» в суспільній думці були занесені імена монархів союзних держав. Як писав А.П. Семенов-Тяньшанський, імена британських монархів — короля Едуарда VII, Георга V — мають бути «золотими літерами вписані в нашу історію» [37, с. 248]. Особливо теплим було ставлення до правителів Бельгії — Альберта та Єлизавети. Характерно, що в самій Бельгії подружжя сприймали як монархів ліберального духу, близьких не стільки до аристократії, скільки до художньої інтелігенції. Єлизавета активно займалася благодійністю, в 1909–1910 рр. в державі були проведені реформи, позитивно сприйняті суспільством [26, с. 178]. Рішучість і мужність, продемонстровані Альбертом і Єлизаветою на початковому етапі війни і по мірі розгортання конфлікту, зробили їх героями і в Росії. Німці, які стояли

біля кордонів Бельгії, мали десятикратну перевагу. На цю країну неминуче чекала окупація, але, як висловлювався король, поступитися ворогові означало втратити честь: «Наша відповідь повинна бути «ні», незважаючи на наслідки» [26, с. 182]. Альберт відхилив заклик Кайзера здатися без боротьби, наказав підірвати міст через р. Маас у м. Льеж, тунелі та мости на кордоні з Люксембургом. У захваті від рішучесті монарха, журналіст Борис Суворін звернувся до нього особисто: «Ви для нас ще півтора місяці тому були чужим, а тепер близький і дорогий... Ми маємо честь належати до того народу, який не вагався спалити Москву, свою святиню. Ми знаємо, чого коштувало Вам це самопожертво і це рішення — зруйнувати греблі — це запам'ятається на вічні часи...» [40, с. 18]. Коментуючи значимість сміливого політичного рішення, Суворін продовжував: «Перші бої під Льеже змінили наше колишнє уявлення про Бельгію, і ми раптом побачили, яке величезне благородне серце б'ється в цьому маленькому народі і б'ється разом з серцем дружньої нам Франції та нашим серцем» [40, с. 18].

Оборона фортеці Льежа тривала біля двох тижнів, що надало можливість іншим державам мобілізувати свої сили. Єлизавета до останнього моменту перебувала в Брюсселі і Антверпені, а потім чотири роки жила в прифронтовій зоні, займалася біженцями, відвідуючи шпиталі та санітарні поїзди. Протягом всієї війни Альберт командував бельгійською армією, яка чинила опір німецьким окупаційним військам, що створило умови для військових сил Великобританії та Франції ретельніше підготуватися до битви на Марні. Наприкінці війни Альберт зі своєю армією звільняв територію країни від окупантів і увійшов у Брюссель як герой [26, с. 183].

Ореолом мужності в очах російського суспільства був наповнений образ Аделаїди-Марії — великої герцогині Люксембурзької, яку Вільгельм II заточив в замок Рюгенсгоф (на Рейні). Коли німецька армія підійшла до Люксембургу, велика герцогиня власним екіпажем перегородила шлях загарбникам [7, с. 27].

В ході пошуків смислів війни відбувався процес формування не тільки позитивних символів, але й їх антиподів, які також виконували важливу консолідуючу функцію. Якщо монархи держав-союзників розглядалися як «народні», тобто «загальні» герої, то головним злодієм, втіленням земного Антихриста став Вільгельм II. Особливість суспільних настроїв полягала в тому, що для росіян образи Вільгельм-

ма і німецького народу були відокремлені один від одного. Про це, наприклад, свідчать наступні рядки зі статті письменника Олексія Толстого: «Він посилає на загибель дітей своєї батьківщини» [42, с. 7]. Генерал від інфантерії, М. І. Ботьянов, заслужений офіцер, який брав участь у Кавказькій і Російсько-японській війнах, коментував: «Все благополуччя, досягнуте Німеччиною за останні десятки років, зведено Вільгельмом — цим злим генієм своєї країни, нанівець. І якщо в цій людині, яку чомусь досі вважали не тільки талановитим, але й геніальним, почуття любові до Батьківщини візьме верх над самолюбством, то він повинен звернутися з проханням заключити мир» [3, с. 8].

У сприйнятті росіян німець — не японець і не азіат, а європеець і представник культурної нації, з якою Росію пов'язував, у тому числі, й кровний зв'язок. Тому зміни в ставленні до Німеччини як до ворога відбулись неодномоментно. У зв'язку з цим досить симптоматичним є епізод, пов'язаний з особистим досвідом князя Костянтина Миколайовича. Повертаючись з Вільно в Петербург 21 липня 1914 року (на наступний день після виходу Маніфесту про вступ Росії у війну), князь спостерігав за потоками біженців, що прямували до Росії з Німеччини. Побачене вразило Костянтина Романова своєю, як він був переконаний, безглуздістю: «Навіщо вони бігли? Німці не зробили б їм нічого поганого, адже вони ж таки не варвари» [38, с. 263]. Як впливає з цитати, вступаючи у війну, не тільки суспільство, але й влада, самі Романови до кінця не усвідомлювали, що очікує на імперію та її народ. Мало хто усвідомлював глибину, трагізм і незворотність подій, що наближалися.

В очах суспільства кайзер виступав основним винуватцем конфлікту. Обговорюючи події початку війни, Микола II надавав Вільгельму II наступну характеристику: «Жодну хвилину він не був щирий... Сам заплутався в своїй брехні і підступності... Його неймовірна шалена телеграма мала на меті, звичайно, мене похитнути, збити з пантелику, підштовхнути на будь-який смішний та безчесний крок. Сталося якраз навпаки. Я відчув, що між мною і Вільгельмом все скінчено і назавжди» [30, с. 131]. У сентиментах російського суспільства кайзер поставав як честолюбний, нерозбірливий у методах досягнення мети володар, який мріє про єдину могутню Німеччину, яка диктує свої умови іншим державам: «Ми, німці, боїмося тільки Бога і більше нікого» [17, с. 5].

Народ надіяв Вільгельма II рисами комічного персонажа. На фронті солдати співали пісні, в яких був представлений карикатурний образ ворога: «Как доедем до Берлина-городка, не останется от немцев и следа. А вернёмся мы в родимые леса, приведём домой Вильгельма за уса» [31, с. 186]. Таке ставлення до свого антигероя з боку суспільства свідчить про інтуїтивно обраний метод зняття соціальної напруги, використання простого психологічного прийому — позбавлення від страху через іронічне ставлення до нього.

Війна породила появу великого об'єму викривальної літератури, в якій образ ворога піддався поступовій матеріалізації і уточненню. Якщо на початковому етапі війни простий німець-солдат — лише жертва політики, якого Вільгельм II силою своєї влади штовхає на війну та смерть, то поступово в очах суспільства він стає солдатом-руйнівником, який веде війну варварськими і антигуманними засобами, воює проти цивілізації і знищує її [7, с. 75]. У зв'язку з руйнуванням Лувена та його художніх цінностей відомий художник Микола Реріх писав: «Варварське військо знищило прекрасні предмети все-світнього значення. І не тільки армію звинувачувати потрібно. Тепер вже всі знають, що німці — дикуни. Тепер настав час згадати про Німеччину, яка вихвалялась своєю культурністю. Треба згадати тих людей, які в Німеччині називали себе хранителями і любителями мистецтва... Коли справедливість буде вимагати віддати належне героїзму Бельгії, то не забудьте, що в німецьких музеях є предмети, які можуть частково відшкодувати бельгійцям втрати. Нехай з варварських рук мистецтво переходить в культурні чесні руки» [33, с. 81]. У статті Сергія Маковського «Загибель Реймського Собору» німці представлені як справжні вандали, які виступили навмисно проти цінностей цивілізації: «Порушення законів війни, насильство над мирними жителями... можливо якщо не виправдати, то хоча б пояснити... Але свідомо, методично, злорадно обміркована помста великому священному мистецтву... мистецтву століть — така помста не має іншого пояснення, ніж таке: німецька горезвісна культурність є найгіршою, ніж варварство, варварство освіченого хама, який збожеволів від права на кров...» [24, с. 79].

Таким чином, в суспільній свідомості лояльного суспільства автоматично формувались соціальні образи позитивного і негативного характеру, які були рефлексією тих патріотичних настроїв, що виникли на початковому етапі війни. Проте, сама спонтанність ви-

никнення тих сентиментів свідчила про деяку неусвідомленість, ситуативність патріотичного підйому. У самій формі загального єднання суспільства, в тому числі й навколо монархічних символів, були закладені глибокі протиріччя, прояв яких у майбутньому легко було передбачити. Оскільки сама війна посилювала потенціал різномудства, патріотична ейфорія не могла зберігатися довгий час.

Формування нового образу війни і зміна сприйняття монархії (1915–1916 рр.). Ще в лютому 1914 р. член Державної Ради та колишній міністр внутрішніх справ (1905–1906 рр.) П. Н. Дурново подав цареві записку, в якій фактично передбачив сценарій майбутнього ускладнення соціально-політичної ситуації в імперії: «Війна послабить монархічні засади... Почнеться з того, що всі невдачі будуть приписуватись уряду... У країні почнуться революційні виступи... Армія виявиться деморалізованою і не стане на захист законності і порядку. Законодавчі установи і опозиційно-інтелігентські партії будуть не в силах стримувати народні хвилі..., і Росія порине в безпросвітну анархію, результат якої не піддається навіть передбаченням» [29, с. 500–501].

По мірі того, як війна перетворювалася з «декларації про наміри» в наповнене подіями явище, а суспільство усвідомлювало її реальність, в образах війни відбувалися відчутні зміни, що призвели до появи настроїв песимізму і розчарування. Зміна контенту дійсного прояву поняття «війна» призводила й до трансформації її спорідненого образу — монархії.

Чим більше Росія занедужувала війною, тим більше втома від неї стихійно розливалася в різних соціальних групах, викликаючи роздратування проти влади і монархії, які в очах суспільства несли головну відповідальність за невдачі. Перші свідчення подібних настроїв були представлені досить рано. У записках М. Палеолог, датованих 4 вересня 1914 р., посол зафіксував дивні для нього відомості, почерпнуті під час бесіди з «таємним інформатором», який повідомляв наступне: «Є один елемент, який... відіграє велику роль, особливо у вищих сферах..., близьких до монархів... Уже давно звертають увагу на невдачі імператора; знають, що йому не вдається все, що він робить, що доля завжди проти нього, нарешті, що він явно приречений на катастрофи...». У відповідь на висловлений дипломатом докір в нерациональності такого підходу щодо оцінки монарха, співрозмовник пояснював: «Ми росіяни — забобонні. Хіба не очевид-

но, що імператор приречений на нещастя? Низка нещасть є наслідком подій на Ходинському полі 1894 р... Бажає сина, але народжуються чотири дівчинки. А довгоочікуваний спадкоємець — невиліковно хворий. Не бажає бути при владі, і його дружина — нещасна, нервова, хвора. У війні на Далекому Сході армія розбита, флот потоплений. Революція по всій країні, і убитий великий князь Сергій Олександрович, а потім — Столипін» [30, с. 98–99]. В кінці бесіди співрозмовник підводить підсумки: «Ви маєте визнаєте, Ваша величність, що імператор приречений на катастрофи, і що ми маємо право боятися, коли розмірковуємо про перспективи, які ця війна відкриває перед нами» [30, с. 98–99].

Спостерігаючи за новим проявом суспільного песимізму, що проявився в грудні 1914 р. у зв'язку з польською операцією, М. Палеолог міркував: «Дивна психологія у цього народу, здатного на найближчі жертви, але який також так швидко піддається зневірі і розпачу, задалегідь приймає все саме найгірше» [30, с. 135]. На підтвердження своїх думок він наводить вислів барона Г.: «Імператор, імператор... Тепер він розлючений на Німеччину, але скоро зрозуміє, що веде Росію до загибелі... Його змусять це зрозуміти...» [30, с. 134–135].

Наступний запис, що відображає деякі мінорні нотки в системі настроїв російського суспільства, записані М. Палеологом в січні 1915 р.: «У військових невдачах звинувачують не Миколу Миколайовича, а частіше імператора і Олександрю Федорівну. Про неї ходять найбезглуздіші чутки: називають німкенею, Распутін нібито продався Німеччині. Несправедливі звинувачення. Імператриця останні роки зненавиділа Вільгельма. Під час пожежі Лувена вона казала: «Мені соромно, що я була німкою» [30, с. 146].

5 лютого 1915 р. дипломат зафіксував висловлювання міністра землеробства О.В. Кривошеїна про важливість збереження престижу монархічної ідеї і ризику його зниження: «Антагонізм між імператорською владою і громадянським суспільством є самим тягосним бичем нашого політичного життя... Я говорив, що майбутнє Росії залишиться німецьким, доки уряд і суспільство будуть дивитися один на одного як на два протилежні табори, доки кожен з них буде позначати іншого словом «вони... Хіба можна проводити реформу під час війни? Звичайно ні, тому що, нарешті, якщо царизм має істотні недоліки, він має також і першокласні переваги: це — могутній зв'язок між різнорідними елементами, які століттями були поступово зібрані навколо

старої Московії. Тільки царизм створює нашу національну єдність... Утворення Думи в 1905 р. — величезне подія, яка змінила нашу політичну психологію... Як я говорив днями Його Величності, важливе завдання міністрів усунути незгоду між урядом і громадською думкою» [30, с. 158].

Падіння престижу монархії багато хто розглядав як фатальне для Росії явище, яке неминуче призведе до кардинальних незворотних наслідків для імперії. 2 червня 1915 р. один з найвідоміших промисловців на дипломатичному обіді раптом заявив: «Дні царської влади пораховано. Вона загинула, загинула безповоротно; а царська влада — це основа Росії, єдине, що стримує її національну цілісність... Відтепер революція неминуча; вона чекає лише приводу, щоб спалахнути... Але революція — ще не найгірше зло, яке загрожує Росії... У нас революція може бути тільки руйнівною, тому що освічений клас представляє в країні лише слабку меншість, позбавлену організації і політичного досвіду, що не має зв'язку з народом... Ось найбільший злочин царизму: він не бажав допустити окрім своєї бюрократії ніякого іншого політичного життя» [30, с.177]. У цих повних жалю міркуваннях, можливе падіння форми державного правління покладалося на самого суб'єкта влади і пояснювалося його нездатністю до саморозвитку і до розуміння потреб суспільства в умовах воєнної кризи.

Відступ російської армії навесні — влітку 1915 р. наочно продемонстрував прорахунки в підготовці країни до війни. До осені того року кадрова армія була фактично виведена з ладу; Росія втратила більшу частину Галичини, Польщу, частину Прибалтики та Білорусії. У провалах звинувачували не тільки військового міністра С.Н. Сухомлинова. Виникли чутки про зраду в оточенні царя, що стало новим ударом по моральному авторитету монархії [31, с. 104–105]. У «пануючий всюди зраді», німецькому засиллі звинувачували саме Миколу II як особу, що прийняла на себе основну відповідальність за державу. Зрада монарха полягала як мінімум в тому, що він пропустив і допустив ворога. Подібні настрої з деякими варіаціями були присутні в свідомості кожної соціальної групи.

Десакралізація образу монарха простежується у світогляді селянства. Восени 1915 р. селяни на Півдні імперії все ще вірили в нібито обіцяну царем реформу, і деякі з них, за свідченням сучасників, підшукували землі для майбутньої приватизації [18, с. 47]. Як було за-

значено раніше, селянство сприймало владу метафізично. Влада в межах селянського свідомості розглядалася не як сфера людської діяльності, а як область сакрального: або істини-справедливості, або її протилежності — темряви-кривди. Військові невдачі демонстрували, що влада не в змозі забезпечити внутрішню стабільність держави. Влада виявилася слабкою, що, на думку Е. Фромма, було вираженням «гріховності влади» [44, с. 17]. Дана позиція селянського світогляду знайшла переломлення, наприклад, в прислів'ях: «За царський гріх Бог всю землю страчує, за угодність — милує», «народ згрішить — цар замолить. Цар згрішить — народ не замолить» [32, с. 213].

Таким чином, інверсія образу монарха відбулася в зв'язку з тим, що у свідомості селянства накопичувалася, згідно досліджень С.В. Лур'є, певна критична маса досвіду негативного сприйняття імператора [23, с. 213]. Коли 25 серпня 1915 р. Микола II прийняв рішення стати верховним головнокомандувачем, це було сприйнято не як акт його мужності та відповідальності, а як авантюра і слабкість, оскільки, як уже згадувалося раніше, цар, який народився в день Іова Багатостраждального, був приреченим на нещастя [23, с. 123]. Крім цього, дискредитація монархії відбувалася і в зв'язку з чутками про пригоди Григорія Распутіна та його демонічний вплив на царя і імператрицю: «Весь царський будинок — розпуста» [31, с. 107]. Миколу II також звинувачували в надмірних побутових витратах у той час, коли всі переходили на режим економії. Тобто у годину випробувань він начебто все більше віддалявся від суспільства та не розділяв з ним його жертв та страждань.

У працях О. Поршневої, присвячених вивченню настроїв низів у роки світової війни, наведені деякі, важливі для нас свідчення щодо сприйняття монарха селянством. Наприклад, за результатами реальних військових прорахунків, причини яких були незрозумілі селянству, в свідомості народу склалися нехитрі легенди, де була запропонована проста версія пояснення невдач. Так, після падіння фортеці Ковно, яка, за чутками, була здана ворогові знову ж таки через зраду коменданта (ще один прояв конспірологічного пояснення, яке виникає в умовах відсутності прямих відповідей на питання), селянин І.Т. Савелов з с. Бурцево міркував: «Не коменданта треба вбити, а царя за те, що допустив» [31, с. 106]. Селянин Є. Чумаков був налаштований більш рішуче: «Убити б давно потрібно нашого Государя, яку владу він дав німцям» [31, с. 105]. Серед селян стали поширюватися чутки про те,

що Марія Федорівна, яка доводила свою відданість німцям, привезла обоз з продовольством в Ковно та передала його ворожій армії. Вона ж «відсилала золото вагонами до Німеччини», а Микола Миколайович нібито «продав Карпати, або всю Росію, за бочку золота», і тому результат війни передбачений — Росія неминуче програє. Також зустрічалися чутки й про те, що цар продав німцям Перемишль, Львів, Варшаву, Ригу за 20 млн. рублів [31, с. 106]. За матеріалами досліджень О. Поршневої, в судах відбувались процеси з обвинувачення селян в «позаочній образі государя-імператора» [31, с. 84].

Разом з тим, антимонархічні настрої в народному середовищі не слід вважати укоріненими. Позиція народних низів у тилу, столиці й на фронті відрізнялися. Генерал Д.Н. Дубенський розповідав про події прибуття імператорського поїзду в Стару Руссу (записи датовані 1 березня 1917 р., напередодні зречення Миколи II). Теплий прийом, наданий монарху, справив на генерала сильне враження: «Поблизу каплиці згрупувалися черниці місцевого монастиря..., товпи народу. Все знімали шапки, кланялись. Настрої глибокого співчуття до царя: «Слава Богу, вдалося хоча б у віконце побачити битюшку-царя...» [15, с. 54–55]. Генерал розмірковував: «Мимоволі думалося про ту різницю у ставленні до царя з боку простого народу в глибині провінції... і тими революційними масами Петрограда з його солдатськими бунтами...» [15, с. 54–55].

На початку світового конфлікту російська армія очікувала на швидку перемогу, але коли до кінця 1915 р. стало зрозумілим, що війна набуває затяжного характеру, в армійському середовищі почали воскресати закладені раніше антимонархічні настрої: адже російська армія була зрізом і проявом конфліктогенності всього величезного і багатоструктурного суспільного організму імперії. По мірі посилення втоми від війни селянська психологія солдата вказувала йому на конкретного винуватця його страждань — зраду офіцерів і міністрів. На початку 1916 р. категорія зради в армійському середовищі застосовувалася і стосовно монарха. У лютому 1916 р. В. Каррік зафіксував діалог між двома солдатами: «Цар на фронт поїхав — буде біда. — Ні, тепер не буде. — Чому? — Він у супроводі англійських і французьких генералів. Вони йому не дозволять німцям сигнали подавати» [18, с. 33]. У Казанському військовому окрузі військова цензура системно знаходила фронтів листівки з критичними зауваженнями щодо влади (аналіз за 1915–1917 рр.). У солдатських листах були

представлені наступні думки: 1) цар не може правити Росією (0,85%); 2) «на Русі панує несправедливість, правителі ллють народну кров» (4,05%); 3) Микола II — винуватець війни (2,08%, листопад 1916 г.); 4) Микола II і Вільгельм II — однаково погані особи, народу краще без царів (1917 р.) [31, с. 202].

Особливо негативно в армійському середовищі сприймали дружину монарха — Олександрю Федорівну. В одному з солдатських анекдотів знаходимо наступну ситуацію: «Плаче царевич Олексій. — Чому плачеш? — Як же мені не плакати. Якщо росіян б'ють — тато плаче. Німців б'ють — мама плаче» [18, с. 33]. Як впливає з цієї історії, в лабіринтах громадської думки Микола II, при всій його «непридатності» очолювати армію і державу, був «кращим і чистішим», ніж його дружина. За свідченнями сучасників, «по окопах відкрито ходили розмови про те, що війну наслали на Росію німецькі радники Государя-імператора, які при дворі користуються повагою. А за ними стояла сама імператриця» [31, с. 202]. Таким чином, в категорію образу «внутрішнього ворога», який традиційно виникає в будь-якій державі в період війни на гребені боротьби зі шпигунством, була втягнута й монарша родина. Сталася прикра трансформація суспільних уявлень: родина російського монарха, символу держави, переходить до складу антигероїв юридично підданого йому російського суспільства. Ще більш прикрим був той факт, що а ні сам монарх, а ні його дружина не робили ніяких серйозних висновків у зв'язку з цими змінами.

За свідченням генерала О.О. Масолова, начальника канцелярії Міністерства імператорського двору (1900–1916 рр.), «цариця занадто мало зважала на громадську думку» [25, с. 12]. Це, наприклад, стосувалося її особистих відносин з Григорієм Распутіним, які в суспільстві трактувалися по-різному. По окопах з кінця 1915 р. ходило прислів'я: «Цар з Єгором, а цариця — з Григорієм». Масолов також повідомляв, що на фронті існували чутки, нібито Распутін впливав на імператрицю, схиляючи її до сепаратного миру. Захищаючи старця, Масолов стверджував, що це не було правдою, адже в особистій бесіді з ним Распутін пояснював: «Це я до війни був за дружбу з німцями. Це краще було для государя. Оскільки почалася війна, то треба добиватися перемоги, а то государю буде погано» [25, с. 12, 14].

Якщо імператор поступово втрачав кредит суспільної довіри, то Микола Миколайович зберігав повагу і, особливо після його усунен-

ня з посади верховного головнокомандувача, виступав в якості позитивного антипода Миколи II. На думку солдатів, саме головнокомандувач розкрив змову зрадника — полковника Мясоедова, близького до міністра Сухомлинова (останній, отже, теж негідник). У народних історіях описані обставини викриття. Микола Миколайович нібито поплескав офіцера по плечу і у останнього випадково випав папір, який був таємним рапортом німцям [18, с. 13]. Говорили також, що вже з листопада 1914 р. Микола Миколайович постійно вступав в протиріччя з імператором. Він, на відміну від монарха, є людиною честі, борець зі шпигунством, який мав сміливість висловити монарху: «Приїжджай до мене без свити. У мене й своїх зрадників достатньо» [18, с. 10]. Він протистояв Распутіну, а під час відставки Микола Миколайович нібито зухвало відповів імператорові: «Дивись, як би не вийшло, що замість Миколи II буде Микола III» [18, с. 36]. На думку солдатів, його прихід до влади дозволив би реалізувати земельну реформу, проект якої, як вважалося народом, був складений головнокомандуючим ще на початковому етапі війни.

Позитивне ставлення з боку російського суспільства зберегла і Марія Федорівна. Вона з обуренням поставилася до пропозиції Німеччини про мир (грудень 1916 р.): «Ми всі знаходимося під враженням німецьких пропозицій. Весь час одне й те ж. Він (Вільгельм) прагне стати в позу миротворця і покласти свою відповідальність на нас. Я дуже сподіваюся, що ніхто не поведеться на цей трюк» [20, с. 449]. Вдовуюча імператриця неодноразово висловлювалася й проти Распутіна: «Нещасна моя невістка не розуміє, що вона губить і династію, і себе. Вона щиро вірить у святість цього пройдисвіта, і всі ми безсилі відвернути нещастя» [20, с. 451].

Дивно, але по мірі десакаралізації іміджу російського монарха, змінам піддавався й образ Вільгельма II. Войовничий і підступний ворог усього людства раптом став сприйматися по-іншому, всупереч задумам пропагандистів. Його карикатури все більш давали привід для образи російського царя, якому протиставлявся діловий та щасливий Вільгельм. Німецький кайзер, хоча й був підступним і не поважав інші народи, все ж залишався рішучим правителем у той час, як російський цар, за новими версіями, пиячив і «по питним закладам ходив». Іншими словами, на тлі німецького монарха він сприймався як цар-дурак [19, с. 271]. У зв'язку з цим доречно процитувати черговий анекдот, переданий Карріком: «Хто більш не кредитоспромож-

ний, Вільгельм II або Микола II? — Микола. — Чому? — Він що не візьме, все втрачає (березень 1915 р.)» [18, с. 24].

Посилена військовими та економічними обставинами, зміна суспільних настроїв з категорії світоглядної перейшла в політичну. У суспільстві заговорили про необхідність якщо не повалення монархії як інституту, то про зміну монарха. Ще в вересні 1915 р. В. Маклаков помістив статтю, в якій, критикуючи імператора, представив ситуацію в державі у вигляді метафори про «недбайливого водія»: «Ви їдете в машині, і поруч з Вами сидять дорогі й близькі Вам люди. Ви бачите, що водій невмілий. Питання: як видалити шофера, якщо він сам піти не хоче?» [29, с. 591]. Схожі настрої простежувалися й у народному фольклорі. Одна з приказок лунала так: «Бога нет, царя — не надо. Мы на кочке проживём» [45, с. 209]. Вельми знаковим є анекдот, процитований простою дівчиною-гімназисткою: «Дівчинка приходить додому і повідомляє матері: «Нам учитель географії розповідав, що у Франції немає царя. — Як же вони без царя? — Відповідь: Да погано, ость так і маються!» [18, с. 52]. Іронія, що присутня в усіх представлених вище сюжетах, свідчить про те, що критичні настрої щодо монархії пронизували все світоглядні структури. Це свідчило про політичну дезорієнтацію суспільства, необхідність знайти та визначити нові орієнтири стосовно майбутнього.

Імператор особисто, можливо й розуміючи складність ситуації, був не тільки її творцем, заручником, але й, безумовно, жертвою. Він робив деякі кроки для того, щоб підтримувати патріотичне піднесення в державі навіть в умовах військових невдач. Наприклад, як стверджував О. Мосолов, «цар вважав, що своїм вступом у командування він підніме дух військ... Рішення коштувало цареві дорого. Співчуття і розуміння він знайшов мало, але обов'язок, як він його розумів, виконав» [25, с. 87]. У спогадах одного зі свідків зречення імператора генерала Д. М. Дубенського (датується 28 лютим 1917 р.) знаходимо такі рядки: «Цар довірив генералу Іванову свої сумні і важкі міркування:»Я зберігав не самодержавну владу, а Росію. Я не впевнений, що зміна форми правління дасть спокій і щастя народу». Государ згадував про ту наполегливу агітацію, яка давно ведеться проти нього самого і імператриці, і сумував через те, що найкращим прагненням ніколи не довіряли, а злісні чутки доходили навіть до того, що несли у собі підозри про можливість зносин між ним і ворогом Росії — імператором Вільгельмом» [15, с. 53].

Вже взимку 1916–1917 рр. государ з гiркотою спостерiгав, що втрачає пiдтримку i розумiння з боку найближчих до нього людей. Великий князь Микола Михайлович (iсторик, голова Росiйського Географiчного i Росiйського iсторичного товариств) звернувся до Миколи II. Князь звинувачував iмператора в бездiяльностi: навиi в найкритичнiшi моменти свого правлiння iмператор начебто вважав за краще вдаватися до «свого улюбленого способу нiчого не вiдповiдати на найкатегоричнiшi заяви i завершувати аудiєнцiю чарiвною люб'язнiстю» [10, с. 16]. У листi вiд 1 листопада 1916 р. Микола Михайлович писав iмператоровi: «Ти неодноразово висловлював своє бажання довести вiйну до переможного кiнця. Чи впевнений ти, що при нинiшнiх тiлових умовах це можливо?» [10, с. 16]. Князь також застерiгав iмператора вiд впливу дружини: «Йi не можна вiрити. Твоi першi пориви завжди чудовi та вiрнi. Але як тiльки з'являються iншi впливи, ти починаєш вагатися i наступнi твоi дiї вже не тi. Якби тобі вдалося усунути це постiйне вторгнення темних сил, почалося б вiдродження Росiї, i повернулася б втрачена тобою довiра величезної бiльшостi твоїх пiдданих... Ти знаходишся напередоднi ери нових хвилювань, нових замахiв...» [10, с. 17]. Це звернення не призвело до дiалогу двох близьких по кровi людей. Микола Михайлович був фактично висланий до свого маєтку — у с. Грушiвка [20, с. 451]. Пiсля вбивства Распутiна Великий князь Дмитро Павлович, який брав участь у змовi, був вiдправлений до Перського фронту [5], Кирило Володимирович — вiдряджений до Мурманська, Борис Володимирович — на Кавказ. Про протирiччя всерединi династiї заговорили в обох столицях. У 1917 р. поширювались чутки про змову 47-ми заколотникiв, очолюваних нiбито Миколою Михайловичем з метою «зачити iмператрицю в монастир i змусити Миколу II зректися престолу» [18, с. 51]. За деякими свiдченнями, тифлiський мiський голова Затiсов здiйснив поїздку на Кавказ з метою запропонувати Миколi Миколайовичу прийняти владу пiсля перевороту [29, с. 609].

Спостерiгаючи за тим, як Микола II немов навмисно сприяє падiнню свого авторитету, здiйснює полiтичне самотубство, впливовi дипломати, М. Палеолог i Дж. Бьюкенен, прагнули привернути увагу монарха на його численнi помилки. У вiдповiдь на обережнi вмовляння з боку Дж. Бьюкенена, Микола II досить рiзко вiдповiв: «А чи не так йде справа, що моєму народу слiд завоювати мою довiру?» [29, с. 611]. Микола до кiнця не усвiдомлював причини непопулярностi

цариці. В особистій бесіді з Великою княгинею Вікторією Федорівною він висловив своє здивування з цього питання: «Яке відношення до політики має Аліса? Вона сестра милосердя і нічого більше» [29, с. 611]. Немов коментуючи становище монарха на початку 1917 р., П. Г. Курлов згадував: «Государ вже був самотній. Преса називала його «Микола Кривавий» [22, с. 13]. У 1917 р. преса, «догоджаючи новим панам, насмілилась називати государя майже ідіотом, і говорила про нього як про п'яницю, вважаючи абсолютно доведеним відсутність у нього будь-якої волі...» [22, с. 17].

2 березня 1917 р Микола II прийняв рішення про зречення. Лютнева революція, продовольча криза, військові заколоти, а також найближче оточення імператора підштовхнули його до прийняття цього непростого рішення: «Доля Росії, честь геройської нашої армії, благо народу, все майбутнє дорогої нашої Батьківщини вимагають доведення війни до переможного кінця... Вважаємо Ми обов'язком совісті полегшити народові нашому тісне єднання і згуртування., визнали Ми за благо відректися від престолу Держави Російської і скласти з Себе верховну владу» [9, с. 12]. Найближчим часом після цієї події Великі князі присягнули на вірність Тимчасовому уряду. Монархічна ідея виявилася провальним концептом в тому числі й з тієї причини, що в її доцільності зневірилися навіть представники правлячої в Росії монархічної династії.

Висновки. З початком Першої світової війни російське суспільство, стратифіковане соціально й ідеологічно, опинилось перед життєво необхідною потребою пошуку об'єднуючого концепту. Від його наявності залежало виживання держави в умовах світової конфлікту. Попри те, що ідея об'єднання всіх підданих імперії під егідою монархії, як можливий ідеологічний проект, на перший погляд, була історично заблокована попереднім десятиліттям розвитку держави, в умовах відсутності громадянського суспільства вона виявилася єдиним придатним гаслом активізації патріотичних настроїв. При цьому монархічний концепт не був самодостатнім, і в якості його реактиваторов-провідників виступили ідеї справедливої війни і загальнослов'янської єдності.

Патріотичні настрої артикулювали лояльне російське суспільство (сегмент населення, який не поділяв право- і лівоекстремістську риторіку) на особистість монарха, який прийняв на себе функцію представництва всіх підданих імперії, створюючи в очах громадськості образ відданого, рішучого і відповідального за долю Росії «батька

Вітчизни». Сакральність цьому образу надавало фактично метафізичне за характером ставлення до влади з боку народних низів, які становили більшу частину населення, а в умовах війни були основними об'єктами мобілізації. Навколо монархічної об'єднаної ідеї також ситуативно сформувався образний строй народних (в широкому сенсі цього слова) символів і антигероїв, які також працювали на ідеологію консолідації, посилюючи та конкретизуючи її.

Однак концепція, яка набула на деякий період часу активність, перебувала в залежності від характеру сприйняття пов'язаних з нею «пускових» ідей-мотиваторів. Гасла єднання з монархом зберігали свою привабливість до тих пір, поки ідеальний образ справедливої війни (війни через призму переможної перспективи) не був втілений в життя, набуваючи реальні конкретно негативні конотації (війна — смерть, кров, руйнування, поразки). Зміна образу війни неминуче спричинила й зміну настроїв щодо царя і російської монархії в цілому, які не були здатні виконати свою відповідальну функцію захисту Вітчизни. Слабкість монархії розглядалася суспільством як її пасивність і гріховність, а, отже, змістовні основи образу втратили своє символічне значення, набуваючи нове негативне емоційне забарвлення, перетворюючи імператора не тільки в антигероя, але й навіть у ворога Вітчизни. Синдром невиправданих очікувань призвів до того, що в свідомості лояльного суспільства війна втратила свій патетичний цивілізаційний сенс. «Світоглядні порожнечі», які утворились внаслідок цього, надавали простір для екстремістської агітації та призводили до радикалізації всього російського суспільства. Таким чином, падіння престижу монархії в умовах несформованих в Російській імперії нації і громадянського суспільства (взаємопов'язані процеси) призвело до ретроградних для Росії наслідків, проявом яких стали подальші революційні події.

Джерела і література

1. Августейшие сёстры милосердия / сост. Н. К. Зверева. — М. : Вече, 2008. — 464 с.
2. Александр Михайлович. Великий князь. Воспоминания / Александр Михайлович. — М. : Харвест, 2004. — 528 с.
3. Ботьянов М. И. Цель войны / И. М. Ботьянов // Великая война в образах и картинах / ред. И. Лазаревский. — М.: Тов. тип. А. И. Мамонтова, 1915. — Вып. 1. — С. 8–10.

4. Булдаков В.П. Первая мировая война и имперство / В.П. Ботьянов // Первая мировая война: Пролог XX века. — М. : Наука, 1999. — С. 21–25.
5. Быков А. В. Путь на Голгофу. Хроника гибели великих князей Романовых / А. В. Быков. — Вологда : МДК, 2000. — 192 с.
6. Великий князь Гавриил Константинович. В Мраморном дворце: из хроники нашей семьи. — СПб. : Логос. 1993. — 400 с.
7. Великая война в образах и картинах / ред. И. Лазаревский. — М. : Тов. Тип. А.И. Мамонтова, 1915. — Вып. 1. — 64 с.
8. Великая война в образах и картинах / ред. И. Лазаревский. — М. : Тов. Тип. А.И. Мамонтова, 1915. — Вып. 2. — 105.
9. Вестник Екатеринбургской железной дороги. — № 489/9-10. — 12 марта 1917 г. — С. 12.
10. Вестник Екатеринбургской железной дороги. — № 490. — Март 1917 г. — С. 16.
11. Высочайший Манифест от 20 июля 2014 г. // Весь Екатеринослав, 1915. — Екатеринослав : Изд-во Сатановского, 1915. — С. 65.
12. Вульф Д. Дом Романовых и Германия / Д. Вульф // Европейские монархии в прошлом и настоящем. — СПб : Алетейя, 2001. — С. 240–245.
13. Вырубова А. Воспоминания о российском дворе / А. Вырубова. — М. : Орбита, 1993. — 266 с.
14. Дьячков В. Л. Великая война и общественное сознание: превратности индоктринации и восприятия / В. Л. Дьячков, Л.Г. Протасов // Россия и первая мировая война. — СПб. : Дмитрий Булавин, 1992. — С. 58–66.
15. Дубенский Д. Н. Как произошёл переворот в России / Д. М. Дубенский // Отречение Николая II: воспоминания очевидцев, документы. — М. : Советский писатель, 1990. — С. 37–84.
16. Емец В. А. «Национальные интересы» во внешней политике России в преддверии Первой мировой войны / В. А. Емец // Первая мировая война: Пролог XX века. — М. : Наука, 1999. — С. 39–44.
17. Император Вильгельм Второй // Великая война в образах и картинах / ред. И. Лазаревский. — М. : Тов. Тип. А. И. Мамонтова, 1915. — Вып. 1. — С. 15–16.
18. Каррик В. В. Война и революция. Записки 1914–1917 гг. / В. В. Каррик // Голос минувшего. — Вып. 2. — С. 5–75..

19. Колоницкий Б. И. Политические функции англофобии в годы мировой войны / Колоницкий Б. И. // Россия и первая мировая война. — СПб. : Дмитрий Булавин, 1992. — С. 271–278.
20. Кудрина Ю. В. «Ужасно думать, что это только начало»: война глазами вдовствующей императрицы Марии Федоровны / Ю.В. Кудрина // Первая мировая война. Пролог XX века / отв. ред. В. Л. Мальков. — М. : Наука, 1999. — С. 446–452.
21. Купцова И. В. Когда пушки стреляют музы молчат? / И. В. Купцова // Клио. — 1997. — № 1. — С. 107–114.
22. Курлов П. Г. Гибель императорской России / П. Г. Курлов. — М. : Современник, 1991. — 255 с.
23. Лурье С. В. Метаморфозы традиционного сознания. Опыт разработки теоретических основ этнопсихологии и их применение к анализу исторического и этнографического материала / С.В. Лурье. — СПб. : Изд-во Котлякова, 1994. — 288 с.
24. Маковский С. Гибель Реймского собора / С. Маковский // Великая война в образах и картинах / ред. И. Лазаревский. — М. : Тов. Тип. А. И. Мамонтова, 1915. — Вып. 2. — С. 79–80.
25. Мосолов А. А. При дворе последнего императора: записки начальника Канцелярии министерства двора / А. А. Масолов. — СПб.: Наука, 1992. — 262 с.
26. Намазова А. С. Герои Бельгии — король Альберт и королева Елизавета / А. С. Намазова // Европейские монархии в прошлом и настоящем. — СПб. : Алетейя, 2001. — С. 175–186.
27. Несин В. Зимний дворец в царствование последнего императора Николая II / В. Несин. — СПб. : Летний сад, 1999. — 224 с.
28. Носков В. В. «Война, в которую мы верим»: начало первой мировой войны в восприятии духовной элиты России / В.В. Носков // Россия и первая мировая война. — СПб.: Дмитрий Булавин, 1992. — С.326–339.
29. Ольденбург С. С. Царствование императора Николая II / С. С. Ольденбург. — М. : Терра, 1992. — 640 с.
30. Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны / М. Палеолог. — М. : Междунар. отношения, 1991. — 240 с.
31. Поршнева О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны / О. С. Поршнева. — М. : РОССПЭН, 2004. — 368 с.
32. Пословицы и поговорки русского народа / собр. В. И. Даля. — М., 1984. — Т. 1. — С. 213.

33. Рерих Н. К. Лувен сожжен / Н. К. Рерих // Великая война в образах и картинах / ред. И. Лазаревский. — М. : Тов. Тип. А.И. Мамонтова, 1915. — Вып. 2. — С. 80–83.
34. Русский архив. — 1922. — № 2. — С. 31–32.
35. Сайн-Витгенштейн К.Н. Дневник 1914–1918 / К.Н. Сайн-Витгенштейн. — М.; Париж : Умка-Пресс, 1986. — 302 с.
36. Сазонов С. Д. Воспоминания / С.Д. Сазонов. — М. : Воспоминания, 1991. — 368.
37. Семенов-Тянь-Шанский А. П. Англия — естественный союзник России / А. П. Семенов-Тянь-Шанский // Великая война в образах и картинах / ред. И. Лазаревский. — М. : Тов. Тип. А.И. Мамонтова, 1915. — Вып. 5. — С. 244–252.
38. Смирнов Н.Н. Война и российская интеллигенция / Н.Н. Смирнов // Россия и первая мировая война. — СПб. : Дмитрий Булавин, 1992. — С. 257–270.
39. Станкевич В. Б. Воспоминания, 1914–1919 / В. Б. Станкевич. — Берлин : Типография И. П. Ладыжникова, 1920. — 356 с.
40. Суворин Б. Король великого народа / Б. Суворин // Великая война в образах и картинах / ред. И. Лазаревский. — М. : Тов. Тип. А.И. Мамонтова, 1915. — Вып. 1. — С. 38–40.
41. Суворин А. Дневник / А. Суворин. — М. : Новости, 1992. — 494 с.
42. Толстой А. Н. Предисловие / А.Н. Толстой // Великая война в образах и картинах / ред. И. Лазаревский. — М. : Тов. Тип. А.И. Мамонтова, 1915. — Вып. 1. — С. 4–7.
43. Труды комитета Её императорского Высочества Татьяны Николаевны с местными представителями 3–7 мая 1915 г. — Пг. : Гос. типография, 1915. — 342 с.
44. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. — М. : АСТ; АСТ Москва, 2009. — 256 с.
45. Шаргунов А. Последний русский император и перспективы восстановления православной монархии в России / А. Шаргунов // Европейские монархии в прошлом и настоящем. — СПб: Алетейя, 2001. — С. 205–215.
46. Шеманский А. Д. Великая война / А. Д. Шеманский // Великая война в образах и картинах / ред. И. Лазаревский. — М. : Тов. Тип. А.И. Мамонтова, 1915. — Вып. 1. — С. 9–20.

ОБРАЗ ЖІНКИ В ПРОПАГАНДІ ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У серпні 1914 року почалася Перша світова війна. Саме в цій війні було вперше відзначено систематичне застосування пропаганди як варіанту зброї.

Першою країною, яка активно почала займатися пропагандою, стала Великобританія. В кінці серпня 1914 р. британський кабінет вирішив створити Бюро військової пропаганди (з 1917 р. — Міністерство інформації) для ведення зовнішньополітичної пропаганди. Уже після війни Британське Міністерство інформації опублікувало наступний вислів: «Те, що держава повинна займатися саморекламою, до війни приходило в голову лише одиницям. Сама думка про те, що ця ідея повинна бути винесена на публічне обговорення, вселяло огиду. Будь-яка реклама, крім комерційної, вважалася справою вульгарним і марним. Тільки з початком війни виникла думка, що немає нічого поганого в тому, що держава пропагує свої устремління і що — особливо в період демократичної війни — почуття народних мас в зарубіжних країнах набувають життєво важливе значення» [29, арк.370].

Воюючі країни в своїй пропаганді вперше часто-густо стали активно використовувати жіночий образ.

В Німеччині ще напередодні війни зародилася ідея, яка безвідмовно спрацювала на емоціях натовпу на початку Першої світової війни. Це був образ Батьківщини як маленької гордої країни, оточеної з усіх боків ворогами, варварськими країнами, не здатними на діалог, які мріють стерти цей єдиний оплот цивілізації на землі (плакат 1).

Одним з перших розвивати цю ідею став генерал і військовий письменник Ф. фон Бернхард (1849–1930). У роботі 1912 р. «Німеччина і найближча війна» він сформував «історичного ворога» германців і озвучив перші заклики до захисту і оборони. Маленька горда Батьківщина у вигляді жінки перед обличчям оточивших її войовничих, жадібних і боягузливих сусідів провокував в громадянах Другого рейху механізм захисної реакції: напади першим, поки не напали на тебе [15]. (плакат 2).

Плакат 1
Англія у вигляді бульдога нападає на жінку — Німеччину.

На початку Першої світової війни Німеччина окупувала Бельгію і почала вторгнення до Франції. Майже відразу після вторгнення (серпень 1914 г.), поповзли чутки про звірства, знущання над жінками. Розповідали про звалтування вагітних жінок, відрізання грудей та інших жорстокостей (плакат 3, 4, 5).

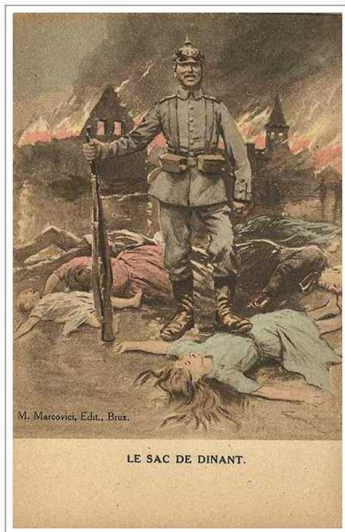

Історії про звалтування британський уряд використовував в пропаганді та агітації чоловіків на війну. Так, на одному з британських плакатів, які закликали добровольцями йти на війну, було написано: «Ви читали про те, що німці зробили в Бельгії? Ви думали про те, що буде, якщо захоплять нашу країну? Хіба ви не хочете допомогти і послати чоловіка в армію?» [10]. Тут адресатами агітації були жінки, а не чоловіки. Образ приниженої бельгійської жінки англійською пропагандою переносився на англійську жінку і «змушував» її, таким чином,

впливати на чоловіків Великобританії (плакат 6).

Німеччина також ефективно використала історію про вбивство жінок восени 1917 р. в пропаганді серед італійських військ під час битви під Капоретто.

У вересні 1917 року в Турині (Італія) спалахнули великі хвилювання. Під час їх придушення було вбито багато цивільних осіб, серед яких було чимало жінок. Німецька агентурна служба дістала прізвиська та адреси потерпілих. Всі ці подробиці вони надрукували в спеціальній прокламації, яку потім їх авіоплани розкидали над зайнятими IV Туринським корпусом італійськими позиціями під Капоретто. У прокламації вони, між іншим, писали: «...Дома вбивають ваших дружин і дітей. Ось їхні прізвиська (слідував детальний перелік осіб, які загинули під час придушення заворушень). Навіщо ж нам воювати на чужій землі, коли вас зраджують вдома...» [11].

*Плакат 3
Розправа німецьких солдатів
над жінками і дітьми*

*Плакат 4
Розправа німецьких солдатів над жінками*

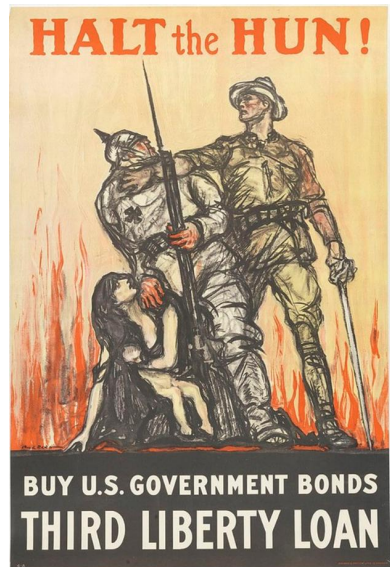
На солдатів IV Туринського корпусу ця прокламація справила колосальне враження: майже весь корпус здався в полон німцям, або розбігся.

Пропагандистська цінність чуток про жорстокості по відношенню до жінок полягала у відновленні під час війни дебатів про жінку. Кінець XIX — початок XX століть — це був період руху суфражисток, під час якого жінки домагалися рівних прав з чоловіками і доводили, що вони є не тільки сексуальним об'єктом і матерями, а такими ж людьми як і чоловіки. Тепер же, з початком Першої світової і з чутками з Бельгії та Франції, пропаганда Британії та Німеччини почала зображати жінок сексуально пасивними або безпорадними жертвами, яких повинні захищати чоловіки. Також, під час обговорення згвалтувань у Франції та Німеччині акцент робився на материнство та відтворенні нації.

Жінки, що залишилися без даху над головою через бомбардування, використовувалися британською пропагандою для того, щоб присоромити чоловіків, змусити їх піднятися і виконати свій обов'язок по захисту будинку і країни (плакат 7).

Уряди Франції, Британії, Німеччини та Австро-Угорщини пропагували всередині держави образ жінки, як домогосподарки, люблячої і вірної супутниці життя для чоловіків.

Моральна дружина і плодюча мати стали національним ідеалом (Плакат 8).

Плакат 5
«Зупини гуна».

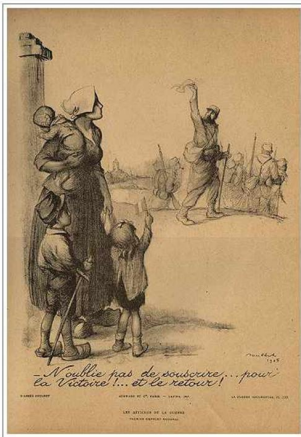
Плакат 6
Британські жінки, скажіть —
«Вперед!»

Будь-яка жінка, яка відступала від нього, була об'єктом осуду.

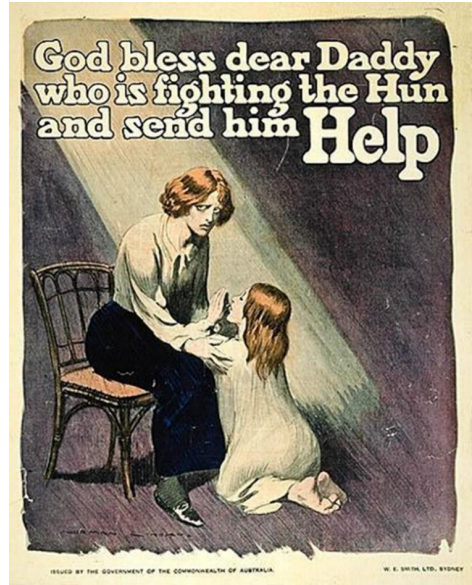
Офіційна версія необхідності контролю над жіночою сексуальністю в усіх воюючих країнах будувалася на турботі про запобігання венеричних захворювань і підтримці моральності. Заявлялося, що на військову міць країни впливає не тільки підготовка армії, але і бажання солдата захистити будинок і сім'ю.

Жінок, яких підозрювали в інтимних зв'язках з ворогами, хто зраджував чоловікам, або ті, хто просто мав життєрадісний або легковажний вигляд, суворо засуджували за те, що вони піддавали націю небезпеці, підривали впевненість і випробували моральність тих, хто боровся за них.

Дівчат, які фліртували з солдатами, називали страждаючими на «лихоманку хакі» (тип істерії, який супроводжується сильним збудженням, підйомом температури тіла та іншими клінічними проявами).

Плакат 8

Плакат 7

Дочка британського солдата молиться разом з матір'ю: «Боже, благослови нашого тата, який воює з гуннами, і пішли йому допомогу».

Газета «The Times» в жовтні 1914 писала, що «не потрібно великої уяви, щоб уявити те зло, яке може виникнути, якщо молода дівчина в стані душевного сум'яття, викликаного війною, виявиться безробітною... в обстановці раптового і всепоглинаючого інтересу до своєї персони з боку великої кількості військових, які перебувають навколо» [29, арк.343].

Дівчата, які страждають «лихоманкою хакі», не розглядалися як невинні жертви обставин. Навпаки, їх вважали розпусни-

цями, що демонстрували активну сексуальність, доставляли неприємності солдатам, які нібито з огидою ставилися до їх домагань. Громадська думка, завдяки пропаганді, вважала, що такі дівчата представляли моральну загрозу для самих себе.

Німецька пропаганда в цьому «допомагала» Англії та Франції. Німці завели свої атаки проти національного єднання Франції надзвичайно далеко. Вони намагалися збудити дружин, які залишилися вдома, звертаючи увагу на ті жахливі розміри, які приймала на фронті проституція. В липні 1915 р. німці поширювали у Франції анонімні брошури на цю тему.

Номер «Gazette» від 5 листопада 1916 р. розповідав про французьких дружин, що залишилися вдома, для яких виявилось непосильним збереження подружньої вірності. А французький уряд звинувачувався в привозі чорних жителів Марокко, для того, щоб «...Ці брудні марокканці робили направо і наліво дітей, схожих на аннамітов»...[7, арк.148]. В якості пропагандистського плакату було використано французький рисунок, на якому французька жінка цілує у щічку солдата колоніальних військ, які допомогали у війні проти Німеччини та Австро-Угорщини (Плакат 9). Також у Німеччині пропагандували, що американські дівчата з дитинства розпущені. Карл Геннінг видав памфлет про Америку під назвою «Правда про Америку», Лейпциг, 1915, № 54. К.Геннінг перебрав звіти деяких муніципальних комітетів з нагляду за нравами,

в пошуках пікантних історій про вчинені дітьми проступки проти моральності, і відтворив їх в якості типових зразків американських нравов. Перлом такої колекції був лист, — який нібито був у нього, — написане восьмирічною дівчинкою хлопчикові того ж віку: «Дорогий Артур. Я прийду сьогодні ввечері, добре? Чи ти мене любиш? Я дуже люблю тебе. Сьогодні ввечері ми підемо на спектакль, пробудемо там до дванадцяти, потім довго будемо танцювати в театрі, потім повернемося додому, і ти можеш спати зі мною до ранку, а в наступ-

Плакат 9

ну неділю ми поїдемо верхи. Люблю тебе. М.» [7, арк.90].

У Британії, Франції, Німеччині, Австро-Угорщині різко зменшилася кількість шлюбів і народжуваність. У відповідь уряди оголосили дітонародження національним боргом. Франція, наприклад, дотримувалася політики заохочення народжуваності, орієнтоване на визнання позашлюбних «дітей війни», а також на підтримку матерів і вагітних жінок.

У Британії дружинам військових і матерям-одиначкам призначалися грошові допомоги. Але, офіційна пропаганда продовжувала звинувачувати жінок у пияцтві, танцях, заграванні з солдатами, нехтуванні своїми дітьми. Це був потужний аргумент за часів, коли державна і релігійна пропаганда представляла мати як «оплот лінії оборони» [29, арк.345]

Моральність у військах і мотивація військових ґрунтувалася на заохоченні інстинкту чоловіка — захисника своєї сім'ї.

У Німеччині, де політики ще до війни висловлювали побоювання з приводу зниження народжуваності, кількість шлюбів скоротилася майже в два рази: з понад півмільйона в 1913 р. до 278 000 в 1915 р. Народжуваність також різко знизилася: з 110 пологів на тисячу жінок дитородного віку в 1913 р. до критичного мінімуму — 53 новонароджених в 1917 р. У відповідь уряд оголосив дітонародження національним боргом.

З приводу жінок, народжували позашлюбних «дітей війни», в Німеччині тон офіційної пропаганди був особливо різкий, що пов'язано з неймовірно складними умовами на фронті і в тилу. «Ось вони, військові дружини, які забули про любов, відданість, дисципліну і мораль. Вони кидаються до чужих чоловіків, тоді як їхні власні чоловіки голодують і закінчуються кров'ю на фронті», — говорить листівка прусського військового відомства.

Плакат 10

Моральна дружина і плодюча мати стали національним ідеалом (Плакат 10). Будь-яка жінка, яка відступила від нього, була об'єктом осуду.

В Німеччині, жінки, що мали інтимні стосунки з представниками ворожих сил, піддавалися покаранню і публічного осуду. У ЗМІ їх називали безчесними жінками, які не мали національної гордості.

На початку війни в Британії розгорнулася кампанія, учасниці якої, намагаючись присоромити чоловіків — «захисників родини», що залишалися в тилу, приколювали на лацкани їхніх громадянських піджаків білі пір'їнки, як знак боягузтва [29, Арк.354] (Плакат 11).

Також урядами Британії та Франції активно пропагувалася робота жінок в якості медсестер. Медсестринська служба пропагувалася, як духовна, самовіддана, абсолютно лояльна владі, тобто ідеально підходила жінці. Сміливість і героїзм, які були потрібні від медсестри на війні, розглядалися, як природний прояв материнських почуттів. Військова медсестра стала символом патріотки, яка бажала служити своїй країні (Плакат 12).

Як пропагандистський образ було використано кару німцями англійської медсестри Едіт Кевелл.

Едіт Кевелл відома тим, що допомогла близько 200 солдатам союзників втекти з окупованої німцями Бельгії. За що була заарештована і засуджена до розстрілу.

Про страшний вирок стало відомо за кордоном. Британія різко засудила такий вирок жінці, яка рятувала життя, в тому числі і німецьких солдатів. На захист Е.Кевелл виступили державні діячі та громадськість багатьох нейтральних країн. Вони закликали німецьку владу проявити гуманність і поблажливість по відношенню до жінки. Поки ще нейтральні США мали дипломатичну місію в Брюсселі. Ї

Плакат 11.
«Папа, а що ти робив під час
Великої війни?»

перший секретар Х'ю Гібсон дав зрозуміти німецькому уряду, що страта медичної сестри сильно зашкодить репутації Німеччини в усьому світі, що «після цього на Німеччину будуть дивитися з жахом і відразою. Адже Е.Кевелл — всього лише медичний працівник, в німецьких солдат вона не стріляла». Німці відповіли: зате тепер у них будуть стріляти ті 200 чоловік, яких вона переправила за кордон. А за законами воєнного часу допомога армії ворога карається тільки смертю.

Папа Римський, який традиційно уникав втручання в мирські справи, особливо під час війн, направив до Берліна телеграму кардиналу Гартманн з вимогою висловити Кайзеру протест проти вбивства жінки. Але все було марно.

Виконати вирок наказав військовий губернатор Брюсселя, генерал фон Зауберцвайг. Увечері напередодні страти сповідувати Е.Кевелл прийшов армійський капелан. Вона була абсолютно спокійна і відповіла священику: «Бути просто патріотом недостатньо. Необхідно ні до кого не відчувати ні ненависті, ні жорстокості».

Саме ця проста фраза в майбутньому стала крилатою і вибита на постаменті лондонського пам'ятника Е.Кевелл.

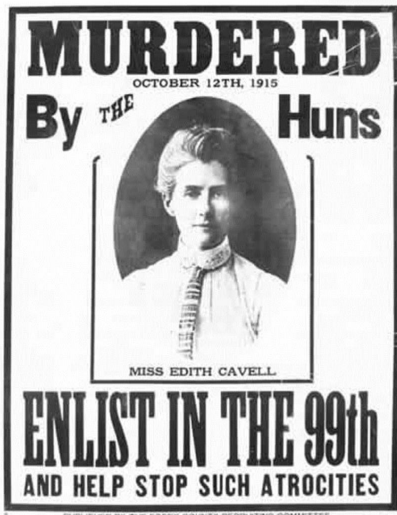
12 жовтня 1915 року Е.Кевелл розстріляли. Про розстріл відразу ж стало відомо у всьому світі. «Варварство, звірство, повна втрата людської подобі» — такими були оцінки цього злочину в пресі різних країн.

Розстрілявши Е.Кевелл, німці, самі того не бажаючи, зробили її культовою фігурою — символом мужності, героїзму, самовідданості. Якщо при житті про неї мало хто знав, то після смерті Е.Кевелл знайшла славу патріота і мучениці. Багато художників зобразили її на листівках, які розійшлися по всьому світу. (Плакат 13).

У той же час Німеччина стратою цієї жінки ґрунтовно зіпсувала свою репутацію і ускладнила власне становище на фронтах війни. Обурення, викликане стратою Е.Кевелл, виразилося ще й в збільшенні кількості добровольців, що бажали помститися за її смерть. Потік

Плакат 12
«Червоний Хрест» служить
людству. Приєднуйся зараз.

*Плакат 13
Англійська плакат, присвячений
розстріляної німцями медсестри Едіт
Кевелл. Підпис «Убита гунами».*

американській пресі напередодні вступу США в Першу світову війну на боці Антанти.

«Едіт Кевелл довелося випробувати щось страшніше бою», — сказав в одній зі своїх промов прем'єр-міністр Великобританії Г.Асквіт. «Навіть для самих відважних людей вона стала прикладом сили духу. У всій Британії, в домініонах - тисячі таких жінок. Для нас подібні вчинки є зразком тих людських якостей, завдяки яким нам вдалося створити і утримати імперію. Давайте будемо гідними їх» [9].

Майже в цей же час французькі військові втратили при приблизно таких же обставинах двох німецьких сестер мілосердя. Але, в німецькій пресі цей випадок не висвітлювався. Ніякого обурення не піднялося.

Взагалі, використання образу страждаючої жінки, який так активно використовували в Англії та Франції, німецька пропаганда майже не сприймала. Так, наприклад, у серпні 1914 р. в Берліні для преси була випущена директива: «...Не бажані повідомлення про самогубство молодих дівчат в розпачі за полеглими на фронті женихами. Вплив цього на країну і безпека заразливості прикладу таких необдуманих вчинків повинні утримувати нас від розголошення ...» [6, арк.102].

добровольців в англійську армію різко збільшився. Обговорювалася навіть думка організувати з них особливий «полк Едіт Кевелл» [10].

І без того жахливий для німецьких військових інцидент набував все нових жахливих подробиць. Зокрема, на листівках і плакатах зображувався вигаданий сюжет, згідно з яким Е.Кевелл перед розстрілом втратила свідомість при спробі надіти їй на очі пов'язку, і німецький офіцер застрелив її, що лежала без свідомості, з пістолета. Поряд з такими військовими злочинами німців, як вторгнення в нейтральну Бельгію і потоплення «Лузітанія», розстріл Едіт Кевелл широко висвітлювався в аме-

Для того, щоб США підтримала в війні Німеччину, німецький посол Бернсторф пропонував використувати образ німецької жінки, яка страждає від голоду через британську блокаду торгових шляхів Німеччини. За його пропозицією з Берліну пересилають матеріал на задану тему. Але, вже невдовзі, Бернсторф скаржиться на погану пропаганду:

«Німецькій «Службі друку» ніколи не вдавалося застосуватися до американських вимог. Те ж може бути сказано і про більшу частину німецького матеріалу для пропаганди, який з третього місяця війни в значних кількостях посилався в Америку, частиною німецькою, частиною англійською (не завжди бездоганною мовою). Цей матеріал, — так само, як і телеграми преси, — показував повне нерозуміння американської національної психології. Я ніколи не перестану повторювати, що характер американця зовсім не такий сухий і розважливий, як це зазвичай представляють німецькі зображення ділового американця. Визначною характеристикою середнього американця є скоріше велика, хоча і поверхнева, сентиментальність. Якщо наділити будь-які повідомлення в сентиментальну форму, то можна гарантувати, що вони розійдуться по всій країні. Наші вороги тонко скористалися цією обставиною при вторгненні німців в «бідну маленьку Бельгію», при розстрілі «героїні-сестри» Едіти Кавельє і в інших випадках. З іншого боку особи, які керували берлінської пропагандою, не вміли користуватися такого роду вчинками ворога, як вторгнення в Грецію, бомбардування священної процесії в Карлсруе (26 червня 1916 французькі та англійські авіатори скинули над Карлсруе бомби, якими було вбито і поранено 26 жінок і 124 дітей, або що 22 вересня 1915 року одним нальотом на той же місто союзні бомбисти зібрали дано в 103 жертви) і т.п. Було обставина, яке могло надати величезний вплив на Америку, якщо б його поширенням керували б мало-мальськи вправні люди, це — страждання наших дітей і жінок, як результат британської голодної блокади. Але про це вони навіть не намагалися сповістити світ» [7, арк.46].

І ще від Бернсторфу по цьому питанню: «З часу катастрофи з «Лузітанія» я прийняв за правило, що у міру можливості я проводжу в життя, а саме - надавати справу пропаганди нашим американським друзям, які мали можливості дізнаватися всякі новини раніше нас і розуміють психологію американців у всякому випадку краще, ніж німецькі імператорські агенти. Адже слова «німецький пропагандист»

стали в Америці лайливими... Був утворений «Цивільний комітет для навантаження предметів харчування», діяльність якого поширювала-ся по всій країні і була явно співчутливо Німеччини. Спеціальна комісія, на чолі з доктором фон Махом на чолі, провела місячну пропаганду по всій країні, з метою отримати кошти, необхідні для постачання молоком німецьких дітей та жінок (Плакат 14). Виник навіть сміливий план побудови підводного човна, щоб провезти молоко через англійську блокаду. Велика частина американської преси люто нападала на такого роду пропаганду, але остання безбоязно продовжувала свою справу, збирала гроші, подавала протести Державному департаменту проти ставлення Антанти і т.п.

Доктору фон Маху вдалося звернути на цю справу увагу президента, який гаряче їм зацікавився і обіцяв подбати про те, щоб молоко благополучно пройшло через англійську блокаду і дійшло неушкодженим до Німеччини. Внаслідок цього Державний департамент дав інструкцію американському посольству в Берліні випустити відповідне звернення.

Тим часом, відомий американський журналіст Мк.Клур повернувся з поїздки по Німеччині, яка мала на меті ознайомитися з її положенням. Протягом цієї поїздки німецькі державні установи надавали йому сприяння в усіх відношеннях. Він дав дуже схвальний відгук про кількість наявного в Німеччині молока, так само як і взагалі про дитяче харчування. Почалася неприємна полеміка. Мк.Клур не поступався. На жаль, Державний департамент опублікував такий же сприятливий звіт американського посольства в Берліні, який, будучи опублікованою зі схвалення Німецького міністерства закордонних справ, остаточно знищив доктора фон Маха. Цей інцидент викликав у Америці надзвичайно важке враження і привів до ряду жорстоких нападів на

Плакат 14

Німецький плакат, на якому зображені голодаюча жінка та її діти.

доктора Фон Маха, так само як і на весь рух, виявивши його таким чином в дуже неприємному світлі.

Сприятливий звіт з питання про молоко було складено доктором Е.А. Тейлором, а фактично інспірований німецькими властями» [7, арк.47].

Воюючі країни активно намагалися зв'язати жіночність з патріотизмом, що мало виражатися в служінні нації. Але, для багатьох жінок природною реакцією на війну був опір їй. В Європі все більше жінок ставали пацифістками. Пацифізм став інтернаціональним явищем. Пацифістки пов'язували жіночність з миром, а мужність — з війною. Уряди Франції, Британії використовували пропаганду, щоб очорнити пацифісток, звинуватити їх у антивоєнній пропаганді і в провалах на фронтах війни. Державна пропаганда негативно зображувала жіночий пацифізм.

Серед жінок були такі, які виступали проти такої військової пропаганди і проводила свою контрпропаганду. Поширювали листівки з вимогою жіночої рівноправності. Яскравий представник — французька Елен Бріон. Е.Бріон — вчителька, соціалістка, феміністка. Вона вела пацифістську пропаганду, поширювала листівки, заборонені публікації. У Франції ще 5 серпня 1914 був виданий Закон, на підставі якого заборонялися публікації, які могли б давати інформацію ворогові, або мали б поганий вплив на розум людей. 7 листопада 1917, на підставі цього Закону, Е.Бріон була арештована і поміщена у в'язницю для жінок Сен-Лазар. З 25 по 31 березня 1918 роки її справа розглядалася на військовій раді. Її звинуватили в поразенстві і в тому, що вона німецька шпигунка. Оскільки доказати цього не змогли, її оголосили божевільною і запропонували провести психіатричну експертизу. В результаті її засудили до трьох років умовного тюремного ув'язнення і заборонили займатися пропагандою [15].

В цілому, війна сприяла широкому залученню жінок в публічну сферу. Жінок залучали до суспільного виробництва і на адміністративні посади замість чоловіків, які пішли на фронт. Але, до кінця війни в робочому середовищі все голосніше ставали протести проти жіночої праці. У відповідь на цю вимогу і для того, щоб краще контролювати і регулювати жіноче страйковий рух в 1917 р, уряд створює школу «керівниць соціального забезпечення», метою якої було стежити за моральністю працюючих жінок, пропагувати серед них ідеї про повернення до домашнього вогнища.

Ще на початку Першої світової війни англійський уряд для пропаганди використовувало відомих жінок-суфражисток. Найбільш відомі, це — Еммелін Панкхерст і її донька Кристабель Панкхерст, — британські громадські та політичні діячки, борці за права жінок. З початком Першої світової війни Еммелін і Кристабель була випущена англійським урядом з в'язниці.

У першій же промові після повернення до Британії, Кристабель закликала всіх присутніх жінок наслідувати приклад своїх французьких сестер, які — поки чоловіки билися на фронті - змогли утримувати країну в належному стані, збирали урожай, забезпечували промислове виробництво.

Еммелін Панкхерст 24 вересня 1914 року виступила на підтримку рекрутської кампанії лорда Кітченера. Після цього вона активно бере участь в заходах на підтримку мобілізації. Уряд, враховуючи популярність і ораторський таланти Еммелін, запрошував її виступати на мобілізаційних мітингах [26]. Вона зверталася до чоловіків Великобританії із закликом підтримати честь британської нації і дати можливість ними пишатися. Вона просила їх йти на битву так само, як йшли битися лицарі в старі добрі часи, коли вони схилили коліна перед вівтарем і клялися тримати меч оголеним на славу честі свого народу. Повернувшись додому з перемогою, вони зможуть подивитися в обличчя британським жінкам і сказати: «У вас немає причин соромитися нас» [28, арк.405]. Фактично, Е.Панкхерст стала неофіційним учасником військової пропаганди уряду.

В рамках мобілізаційної кампанії і пропаганди Еммелін Панкхерст в 1914–1915 рр. зробила кілька лекційних турне в США, для того щоб забезпечити підтримку воюючої Англії з боку американців. У цих лекціях вона пропагувала ідеї, що німецька нація — є чоловічою і аморальною, а також те, що жінки під час війни, які виступали за мир — є жертвами німецької пропаганди [26].

Ллойд Джордж, який очолював Міністерство військового постачання в Англії навесні 1915 року, запросив на напівофіційній основі Е.Панкхерст, а також її соратниць, працювати на пропагандистських заходах уряду. Вони погодилися, і фактично, стали обличчям жіночої пропаганди під час мобілізаційних кампаній військового уряду, виступаючи на мітингах.

Англійському урядові також потрібна трудова мобілізація жінок. Але, профспілки Англії були не готові поступатися чоловічими робо-

чіми місцями жінкам. Тоді Ллойд Джордж розробив план проведення пропагандистської патріотичної акції з боку жінок для демонстрації їх трудового ентузіазму та бажання допомогти Батьківщині. Було запропоновано провести грандіозну демонстрацію жінок. Е.Панкхерст погодилася з цією ідеєю. Організатором процесії була призначена Грейс Роу. З фонду Міністерства пропаганди на її проведення було виділено 3500 фунтів.

У демонстрації брали участь жінки всіх соціальних верств, партійні і безпартійні. Для оформлення були обрані кольори нації — червоний, білий і синій. Ці кольори домінували в оформленні прапорів і транспарантів з гаслами. Всього близько тридцяти тисяч жінок в супроводі 700 прапороносців пройшли за Е.Панкхерст від набережної Темзи до Уайтхоллу під звуки жіночих оркестрів, що грали національний гімн. Наприкінці процесії жінок зустрів Ллойд Джордж. Ця ініціатива сприяла масовому залученню жінок в промисловість (Плакат 15, 16).

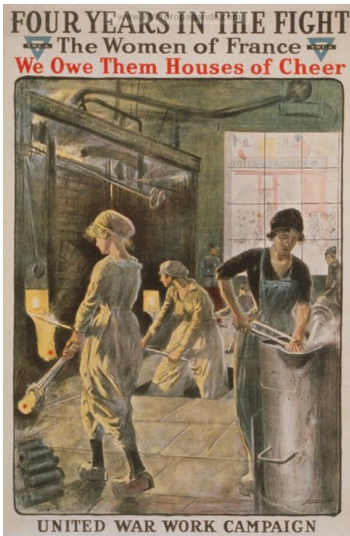
Коли Ллойд Джордж став прем'єр-міністром, він став використовувати Е.Панкхерст як пропагандистку і за кордоном. Так, восени 1916 р вона супроводжувала міністра закордонних справ Сербії в США, допомагаючи йому в зборі коштів на користь сербських біженців. У березні 1917 р вона з представниками Англійського уряду відвідала Росію для того, щоб переконати Тимчасовий уряд не виходити з війни [26].

Німецька державна пропаганда цінувала жіночу працю. Однак ставлення до неї чоловіків і профспілок було куди менш сприятливим, особливо в галузях виробництва, які традиційно вимагали високої кваліфікації. Так, як і в Англії, в Німеччині чоловіки боялися, що жінки замінять їх в праці.

У Німеччині робочі чинили опір появі на виробництві жінок і відмовлялися їх навчати. «Чоловіки в якості наставників часто вже не докладають жодних зусиль, щоб навчити жінку працювати. Вони бояться конкуренції з боку жінок

Плакат 15
Напис: «А ти тут?»

Плакат 16

Напис: «Чотири роки в бою»

в мирний час», — повідомляло військове Міністерство Нюрнберга, характеризує ситуацію в машинобудуванні.

Медсестри Німеччини також прагнули внести свій вклад в справу патріотизму, при цьому не приховуючи бажання втекти від нудного і жорстко регламентованої життя і випробувати пригоди. Вони хотіли виконати свій обов'язок і одночасно сподівалися на випробування. «Моє серце тремтіло... Для всіх нас це була справа честі, — згадує одна з них. — Наші обличчя світилися, всі дрібні тривоги відступили» [1].

Однак можливість перебувати у військах затьмарювалася тим, що жіноча служба розглядалася як продовження їх домашньої роботи і соціальної допомоги,

тому вважалася прийнятною, так як була пов'язана з традицією філантропічної діяльності середнього стану, хоча і виявилася в інших обставинах.

Якщо в довоєнні роки жінки несли в будинку робочих свою сімейну ідеологію, то під час війни медсестри нагадували про атмосферу будинку на фронті.

Використовувалася в пропаганді і жіноча мода тих часів (Плакат 17). У Німеччині всі кравці і кравчині оголосили війну «аморальним» модам декадентського Парижа і віроломного Лондона. Незрівнянний стан німецьких дівчат повинен був надалі здаватися смішним в потворних і легковажних вигадках Парижа. Німецька мода повинна була стати вільною і не залежати від минулих примх паризьких дам півсвіту [7, арк.76].

Плакат 17

У 1914 році, в рік початку Першої світової війни, в Парижі вийшов комікс під назвою «Мода в Німеччині: Ліга проти поганого англо-французького смаку». «Сильні» німкені були зображені в ній вульгарно одягненими, що друкують крок, як солдати на марші, а їх обвішані медалями чоловіки — всі як один з підібраними губами і з моноклеєм. Це була насмішка над німцями, над їх статурою і відсутністю смаку і в той же час заява про перевагу французів у всьому, що стосується моди. На думку авторів коміксу, почуття стилю внутрішньо притаманне французам і тільки їм. Кремезні німкені просто роблять себе посміховиськом, марно намагаючись копіювати вроджену витонченість струнких французенок. Цим пухким «Гретхен» ніколи не бути по-справжньому елегантними.

У 1915 році, немов у помсту, вийшов у пресі двотомник німця Норберта Штерна, присвячений дослідженням моди і культури. Обицяючи «філософську об'єктивність», доктор Штерн проте дорікав паризьких модельєрів за «нахабні» і «розпусні» фасони, знехтувані, заявляв він, навіть самими французенками. У розділі *Los von Paris!* («Геть з Парижа!») він стверджує, що «безсоромність» французьких нарядів розбестило високоморальних і добропорядних німкеней, а шари французької косметики загубили їх красу. Якщо німецькі жінки не позбудуться всього, що бере початок у Франції, цієї «країні кокеток», то виродження неминуче [12].

У 1916–1917 роки націоналістична пропаганда подібного роду проникла і в дискусії в молодіжних організаціях про те, як слід одягатися. Жіночий підрозділ молодіжного руху *Wandervogel* заявило, що їх одяг повинен бути «німецький», «здоровий», «приємний на вигляд» і «практичний» — на відміну від французької моди, «мінливої, як флюгер» і яка завжди перебуває в гонитві за новим.

Головну роль в цих дебатах грав, безумовно, націоналізм, сплеск якого припав на початок Першої світової війни. В одному тексті 1915 року заявлялося, що з боку німецьких жінок було б віроломством носити спіднички французьких фасонів і високі підбори, в той час як їх брати і батьки на західному фронті оплачують цю зраду своєї кров'ю. У тому ж році був опублікований каталог одягу, яку німкеням личило носити у воєнний час на роботі — на фабриках і заводах — і вдома — *Sander & Wirminghaus-Koln 1915* [12].

Плакат 18
Франція

підняти бойовий дух солдата, зміцнити його віру в перемогу.

На початку війни в офіційній пропаганді Росії серед жіночих образів домінували Росія-царівна, Росія-Богатирка. Тобто, пропагандисти використовували жіночі образи з фольклорними, церковними мотивами (Плакат 22, 23). Але, виявилось, що серед населення ці пропагандистські плакати не працювали так, як пла-

Плакат 20
Італія

Приєдналася до використання моди в якості пропаганди і Італія. В Італії були випущені плакати з образами жінок воюючих держав Антанти в модних капелюшках (плакат 18, 19, 20, 21).

У Росії в роки Першої світової війни жіночі образи в пропаганді використовувався менш активно. В основному, це була пропагандистська сатира з метою дискредитації ворога. Глави ворожих держав представлялися в образі занепакої жінки або просто в жіночій сукні. За задумом пропагандистів, це повинно було

Плакат 19
Англія

було підняти бойовий дух солдата, зміцнити його віру в перемогу. І пропагандисти шукали новий образ, в якому можна було побачити знак сучасної епохи.

Цей образ з'явився сам собою, коли Марія Федорівна (мати Миколи II) організувала Червоний хрест, і в нього вступили Олександра Федорівна з дочками. Ця подія відразу ж знайшла своє відображення в плакаті, на якому Цариця-Москва, знявши з себе царські шати і прикраси, залишившись в формі медичної сестри, жертвує на користь поранених воїнів (Плакат 24).

Плакат 21
Росія

Після появи цього плакату сестра милосердя стає постійним героєм візуальної пропаганди.

У серпні 1914 р штабам армії було наказано «збирати для опублікування матеріали опису подвигів окремих осіб з покладанням цієї справи на військово-цензурні відділення штабів армій». Потім начальники штабів армій повинні були створювати спеціальну військову пресу «з метою ознайомлення військових чинів армії з подіями на великому театрі військових дій, яка б прийняла на себе завдання будити почуття бадьорості, віри в себе, любов до батьківщини, необхідність вести бо-

ротьбу з наполегливістю і нескінченним завзятістю за прикладом наших дідів» [22]. Це ж стосувалося і жінок.

І в російській періодичній пресі почали з'являтися замітки про героїчні вчинки жінок. До уваги громадськості, насамперед, пропонувалися реальні дії досить популярних публічних фігур. Так, наприклад, в середині серпня 1914 в російських газетах з'явилася замітка про Олександрю Кудашову. А.Кудашова — вдова оренбурзького військового старшини, прославилася в Росії в ті часи тим, що протягом трьох років подорожувала по всій території країни, починаючи з Сибіру. Була відома в широких колах, зустрічалася з Миколою II. У газетах в серпні 1914 року йшла замітка про те, що «...На наші передові позиції, з дозволу військового начальства, прибула відома жінка-спортсмен... на своєму улюбленому коні...» [18].

Сама А.Кудашова заявляла: «Хочу показати російському народу і іноземцям витривалість російської жінки-

Плакат 22.

Плакат «Згода» — з'єднання античного і давньоруського. Росія, Британія і Франція представлені у вигляді дев — Віри, Надії і Любові. Росія (в центрі) — уособлює оплот духовності, Франція — чуттєвість, а Британія спирається на якор надії.

козачки, здатність і готовність її у важку годину стати на захист батьківщини в ряди разом з козаками» [19].

З'являлися в пресі і інші героїчні жінки: княгиня К.Шаховская, жінка-авіатор К.Самсонова, співачка Н.Плевецкая.

Так, К.Шаховская — одна з перших жінок-льотчиків, намагалася потрапити на фронт в якості військового льотчика. Командування відмовило їй. Тоді вирушила на фронт сестрою милосердя.

К.Самсонова, яка теж намагалася стати військовим льотчиком, і теж отримала відмову, спочатку вирушила на фронт сестрою милосердя, а потім стала військовим шофером в мотоциклетній роті.

Співачка Н.Плевецкая виїжджала з концертами на фронт. Пізніше стала доглядальницею у військовому госпіталі.

Також в газетах друкувались сотні нарисів про простих російських жінок, які хотіли йти воювати на фронт. Російською пропагандою формувався в суспільстві образ кавалерист-дівичі.

Але, більш популярним, все ж, залишався образ сестри милосердя, яка несла спливаючим кров'ю бійцям «милосердя, ласку, любов». І більшість публікацій пропагувало позитивний, найчастіше, героїчний образ. У журналі «Огонек» сестер милосердя назвали: «білосніжними ліліями, розкиданими на багряній стрічці війни». [23]

Також, через жіночий образ російська пропаганда показувала діяльну участь імператорської сім'ї в війні. Преса активно публікувала матеріали про патріотичну діяльність цариці Олександри Федорівни, яка з початку війни стала організовувати склади для надання допомоги фронту і лазарети. А потім, разом зі старшими доньками Ольгою і Тетяною пройшла спеціальний курс роботи сестрою милосердя.

Як пропагандистський образ в російських газетах використовували і сестру Миколи II — велику княгиню Ольгу Олександрівну, яка вирушила в діючу армію з госпіталем громади Святої Євгенії [13, арк.238].

Плакат 23.

Росія в образі жінки-богатиря з російських казок.

У 1915–1916 рр. у російській пресі пропаганда героїчних образів жінки у війні практично перестала з'являтися.

Після Лютневої революції у багатьох періодичних виданнях почали пропагувати образ жінки-воїна. Це було пов'язано з революційним підйомом, виступом жінок за свої права. Так, від імені жіночих організацій, в Тимчасовий уряд було надано проект, який передбачав введення для жінок від 18 до 45 років військової повинності нарівні з чоловіками. На сторінках преси все більше і більше стало з'являтися пропагандистських матеріалів про створення особливих військових формувань з жінок. Таким чином Тимчасовий уряд, намагаючись зупинити розкладання в армії і прагнучи мотивувати солдатів для продовження військових дій, створювало образ воюючих жінок.

В кінці травня 1917 р. у Петрограді була сформована «1-я жіноча військова команда смерті» Марії Бочкарьової, яка 22 червня вирушила на фронт. Почин М.Бочкарьової було підхоплено. Жіночий військовий рух розгорнувся по всій країні: в Москві, Києві, Мінську, Полтаві, Харкові та інших містах почали створюватися жіночі батальйони.

Росія, єдина країна серед усіх, які брали участь у Першій світовій війні, в якій пропагандою створювався образ жінки-воїна. І жінки, реально, ставали солдатами і воювали нарівні з чоловіками.

Плакат 24.

Але, військове командування Тимчасового уряду Росії не мало на меті використовувати жінок у вигляді ударної бойової сили. Створення жіночих батальйонів мало присоромити «революційного солдата», зміцнити його бойовий дух і почуття патріотизму і не більше. На сторінках газети «Армія і флот Вільної Росії» (колишній «Російський інвалід») з цього приводу писалося: «...Жінки принесуть велику користь. Як тільки з війни прийде перша звістка про поранених і вбитих дівчат, або захоплених в полон нелюдськими тевтонами, то всі чоловічі серця здригнуться, і ніхто не відмовиться йти в бій, ніхто не відмовиться стояти за жінок, слабких створінь». [5] Але, цей образ

жінки-воїна в результаті був невдалий. Чоловіками-солдатами не сприймали жінки в такому образі. Та й часу для більшої пропаганди такого жіночого образу у Тимчасового уряду було замало.

Інколи використовувався жіночий образ в пропаганді і стосовно деяких країн. Так, наприклад, щодо Румунії. Серед румунської політичної еліти не було однозначної думки з питання про вступ у війну. Незважаючи на те, що Румунія підписала союзний договір з Потрійним союзом, було зовсім не очевидно, що вона підтримує Німеччину в цій війні: з країнами німецького блоку у неї було не менше протиріччя, ніж з Росією.

Після початку війни германофіли і антантофіли в Румунії аж до Брусилівського прориву вели дискусії про те, чію сторону прийняти. Уряд же в цей час дотримувалося політики лавірування, даючи надію державам Антанти, не пориваючи остаточно з Німеччиною.

В Німеччині Румунію цього періоду зображалася у вигляді жінки легкої поведінки, яка фліртує одночасно з Миколою II і Францем-Йосипом [20].

Австро-Угорщина, використовувала жіночі образи в пропаганді стосовно Турції, яка перейшла на бік Потрійного союзу. Австро-Угорщина під час Першої світової війни намагалася створити в своїй державі образ Туреччині — друга. Одним з головних завдань було донести до власного народу позитивний образ несподіваного нового союзника, не обмежуючись тільки його військової роллю. Для цього використовувалися традиційно естетично і емоційно привабливі образи жінок [20].

В цілому, можна зробити висновок, що, саме поняття пропаганди, як систематичної ідеологічної зброї проти ворога, було використано в роки Першої світової війни. Ідея з жіночими образами у військовій пропаганді також вперше з'являється саме в цей же час. Різні країни використовували образи жінок в пропаганді для виконання певних завдань як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. Найбільш активно жіночий образ в пропаганді використовувався в Британії. Менш активно і не зовсім вдало (особливо, у випадку з жіночими батальйонами) жіночий образ використовувався в Росії.

Пропагандисти і публіцисти всіх країн використовували і досвід військової пропаганди Антанти і країн Четверного союзу, в тому числі і жіночого образу, і під час Другої світової війни.

Джерела і література

1. Абрамс Л. Формирование европейской женщины новой эпохи. 1789–1918. М., 2011. 406 с.
2. Аксенов В. Женские художественные образы, сексуальное раскрепощение и революционное насилие // Историк и художник. 2005. № 4. С. 119–149.
3. Аксенов В. Война и власть в массовом сознании крестьян в 1914–1917 годах: архетипы, слухи, интерпретации // Российская история. 2012. № 4. С. 137–145.
4. Алферова И. Женщины-героини в социально-политическом контексте Первой мировой войны (на страницах печати) // Грамота, 2016. № 1 (63) С.16–23
5. Армия и флот Свободной России. 1917. 9 августа.
6. Блументаль Ф. Буржуазная политработа в мировую войну. 1914–1918 гг. Обработка общественного мнения. — Государственное издательство. Отдел военной литературы. М.-Л. 1928. 168 стр.
7. Гарольд Ласвель. Техника пропаганды в мировой войне. М.-Л. 1929. 200 с.
8. Дементьев И. О. Современная историография о гендерных аспектах истории Первой мировой войны // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Серия «Гуманитарные и общественные науки». 2014. № 12. С. 84–93.
9. Забелина Н. Первая мировая война: Британские героини Сербии. // Женщина в российском обществе. 2010. № 1. С. 91–98.
10. Залеток Н.В. Британские женщины в годы Первой мировой войны / Н. Залеток // Genesis: исторические исследования. 2015. № 2. С.50–65.
11. Звонарев К. Германская агентурная разведка до и во время войны. 1914–1918 гг. К.: Княгиня Ольга, 2005. 324 с.
12. Ирен Гюнтер. Нацистский «шик»? Политика Германии и женская мода в 1915–1945 гг. // Теория моды. Одежда. Тело. Культура. 2009. Выпуск 11. С.11–46.
13. Колоницкий Б. Трагическая эротика. Образы императорской семьи в годы Первой мировой войны. М., 2010. 658 с.
14. Колоницкий Б. Образ сестры милосердия в российской культуре эпохи Первой мировой войны // Большая война России. Социальный порядок, публичная коммуникация и насилие на рубеже цар-

- ской и советской эпох / ред. К.Бруиш, Н. Катцер. М., 2014. С. 100–126.
15. Королева Т. Первая мировая война и женское движение во Франции // *Женщина в рабочем обществе*. 2011. — № 2. С.42–53.
 16. Лазаревич А.Е.. Европейское общество перед Первой мировой войной: уловки пропаганды и коллективные психозы // *Вестник Омского Университета. Серия «Исторические науки»*. № 2 (6). С.74–78.
 17. Лубочная картинка и плакат периода Первой мировой войны. Иллюстрированный каталог. Сост. В. Панфилова, А. Слесарев. Часть 1. М.: Издание Государственного Центрального музея современной истории России, 2004. 324 с.
 18. Новое время (газета). 1914. 23 августа /5 сентября/.
 19. Отважная путешественница (газета) // *Казак*. 1911. 1 февраля.
 20. Петрунина О.Е. Образы европейских государств в пропагандистской кампании в Османской империи в начале Первой мировой войны /по материалам газеты «Эмброс»/ О.Е. Петрунина // *Государственное управление. Электронный вестник*. Выпуск № 57. Август 2016 г. С.216–287.
 21. Савельева А. Военная пропаганда в периодических изданиях США 1916–1917 гг. / А.Савельева // *Вестник Нижневартовского государственного университета*. № 3. С.73–77.
 22. Синявская Е. «Без бабы и без вина и война не нужна»: Проблемы фронтовой морали в период Первой мировой войны // *Историческая психология и социология истории*. 2013. № 1 (Т.6). С.32–48.
 23. Славянская женщина на войне (газета) // *Огонек*. 1915. 7 (20) июня.)
 24. Смирнов В. Франция в XX веке. М., Дрофа. 2001. 351 с.
 25. Филиппова Т. «Враг с востока». Образы и риторика вражды в русской сатирической журналистике начала XX века. М., 2012. 239 с.
 26. Шнырова О. Первая мировая война и женский социально-политический союз // *Вестник Ивановского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки*. 2010. № 4. С.11–17.
 27. Юдин Н. Английское и французское общество в начале Первой мировой войны // *Новая и новейшая история*. 2014. № 5. С.16–28.
 28. Pugh M. *The Pankhursts*. The Penguin Press, 2001. 405 p.
 29. Sloan W.D., Startt J.D. *The Media in America. A History*. Northport, AL: Vision Press, 1996, P. 385.
 30. <http://www.wwlpropaganda.com/>
 31. <http://propagandahistory.ru/>

ВЕЛИКА ВІЙНА У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ АНГЛІЙСЬКИХ ПОЕТІВ ВОЄННОЇ ДОБИ

Століття завершення Великої війни 1914–1918 рр. дозволяє з історично неупередженої часової відстані ще раз звернутися до аналізу цієї доленосної для всього людства події. Відомий російський письменник М. Горький у 1915 році визначив особливість Першої світової війни, яка, на його думку, полягала в тому, що «її ведуть не лише люди, професійно приречені на смерть, ... в ній беруть активну участь ... люди високорозвиненого інтелекту — вчені, літератори, поети, представники того соціального і дуже тонкого прошарку, який зветься інтелігенцією».

І дійсно, довоєнний романтизм військових подвигів в ім'я перемоги, ідеї самопожертви заради торжества кращого майбутнього, що були викликані як засобами художньої літератури, так і урядовою пропагандою, охопили значну частину молоді, особливо молодих поетів. Охоплені передчуттям майбутніх героїчних подвигів, вірою в швидку перемогу над ворогом, більшість з них не лише прославляла війну у своїх творах, а й з ентузіазмом зустріла її початок, виявила готовність стати солдатами і піти на фронт. Виражаючи свої власні настрої, французький поет Шарль Пегі писав, що пішов на фронт «з нетерпінням», а англієць Руперт Брук бачив у війні «єдино можливе життя ... ніжне тремтіння, яке ні з чим неможливо порівняти» [1].

Перша світова війна виявилась зовсім несхожою на ту романтичну і обов'язково переможну битву, яку вимальовувала уява поетів напередодні війни та у перші її місяці. Вони, як і інші суспільні прошарки, мобілізовані на війну, виявилися абсолютно неготовими до нових явищ сучасної війни, а саме — до її позиційного характеру, нових видів зброї, застосування нових методів ведення боїв (в т.ч., і до хімічних атак). Як наслідок, надія на швидку перемогу зникла і на зламі 1916–1917 років у свідомості поетів відбуваються кардинальні зміни. І якщо представники інших прошарків населення висловлювали свої почуття, переживання за допомогою листів, щоденників, то представники творчої інтелігенції, зокрема, поети, виразили свій воєнний досвід у своїй творчості.

Вивчення впливу війни на окрему особистість та суспільство в цілому неможливе без звернення до художньої літератури в якості важливого історичного джерела. В сучасній західній історіографії досить поширеним і популярним є використання літературних джерел для вивчення тих чи інших подій та явищ. Чимало дослідників, зокрема М. Лошніг та Б. Шульц, присвятили свої роботи вивченню взаємозв'язку літератури з історичним процесом та відображенню у першому змін в суспільній свідомості, спричинених, зокрема, подіями Першої світової війни [2]. Стаття Б. Шульца є особливо цікавою, оскільки науковець спробував на прикладі ряду художніх творів, що з'явилися напередодні та під час війни, а також в перше повоєнне десятиліття, показати вплив урядової політики на характер літературних творів.

Аналіз творчості англійських поетів-учасників війни 1914–1918 років був здійснений британськими дослідниками Дж. Сталворсі та В. Найтом [3]. Останній проаналізував життєвий шлях англійського поета Р.Брука, спробував виявити вплив війни 1914–1918 років на творчість поета. Наприкінці 1990-х років були також опубліковані твори окремих англійських поетів з передмовами про їхній творчий шлях та воєнний досвід Е. Блундена [4].

У 2008 році в Москві вийшло трьохтомне видання «Війна та суспільство», перший том якого присвячений впливу Першої світової війни на російське, британське, німецьке та інші суспільства. Поруч з російськими істориками, авторами цього видання є вчені з Австралії, Британії, Німеччини, Японії [5].

Вивчення Першої світової війни є актуальним і в сучасній українській історіографії. Одним із провідних центрів дослідження світової війни став факультет історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича. Одна з перших спроб виокремлення та аналізу взаємозв'язку психологічних наслідків війни з політичними, соціальними, демографічними та культурними у вітчизняній історіографії була здійснена завідувачем кафедри історії нового та новітнього часу ЧНУ О.І. Сичем у статті «До питання про наслідки першої світової війни» [6]. До цієї теми дослідник повернувся і в інших своїх роботах, зокрема, в статті «На зламі двох епох», присвяченій висвітленню змін у суспільній свідомості після Першої світової війни [7].

В сучасній українській історіографії ми не знаходимо фундаментальних розробок теми віддзеркалення впливу Першої світової війни

на суспільну свідомість британського суспільства у творчості англійських поетів-фронтовиків.

Метою даної розвідки є аналіз впливу першої світової війни на свідомість фронтовиків крізь призму творчості британських поетів-фронтовиків (Р. Брука, З. Сесуна, В. Оуена).

В перші місяці війни у Великобританії спостерігалось велике патріотичне піднесення, яке торкнулося всіх суспільних прошарків. Упродовж серпня — початку вересня 1914 року на призовних пунктах в армію записались близько 500 тис. чол., а до кінця 1914 року понад 1 млн. британців стали добровольцями [8]. Серед них був і поет Р. Брук. 31 липня 1914 року у листі до друга він писав: «Я повинен записатися добровольцем, або піти на фронт кореспондентом. Я не знаю, що робити. Буде пекло, якщо я піду туди [на фронт — Н.Н.-Ю.]; і буде пекло, якщо я залишуся тут» [9]. Поет був зарахований до Королівської морської дивізії, яка у жовтні 1914 року зробила останню спробу врятувати місто Антверпен від захоплення його німецькими військами. Бої за місто Антверпен привели Р.Брука до думки, що єдине, чого Бог вимагає від нього, — це стати хорошим воїном для боротьби з німцями, про що поет повідомив у листі до своєї приятельки К. Несбітт [10]. Саме після участі в цих боях Р.Брук написав п'ять «Воєнних сонетів», які прославили його, — «Мир», «Безпека», два окремих сонети під однойменною назвою «Мертвий» та «Солдат».

У своїх сонетах Р. Брук уникав безапеляційних тверджень щодо духовного життя. Проблема вояка на війні постала в сонетах поета лише в образі фізичної, тілесної смерті. Сонети Р. Брука відобразили його власне розуміння рішучості, його вдячність і радість від участі у війні, його переконання в тому, що старі поняття честі і благородства — цінності, яких він духовно потребував, - ожили саме в цій війні. Один із сонетів Р. Брук закінчив такими словами: «І ми прийшли до нашого власного спадку» [11].

Вищенаведена метафора Р. Брука про спадщину, на нашу думку, свідчить, що для поета, як і для багатьох його однолітків, війна була спадком від невідомого родича, що вирішив врятувати Р. Брука та інших молодих людей від тієї долі, якої вони так боялися, а саме — від безрадісних снів та умовного буття, що беруть свої корені ще з середньовіччя. І саме після розв'язання війни Р.Брук разом з іншими сучасниками отримав можливість «залишити хворі серця, які навіть честь не може зрушити, покинути напівлюдей з їхнім похмурим став-

ленням до життя, а також усю порожнечу кохання» [12]. Для поета, як і для багатьох його сучасників, війна стала також і спробою втекти від рутини повсякденного життя.

Р. Брук вважав, що війна дала молоді нагоду пожертвувати своїм майбутнім, «роками, що були б присвячені роботі та радості», своїми друзями, спокійними старими часами заради того, щоб повністю присвятити себе одній цілі — досягненню перемоги у ній. Саме війна, на думку поета, могла допомогти молодим британцям спокутувати гріхи минулого і досягти хоча б тимчасового воскресіння: «О! ми, які пізнали сором, знайдемо в ній звільнення» [13]. Більше того, в останньому сонеті циклу «Солдат», Р. Брук висловив думку про те, що смерть на полі бою не може бути жахливою і страшною.

Загинув Р. Брук 23 квітня 1915 року. Серед дослідників життя і творчості поета немає однозначної оцінки його «Воєнних сонетів»: одні вважають, що Р. Брука слід віднести до воєнних поетів, інші ж заперечують дане визначення творчості поета, оскільки він загинув на початку війни і його сонети відобразили ідеалістичне сприйняття цієї події як поетом, так і його сучасниками.

Водночас слід зазначити, що поезія Р. Брука стала творчим віддзеркаленнями поширеного в 1914 — першій половині 1915 року позитивного, піднесеного ставлення західних європейців до війни.

Поезія Р. Брука відіграла велику роль у підтриманні патріотизму серед британських військових і була гідно оцінена сучасниками. Про це свідчить той факт, що Р. Брук як солдат-поет був канонізований англійською церквою. Настоятель собору св. Павла Інґ прочитав вірш Р. Брука «Солдат» під час проповіді і так охарактеризував його: це — «сонет молодого поета, який посяде своє місце поруч з ... видатними поетами», оскільки «почуття чистого і піднесеного патріотизму ще ніколи не знаходило більш благородного вираження» [14].

У. Черчілль, відомий політичний діяч ХХ століття, також високо оцінив «Воєнні сонети» Р. Брука: «Думки, які він виразив у своїх кількох незрівнянних сонетах, що залишилися після його смерті, поділяються тисячами молодих людей, що йдуть рішуче й весело на цю важку, найбільш жорстоку ... з усіх воєн. Вони є цілою історією і відкриттям самого Р. Брука». Останній, на думку У. Черчілля, уособлював в собі найкращі риси англійського юнака: «Він був радісним, безстрашним, багатогранним, глибоко поінформованим, мав класичне співвідношення розуму і фізичної сили; він був саме таким, яким

можна лише побажати бути найблагороднішим синам Англії в дні, коли у жертву приймається лише найкраще і коли найбільш дорогоцінною жертвою є добровільна» [15].

На протигагу романтизму та самопожертві, характерних для Р. Брука та інших вояків, що загинули на початковому етапі війни, події на фронтах привели багатьох вояків до переоцінки існуючої напередодні війни системи цінностей, її ролі в житті суспільства. Гостріше за інших крах довоєнної системи цінностей відчували поети-учасники війни, які разом з мільйонами інших пережили воєнні будні в боях на Соммі, під Верденом тощо. Одним із таких поетів був З. Сесун, творчий шлях якого розпочався ще в довоєнні роки.

Передвоєнні погляди З. Сесуна на війну також були сповнені романтизмом та ідеалізмом. Однак вже перші зустрічі з реаліями фронтового життя, участь у важких боях змінили його погляди. Віддаючи данину героїзму, самовідданості вояків, які, незважаючи на втрати мужньо виконували свій патріотичний обов'язок, З. Сесун звернув увагу на інший бік війни. Для нього війна — це перш за все страждання тих, кого відправлено в окопи.

Як і Р. Брук, З. Сесун став добровольцем. Поет взяв участь у кількох боях і вже в червні 1916 року був нагороджений Воєнним хрестом. До битви під Соммою З. Сесун зберігав ідеалістичні уявлення про війну і отримував моральне задоволення від своєї участі в ній, що відобразилося в його поезіях тих років (він називав солдатів «щасливим легіоном», оскільки їм пощастило взяти участь у цій війні).

Битва під Соммою стала переломною подією у духовному житті поета. Загибель величезної кількості вояків в ході цієї битви, жахлива доля поранених, використання нових видів озброєння призвело до кардинальної переоцінки З. Сесуном війни та своєї участі в ній. Після цієї битви поет не міг читати газети, в яких писалося про воєнні подвиги британських воїнів на Соммі. Не міг спілкуватися зі своєю матір'ю, для якого Великобританія була святим Георгієм, а Німеччина — драконом. Його шокував власний дядько — Гамо Торнікрофт — для якого воєнна служба племінника була «хорошою, культурно виправданою справою». Саме тоді З. Сесун приходив до думки про існування величезної світоглядної різниці між цивільними та фронтовиками: «жодні мої пояснення ніколи не будуть зрозумілими іншим — вони неспроможні бажати знати правду. Їхня позиція — стверджувати, як чудово на фронті. Так і є — якщо комусь пощастить залиши-

тися неушкодженим» [16]. Таким чином, ми бачимо, як на прикладі долі окремого воїна-поета проявилися такі психологічні впливи війни, як формування нової системи цінностей, відчуття психологічної відчуженості фронтовика від цивільного. Більше того, нервовий стрес, спричинений подіями битви під Соммою, сильно підірвав здоров'я поета, через що він був евакуйований до Англії. Останнє підтверджує тезу про те, що руйнівний вплив війни на психіку людини позначався і на її фізичному здоров'ї.

Тоді ж, у вересні 1916 року, З. Сесун познайомився з групою пацифістів, від яких вперше почув виважені аргументи проти війни. Це знайомство з новою позицією щодо війни, накладене на власний досвід солдата, знайшло своє віддзеркалення у творчості поета, які відтепер присвячена реалістичному висвітленню воєнного життя.

У лютому 1917 року З. Сесун повернувся на фронт. Тепер війна для нього — «безнадійний тягар, який неможливо скинути». Поет не зрадив поверненню у свій батальйон, оскільки більшість його товаришів загинула, а ті, хто залишився живим, були розчарованими, втратили бойовий дух, надію на швидке закінчення війни та віру у можливість прогресу. Лише нове ставлення З. Сесуна до війни та творчості (в якій поет спробував образно відтворити реальні фронтові події) змусило поета залишитися на фронті: «Сила мого розуму, — писав він, — полягає, в основному, у жорсткій та викличній рішучості сказати правду про війну будь-яким можливим способом. Задля цієї мети я готовий побачити в ній [війні — Н.Н.-Ю.] найкращу нагоду для написання уїдливих епіграм для тих, хто залишився на «Домашньому фронті» і чия поведінка спричинила моє обурення» [17].

Одним із творчих результатів повернення З. Сесуна на фронт став його вірш «Генерал», написаний у 1917 році:

«Доброго ранку; доброго ранку», — сказав генерал

Коли ми зустріли його минулого тижня...

Зараз більшість солдат, яким він усміхався, мертві

І ми проклинаємо його помічників за некомпетентність.

«Він веселий старий», — пробурмотів Гаррі до Джека...

Однак, все, що він міг, він зробив ... планом атаки» (переклад з англ. — Н.Н.-Ю.) [18].

Ось так у своєму короткому вірші поет досить влучно відобразив обурення польових офіцерів та солдатів байдужим ставленням генеральних штабів до їхньої долі.

Через 15 тижнів після повернення на фронт З. Сесун був поранений і знову відправлений до Великобританії, де почав відверто виступати проти продовження війни. Поет вважав, що його протест буде мати більший вплив на громадськість, оскільки він неодноразово доводив свою хоробрість у боях. У червні 1917 року він познайомився з редактором пацифістського журналу «Нація» Г. Мессінгемом, який підтримав опозиційне ставлення поета до війни, та з британським філософом Б. Расселом. Останній допоміг З. Сесуну написати антивоєнну заяву, яку поет повинен був представити своєму фронтовому командирю, а Б. Рассел — зачитати в Палаті общин [19].

Антивоєнна творчість та діяльність З. Сесуна принесла йому не лише популярність, але й загрозу воєнного трибуналу, оскільки він все ще залишався солдатом британської армії і його діяльність могла бути кваліфікована як зрада. Лише втручання іншого англійського поета Р. Грейвза (на чію творчість антивоєнна поезія та діяльність З. Сесуна мала значний вплив), який оголосив Сесуна психічно травмованим і таким, що не відповідає за власні дії, врятувало останнього від суду. Як наслідок, поета було оголошено неврастеніком і відправлено до воєнного госпіталю, де він продовжив свою творчу діяльність.

Поезія З. Сесуна, як і його громадська діяльність, наочно проілюструвала зміну позиції поета щодо війни 1914–1918 року, а тому є цінним джерелом для вивчення спричинених нею світоглядних змін у учасників війни — фронтовиків. Кардинальна зміна в оцінці війни, відображена у творчості поета, була викликана власним воєнним досвідом та нерозумінням фронтових реалій мирним населенням. Творчість З. Сесуна образно відображає будні солдат, їхнє ставлення до дій генерального штабу тощо.

Поезія ще одного учасника війни — Вілфріда Оуена — вирізняється своєю глибиною, адже те, до чого З. Сесун прийшов через власний воєнний досвід (війна як страждання і лихо), В. Оуен зрозумів значно раніше. Свідченням цього став його вірш «1914», в якому поет охарактеризував війну як прихід «світової зими», що «вбиває все живе». Війна для нього не що інше, як страшний «зрадницький торнадо, з центром у Берліні», який принесе «голод думки та почуттів» [20].

Знайомство з війною розпочалося у вересні 1914 року відвіданням воєнного госпіталю, в якому він побачив, як пораненим роблять операції без анестезії. Побачене ще більше зміцнило негативне став-

лення Оуена до війни. Така його позиція докорінно відрізнялася від того неадекватного ставлення до війни переважної більшості населення країни, яке було охоплене масовим воєнним психозом. В таких умовах навіть В. Оуен з його пацифістськими ідеалами не зміг витримати психологічного тиску і, після довгих вагань, у 1915 році став добровольцем.

З самого початку свого перебування на фронті В. Оуен спромігся побачити все найгірше, що принесла війна (на відміну від багатьох інших, чия позиція відображена у ранній творчості З. Сесуна). У своїх листах до матері поет розповів про події на фронті, про свої відчуття, викликані багатостороннім впливом війни на навколишню природу та людей: «Три чверті наших солдат загинуло... Я щасливо уник кулі з наших гвинтівок, що знаходилися позаду мене...» [21]. І далі: «Пейзажі, що викликають огиду, мерзотні шуми, брутальна мова і нічого, крім бруду..., все неприродне, розбите, підірване; спотворені мертві, чий непоховані тіла знаходяться біля окопів цілими днями, цілими ночами; це найгірше місце на землі» [22].

У вищезгаданих листах поет описав битву під Соммою, яка також стала темою для його поеми «Вартовий», написаній через півтора роки після битви.

У березні 1917 року В. Оуен був контужений; він також страждав від неврастенії, через що він був відправлений на лікування у Великобританію. У воєнному госпіталі Крейглокхарт, що знаходився біля м. Единбург, В. Оуен познайомився з З. Сесуном. Це знайомство мало ряд позитивних наслідків для Оуена. Перш за все, Сесун переконав його в тому, що він обдарований і може написати серйозні літературні твори, а також познайомив його з відомими англійськими поетами та письменниками (зокрема, Г. Уелсом, Р. Грейвзом), які могли допомогти молодому поету друкуватися. З. Сесун також познайомив Оуена з А. Барбюсом, французьким письменником, автором роману «Вогонь», у якого молодий поет запозичив деякі образи для своїх творів.

Під впливом творчості З. Сесуна та завдяки його підтримці В. Оуен написав такі вірші, як «Наступна війна», «Гімн приреченій молоді», «Покалічений» та інші.

Незважаючи на допомогу та сприяння З. Сесуна, а також на реальну можливість залишитися в тилу, В. Оуен вирішив повернутися на фронт. У листі до матері він так обґрунтував своє рішення: «Це [жахи війни — Н.Н.-Ю.] ніколи не буде намальовано, жоден актор не

покаже цього на сцені. Для того, щоб описати це, я переконаний, я повинен повернутися [на фронт — Н.Н.-Ю.]...» [23].

Повернення на фронт В. Оуена відбулося восени 1917 року. У цей час він написав такі вірші: «Шоу», «Дослідник» та «Дивна зустріч». Яскравим зразком його антивоєнної позиції став вірш «Проводи», також написаний у цей час. Через рік після повернення на фронт В. Оуен загинув. Перед цим він був нагороджений Воєнним хрестом. Ці місяці другого перебування В.Оуена на фронті були найбільш плідними для його творчості. Завдяки підтримці нових друзів-літераторів, а також дякуючи легкості покладених на нього обов'язків (більшу частину часу він служив мажордомом офіцерського готелю за лінією фронту), В. Оуен зміг виразити власне, поетичне бачення війни, суть якого полягала в тому, що «Англія ... втекла до Франції», кращі сини першої воюють на французькій землі в жахливих умовах і гинуть сотнями. І зрозуміти їх може лише той, хто побував на фронті.

В. Оуен був одним із перших поетів, які одразу зрозуміли, що війна призведе лише до негативних наслідків у духовному житті англійського суспільства. Його творчість стала справжнім віддзеркаленням руйнівного впливу війни на психологічний стан та духовність західних європейців від самого моменту її розв'язання.

Водночас поет зумів відчутти і передати ті незначні позитивні психологічні зміни, що відбулися в ході війни з фронтовиками. Так, у своїх поезіях В. Оуен відобразив почуття особливої солдатської дружби, що виникло під час Першої світової війни і сприяло появі «фронтového братства», яке об'єднало всіх фронтовиків, зникнення ідеалізму і розчарування та депресію, які охопили вояків після 1916 року, зневіру у подальший поступ людської цивілізації, тугу за «втраченими» роками життя та традиційними моральними цінностями. Втрата позитивного ставлення до життя, спричинена війною, сформує, на думку поета, похмурий світогляд та світосприйняття серед учасників війни, що відіб'ється і на світогляді наступних поколінь:

«Зараз люди йдуть до задоволення тим, що ми зіпсували,

Або незадоволення, до пролитої гарячої крові.

Вони будуть такими ж спритними, як тигри.

Ніхто не втратить свого становища, хоча нація перестане розвиватися» (переклад з англ. — Н.Н.-Ю.) [24].

Творчість В. Оуена стала відображенням не лише власної позиції поета щодо війни та її руйнівної ролі в житті суспільства, але й від-

дзеркаленням того впливу, який війна мала на психологічний стан вояків, а, отже, творчим узагальненням цілого комплексу соціально-психологічних наслідків війни 1914–1918 років для цілого покоління західних європейців.

Про вплив війни на світогляд її учасників писали й інші поети. Так, наприклад, вже згадуваний вище Р. Грейвз спробував відобразити втрату довоєнної системи духовних цінностей у своєму вірші «Гроші старого сержанта».

Таким чином, можна зробити висновок, що творча інтелігенція, зокрема, поети, досить тонко відчували зміни, які принесла світова війна у суспільне життя європейської цивілізації. Духовний злам та кардинальні світоглядні зміни, спричинені Першою світовою війною, знайшли своє відображення у листах і, особливо, віршах та поемах ряду англійських поетів, зокрема, Р. Брука, З. Сесуна, В. Оуена, Р. Грейвза.

Творчий спадок англійських поетів воєнного часу може, отже, слугувати джерелом для аналізу впливу війни на літературу та відображення в останній соціально-психологічних наслідків війни 1914–1918 років для фронтовиків.

Джерела і література

1. Цит. за: Джонсон П. Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы / П.Джонсон. — В 2-х т. — М.: Анубис, 1995. — Т.1. — С.28–29.
2. Див.: Lösching M. Themes of the First World War Literature / M. Lösching // *Intimate Enemies: English and German Literary Reaction to the Great War 1914–1918* / ed. by Stangel F., Lösching M. — Heidelberg: Universitätsverlag C.Winter, 1993. — P.25–37; Schultze B. Fiction and Truth: Politics and War Novel / B. Schultze // *Intimate Enemies: English and German Literary Reaction to the Great War 1914–1918* / ed. by Stangel F., Lösching M. — Heidelberg: Universitätsverlag C.Winter, 1993. — P.486–502.
3. Stalworthy J. Poets of the First World War / J.Stalworthy. — Oxford: Oxford University Press, 1974. — 31 p.; Knight W. Rupert Brooke / W.Knight // *Promise of Greatness: The War of 1914–1918*. — New York: The John Day Company, 1968. — P.486–502.
4. Blunden E. Overtones of War: Poems of the First World War / E.Blunden. — Trowbridge: Redwood Books Ltd, 1996. — 232 p.

5. Война и общество в XX веке: в 3 кн. — Книга 1. Война и общество накануне и в период Первой мировой войны / науч. рук. В.А.Золотарёв; отв. ред. С.В.Листиков. — М.: Наука, 2008. — 611 с.
6. Сыч А.И. К вопросу о последствиях первой мировой войны / А.И.Сыч // Первая мировая война: Страницы истории. — Черновцы, 1994. — С.175–195.
7. Сич О.І. На зламі двох епох (до питання про зміни в суспільній свідомості після Першої світової війни) / О.І.Сич // Науковий вісник ЧДУ: Вип.73–74. Історія. — Чернівці: Рута, 2000. — С.242–254.
8. Война и общество в XX веке... — С.269.
9. Цит. за: Wohl R. The Generation of 1914 / R.Wohl. — London: Weidenfeld and Nicolson, 1980. — P.88.
- 10.Цит. за: Wohl R. Op. cit. — P.89.
- 11.Цит. за: Ibid.
- 12.Цит. за: Ibid.
- 13.Цит. за: Ibid.
- 14.Цит. за: Stalworthy J. Op. cit. — P.2.
- 15.Цит. за: Stalworthy J. Op. cit. — P.7.
- 16.Цит. за: Wohl R. Op. cit. — P.98.
- 17.Цит. за: Wohl R. Op. cit. — P.98–99.
- 18.Wiener M., Ruff J., Wheeler W. Discovering the Western Past: A Look at the Evidence / M.Wiener, J.Ruff, W.Wheeler. — Vol.II: Since 1650. — Boston: Houghton Mifflin Company, 1989. — P.264.
- 19.Wohl R. Op. cit. — P.99.
- 20.Цит. за: Wohl R. Op. cit. — P.101.
- 21.Цит. за: Stalworthy J. Op. cit. — P.13–15.
- 22.Цит. за: Wohl R. Op. cit. — P.102.
- 23.Цит за: Wohl R. Op. cit. — P.103.
- 24.Цит за: Wohl R. Op. cit. — P.104.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ МОДЕРНИХ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ

Вступ

Напередодні Великої війни 1914–1918 рр. Близький Схід став полем протистояння різних проектів національно-культурної ідентичності (див. розділ цієї монографії «Близький Схід як поле протистояння різних проектів національно-культурної ідентичності перед Першою світовою війною»). Водночас, враховуючи те, що сучасна політична мапа Близького Сходу — як у його «вузькому» визначенні, що загалом співпадає із поняттям «арабського світу», так і в «ширшому» розумінні цього поняття, що також включало б Туреччину, Ізраїль, та Іран [2], — почала формуватися саме за наслідками Першої світової війни, видається необхідним розглянути питання про вплив Першої світової війни як глобального конфлікту на трансформацію до того панівної моделі політичної ідентичності в межах регіону Близького Сходу, а також — про емпіричні прояви такої трансформації у вигляді відповідних політичних стратегій основних державних та квазі-державних утворень, що постали на мапі Близького Сходу в ході та за підсумками Першої світової війни.

Така постановка проблеми цього дослідження, відповідним чином, тягне за собою концентрацію як на питаннях політики ідентичності в межах регіону в ході Першої світової війни (включно з проблематикою міжетнічного / міжконфесійного конфлікту (протистояння), так і на закономірностях та внутрішніх суперечностях тих ідеологічних дискурсів, що стали основою політики британських та французьких «мандатних» властей після краху Османської імперії, а з іншого боку, відбилися в основних ідеологічних постулатах антиколоніальних та націоналістичних рухів, що виникають у регіоні Близького Сходу у 1920-х роках [3; 4]. Тим самим, можна очікувати, що такого роду дослідження дозволило би краще зрозуміти динаміку перетворень національно-культурних ідентичностей основних етнічних та етно-конфесійних груп населення Близького Сходу починаючи з періоду Першої світової війни.

Наукова розвідка має на меті подати узагальнюючу перспективу щодо відповідної проблематики, що, на думку автора, відкриє можливості для глибшого усвідомлення важливості наслідків Першої світової війни для політичного життя сучасного Близького Сходу.

Перша світова війна та формування загальноарабської національно-культурної ідентичності

Треба відзначити, що ще до Першої світової війни Близький Схід став зоною становлення та розвитку низки конкурентних та потенційно ворожих проєктів національно-культурної ідентичності, що вже тоді одночасно протистояли як імперському пануванню Османської держави та європейських колоніальних держав, так і претензіям один одного [див. 25]. Зразками такого протистояння може бути збройна боротьба вірменських націоналістів з руху «Дашнакцутюн» (Вірменська революційна федерація) проти османського правління у заселених на той час вірменами регіонах Східної Анатолії [18]; початок протистояння раних арабських націоналістів та сіоністів навколо питання про єврейську імміграцію до османської Палестини [19; 25]; та протидія з боку представників арабомовного населення в новому османському парламенті централізаторським проєктам молодотурецького керівництва на початку 1910-х років [8]. Тим не менше, як буде показано нижче, саме Перша світова війна та цілеспрямовані дії сторін конфлікту, направлені на отримання підтримки з боку відповідних протонаціональних рухів або ж їх ліквідацію значною мірою заклали підвалини для спроб політичної реалізації відповідних національно-культурних ідентичностей.

Незважаючи на те, що Арабське повстання 1916 р. розпочалося під гаслами зовсім не модерно-націоналістичного, а радше консервативно-ісламського характеру (як про це свідчать офіційні прокламації шарифа Мекки Хусейна та улемів Хіджазу в 1916–1917 рр. [26]), на практиці воно стало початком розриву з релігійно-політичною традицією Близького Сходу, захисниками якої від модерністів-молодотурків якраз і намагалися репрезентувати себе його учасники. Цей парадокс можна достатньо легко зрозуміти, якщо врахувати, що довоєнна політика молодотурків викликала загальне обурення політикуму арабських провінцій Османської імперії, які натомість обстоювали ідеал децентралізації, а після вступу Стамбулу у Першу світову війну на боці Центральних держав почали розглядати проголошення неза-

лежної арабської держави під фактичним протекторатом Великої Британії як один із можливих шляхів протидії централізаторському та пантюркистському курсові молодотурків, сутність якого стала для них очевидною станом на 1913 р. [8, р.186–187]. Тим не менше, спроби окремих діячів арабського «децентралізаторського» руху цього часу запропонувати свої послуги британцям наштовхнулися на відсутність зацікавленості останніх у цьому [8]. Видається, що кінцева орієнтація Британської імперії на альянс із родиною великого шарифа Мекки Хусейна з роду Хашимітів, який і став формальним ініціатором повстання проти Османської імперії в арабських провінціях останньої, була обумовлена передусім міркуваннями Realpolitik, аніж яким-небудь послідовним розрахунком ідейно-політичного характеру.

Тим не менше, куди більшу роль у поступовому відчуженні політично активного населення арабських провінцій від османської ідентичності зіграли різкі кроки самих молодотурків, зокрема — повновладного губернатора Сирії та одного з лідерів комітету «Єднання та прогрес» Ахмеда Джемалія-паші (1872–1922), який використав провал своєї спроби наступу проти позицій британців у Єгипті як привід для організації масової хвилі репресій проти прибічників децентралістського (або «арабістського») руху в Сирії, що, на думку арабського історика С. Муси, являла собою відверте «царство терору» [8, р.193]. Важливою віхою в цьому процесі стало публічне повішення 11 провідних діячів арабського культурного та політичного життя в м. Бейрут (21 серпня 1915 р.). Жорстка позиція Джемалія-паші викликала негативну реакцію переважної більшості арабомовних провінційних еліт, що розглядали його заходи (зокрема, й примусову депортацію 5000 родин представників сирійської інтелігенції та торговоремісничих верств до Східної Анатолії, під приводом того, що останні буцімто могли бути прихильниками альянсу з Францією з метою перетворення утвореної у 1860-х роках османської автономної провінції Гірського Лівану на французький протекторат [8, р.194]. Ці та подібні кроки Джемалія-паші (в тому числі, примусове запровадження у березні 1916 р. турецької як єдиної дозволеної мови викладання у світських школах [8, р.194]) виявилися фактичним каталізатором наростання вже не лише автономістських, а й відверто незалежницьких настроїв серед широких верств освіченого арабо-сирійського населення, що в свою чергу потягло за собою нову хвилю репресій. У підсумку, навіть помірковані провінційні політики реформістського

спрямування, у тому числі, Абд-аль-Хамід аз-Захраві, Шафік аль-Мухайяд, та Абд-аль-Гані аль-Урейсі, стали жертвами урядового терору (травень 1916 р.) [8, р.196]. Відповідно, на момент початку власне Арабського повстання (червень 1916 р.) значна частина арабської провінційної верхівки була психологічно готова до підтримки гасел відокремлення населених арабами територій від Османської імперії, а деякі з османських офіцерів арабського походження відкрито перейшла на бік шарифа Хусейна [8, р.198].

Однак розвиток ідеології арабського націоналізму як такої навряд чи може бути пов'язаний із прихильниками великого шарифа Мекки, який, як уже було вказано вище, залишався в ідейно-політичному плані прихильником традиційних порядків, виступаючи проти влади молодотурків якраз через модерністсько-централізаторську політику останніх [26]. Натомість ідеологічне оформлення панарабізму було, за іронією долі, пов'язане з антиосманською пропагандистською діяльністю Британської імперії, ключовим осередком якої став Каїр, столиця фактично контрольованого британцями Єгипту [27]. Такий пробританський панарабізм став фактичним розривом із попередньою традиційною політикою британських правлячих кіл, що була спрямована на збереження територіальної цілісності Османської імперії [27, р.1]. Завдяки певному збігу обставин (зокрема, особистій впевненості одного з впливових представників британської політики на Близькому Сході лорда Г. Кітченера в можливості створення нового «Арабського халіфату» як знаряддя британського впливу від Сирії до Месопотамії, а також перебільшеного уявлення британців щодо військово-політичного потенціалу антиосманськи налаштованих арабських націоналістів [27]), 1915 р. став точкою відліку для переходу до політики стимулювання панарабістських сил на Близькому Сході. Особливо важливою в цьому плані видається особиста роль Т.Е. Лоуренса як виразника певної «романтизаторської» тенденції щодо потенціалу Арабського повстання, причому саме особистий престиж та харизма Т.Е. Лоуренса дозволила йому, починаючи з 1917 р., «прорекламувати» справу Арабського повстання серед британської публіки та політикуму [6; 27].

Здобуті за підтримкою британців перемоги Арабського повстання над військовими силами Османської імперії (1917–1918) сприяли кристалізації панарабістської ідеології серед учасників повстання. Уже 29 жовтня 1916 р. шарифа Хусейна було проголошено «королем

арабських земель» (*лат. трансліт. malik al-bilad al-arabiyya*), притому що держави Антанти відмовилися визнавати цей титул, іменуючи його лише «королем Хіджазу» [27, р.29]. Це стало першим приводом для поступового наростання розчарування учасників Арабського повстання в щирості своїх західних союзників. Аналогічним чином, «домовленість Сайкса-Піко» (травень 1916 р.) очевидним чином суперечила будь-яким панарабістським прагненням, оскільки вона напряду передбачала розподіл арабських провінцій Османської імперії між Великою Британією та Францією з мінімальним урахуванням того, що можна було би назвати «арабським національним інтересом». Після взяття британськими військами та їх арабськими союзниками Дамаска (1 жовтня 1918 р.) мало місце проголошення незалежності ефемерного королівства Сирії, монархом якого мав стати син Хусейна Фейсал [28, р.34]. Фейсал та його прихильники розвернули активну панарабістську пропаганду серед переважно пасивного арабомовного населення, що і стало першою на Близькому Сході послідовно-етнонаціоналістичною державною політикою сучасного типу [29]. Тим не менше, приналежність Сирії до зони впливу (мандату) Франції за підсумками «домовленості Сайкса-Піко» унеможливила подальший розвиток панарабістського експерименту в межах королівства Сирії, що й зумовило зречення Фейсала від престолу (27 липня 1920 р.) та припинення існування самого королівства як такого [29]. Тим не менше, політична діяльність Фейсала продовжилася після його проголошення королем Іраку (23 серпня 1921 р.), причому офіційна ідеологія королівства Ірак продовжувала робити наголос на необхідності возз'єднання всіх арабських земель під владою роду Хашимітів [29]. На думку М. Муфті, цей «хашимітський уніонізм» став свого роду прологом до пізніших, республіканських форм панарабізму / арабського уніонізму, що стали невід'ємною складовою політико-ідеологічного ландшафту арабського Близького Сходу в наступні десятиліття [29].

Таким чином, можна зробити висновок, що Перша світова війна та Арабське повстання 1916 р. як невід'ємна військово-політична складова останньої послужили початком формування панарабізму та панарабської ідентичності на Близькому Сході в ХХ ст. Тим не менше, було би помилковим перебільшувати рівень розповсюдження такого роду ідейних уявлень серед широких верств арабського населення регіону. Короткотривале існування королівства Сирія та послі-

довно-панарабістська політика королівства Ірак після Першої світової війни в цьому плані були винятковими явищами. Однак у будь-якому разі без Першої світової війни та викликаних нею політичних зрушень можливості розвитку панарабського політичного проекту були б радше ілюзорними.

«Декларація Бальфура» 1917 р. та початок формування арабо-єврейського конфлікту в Палестині та на Близькому Сході загалом

Тим не менше, куди більш далекосяжні наслідки для Близького Сходу в цілому мав переданий 2 листопада 1917 р. лордові Уолтеру Ротшильду офіційний лист від британського міністерства закордонних справ, що його тоді очолював лорд Артур Бальфур, за ім'ям якого відповідна декларація і отримала таку назву. Зміст листа / декларації зводився до утвердження готовності британського уряду до підтримки ідеї «створення в Палестині національного осередка для єврейського народу» (*англ.* the establishment in Palestine of a national home for the Jewish people) [30]. При цьому окремо обумовлювалося, що такого роду «створення» не могло би тягнути за собою будь-якого обмеження прав неєврейських громад, що проживали на території османської Палестини того часу [30]. Враховуючи те, що станом на 1914 р. власне єврейське населення на території адміністративних одиниць, що в майбутньому склали основу Британської Палестини (мутасарифат Єрусалиму та санджаки Наблуса та Акри) не перевищувало 59 тис. осіб на противагу 657 тис. арабів-мусульман та 81 тис. арабів-християн [31], можна зробити висновок, що «декларація Бальфура» намагалася врахувати цю реальність за рахунок останнього застереження.

У будь-якому випадку, ознайомлення відповідних регіональних акторів зі змістом «декларації Бальфура» та розбіжності в інтерпретації ними останньої поза всяким сумнівом стали підвалинами для подальшого розгортання арабо-ізраїльського конфлікту у набутій ним у ХХ ст. формі [32]. Зокрема, в той час як представники сіоністського руху (в тому числі, активні в самій Палестині учасники нечисленного таємного товариства НІІ, що перебувало в контакті з британською розвідкою [32, р.172]) розглядали текст декларації як практичне визнання їх прагнень до утворення єврейської державності в Палестині, діячі панарабістського руху недвозначно сприйняли її як удар по самій основі їх планів щодо створення єдиної арабської держави на всіх близькосхідних територіях Османської імперії після завершення

воєнних дій [32, р.427]. Фейсал, син шарифа Хусейна, спершу відреагував на публікацію «декларацію Бальфура» доволі мляво, на що вказує його кореспонденція з сером М. Сайксом, офіційним радником британського міністерства закордонних справ з питань Близького Сходу [33]. Тим не менше, з контексту відповідної переписки видно, що для лідерів Арабського повстання мова йшла радше про набуття єврейською громадою вільного доступу до «арабських земель», аніж про надання Хашимітами згоди на будь-яке утворення політично незалежного або ж хоч би автономного утворення, заснованого на єврейській національно-культурній ідентичності, що займало би території Палестини [33]. У будь-якому випадку, на той момент ватажків Арабського повстання більше турбувало питання протистояння претензіям Франції на території, що увійшли би до складу так званої «Великої Сирії», аніж відносно гіпотетичне питання формування майбутнього єврейського державного утворення в Палестині [32]. Однак, як показали наступні події, «декларація Бальфура» стала теоретико-політичною основою для подальших прагнень сіоністського руху до реалізації свого державного проекту вже в рамках політико-правового устрою підмандатної Палестини, що в свою чергу викликало дедалі наростаючу ескалацію антиєврейських настроїв серед арабського населення останньої. У своїй сукупності ці два чинники і стали каталізатором формування нової динаміки міжетнічної ворожнечі у Палестині після Першої світової війни.

Підсумки Першої світової війни та формування модерної турецької національної ідентичності

Мудроське перемир'я (30 жовтня 1918 р.) та подальша окупація Стамбулу військами Антанти (починаючи з 12 листопада 1918 р.) поставили під питання саме існування навіть залишкової османсько-турецької державності в Малій Азії (Анатолії). За умовами «домовленості Сайкса-Піко», Стамбул (Константинополь) та зона потоків Геллеспонту та Дарданелл мали перейти під контроль Російської імперії разом із населеними на той час переважно вірменами територіями Східної Анатолії та район Хак'ярі (на півночі сучасного Іракського Курдистану), в той час як Франція мала отримати під свій прямий контроль південно-східні терени Анатолії на північ від Антіохії, а район від Смірни (Ізміру) до Іконіуму (Кон'ї) мав перейти під суверенітет королівства Греція [34]. Такого роду розчленування ма-

лоазійських територій Османської імперії, яке у дещо видозміненому вигляді було легалізоване в Севрському мирному договорі (10 серпня 1920 р.), викликало величезне обурення серед політизованих верств тюркомовного населення Анатолії, які завдяки пантюркістському курсові молодотурків останніх років їх перебування при владі відчули себе природною опорою Османської імперії [16].

На цьому тлі відбулася консолідація нових націоналістичних сил, що усвідомлювали себе як Турецький національний рух (*тур.* Türk Ulusal Hareketi) та кинули прямий виклик контрольованому силами Антанти пост-молодотурецькому урядові Османської імперії в Стамбулі. У так званому Амасійському циркулярі (22 червня 1919 р.), підписаному кількома армійськими командирами, включно з генерал-майором Мустафою Кемаль-пашею (майбутнім Мустафою Кемалем Ататюрком), чітко простежується остаточний перехід від османізму / панісламізму до послідовного турецького державного націоналізму, що в подальшому і стане основою для офіційної ідеології Турецької республіки як мінімум до початку ХХІ ст. [35]. Про це свідчать закладені у відповідному документі тези про «неподільність та самозбереження нації» як про вищу політичну цінність, а також про необхідність захисту національних прав через проведення спеціального національного конгресу, що тим самим постулювався як незалежний від султанської влади в Стамбулі орган — захисник турецького національного суверенітету [12].

Організація на основі відповідної ідеологічної роботи Великих національних зборів (березень 1920 р.), до складу яких увійшло близько 100 членів останнього османського парламенту та 190 обраних від місцевих осередків Турецького національного руху делегатів [12] ознаменувала перехід революційно-націоналістичних сил, базою яких віднині стало м. Анкара — майбутня столиця Турецької республіки, — на позиції відвертого протистояння з султанським урядом, незважаючи на те, що сам Мустафа Кемаль продовжував публічно наголошувати на тому, що його метою є визволення султана-халіфа від контролю з боку окупаційних сил Антанти, тим самим апелюючи до промонархічних настроїв значної частини низового турецького населення [12]. В ході подальшого конфлікту, що отримав назву Війни за незалежність Туреччини (1919–1923), силами Великих національних зборів вдалося витіснити грецькі війська, розгромити військові контингенти незалежних Вірменії та Грузії, що брали участь у війні на

боці сил Антанти, та змусити розквартировані в Константинополі окупаційні контингенти Великої Британії, Франції, та Італії залишити місто [34]. Подальша ревізія Севрського мирного договору на користь Туреччини, що стало основою оновленого Лозаннського мирного договору (підписано 24 липня 1923 р.), стала безпрецедентним для переможеної за наслідками Першої світової війни держави подією, що тим самим відобразило як відносну незацікавленість Антанти у довготривалому та потенційно кривавому конфлікті за терени Анатолії за умов припинення існування Російської імперії як потенційного претендента на «османську спадщину» в цьому регіоні, так і військово-політичну ефективність очолюваних М. Кемалем турецьких націоналістичних сил. Як відомо, майже відразу після цього мало місце проголошення Турецької республіки (29 жовтня 1923 р.), а вже 3 березня 1924 р. було в конституційному порядку скасовано халіфат. Тим самим відбувся остаточний розрив республіканської Туреччини з політико-правовою традицією як Османської імперії, так і домодерного світу ісламу.

Таким чином, можна стверджувати, що випадок націоналістичного оновлення турецької державності свідчить про те, що навіть поразка у Першій світовій війні не стала перешкодою для трансформаційних процесів, що дозволили консолідувати новий державний режим за зовнішньо вкрай несприятливих обставин. Виходячи з цього, можна зазначити, що спроможність турецьких революційних націоналістів консолідувати тюркомовні маси мусульманського населення Анатолії на основі радикально нової для останніх національно-державної ідеології може розглядатися як ключовий чинник їх відносного успіху в антиантантівській національно-визвольній боротьбі.

Висновки та рекомендації до подальшого дослідження

Виходячи з вищезазначеного, можна вважати обґрунтованим тезу про очевидний розрив у політичній ментальності до- та післявоєнного періоду на Близькому Сході в контексті Першої світової війни, прикладом чого стало формування панарабізму як потенційного джерела викликів та можливостей для пов'язаних із загальноарабською ідентичністю акторів міжнародних відносин на Близькому Сході. До цього варто також додати на той час ще відносно малопомітний, але в майбутньому стратегічно важливий вплив переходу Великої Британії до підтримки ідейно-політичних прагнень єврейського національного

руху в Палестині, першим очевидним проявом чого стала «декларація Бальфура». Нарешті, Туреччина в значній мірі самоізолювалася від Близького Сходу як регіону за рахунок своєї відмови від традиційної османської та панісламської ідентичності, що була типовою для неї за попереднього історичного періоду. Відповідно, ці case studies можуть продемонструвати різноманіття впливів Першої світової війни на процеси формування та реалізації політичної ідентичності на Близькому Сході того періоду.

У той же час, варто наголосити на необхідності подальшого проведення відповідних досліджень історико-політологічного характеру, особливо в контексті взаємозв'язку ідейно-політичної динаміки відповідного періоду, з одного боку, та аналогічних процесів у міжвоєнний період. Такого роду студії дозволили б виокремити спільні та відмінні риси відповідного процесу кристалізації та перетворення національно-політичних ідентичностей на Близькому Сході на початку ХХ ст., а також — прояснити, до якої міри безпосередній вплив подій Першої світової війни став їх довготерміновим каталізатором.

Джерела і література

1. Гобсбаум Е. Вік екстремізму: коротка історія ХХ ст. (1914–1991 pp.) / Ерік Гобсбаум ; пер. з англ. Олександр Мокровольський. — К.: Альтернативи, 2001. — 543 с.
2. Гринин Л. Е., Коротаев А. В. Ближний Восток, Индия и Китай в глобализационных процессах / Л. Е. Гринин, А. В. Коротаев. — М.: Моск. ред. изд.-ва «Учитель», 2016. — 496 с.
3. Kamrava M. The modern Middle East: a political history since the First World War / Mehran Kamrava. — 3rd ed. — Berkeley: The University of California Press, 2013. — 576 p.
4. Rogan E. The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914–1920 / Eugene Rogan. — London: Penguin, 2015. — 512 p.
5. Coates Ulrichsen K. The First World War in the Middle East / Kristian Coates Ulrichsen. — London: C. Hurst & Co, 2014. — 320 p.
6. Thorau P. Lawrence von Arabien: ein Mann und seine Zeit / Peter Thorau. — München: C.H. Beck, 2010. — 224 S.
7. Chaigne-Oudin A. L. La France et les rivalités occidentales au Levant: Syrie-Liban 1918–1939 / Anne-Lucie Chaigne-Oudin. — Paris: L'Harmattan, 2006. — 324 p.

8. Kayali H. Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908–1918 / Hasan Kayali. — Berkeley: The University of California Press, 1997. — 266 p.
9. Asadi A. Der Kurdistan-Irak-Konflikt: der Weg zur Autonomie seit dem Ersten Weltkrieg / Awat Asadi. — Berlin: Verlag Hans Schiler, 2007. — 526 p.
10. Kaufman A.S. Reviving Phoenicia: the search for identity in Lebanon / Asher S. Kaufman. — London: I.B. Tauris, 2004. — 277 p.
11. Özdemir B. Assyrian identity and the Great War: Nestorian, Chaldean and Syrian Christians in the 20th century / Bulent Özdemir. — Dunbeath: Whittles Publishing, 2012. — 168 p.
12. Gingeras R. Mustafa Kemal Atatürk: heir to an empire / Ryan Gingeras. — Oxford: Oxford University Press, 2012. — 212 p.
13. Campos M. Ottoman brothers: Muslims, Christians, and Jews in early twentieth-century Palestine / Michelle Campos. — Stanford: Stanford University Press, 2011. — 343 p.
14. Алиев Г. З. Турция в период правления младотурок (1908–1918 гг.) / Г. З. Алиев. — М.: Изд. «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1972. — 397 с.
15. Черніков І. Ф. Молодотурецька революція 1908 р. в Османській імперії / І. Ф. Черніков // Східний світ. — 2009. — № 1. — С. 122–127.
16. Ashirova A. Die politische Ideologie der Jungtürken: Osmanismus oder Panturkismus? / Aygul Ashirova // Forum für Osteuropäische Ideen- und Zeitgeschichte. — 2009. — №13(1). — S. 65–76.
17. Tibi B. Arab nationalism: between Islam and the nation-state / Bassam Tibi. — 3rd ed. — Basingstoke: Macmillan Press, 1997. — 365 p.
18. Оганисян Р. С. Формирование политической доктрины партии «Дашнакцутюн» в 1890–1920 гг. / Р. С. Оганисян. — Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки. — 2011. — № 1. — С. 115–119.
19. Oke M. K. The Ottoman Empire, Zionism, and the question of Palestine (1880–1908) / Mim Kemal Oke. — International Journal of Middle East Studies. — 1982. — № 14(3). — P. 329–341.
20. Zachs F. The making of a Syrian identity: intellectuals and merchants in nineteenth century Beirut / Fruma Zachs. — Leiden: Brill, 2005. — 296 p.
21. Natali D. Ottoman Kurds and emergent Kurdish nationalism / Denise Natali. — Critique: Critical Middle Eastern Studies. — 2004. — №13(3). — P. 383–387.

22. Laroussi F. Plurilinguisme et identités au Maghreb / Foued Laroussi. — Rouen: Publications de l'Université de Rouen, 1997. — 124 p.
23. Reid D. M. Whose pharaohs? Archaeology, museums, and Egyptian national identity from Napoleon to World War I / D.M. Reid. — Berkeley: The University of California Press, 2002. — 412 p.
24. Daly M. W. Empire on the Nile: The Anglo-Egyptian Sudan, 1898–1934 / M. W. Daly. — Cambridge: Cambridge University Press, 1986. — 545 p.
25. Roshwald A. Nationalism in the Middle East, 1876–1945 / Aviel Roshwald // The Oxford Handbook of the history of nationalism ; ed. John Breully. — Oxford: Oxford University Press, 2013. — P. 220–241.
26. Два воззвания: о причинах Арабского восстания словами его лидеров [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://medium.com/@alnur/proclamation-arabic-revolt-f3d44a0108e1>
27. Friedman I. British Pan-Arab policy, 1915–1922 / Isaiah Friedman. — New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers, 2010. — 409 p.
28. Zeine Z. N. Struggle for Arab independence: Western diplomacy and the rise and fall of Faisal's kingdom in Syria / Zeine N. Zeine. — Delmar, New York: Caravan Books, 1977. — 257 p.
29. Mufti M. Sovereign creations: pan-Arabism and political order in Syria and Iraq / Malik Mufti. — Ithaca, New York: Cornell University Press, 1996. — 291 p.
30. Balfour Declaration: text of the Declaration [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/text-of-the-balfour-declaration>
31. McCarthy J. The population of Palestine: population history and statistics of the late Ottoman period and the Mandate / Justin McCarthy. — New York: Columbia University Press, 1990. — 242 p.
32. Schneer J. The Balfour Declaration: The origins of the Arab-Israeli conflict / Jonathan Schneer. — London: Bloomsbury, 2010. — 434 p.
33. Foreign Office Papers: FO882, Arab Bureau Papers.
34. Киреев Н. Г. История Турции. XX век / Н. Г. Киреев. — М.: Крафт+ ИВ РАН, 2007. — 609 с.
35. Родригес А. М. Реформация и модернизация религиозной и политической идеологии на Востоке (XIX — XX вв.) / А.М. Родригес. — М.: Издательство «Прометей», 2011. — 224 с.

ФУНКЦІОНУВАННЯ ВЛАДНИХ ІНСТИТУЦІЙ БІЛОРУСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ 1918 РОКУ В УМОВАХ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

Дослідження проблеми є своєчасним і нагальним та передбачає прискіпливий, ґрунтовний, всебічний аналіз стратегічних планів Німеччини стосовно владних структур Білоруської Народної Республіки (БНР) у 1918 році. Здобуття колишніми республіками Радянського Союзу незалежності, вимагає від історичної науки об'єктивного дослідження питань національно-державного будівництва, складовою яких було проголошення БНР в березні 1918 року.

Білоруські вчені справедливо наголошують на тому, що ця тема стала однією з найбільш дискусійних в історіографії та публіцистиці. Метою нашої наукової розвідки є виявлення ключових напрямків політики Німеччини щодо Білорусі в 1918 році, а завданнями — визначення сутності політики воєнно-окупаційної влади через призму національних, соціокультурних, конфесійних процесів та впливу німецької адміністрації на білоруський національний рух.

З приходом до Мінська німецьких окупаційних військ між білоруською владою і німецьким командуванням розпочалася смуга невизначених стосунків. Хоча відразу ж у місті легалізувалася діяльність Виконавчого комітету Ради з'їзду, поновлювалася робота Виконкому Центральної білоруської військової ради, який і вирішив взяти на себе завдання охорони порядку у Мінську. Створювалася білоруська комендатура на чолі з К.Єзовітовим. Були зайняті телефонна станція, телеграф, будівля Надзвичайної комісії, інших радянських установ. Ця акція проводилася спільно з частинами корпусу Ю.Довбор-Мусницького, що увійшли до міста. Мінськ був розділений на два райони: північно-західний знаходився під контролем білоруської комендатури, південно-східний — під владою легіонерів генерала Ю.Довбор-Мусницького.

Штабом 10-ої німецької армії 10 травня було затверджено ухвалу «Про дотримання громадського спокою і безпеки німецьких військ в окупованих місцевостях». Увесь його зміст зводився до одного: «Страта всіх, хто закликає до непокори німецьким військам чи до озброєних дій проти німецької армії» [13, с.19].

Розглядаючи Білорусь, як частину Росії, німецькі окупаційні війська незабаром проголосили, що вони не можуть допустити існування поруч зі своєю — влади білоруської. У результаті такої заяви, зробленої в доволі різкій формі, Народний Секретаріат мав відмовитися від владних функцій, залишившись разом з Виконавчим Комітетом політичним центром, що об'єднував і організовував суспільне життя Білорусі і відстоював її інтереси.

Один з учасників білоруського національного руху Н.Недасек підкреслював, що перша німецько-кайзерівська окупація різнилася від другої, гітлерівської. Під час першої у німців не було чітких намірів будувати нову Європу і змінювати карту старої Європи переміщенням і знищенням цілих народів, як це робили гітлерівці. Кайзерівська окупація була суто військовою, і у цивільне життя німці тоді практично не втручалися. А звідси, цивільні установи Білоруської Народної Республіки на чолі з її урядом могли спокійно проводити роботу з державного будівництва. Природно, будь-яку військову акцію німців доводилося спиняти, проте так само була спаралізована й польська воєнщина Ю.Довбар-Мусницького, що позитивно позначилося на національній справі [17, с.23].

Проте, наступні кроки німецької військової адміністрації яскраво довели протилежне. Загалом, стосунки з німецькою адміністрацією почали складатися після того, як 28 лютого 1918 року делегація Народного Секретаріату на чолі з Й.Воронко відвідала її резиденцію в Мінську, висловивши лояльність до нової влади. Саме з нею керівництво білоруського національного руху пов'язувало свої сподівання щодо реалізації планів відродження білоруської незалежності. Дещо раніше, 25 лютого, Народний Секретаріат видав постанову, згідно з якою «всі державні установи, капітали і цінності, що їм належать і складають народну власність, є народним надбанням і переходять у володіння і користування Народного Секретаріату». Реакція на цю заяву була миттєвою. Того ж дня німецький комендант міста із загоном солдатів з'явився до будинку Народного Секретаріату, наказавши його членам і службовцям залишити приміщення. Крім того, був вчинений обшук, знятий білоруський національний прапор [11, с.34–35].

Білоруський історик Р.Платонов підкреслює, що прапор був не просто знятий, а зірваний і кинутий на землю, а замість нього вивішений німецький. Також була конфіскована скарбниця Народного Секретаріату [18, с.52]. Цей інцидент став свідченням демонстрації

сили і яскраво продемонстрував, хто віднині ставав господарем на білоруській землі. Білоруський дослідник Г. Далідович з цього приводу писав, що німці є німці: продуманість в усьому, контроль, режим і головне — обережність. Вислухавши білоруську делегацію, їх не задовольнило, по-перше, що Народний Секретаріат у I Статутній грамоті публічно їх не привітав, а по-друге, вони посилалися на те, що немає відповідних вказівок із Берліна і їм слід турбуватися про свою армію. Іншими словами, німці ухилилися від будь-якої конкретики. У Вільно і Києві вони поводитися інакше, бо там була інша ситуація — сильніший національний рух. Невідомо, на скільки кайзерівці планували залишитися у Мінську, у Білорусі — надовго чи не надовго, але історія ще і ще раз показала — окупанти є окупанти; не дуже рахуються зі слабким, насамперед думають про власні інтереси, підтримують в окупованих не свідоме, а те, що їм потрібно, нищать звичаї, пам'ятники історії культури, мову, з метою притлумити історичну пам'ять народу, перетворити народ у слухняну рабсилу [4, с.36].

Із захопленням німецькими військами Мінська в місті заборонялася діяльність партій і громадських організацій, які стояли на платформі радянської влади, але дозволялася діяльність Союзу земельних власників, клерикальних організацій, різних партій ліберальної орієнтації. На окупованій території запроваджувався військовий стан.

Німецькою адміністрацією відтворювалася дореволюційна система місцевого самоврядування — апарат, за допомогою якого можна було б ефективніше здійснювати управління на захоплених територіях, зв'язуватися із місцевим населенням, придушувати його опір, грабувати матеріальні цінності. Окупаційна влада проголосила про свій намір працювати в цілковитому контакті із органами земського і міського самоуправління. До новостворених органів влади в м. Мінську увійшли власники фабрик і заводів, поміщики, чиновники, керівники різних буржуазних союзів і товариств, колишні агенти царської охоранки.

Відповідно до розпорядження Головнокомандуючого 10-ою німецькою армією генерала Фон Фалькенгайма, містом мала керувати Управа під регулярним наглядом з боку військової влади. Управа складалася із міського голови і необхідної кількості членів, котрі мали виконувати свої службові обов'язки під керівництвом міського голови. Далі в цьому документі йшлося про те, що міський голова і члени Управи призначаються головнокомандуючим за пропозицією

коменданта, при цьому вони у будь-який момент можуть бути звільнені. З членів Управи призначався і постійний заступник міського голови. Німецьким командуванням були видані дозволи на право носіння зброї для 34 службовців Мінської повітової Земської Управи. На адміністрацію Мінської Земської Управи покладалися функції по задоволенню окупаційних властей квартирами, меблями, постільною білизною, штатом перекладачів, робітниками для різних потреб, забезпеченням продовольством, гужовим транспортом. Управа була зобов'язана покривати своїми засобами витрати, які йшли на утримання міських установ і підприємств, таких як: водопровідна і електрична станції; міські лікарні; школи і училища; пожежні команди; міліцію і поліцію; мирових суддів. Окупаційна податкова система була покликана не тільки покривати витрати на утримання німецької військової адміністрації, але і слугувати джерелом її збагачення.

З першого ж моменту окупації німецькими військами Мінська адміністрація Мінської повітової Земської Управи почала добиватися видання на території міста так званих бонн. Вони мотивували це недостатньою кількістю дрібних розмінних грошей. Так, у проханні від 14 березня 1918 р. міський голова П.Ташенко просив капітана Пільца прийняти делегацію представників міста, бірж, товариств і банків з питання про курс карбованця і видання в місті бонн.

Згодом в листі Верховного командувача 10-ю німецькою армією повідомлялося про те, що ходіння бонн може бути обмежене лише кордонами м. Мінська; паралельний обіг бонн з іншими знаками і знаками Обер Оста є недопустимий; міський карбованець (бонна) прирівнюється до осткарбованця і до двох німецьких марок; термін ходіння бонн обмежений двома роками; їхній випуск повинен здійснюватися серіями. Німецька військово-окупаційна влада прагнула жорстко контролювати діяльність Земської Управи. Фактичне керівництво німецьке командування проводило через призначеного ними градоначальника, не враховуючи думки органів самоврядування. Від керівництва Управи вимагалось постійно надсилати всі рішення і ухвали Управи в перекладі німецькою мовою.

У квітні 1918 р. Мінська міська Дума направила до німецького градоначальника депутацію з проханням зберегти демократичні організації (меншовицькі і есерівські), а також дозволити скликати з'їзд місцевого самоуправління. Проте і ця пропозиція була відхилена [13, с.24–25].

Як бачимо, німецькі окупаційні власті не визнали влади Народного Секретаріату. Іншими словами, не надали йому реальних повноважень. Новій Раді довелося проводити доволі важку роботу за несприятливих умов. Країна була зайнята німецькими військами, влада також належала їм. Рада ставила собі за мету відродження білоруської державності, врегулювання питання кордонів, втілюючи у життя ідею білоруської незалежності. На практиці ж ставлення до білоруського уряду окупаційної влади залишалося невизначеним, у будь-якому разі, не досить сприятливим [15, с.48].

Діяльність Народного Секретаріату після укладення Брестського миру звелася фактично до тупцювання на місці. І це при тому, що білоруські державні органи мали змогу збиратися вільно, без офіційного повідомлення німців, для обговорення нагальних проблем. Спритні політики-німці немовби натягували у своєму дипломатичному інструменті й білоруську струну, щоб загарати на ній у слушний момент.

Весною 1918 року діячі БНР докладають неабияких зусиль для нормалізації стосунків з Німеччиною і прагнуть добитися її підтримки у справі будівництва незалежної білоруської держави. Робота велася у двох напрямках: розвиток взаємин з урядовими відомствами Німеччини і з німецькими військовими колами на Східному фронті.

Перша ініціатива у налагодженні контактів з німцями належить Віленській білоруській раді. У березні 1918 року вона вітала визнання Німеччиною незалежності Литви, але при цьому звертала увагу на те, що Тариба не може виступати від імені усіх жителів Литви. У зверненні, яке діячі Ради направили до Берліна, наголошувалося, що пошматовані Литовським договором білоруські землі в силу політичної і економічної необхідності повинні злитися в єдину Білорусько-Литовську історичну державну одиницю, вільну і самостійну — цій меті підпорядковані всі прагнення білоруського народу по той і по цей бік штучно створеного кордону, що розірвав навпіл єдине ціле. Це спричинене тим, що під час вирішення Литовського питання було заслухано голос не усього населення, а голос установи, що може вважатися представництвом лише частини населення Литви — литвинів, які складають близько 40% населення, але зовсім не представництвом Литви [19, с.44].

Жорстка політика німецьких властей, як уже зазначалось, ускладнювала всю діяльність Народного Секретаріату БНР. Це підтверджує наступний факт. На весні 1918 року один з членів білоруського уряду

Л. Заяц передав німецькому військовому командуванню прохання про прагнення скординованості дій щодо білоруського населення. На що отримав категоричну відповідь, а саме: влада у зайнятій німецькими військами області належить німецькому військовому командуванню і немає підстав спільно вирішувати всі справи, що стосуються місцевого населення, це є прерогативою окупаційного уряду [1, с.78].

Проголошення Акту від 25 березня 1918 року, який не дав реальної влади у Білорусі, мало досить значні наслідки для білоруського руху. Перш за все, Раду залишають земська і міська групи (йдеться про м. Мінськ, оскільки інші міста і земства ще не входили до складу Ради), котрі відстоювали ідею федерації з Росією, і на місце яких до складу Ради запрошуються представники консервативної і клерикальної групи «Мінського Білоруського Представництва», що утворилося після приходу німців і об'єднувало поміщиків, чиновників і духовенство переважно західної орієнтації. Нові члени вносять з собою і новий елемент у діяльність Ради — німецьку орієнтацію. З одного боку, це диктувалося кон'юнктурними міркуваннями, а з іншого — надходженням повідомлень Віленської Білоруської Ради про лояльне ставлення німців щодо білоруського питання у кордонах першої окупації (діяльність мережі білоруських шкіл, яких нараховувалося близько 126, реорганізація Свічлоцької учительської семінарії у білоруську семінарію, відкриття білоруської кафедри у Вільно і низки інших культурних установ, розвиток білоруського книговидавництва). «Поховавши» актом від 25 березня 1918 року російську орієнтацію, Рада БНР повинна була стати на шлях «вільного пошуку» нових «орієнтацій», без яких вона, звичайно, жити не могла [19, с.45].

Відразу після цього проголошену Радою БНР незалежну білоруську державу підтримала Віленська Білоруська рада. У резолюції від 26 березня 1918 р. разом з положенням про підтримку БНР Віленська Рада відзначила, що до вирішення питання про перегляд Брестського договору вона буде проводити роботу зі створення на території білорусько-литовської окупації Литовсько-Білоруської держави та забезпечення західних етнографічних кордонів і захисту прав білоруського народу в межах цієї території.

Водночас німецький уряд розглядав військові, політичні та економічні аспекти ситуації радше з позиції необхідності зміцнення окупаційного режиму, максимального викачування на завершальній стадії світової війни сировинних і продовольчих ресурсів з Білорусі.

Дотримуючись своїх військово-політичних цілей, монархічна Німеччина не визнавала і не збиралася визнавати будь-яку паралельну владу. До її планів не входило визнання білоруської державності навіть у вигляді структури, підпорядкованої окупаційній адміністрації. Заяви керівництва БНР про готовність йти в руслі німецької політики не дали позитивних результатів. У Німеччини, як це можна стверджувати за Брест-Литовською угодою, були плани поділу Білорусі з приєднанням її північно-західної частини до Пруссії [10, с.23–24].

На початку квітня Томаш Гриб, який обіймав у Народному Секретаріаті посаду секретаря землеробства, запропонував наступну програму дій у стосунках з німцями: з'ясувати з військовою окупаційною владою, наскільки вона готова визнати у межах її окупації іншу владу; розробити конкретні практичні пропозиції Народного Секретаріату на найближчу перспективу; у разі невизнання окупаційною владою платформи Народного Секретаріату, подати йому у відставку і, таким чином, показати громадянам БНР і усьому світові, як виявились придушеними завоювання революції і вольності працелюбного білоруського народу. Але його заява залишилася не почутою не лише німцями, але й членами білоруського уряду [3, с.128].

5 квітня 1918 року діячі БНР закликали канцлера Німеччини офіційно визнати незалежність Білорусі. Проте Берлін відмовився це зробити, пославшись на те, що це суперечитиме умовам Брест-Литовського мирного договору. Не отримавши очікуваної підтримки з боку уряду Німеччини, керівники БНР вирішили звернутися безпосередньо до кайзера Вільгельма II. За свідченням учасника тих подій В.Годлевського, ініціатором даної акції став керівник Мінського білоруського представництва (основу даного об'єднання склали партії, які представляли велику буржуазію і поміщиків Білорусі) Р.Скірмунт. Не можна сказати, що дана пропозиція була захоплено сприйнята діячами БНР, серед яких нараховувалось багато соціалістів із антимонархічними позиціями. Але все-таки більшість членів Ради підтримало її, керуючись кон'юнктурними міркуваннями. В.Годлевський стверджував, що звернутися до німецького імператора білорусам порадили представники німецької окупаційної адміністрації. На це вказують і архівні матеріали, зокрема, лист який Президія Ради БНР направила Я.Воронці від 7 квітня 1918 року. У ньому зазначалась: «... за нашими відомостями німецька влада ставить питання про визнання незалежності Білорусі у розрізі того, чи Ліфляндія і Естляндія будуть

об'єднані з Німеччиною. Це впливає з нашого географічного розташування — між прибалтійськими землями і Україною. Німці готові підтримати наше державне будівництво, заявляючи, що за допомогу вимагатимуть митного союзу Білорусі з Центральними державами. Вони також не мають довіри до лівих сил у питанні державного будівництва, і запорука успіху криється у залученні до справи поміркованих діячів...» [1, с.90].

На три надіслані до Берліна Статутні грамоти Рейхсканцлер повідомив білоруському керівництву, що Берлін розглядає Білорусь як «частину Радянської Росії», і що за Брестським договором без уряду В. Леніна це питання самостійно вирішити не в змозі» [8, с.110–111].

Як бачимо, визнання незалежності Білоруської Народної Республіки із боку Кайзерівської Німеччини відкладалося на невизначені терміни. І це незважаючи на те, що білоруський уряд протягом квітня місяця з затятою наполегливістю усілякими методами домагався від німецької військової адміністрації якщо не визнання незалежності БНР, то хоча б заступництва, покровительства, а в окремих випадках, дотримання нею елементарних правових норм стосовно білоруського населення. Останнє питання піднімалося на одному з засідань білоруського керівництва, на якому було вирішено направити делегацію до німецького генерал-коменданта «з метою з'ясування причин арештів білоруських солдатів і військовозобов'язаних і вивезення їх невідомо куди, а також вирішення питання про реєстрацію білорусів ...» [1, с.92].

Після низки невдалих спроб заручитися підтримкою німців центр дипломатичної діяльності представників БНР на деякий час переміщується до Києва. 25 квітня 1918 року делегація БНР у Києві направила німецькому послу в УНР звернення, в якому приводилось багато аргументів на захист ідеї відродження білоруської державності. У документі говорилось і про те, що Білорусь до 1569 року була самостійною державою, після чого існувала як федеративна суверенна частина Речі Посполитої. Делегація вважала, що «повного злиття народних білоруських мас з Росією не могло відбутися з тієї лише причини, що за своєю культурою білоруський народ схиляється до західноєвропейських країн, а не до Сходу». Також білоруські чільні представники сподівалися, що виходячи з економічних і політичних інтересів, Німеччина повинна підтримати БНР. У крайньому разі, БНР змушена буде піти на союз з Росією, або ж республіку зможе поглинути Поль-

ща. У зверненні наголошувалося: «Можливо, для німецької політики байдужі кордони Білорусі на сході, але посилення Польщі за рахунок Білорусі надасть полякам сприятливий ґрунт будувати Велику Польщу, що навряд чи може входити до інтересів Німеччини». Були вироблені конкретні пропозиції для німецького уряду, серед яких можна виокремити наступні: прохання про визнання самостійності Білорусі і влади в особі Ради і її коаліційного міністерства; встановлення з місцевою німецькою владою таких взаємин, за яких білоруський уряд міг би здійснювати владні повноваження у східній частині Білорусі, зайнятій більшовиками; збереження цілісності Білорусі у її природних історичних і етнографічних кордонах. Йшлося про Гродненщину, течію Прип'яті і місто Вільно, як «розумовий центр Білорусі» [6, с.11]. Члени делегації намагалися переконати посла в тому, що питання про самостійність Білорусі є наболілим, і що від німецького уряду залежить його позитивне рішення. Якщо ж німецький уряд залишить його без уваги, погляди білоруського народу будуть спрямовані в інший бік, «напевно, менш сприятливий для німецьких інтересів». У листі делегації мова йшла і про те, що управляти Білоруссю за допомогою лише військової сили, без сприяння уряду БНР «не настільки приємно, корисно і плідно для майбутнього, ніж надати цьому уряду і народу підтримку і тим викликати його симпатії». Також наголошувалося, що розчленовування Білорусі на частини сусідами і їх посилення за її рахунок не може відповідати інтересам Німеччини. У разі зацікавленості Німеччини білоруським питанням, делегація Білоруської Народної Республіки пропонувала визнати самостійність Білорусі, Раду БНР і уряд, а також налагодити з місцевою німецькою владою такі стосунки, за яких Рада БНР могла б організувати свої збройні сили для встановлення своєї влади на території Радянської Білорусі. З іншого боку, не в інтересах німецького уряду могло стати і розчленування Білорусі на частини між сусідами і посилення їх за рахунок Білорусі, на що сподівалися білоруські урядовці.

Водночас Рада БНР направляє телеграму німецькому імператору Вільгельмові II зі словами щирої вдячності за звільнення Білорусі німецькими військами від тяжкого гніту, чужого знущання й анархії, що панувала тут.

У Меморандумі Народного Секретаріату Імперському Канцлеру Німеччини, оприлюдненому у квітні 1918 року, наголошувалося на тому, що ще влітку 1915 року німецькі війська, оволодівши Белосто-

ком, Гродно і Вільно увійшли на землі здавна заселені білоруським народом. 21 лютого німецькі війська зайняли вже більшу частину Білорусі, включаючи Мінськ, який на сьогодні є центром політичного життя країни. Все політичне життя країни нині знаходиться у сфері впливу німецької держави. Не маючи достатньо повних даних, щоб судити про найближче майбутнє своєї країни, і припускаючи, що німецький уряд не стане на заваді і не чинитиме перешкод щодо Білорусі, які суперечать правам і національно-політичним прагненням білоруського народу, обрана законною представницькою установою країни — Радою Білоруської Народної Республіки виконавча влада — Народний Секретаріат Республіки — звертався до німецького уряду з наступним викладом інтересів білоруського народу і своїх дій, направлених на їх задоволення, а саме, що білоруський народ жив і проживає цілісною масою у басейнах верхнього і середнього Дніпра, Немана і Західної Двіни, обіймаючи територію приблизно 300000 квадратних кілометрів із загальною кількістю населення 15 мільйонів. Ця територія межувала на заході з Летгалією, етнографічною Литвою і Польщею, на півдні — з Україною, на сході і півночі — з Росією. Найдовший кордон з Україною складає 1/3 всієї прикордонної смуги. Найменший — з Польщею. З сумом констатувалося, що робота Народного Секретаріату була перервана у результаті «прохолодного» ставлення місцевих властей, які позбавили Народний Секретаріат приміщення, архіву і коштів. У силу цього, Народний Секретаріат був змушений тимчасово, до з'ясування ставлення до нього німецького уряду, мінімально згорнути виконання своїх функцій. А далі ще більше: «Рада БНР декларувала незалежність цілісної і неподільної Білорусі і просить Вашу Імператорську Величність про її захист, в цілях зміцнення державної незалежності краю в союзі з Німецькою імперією. Лише під захистом Німецької імперії край бачить свою щасливу долю в майбутньому» [5, с.27].

Варто наголосити, що проголошення незалежності БНР, внутрішньополітичні розбіжності у керівництві республіки, направлення телеграми Вільгельму II, підтримка німецькою владою правого, несоціалістичного крила Ради привели до розколу Білоруської Соціалістичної Громади і вищих органів БНР. На основі БСГ утворились три нові партії: Білоруська партія соціалістів-революціонерів (БПС-Р) на чолі з Т.Грибом, П.Бордуною та І.Мамонько; Білоруська соціал-демократична партія (БСДП), лідерами якої були А.Смолич, Б.Тараш-

кевич, С.Рак-Михайловський, І.Льосик, брати Луцкевичи, і Білоруська партія соціал-федералістів (БПС-Ф) під керівництвом Я.Воронки, О.Цвікевича, І.Середа, К.Єзовітова. Всі три партії обстоювали ідеї незалежності БНР, проте у галузі зовнішньої політики більша частина керівництва БСДП і БПС-Ф виступала за союз з Німеччиною. Багато з лідерів БПС-Р розглядали і Німеччину і Росію, як окупантів і ворогів БНР. Разом з тим, в середині цих партій були прихильники пропольської, пролитовської і проросійської орієнтації.

У той же час і Радянська Росія була занепокоєна створенням БНР і посиленням позицій Німеччини у Прибалтиці, Білорусі і на Україні. Росія вміло використовувала антинімецькі настрої частини білоруського населення, незадоволеного окупаційною політикою німців.

Німецька влада проводила в Білорусі значні реквізиції цінностей, майна і продовольства, була накладена квартирна повинність.

Однією з найпоширеніших форм пограбування селян було вилучення сільськогосподарської продукції і сировини, що систематично проводилися окупаційною владою за допомогою місцевих органів самоврядування. Згідно з розпорядженням армійського командування, до списку реквізиційних продуктів були внесені практично всі їстівні і кормові запаси населення. По селах розклеювалися накази, що забороняли без дозволу німецьких властей приступати до косовиць трав, збору овочів і фруктів, рубки лісу, вилову риби. Так, у розпорядженні німецького коменданта в місті Дісна від 28 вересня 1918 року наголошувалося:

– продаж худоби, зерна, сіна, соломи і картоплі має здійснюватися тільки з дозволу офіцера з госпчастини;

– щонеділі здавати з кожної курки по 1 яйцю, з кожної корови по 1,5 літра молока.

Реквізиційні поставки досягали значних розмірів. Окрім сировини і зернових, реквізиції піддавалася худоба, що знаходилася у розпорядженні селян. На вимогу окупаційних властей кожна волость, наприклад Могилевського повіту, була зобов'язана поставляти на потреби німецької армії і для Німеччини по 800 пудів м'яса на місяць. Масові реквізиції привели до повного винищення великої рогатої худоби, свиней, свійської птиці. Але і на цих величезних цифрах німецька влада не зупинялася. Реквізиції перетворювалися на справжній грабіж сільських жителів. Німці віднімали у селян все, аж до печеного хліба і предметів домашнього вжитку. Згідно зі звітом окупа-

ційних властей, в одному з округів, що охоплював невелику територію Білорусі, за два роки було зібрано у селян 2687 тис. штук яєць, 890 тис. з них було відправлено до Німеччини і лише 575 тис. залишено населенню. З 63290 кг виловленої риби 27 тис. кг відправлено до Німеччини.

У більшості випадків за вилучені продукти харчування, сільськогосподарську сировину, худобу селянин отримував квитанції і лише в окремих випадках — мізерну грошову компенсацію [13, с.26].

Мінська міська дума у квітні 1918 року писала наркому закордонних справ, що німці паралізували роботу місцевих органів влади, проводять масові арешти у Мінську, вивозять жителів, нехтують демократичними правами і свободами. Закордонне відомство Радянської держави направило ноту протесту німецькому уряду стосовно політики Німеччини у Білорусі і жорстких акцій воєнних властей, «негідних культурного народу».

Ще раз підкреслимо, радянська влада зайняла ворожу позицію щодо БНР. У Декларації II з'їзду Рад Західної області 13 квітня 1918 року наголошувалось, що вороги Росії створили білоруську контрреволюційну раду, яка виношує план зради трудящих мас і прагне створити національну буржуазну державу під покровительством Німеччини [9, с.114].

На відміну від політиків у Берліні, представники німецького військового командування на Сході проявили зацікавленість до ідеї створення білоруської державності. 28 березня 1918 р. командуючий 10-тою німецькою армією генерал Е. фон Фалькенгайн видав розпорядження про передачу всіх державних установ краю у галузі торгівлі, промисловості, освіти, соціального забезпечення і пропаганди під юрисдикцією Ради Білоруської Народної Республіки. І дійсно, протягом квітня-травня 1918 року німецька влада в Білорусі переходить від настороженого ставлення до БНР до політики таємного, а потім і відкритого співробітництва з Радою і Народним Секретаріатом. У травні 1918 року у Берліні пройшла нарада представників генералітету і ділових кіл, на якій обговорювалося питання про забезпечення домінування Німеччини на території колишньої Російської імперії. У Білорусі це яскраво проявилось у політиці керівництва 10-ї німецької армії, штаб якої у травні 1918 року було переведено з Вільно до Мінська.

27 травня 1918 року Е. фон Фанкельгайн за власною ініціативою прийняв делегацію Народного Секретаріату БНР. Він висловився за

спільну з кабінетом БНР роботу з «умиротворення» країни і розвитку білоруської культури, запевнивши, що німецький уряд візьме до уваги прагнення Народного Секретаріату і Ради жити у злагоді і дружбі з Німецькою державою, що у майбутньому принесе Білорусі бажані позитивні результати. Натомість, голова уряду і міністр закордонних справ БНР Я.Воронка від імені білоруської влади, засудив російську позицію стосовно БНР, підкресливши роль Німеччини у процесі виникнення білоруської державності і висловився за спільну «творчу роботу» з німецькою владою по зміцненню БНР. Підсумком цієї зустрічі керівників БНР і німецького командування стало фактичне визнання Німеччиною Народного Секретаріату як законного уряду Білорусі.

Влітку 1918 року німецькі власті в Білорусі готові були підтримати процес створення білоруської національної держави з пронімецькою і антиросійською орієнтацією. Командування 10-ю армією підтримувало перш за все несоціалістичні політичні сили БНР. У зв'язку з цим, до літа 1918 року більшість у Раді БНР становили представники ліберально-демократичних організацій і правого крила БСГ. Особливо тісні стосунки з німецькою владою мав відомий білоруський політичний діяч, колишній депутат I Державної Думи і голова Білоруського національного комітету (березень-червень 1917 року) Р.Скірмунт. Він досить чітко і прозоро висловився про те, що зацікавленість Німеччини у виникненні Білоруської держави як буфера між Польщею, Литвою, Україною, Великоросією диктується не тільки політичними, а й економічними причинами. Білорусь — край сільськогосподарський. Одна лише Мінська губернія, при досить низькому розвитку сільського господарства давала надлишок хліба понад 3 мільйонів пудів. Далі Р.Скірмунт наголошував, що якщо за допомогою німецького капіталу і техніки осушити болота, то Полісся, не кажучи вже про розвиток тваринництва в краї, — може забезпечити сіном всю Німеччину. Крім того, остання, як і раніше до війни, може отримувати з Білорусі значні запаси лісу. З іншого боку, Німеччина мала забезпечити Білорусь всіма необхідними фабрикантами промисловості, устаткуванням і машинами для сільського господарства, надати технічну допомогу у справі розвитку промисловості [16, с. 40–41].

На середину літа 1918 року достатньо стримані стосунки білоруського керівництва з німецькою адміністрацією вилилися у розширення владних повноважень Білорусі. Білоруському уряду дозволялася певна самостійність у тих сферах господарства і соціального жит-

тя, які не зачіпали німецьких інтересів і не перешкоджали здійсненню окупаційної політики. Це стосується освіти і культури, певною мірою проведення самостійної зовнішньої політики. За ініціативою Народного Секретаріату, німецьке командування влітку 1918 року вело переговори з урядом Радянської Росії про приєднання до території, яку уряд БНР вважав своєю, східних районів Білорусі, зайнятих радянськими військами. Представництва БНР були акредитовані в Україні і Литві, її дипломатичні місії працювали у Варшаві, Берліні, Копенгагені та інших містах [18, с.53].

Зі зміною білоруського уряду 9 липня 1918 року його новий глава Р.Скірмунт виступив з декларацією, у якій підкреслювалося, що найближчим завданням білоруської державної влади є діяльність у тісному контакті з окупантами; і хоча тягар окупації важкий, з ним слід миритися, як із неминучим злом [7, с.51]. Окреслювалося також коло вирішення зовнішньополітичних питань. Головними як і раніше залишалися визнання білоруської державності країнами, що раніше входили до складу Російської імперії, Четвертним Союзом і нейтральними державами; встановлення дружніх взаємин з сусідами і якнайшвидше врегулювання питання кордонів, в першу чергу з Україною, проведення східного кордону, розмежування з Литвою у Віленщині, а також з Польщею і Росією за етнографічним принципом.

Важкого удару по надіях більшої частини національних діячів, які пов'язували побудову білоруської державності з політикою кайзерівської Німеччини, було завдано підписанням 27 серпня 1918 року між Радянською Росією і Німеччиною додаткової угоди до Брест-Литовського мирного договору. У зв'язку з низкою невдач на Західному фронті, Німеччина зобов'язувалася поетапно очистити райони Білорусі від Дніпра до Березини. У 4 статті зазначалося також, що Німеччина жодним чином не буде втручатися у стосунки між Радянською державою і її окремими областями, а звідси, не буде підтримувати утворення самостійних державних організацій у цих областях. Наступного дня, 28 серпня, надійшов протест Ради БНР Рейхсканцлеру Німеччини Г.Гертлінгу проти відторгнення споконвічних білоруських земель і збільшення за їхній рахунок області Царства Польського; а також приєднання багатих областей до України [2, с.75].

Як підкреслював відомий діяч БНР К.Єзовітов, відмова німців створити білоруську армію і зміцнити фінансову систему Білорусі, їх тактика лавіювання і поступок більшовикам привели до того, що офі-

цери БНР стали формувати білоруські партизанські загони без дозволу німецьких властей.

Керівництво БНР було стурбоване і тим, що Німеччина схвалювала претензії Литви на територію Віленщини і Гродненщини. Разом з тим, командування 10-ї армії у Вільно у жовтні 1918 року виступало за співробітництво між литовською Тарибою і віленською Білоруською Радою, фактично підтримавши перші кроки по формуванню білорусько-литовської армії.

На основі постійних відмов Німеччини визнати БНР, у Раді у вересні 1918 року складається блок представників партії Білоруських соціалістів-революціонерів з представниками утвореної у серпні Білоруської партії соціалістів-федералістів. До цього часу БПС-Р значно поширила свій вплив на білоруське селянство. ЦК БПС-Р однозначно висловився за свою соціалістичну орієнтацію, за відміну приватної власності на землю. Склад Ради наприкінці вересня поповнився представниками національних меншин і православного духовенства і у жовтні нараховував 101 особу. На початку жовтня Рада затвердила «Статут Білоруської Народної Республіки». У ньому підкреслювалося, що верховна влада на Білорусі належить білоруському та іншим народам, які населяють територію республіки. Верховна законодавча влада здійснюється Сеймом, обраним на основі загального рівного таємного пропорційного виборчого права. До виборів Сейму законодавча влада належить Раді БНР, а виконавча — Народному Секретаріату. 11 жовтня Народний Секретаріат був перейменований у Раду народних міністрів, яку очолив А.Луцкевич [1, с.98].

У жовтні 1918 року була оприлюднена нота Надзвичайної делегації Ради БНР (у Києві) на ім'я Голови Німецького Рейхстагу і Рейхсканцлера Німеччини, у якій вкотре наголошувалося на події, що сталися 25 березня 1918 року — проголошенні незалежності БНР. Білоруський уряд своєчасно сповістив про це великі держави, прохаючи їх визнати державну незалежність Білорусі. Почекавши, Рада вирішила звернутися до верховної влади Німеччини з проханням про оборону білоруської державності і її підтримки. На ці звертання була отримана відмова, наголошуючи на тому, що перешкодою для визнання незалежності Білорусі є умови Брест-Литовської мирної угоди. Але треба зазначити, що ця угода на даний момент практично втратила силу з причини прийняття воюючими країнами принципів В.Вільсона. Делегація сподівалася, що позитивне розв'язання питання стане

основою для нормалізації взаємин між обома державами у майбутньому [9, с.115].

Надзвичайна делегація БНР на чолі з О.Цвікевичем схиляла німецького імперського канцлера визнати БНР і надати їм необхідну допомогу. Мотиви і аргументація були вже дещо іншими. Нині уже не походом на схід намагалися зацікавити керівників Німеччини, а погрозами світової пролетарської революції, приходом російських більшовиків на Захід. БНР була готова стати «заслоном» поширення більшовизму у Європі. «На сході все ще панує анархія, що будь-коли може розповсюдитися у межах Білорусі, принісши з собою страхіття кривавого терору і, крім того, розклад державного і суспільного життя». З Білорусі анархія може перекинутися на захід. А це потягне негативні наслідки для Німеччини і її східної політики. Звідси, визнання БНР як держави необхідне і корисне як БНР, так і самій Німеччині. Визнання БНР не повинно було обмежитись формальним юридичним актом. Німеччина мала надати можливість білоруському уряду здійснювати функції державного будівництва і управління, а ще допомогти організувати збройні сили з метою самозахисту, і взагалі надати необхідну підтримку у його державній організаційній роботі [7, с.58]. Проте через початок революції у Німеччині білоруські представники були вимушені повернутися до Мінська, так і не досягши поставлених завдань.

28 листопада 1918 року була оприлюднена Грамота Ради Білоруської Народної Республіки із закликом організувати місцеві Білоруські Ради у зв'язку з можливим залишенням німецькими військами Білорусі, що і сталося 9 грудня 1918 р., коли німецькі війська залишили Мінськ і влада офіційно передавалася радянському уряду, який анулював Брестський договір, а усі включені до нього зобов'язання, що стосувалися сплати контрибуції чи поступки територій і областей, оголошувались недійсними. 11 грудня 1918 р. Мінський губернський військово-революційний комітет розпустив Раду БНР і наказав заарештувати членів уряду. Радянська влада поверталася до Білорусі. 1 січня 1919 р. була проголошена БСРР.

Разом з тим, у культурно-освітній сфері Раді Білоруської Народної Республіки і Народному Секретаріату вдалося досягнути найбільш значних успіхів. У квітні 1918 року білоруська мова набула статусу державної і обов'язкової мови БНР. Починаючи з цього часу регулярними стали курси білорусознавства, на яких читали свої лекції Я.Воронка, А.Смолич, О.Власов, Т.Гриб.

Проте і в цій галузі довелося працювати у вкрай складних умовах. З літа 1918 р. окупаційна адміністрація розпочинає відкритий наступ на права земств і міських дум. Спочатку у їх виконавчі структури були введені німецькі «наглядачі» з метою політичного і фінансового контролю за їх діяльністю. Працівник Білоруського національного комісаріату у Москві М.Мороз, який побував у окупованому Мінську в серпні 1918 р. повідомляв до Москви, що не зважаючи на тимчасовий характер окупації, в усіх урядових і приватних установах панують німецькі представники. Усі кошторисні витрати затверджуються німцями. Німецька адміністрація контролює усі призначення, здійснює ревізію установ.

Пізніше органи місцевого самоуправління позбавлялися права самостійно формувати свій бюджет, що відбилося на життєдіяльності Республіки. Зокрема, видатки на шкільну освіту «урізалися» на 67%. Були викреслені статті на фінансування учительських семінарій у Бобруйську, Борисові, на відкриття 7 нових ремісничих училищ Мінського середнього політехнічного закладу. Утримання початкових навчальних установ окупаційна адміністрація брала на себе. Значимо, що тих коштів, яких виділяло керівництво 10-ї армії на початкову освіту, не вистачало навіть на матеріальне забезпечення усіх наставників. За таких умов не могло йти мови про значне поширення шкільної мережі, покращення навчально-методичної бази шкіл, особливо у сільській місцевості, підвищення заробітної плати педагогам.

17 вересня 1918 р. командувач 10-ї німецької армії генерал Е. фон Фалькенгайн підписав постанову про принципи організації шкільної справи у зоні нової німецької окупації. У преамбулі до документа наголошувалося, що його положення відповідають ст.43 Закону про введення сухопутних військ Гаагської міжнародної конвенції 1907 р. Однак, ця постанова за своїм змістом, хоча і з більш м'якими формулюваннями, нагадувала шкільне законодавство Обер-Оста, яке неможна назвати ліберальним.

Усі навчальні установи Мінщини і західних районів Вітебщини і Могилевщини підпорядковувалися командуючому 10-ї армії. Для відкриття нових навчальних закладів так само потрібен був дозвіл армійського командування. Ті школи, які були утворені після укладення Брестського миру мали пройти додаткову процедуру. До компетенції німецької військової адміністрації входили і кадрові питання, пов'язані з призначенням і переведенням наставників на інші посади.

Цікавим виглядає пункт з вищезгаданої постанови, згідно з яким викладання у школах мало здійснюватися на російській мові, за винятком особливих випадків, коли німецьке командування дозволяло викладання іншою мовою. Це стало результатом підписання у Берліні 27 серпня 1918 р. додаткової російсько-німецької угоди, за якою Німеччина жодним чином не повинна була провокувати на тимчасово-окупованій території сепаратистські настрої серед місцевого населення. Але цей пункт по суті залишався проформою, коли підкреслити, що ще до приходу німецьких військ на Мінщині, Могилевщині, Вітебщині працювало декілька сотень польськокомовних навчальних закладів, десятки єврейських світських установ, а в Мінську з'явилися перші білоруські школи. «Виправляти» ситуацію у німецької адміністрації не було можливостей, бажання і часу.

На зміну дирекції колишнього Віленського навчального округу для управління шкільною справою в районі дислокації 10-ї армії приходить Обласне (Крайове) навчальне опікунство, яке згодом погодився очолити Ю.Карський — найбільш авторитетна особа серед місцевої інтелігенції, котрий завжди стояв поза політикою і не був втягнутий у внутрішню політичну боротьбу між місцевими угрупованнями. Окрім загального керівництва шкільною справою на нього покладалося завідування середніми навчальними установами, наставницькими семінаріями і Мінським інститутом вчителів. До штату Крайового шкільного опікунства вводились посади 2 заступників, на які були призначені білоруські національні діячі — професор В.Івановський і Б.Тарашкевич. Перший опікувався професійно-технічною освітою, другий — масовими елементарними школами.

Разом з тим створена установа не була самостійною у своїх рішеннях. У першу чергу це стосувалося утворення, реформування чи ліквідації навчальних установ, затвердження на посадах керівників шкіл, міських і повітових шкільних інструкторів. Усі правові і фінансові питання залишалися у руках німецької військової адміністрації. Постійним членом Крайового опікунства був керівник культурного відділу штабу 10-ї армії, який був присутнім на його засіданнях. За 2 місяці своєї роботи Обласному навчальному опікунству так і не вдалося здійснити нічого конкретного у справі поліпшення становища навчальних установ у зоні «нової німецької окупації», і як результат — розпад організації ще до приходу радянських військ у Мінськ [12, с.20–21].

Незважаючи на це, протягом 1918 р. було відкрито близько 350 початкових білоруських шкіл, з них 20 — у Мінську, діяли гімназії. Планувалося заснувати університет, з цією метою була створена спеціальна комісія на чолі з професором М.Довнар-Запольським. Розгорнулася широка видавнича діяльність. Вища музична школа, заснована у квітні 1918 р. реорганізовувалася у Білоруську Державну консерваторію, при якій організували відділ з вивчення білоруської народної пісні, історії білоруської культури. Директором консерваторії став професор Г.Журавльов, колишній викладач Варшавської консерваторії.

Значної уваги надавалося Народним Секретаріатом і Радою БНР такій важливій сфері духовного життя, як релігії. Ще 5 травня 1918 р. на зустрічі Я.Воронки з архієпископом Мінським і Туровським Георгієм зачіпалося питання про реорганізацію управління церквою, яке б відповідало інтересам Білорусі як незалежної держави. 1 жовтня 1918 р. у Мінську була відкрита Католицька духовна семінарія, яку очолив Ф.Абрантович. У ній викладалася білоруська мова та література, історія Білорусі.

З метою широкої пропаганди національної культури урядові структури БНР проводили різного роду пропагандистські заходи — виставки, театральні постановки. Активну участь в організації історико-етнографічної виставки у Вільно брав І.Луцкевич, у якого була своя багата колекція. Дана акція тривала з травня по серпень 1918 р. У червні 1918 р. Я.Воронка створив комісію для організації «Білоруської виставки імені Ф.Скорини» з метою показати еволюцію білоруської культури і державності з моменту її розквіту, занепаду в умовах польського та московського панування, і в роки її відродження на початку ХХ ст. [15, с. 194].

У справі поширення і поглиблення національної самосвідомості білорусів важливу роль відіграв театр. На початку травня 1918 р. у Мінську розпочало свою діяльність «Перше товариство білоруської драми й комедії», очолив його Ф.Жданович. 19 травня 1918 р. відкривається Білоруський Народний Дім імені М.Богдановича. Саме цього дня «Перше товариство білоруської драми й комедії» було реорганізоване у Білоруський державний театр БНР. Народний Секретаріат виділяв щомісячну субсидію на його утримання.

Таким чином, двояка політика, яку проводила Німеччина щодо Білоруської Народної Республіки, значно ускладнила діяльність керівників БНР по створенню білоруської державності. У проведенні

своєї політики на території Білорусі Німеччина керувалася виключно економічними міркуваннями і потребами — використати БНР як продовольчий і людський ресурс. Тому, німецький фактор справив суттєвий, хоча й не визначальний, вплив на історичний розвиток Білоруської Народної Республіки, як політичного явища. І це слід враховувати при оцінці складних процесів та явищ 1918 року, які і стали ґрунтом для проголошення незалежності Білорусі вже на радянській основі.

Національно-культурне життя Білорусі в умовах німецької окупації було позначено певною свободою. Діяльність Ради БНР у царині культури набула в 1918 р. характеру чітко визначеної державної політики і сприяла поширенню національної самосвідомості.

Джерела і література

1. Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі: В 2-х т. — Вільня — Нью-Ёрк — Менск — Прага. — 1998. — Т.1. — 1720 с.
2. Аўсяная М. Лісты С. Рак-Міхайлоўскага / М. Аўсяная // Спадчына. — 1993. — № 3. — С. 73–81.
3. Галынец А. З рукапіснай спадчыны Томаша Грыба / А.Галынец // Спадчына. — 1996. — № 3. — С. 120–136.
4. Гурноў А. Дзень волі 90 / Гурноў А., Дубавец С., Жук П.. — Мн., 1990. — 8 с.
5. За дзяржаўную незалежнасць Беларусі. Дакументы і матэр'ялы сабраныя і надрыктаваныя для публікацыі І.Касяком, прагледжаныя і апрабаваныя для друку камісіяй Беларускай Цэнтральнай Рады пад кіраўніцтвам праф. Р.Астроўкага. Выданыя Беларускай Цэнтральнай Рады. — Лендан, 1960. — 198 с.
6. Захарка В. Галоўныя момэнты Беларускага руху / В. Захарка // Спадчына. — 1997. — № 5. — С. 3–17.
7. Знешняя палітыка Беларусі: Зборнік дакументаў і матэр'ялоў (1917–1922 гг.) / Пастаянная камісія Савета Рэспублікі Нацыянальнага Сходу Рэспублікі Беларусь на міжнародных справах і нацыянальнай бяспецы, Міністэрства замежных спраў Рэспублікі Беларусь, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Беларускі навукова — даследчы інстытут дакументазнаўства і архіўнай справы. — Минск: Бея НДЦДАС, 1997. — Т.1 — 398 с.
8. Зюзькоў А. Крывавы шлях беларускай нацдэмократыі / А. Зюзькоў. — Менск.: Беларускае дзяржаўнае выдавецтва, 1931. — 87 с.

9. Крах немецкой оккупации в Белоруссии в 1918 г. // Сб. документов партархива ЦК КП(б) Белоруссии / Сост. Ф.О.Попов и В.А.Беляева. — Минск: Государственное издательство БССР, Редакция политической литературы, 1947. — 200 с.
10. Круталевич В.А. На путях национального самоопределения / В.А. Круталевич. — Мн.: «Право и экономика», 1995. — 139 с.
11. Ладысеў У.Ф. На переломе эпох: станаўлення беларускай дзяржаўнасці (1917–1920 гг.) / У.Ф. Ладысеў, П.І. Бригадзін. — Минск: БДУ, 1999. — 120 с.
12. Ляхоўскі У.В. Адукацыйная палітыка Кайзераўскай Германіі на тэрыторыі Беларусі ў зоне «Новай акупацыі» пасля падпісання Брэсцкага міру ў 1918г. / У.В. Ляхоўскі // Беларусь і Германія: гісторыя і сучаснасць. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі. — Мінск: МДАУ, 2007. — Вып.6. — 300 с.
13. Мигун Д.А. Германия и Беларусь: уроки истории (1914–1922 годы) / Д.А. Мигун— Мн.: РИВШ БГУ, 2001. — 63с.
14. Национальный архив Республики Беларусь — Ф. 325. — Оп.1. — Д. 15. — 73 л.
15. Национальный архив Республики Беларусь — Ф. 325. — Оп.1. — Д. 19. — 230 л.
16. Национальный архив Республики Беларусь — Ф. 60. — Оп.1. — Д. 754. — 58 л.
17. Недасек Н. 1917–1947 Да трыццатых угодкаў найвызначнейшых падзеяў нашага нацыянальнага руху / Н. Недасек // Спадчына. — 1997. — № 3. — С. 17–30.
18. Платонаў Р.П. Пад пятой германскага кайзера / Р.П. Платонаў // Беларускі гістарычны часопіс. — 2001. — № 2. — С. 51–56.
19. Турук Ф. Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белорусов / Ф. Турук. — М., 1921. — 143 с.

РОЗДІЛ III.

УКРАЇНСЬКИЙ ВЕКТОР ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

Ігор Дацків

БРЕСТСЬКИЙ МИР В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ

Дипломатична історія доби визвольних змагань, коли Україна вперше після понад двох із половиною століть виступила як самостійний суб'єкт міжнародного права, заслуговує на особливу увагу. Тут найперше місце належить участі делегації УНР у роботі Брест-Литовської мирної конференції 1918 р.

Перед Україною постала, з одного боку, проблема виходу з війни, спричинена більшовицьким переворотом у Петрограді та поворотом зовнішньополітичного курсу Росії до сепаратного миру з ворожими державами Четверного союзу, а з іншого — агресією більшовицької Росії проти УНР. Цей подвійний вузол і вдалося розв'язати молодій і ще зовсім недосвідченій українській дипломатії. Її діяльність у Бресті набула життєво важливого значення для історичної долі українського народу.

Як відомо, 9 (22) грудня 1917 р. у Бересті-Литовському розпочалися переговори про сепаратний мир між РСФРР та країнами Четверного союзу. Дипломатичний корпус країн Четверного союзу у Бресті був представлений високими посадовцями: від Німеччини — Державний секретар закордонних справ Р. фон Кюльман і його заступник, делегат Ставки генерал-майор М. Гофман; від Австро-Угорщини — міністр закордонних справ граф О. Чернін; від Болгарії — міністр внутрішніх справ В. Радославов і полковник П. Ганчев; від Туреччини — посол у Берліні І. Гаккі-Паша і Державний секретар А. Нессім-Бей [1, арк.1–4].

Голова більшовицької делегації Л. Троцький перш за все заявив, що його делегація репрезентує всі народи колишньої імперії. Відтак, керівництво УНР 11 (24) грудня 1917 р. звернулося до всіх воюючих і нейтральних країн з нотою, в якій заявило, що не визнаватиме умов миру, якщо під ним не буде підпису представника УНР. Німецький уряд від імені Четверного союзу негайно відгукнувся запрошенням надіслати представників Української Центральної Ради до Бреста. Проте,

за таємною інструкцією кайзера Вільгельма II, дати згоду на самостійну участь делегації УНР у переговорах німецька делегація могла лише після того як таку згоду висловить російська сторона [2, с. 7].

1 січня 1918 р. українська делегація, очолена В. Голубовичем, у складі О. Севрюка, М. Любинського, М. Левитського, М. Полоза прибула до Бреста [3, с. 117]. Як зазначає О. Павлюк, «ця делегація стала першою офіційною дипломатичною місією нової України» [4, с. 323]. Цікаво проаналізувати реакцію на її появу учасників переговорів. Оскільки в роботі конференції оголошено перерву, українці скористалися нею для наведення неофіційних контактів з її учасниками. О. Чернін після зустрічі з ними 4 січня записав у щоденникові: «Якщо росіяни рішучо перервуть переговори, становище буде дуже прикрим. Єдиний вихід із нього полягає у швидких і енергійних переговорах з українською делегацією, і тому ми приступили до діла, у той же день». Висловлюючи особисте враження про українську делегацію, він продовжував: «по-суті, їх Росія не цікавить, тільки виключно Україна, і всі їх зусилля спрямовані на здобуття незалежності» [5, с. 107].

Генерал Е. Людендорф відзначав, насамперед, той факт, що українська дипломатична делегація «відразу зайняла окреме від більшовиків становище» і що їх пропозиції базувалися на практичних засадах «і не губилися у сфері фантастичних планів на майбутнє». Генерал М. Гофман у спогадах схвально відізвався про українців: «Ще перед початком переговорів зголосилася в Бресті нова група учасників, а саме представники Української народної держави, їх вислала Рада, щоб укласти окремих мир від імені України, опираючись на заяву петербурзького совітського уряду про право народів самовизначити свою долю. Державний секретар і я радісно прийняли українців, бо їх виступ уможлиблював нам використати цю нову делегацію проти делегації петербурзької. Спричинили вони журбу хіба графові О. Черніну, бо слід було сподіватися, що вони виступлять з якимись вимогами у справі політичних прав своїх земляків, що проживають на Буковині й у Східній Галичині» [6, с.123].

На засіданні 5 січня німецька делегація висловила думку про можливий хід роботи. Усі питання поділятимуться на три групи: перша — суто російська; друга — суто українська; третя — змішані російсько-українські. Кожну групу можна було розглядати при відповідному складі учасників засідань. Це був натяк на те, що союзники схильні вести переговори з українцями окремо від більшовиків.

Про зацікавленість країн Четверного блоку українцями свідчить те, що до відкриття пленарних засідань конференції вони 6 січня зустрілися кулуарно з делегацією УНР. На цих попередніх переговорах було повідомлено, про схвальне ставлення канцлера Г. фон Хертлінга до встановлення тісних контактів з українцями, що суттєво, на його переконання, посилить позиції Німеччини у Бресті. Активно підтримав цю думку генерал Е. Людендорф, який навіть запропонував надіслати до Києва спеціальну делегацію для переговорів, зокрема з економічних питань. Р. Кюльман висловив хіба що застереження, що надмірна увага до українців спонукатиме їх «вимагати від нас неможливого». Радник голови німецької делегації А. Розенберг, який тривалий час вивчав українську проблему, перевершив усіх конструктивністю і дієвістю пропозицій щодо надання допомоги Україні у створенні незалежної держави, якнайшвидшого досягнення порозуміння й залучення її в сферу німецького впливу. Трохи стримано поведилася австро-угорська делегація, визнаючи без вагань за Україною лише роль у досягненні миру на Сході. Проте, одностайного рішення делегацій Центральних держав щодо повного визнання місії УНР незалежним учасником переговорного процесу не було досягнуто [7, с. 81; 8, с. 108].

6 січня 1918 р. Розенберг неофіційно повідомив українців про готовність Німеччини задовольнити викладені у ноті вимоги, зокрема про визнання їх як повноважної делегації від України. У зв'язку з цим О. Севрюк просив В. Винниченка надіслати точні інструкції щодо переговорів і вважав за необхідне поступитись самовизначенням Галичини з огляду на зустрічні поступки німців щодо Холмщини і окупованої частини Волині, які повинні відійти до УНР [9, арк.51–52]. Того ж дня Р. Кюльман телеграфував рейхканцлерові: «Останні дні повністю були присвячені переговорам з українцями. Делегати — відносно молоді люди ... але виявляють вміння і хитрість на переговорах» [10, с.190]. Повідомляв про виявлену серед українців неузгодженість, які, нібито, домагаючись статусу самостійної делегації, залишаються прибічниками федерації в межах Росії. Р. Кюльман відзначив непевність положення, за яким, у разі припинення стосунків із більшовицькою делегацією, виявиться сумнівним продовження переговорів із українцями, проте, вважав за доцільне для Німеччини сприяти протистоянню української та російської делегацій [10, с.190].

8 січня 1918 р. до Бреста прибув голова української делегації В. Голубович і негайно скликав нараду запросивши російську делега-

ції. Він повідомив, що оголосить декларацію про самостійну участь української делегації на переговорах. Цікаво, що Л. Троцький у своїй заяві оприлюднив проект пропозиції російської делегації на пленарному засіданні конференції: «Усім учасникам переговорів визнати Делегацію Генерального секретаріату України Представництвом незалежної Української республіки і як таке, що уповноважене для ведення мирних переговорів» [11, арк. 3].

Сталося так, що у першому пленарному засіданні 9 січня українська делегація участі не брала. За її відсутності Л. Троцький, нехтуючи досягнутими домовленостями з українцями, заявив, що тільки його делегація уповноважена представляти інтереси всіх народів колишньої Російської імперії. Наступного дня було надано слово українцям: В. Голубовичу — для оголошення декларації УНР, і М. Любинському — для зачитання ноти Генерального секретаріату і текст III Універсалу Центральної Ради. Українські дипломати вважали основним завданням довести до Центральних держав, що Україна, як наголошував В. Голубович, «починає своє міжнародне існування, яке вона втратила більше, ніж перед 250 роками, і вступає в міжнародні відносини в цілім обсязі своїх прав на цім полі» [12, с. 35].

Виступи українських дипломатів поважно аргументовані, документально потверджені, рішучо спрямовані на визнання делегації УНР як представника самостійної держави й надання статусу повноправного учасника переговорів, справили відповідне враження на учасників засідання. Л. Троцький промовисто заявив: «Зважаючи на ноту Генерального секретаріату Української Народної Республіки, російська делегація заявляє зі свого боку, що вона в цілковитій згоді з принципом права для кожної нації на самовизначення аж до цілковитого відокремлення, не бачить жодної перешкоди для участі української делегації в мирних переговорах». Далі Л. Троцький додав слова, які практично засвідчили визнання більшовицькою Росією незалежності України: «Що стосується самовизначеності України, яка фактично відбувається у формі Народної Республіки, то ця справа не може бути причиною конфлікту між обома братніми республіками. Немає і не може бути жодного сумніву, що процес самовизначення України в її географічних межах і державних формах, що відповідають волі українського народу, знайде своє закінчення» [12, с. 35–36].

В цей в Україні складалося надзвичайно важке становище. Петроград інформував своїх представників у Бресті повідомленнями, що

влада в Україні невдовзі перейде до більшовиків. Справді, у ті дні війна між радянською Росією і УНР вступала у вирішальну стадію. Більшовицькі війська зайняли майже повністю Лівобережжя та південь України й наближалися до Києва. Ця ситуація поклала, нарешті, край ідеям федералізму серед українського політичного проводу. «Війна більшовиків з Україною, — писав у статті «Кінець московської орієнтації» М. Грушевський, — рішуче поставила хрест над сею ідеологією, розв'язала всякі моральні вузли, які ще могли в чиїх-небудь очах зв'язувати українця з московським громадянством спеціально» [13, с. 41].

Отже, історичний розвиток України поставив на порядок денний проголошення повної незалежності, до цього ж спонукала діяльність української дипломатичної делегації на Брест-Литовських мирних переговорах, успіх якої у боротьбі за визнання незалежності потребував рішучих дій уряду УНР. У ніч на 9 (22) січня 1918 р. Українська Центральна Рада, на пропозицію М. Грушевського ухвалила Четвертий Універсал, що проголошував повну незалежність України [14, арк. 2]. М. Грушевський визнавав, що до цього історичного акту спонукали зовнішньополітичні чинники — укладення мирного договору з Центральними державами у Бресті та організація опору більшовицькій агресії [15, с. 43].

У сфері зовнішньої політики IV Універсал поставив перед урядом і Міністерством закордонних справ нагальне й відповідальне завдання: «Від цього дня вести розпочаті вже переговори про мир з Центральними державами цілком самостійно й довести їх до кінця, незважаючи ні на які перешкоди з боку яких-небудь інших частин бувшої Російської Імперії, і установити мир, щоб край наш розпочав своє господарське життя в спокої й згоді» [16, с. 104].

Ці дні визнано визначальними в роботі української делегації на мирній конференції, а 12 січня стало справді історичним днем. В інформації до Києва, опублікованій у пресі під заголовком «Признання України самостійною державою на мировій нараді в Бресті», повідомлялося, що впродовж останніх днів представники України твердо заявляли, що предметні переговори будуть вести лише за умови визнання української делегації самостійною і правоздатною. Відтак, О.Чернін у заяві визнав, що Українська Народна Республіка самостійно виступає в міжнародних справах і що вона має право брати участь у всіх мирових переговорах. «Я маю честь заявити, — підсумував він, — що делегації Четвертого союзу оголошують наступне —

ми признаємо українську делегацію самостійною делегацією і правомочним представництвом самостійної Української Народної Республіки, формальне ж призначення чотирма союзними державами Української Народної Республіки самостійною державою буде зазначено в мирному договорі» [17, арк. 40; 18, арк.14–15].

Після виступу О. Черніна, Л. Троцький оголосив дійсно історичну заяву: «Що стосується самовизначення України в формі Народної Республіки, яке тепер переводиться на ділі, то цей процес не давав і не може дати приводу ні до яких непорозумінь між двома братніми республіками... Російська делегація, згідно зо своєю заявою в засіданні 10 січня, не бачить жодних перешкод до самостійної участі делегації Генерального секретаріату в мирових переговорах» [19]. Після промови Л. Троцького виступив голова української делегації В. Голубович, який визнав, що висловлені усіма делегаціями думки щодо української сторони цілком задовільні і сприятимуть продовженню перспективного переговорного процесу [8, с. 113].

З цієї нагоди Генеральний секретаріат звернувся з відозвою до українського народу, у якій, зокрема, відзначалося, що від проголошення Третього Універсалу Центральна Рада доручила Генеральному секретаріатові використовувати все можливе для досягнення миру. Відтак, уряд відрядив делегацію на колишній Румунський і Південно-Західний fronti в справі перемир'я. Водночас вислано делегацію до Бреста для участі у мирній конференції. Секретаріат продовжував закликати народи і держави світу до відновлення миру. З великим піднесенням В. Винниченко повідомляв українському народові: «Нашу делегацію, делегацію Української Народної Республіки, визнали всі на конференції, яко самостійну делегацію окремої, незалежної республіки. Наша делегація всіма силами обороняє там права Української Держави і твердо обстоює справу справедливого демократичного миру» [8, с. 113–114].

Визнання Центральними державами державно-правового статусу України та її дипломатичної делегації як самостійного суб'єкта на мирних переговорах було великим досягненням. Але на шляху підписання мирного договору виникали нові перепони. Першою з них була поява 30 січня 1918 р., після перерви у засіданні конференції, делегації від проголошеної у Харкові радянської України, яку Л. Троцький викликав до Бреста як засіб і союзника у протистоянні з дипломатичною місією УНР.

Цей дипломатичний демарш Раднаркому готувався від середини січня, коли створеним 25 грудня 1917 р. у Харкові за цілковитої підпорядкованості Петроградів маріонетковим урядом під головуванням Ю. Медведєва було проголошено Україну Республікою Рад (до 1919 р. вона називалася Українською Народною Республікою). Активні бойові дії більшовицьких військ скеровано, перш за все, на здобуття Києва, повалення Центральної Ради, відсторонення дипломатичної делегації УНР, очоленої з 30 січня О. Севрюком, від мирних переговорів й заміну її представниками радянської України [20, с. 126].

За таких обставин голова російської делегації А. Йоффе вручив Р. Кюльману заяву, у якій, запропонував допустити до участі в переговорах делегацію з Харкова, очолювану В. Шахраєм й Ю. Медведєвим. Крім того, у заяві харківських представників наголошувалося: «Категорично заявляємо, що усілякі спроби Української Центральної Ради виступати від імені українського народу є самочинними виступами буржуазних груп українського населення проти волі та інтересів трудящих класів України і ніякі зобов'язання, прийняті Українською Центральною Радою, не будуть визнаватися» [506, с. 67].

Таким чином, делегація у складі голови радянського уряду, донбаського робітника і члена УСДРП (колишньої партії В. Винниченка — авт.) Ю. Медведєва, народних секретарів В. Затонського і В. Шахрая виїхала до Бреста, попередньо відвідавши В. Леніна в Петрограді для отримання докладних настанов щодо їх позиції на переговорах. Щоправда, В. Затонський до Бреста не поїхав, а був залишений у Петрограді. Представляючи делегацію з Харкова на пленарному засіданні 30 січня, Л. Троцький наголосив на відмові від своєї заяви 12 січня 1918 р. про визнання УНР та її делегації як рівноправного учасника конференції. Отже, єдиним репрезентантом України і представником усього українського народу на переговорах слід визнати делегацію з Харкова. Але Р. Кюльман рішуче зупинив Л. Троцького і нагадав, що 12 січня російська делегація спільно з іншими визнала делегацію Центральної Ради рівноправним суб'єктом переговорів, що затверджено відповідними документами [21, с. 67].

На підсилення позиції представників Києва до Бреста прибув М. Залізник. Довірчі зустрічі М. Залізняка з О. Черніним, з огляду на їх добре знайомство з часів перебування у Відні в роки світової війни значною мірою вплинули на подальший хід конференції. Про це

переконливо засвідчено у його спогадах: «Треба було робити мир якнайскоріше. Але треба було не менше дбати про те, щоби він був якнайбільше корисний для України... Я розповів йому про проголошення Четвертим Універсалом повної суверенності Української Народної Республіки, розповів йому про те, як і чому Центральна Рада та її уряд — Генеральний секретаріат розпочали безпошадну війну проти Московщини та її правителів-більшовиків... Найкращим способом для досягнення якнайшвидшого миру буде з боку Центральних Держав вже тепер признати суверенність української держави, а через це окремішність і цілковиту незалежність від російської делегації, делегацію Центральної Ради... Граф Чернін не сперечався зі мною, а сказав, що він зовсім нічого не має проти задоволення бажань української делегації, і що він готовий, як вона того бажає, порозумітися негайно з Кюльманом» [22, с. 98–100].

У перших виступах делегації з радянського Харкова, як і в заявах Л. Троцького, містилась відверта дискредитація Центральної Ради, вимагалось визнання лише більшовицьких представників. Їм нагадав О.Чернін, що 12 січня на пленарному засіданні Австро-Угорщина й Німеччина визнала самостійною і правочинною представляти Українську Народну Республіку саме делегацію Центральної Ради, очолювану О. Севрюком, якому надав слово для доповіді.

У виступі О.Севрюк піддав сумніву доцільність подальших дискусій за доконаного факту офіційного визнання української делегації всіма учасниками конференції. Нагадавши Л. Троцькому, що на запит Р. фон Кульмана, чи вважає він українську делегацію самостійною, той запропонував визнати її участь в мирових переговорах як цілком правомірну й незалежну від російської. Проте після перерви Л. Троцький намагається заперечити права української делегації, посилаючись на появу невідомого харківського уряду. Отже, відповідно до Четвертого Універсалу, Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу. Голова делегації УНР завершив заяву вимогою до всіх учасників конференції: «Признати формально Українську Народну Республіку суверенною і ні від кого незалежною державою, а тим самим остаточно тут ствердити її інтернаціональне становище і права її мирової делегації» [23, с. 308–312].

Не менш блискучим і аргументованим був виступ українського дипломата М. Любинського, який зазначав: «Заяви большевиків про

цілковиту волю народів Росії — це лише грубі демагогічні засоби. Правительство большевиків, яке розігнало Установчі Збори, та спирається лише на багнети наймитів червоної гвардії, ніколи не зважиться перевести в Росії справедливі засади права на самовизначення, бо воно знає добре, що не лише численні республіки, Україна, Донщина, Кавказ і інші, їх не признають своїм правительством, але й сам російський нарід відмовляє їм це право. Лише зі страху перед розвитком національних революцій виставили большевики з вродженою їм демагогією як в Росії, так і тут, на мировій конференції, принцип права на самовизначення» [12, с. 48].

Після цього аргументованого виступу граф О. Чернін від імені чотирьох союзних держав оголосив заяву, якої прагнули українці: «Ми признаємо українську делегацію самостійною делегацією і уповноваженим представництвом самостійної Української Народної Республіки... Ми не маємо жодної причини відкликати або обмежувати доконане на загальному засіданні від 12 січня 1918 року признання української делегації самостійною делегацією й уповноваженим представництвом Української Народної Республіки. Що більше, ми бачимо далі підстави признати Українську Народну республіку вже тепер самостійною, вільною, суверенною державою, яка є в стані заключати самостійно інтернаціональні договори» [12, с. 48].

Це була одна з перших визначних перемог молодій українській дипломатії, досягнута у жорсткому протистоянні з більшовицькими делегаціями Петрограда і Харкова й, надто, з досвідченим політиком Л. Троцьким.

Однак від 1 лютого 1918 р. українська проблема домінувала на всіх пленарних засіданнях Брестської мирної конференції. Приєднавши і повністю підпорядкувавши собі делегацію радянського Харкова, Троцький, на відміну від Р. Кюльмана та О. Черніна, стверджував, що з огляду на події в Україні делегація УНР О. Севрюка не може самостійно і в односторонньому порядку укладати мирний договір, вирішувати територіальні питання, надто, за присутності на конференції делегації Ю. Медведєва. Він пропонував спочатку підписати мирний договір і лише після цього обговорювати українське питання, надаючи право самим українським делегаціям вирішувати долю влади в Україні.

Проте і Кюльман, і Чернін дотримувалися ухваленого рішення про визнання самостійної правочинної делегації Центральної Ради.

Л. Троцький згадував, що ніяк не міг зрушити їх з цієї позиції. «На найближчому засіданні я сказав Кюльману і Черніну, що вони домовляються з делегацією уряду, вся територія якого окреслена межами Брест-Литовська (за договором, це місто відходило до України). Але німецький уряд, точніше, німецьке командування вже вирішило на цей момент зайняти Україну своїми військами» [423, с. 363].

Делегації Центральних держав справді залишили поза увагою заяви Троцького про становище Центральної Ради і намагалися використати ситуацію для укладення мирного договору на вигідних для себе умовах. Українську делегацію було запрошено до О. Черніна, Р. Кюльмана та М. Гофмана і повідомлено, що заяви Л. Троцького про становище в Україні близькі до правди. За таких обставин доцільно прискорити укладання договору й невідкладно ознайомитись з їхнім представленим проектом, і вже наступного дня його підписати. Після ознайомлення з текстом виявилось, що цей проект мав всього три пункти, в яких констатовалося, що «Стан війни між Центральними державами і Українською Республікою скінчився, що мають бути встановлені дипломатичні й консульські зносини між обома сторонами, що Українська Народна Республіка зобов'язується поставити мільйон тонн збіжжя та інших харчових продуктів для Центральних держав, а всі інші справи мають бути поладжені пізніше між заінтересованими урядами» [22, с. 117].

Навіть перебуваючи майже у критичній ситуації, українська делегація відкинула такий проект. Цілу ніч українські дипломати працювали над власним проектом. Перед пленарним засіданням О. Севрюк зустрівся з О. Черніним і повідомив, що про підписання запропонованого Центральними державами проекту договору не може бути й мови, тому на засіданні буде виголошено український проект.

Наступного дня голова української дипломатичної місії у вступній промові відзначив, що, представляючи на розгляд поважної конференції свій проект мирного договору, він висловлює точку зору уряду України і всього українського народу, які прагнуть якнайшвидшого миру. Далі О. Севрюк оголосив український варіант мирного договору, який, власне, став основою для його підписання 9 лютого 1918 р. У власному варіанті передбачено вирішення проблем приєднання до УНР Холмщини, утворення в межах Австро-Угорщини окремого коронного краю Галичини й Буковини, а також військових та економічних проблем [25, арк.13–14].

Демарш українців справив на глав делегацій Центральних держав належне враження, які навіть не згадували про свій проект, названий українцями ультиматумом, і погодились на поступки. Принаймні, у тексті, який Р. Кюльман надіслав рейхсканцлерові 2 лютого, містилися пункти саме з українського проекту: 1. Визнання Української Народної Республіки. 2. Демаркація кордонів, за якою Холмщина відходила до України. 3. Поставка Україною 100 тис. вагонів хліба до кінця червня 1918 р. 4. Таємна угода про Галичину й Буковину відповідно до пропозиції українців та ін. [26, с. 164].

Переговорний процес у Бресті, перш за все домовленості української делегації з Центральними державами, хвилювали Петроград не менш, ніж Берлін і Відень. 8 лютого Л. Троцький доповідав В. Леніну: «Договір з Радою готовий. Підписання його можна чекати з години на годину. Лише точні і перевірені дані, що Київ в руках радянської влади, змогли б завадити цьому. Дайте знати на Україну, що підписання договору забезпечить Центральним державам можливість постійного втручання в долю України. Тільки негайне і остаточне знищення Ради може зірвати договір проти українського народу» [27, арк. 32].

Цей вирішальний день виявився надзвичайно напруженим для всіх. У своєму щоденнику О. Чернін записав: «Сьогодні має бути укладений договір з Україною. Це перший мир за цю жакливу війну. Та чи дійсно Рада досі протрималася у Києві? Василько показав мені телеграму, одержану українською делегацією з Києва і датовану 6-м числом, а на мою пропозицію відрядити туди австрійського офіцера генерального штабу для отримання точних відомостей, Троцький відповів відмовою... Це зміцнює моє рішення підписати» [28, с. 267].

Історичний акт про укладення мирного договору між Україною та Центральними державами підписано у ніч на 9 лютого 1918 р. надзвичайно урочисто із запрошенням усього складу учасників конференції та представників засобів масової інформації — журналістів, кінорепортерів тощо. На пленарному засіданні головував Р. фон Кюльман, який з великим піднесенням виголосив у вступному слові: «Панове, ніхто з вас не може не признати історичного значення цієї зустрічі, в якій представники Союзних Держав поєдналися з представниками Української Республіки, щоби підписати цей перший мир з метою закінчити цю світову війну. Цей договір буде першим з серії подальших договорів. Ми підписуємо цей договір з висловами найкращих побажань Союзним Державам та українському народові» [21, с. 72].

За ним в урочистому виступі голови української делегації О. Севрюка всебічно узагальнено результати конференції: «Ми щасливі, що можемо сьогодні виїхати звідси з досягнутим миром між Почвірним Союзом і Україною. Ми прибули сюди з наміром сприяти цілям загального миру та покласти кінець цій вбивчій війні. Але, на жаль, політичне положення, яке тут склалося, не доводить до загального миру, бо не всі воюючі держави стрінулися тут, щоби підписати загальний мировий договір. Діючи з великої любови до нашого народу, та ствердивши, що ця довга війна вичерпала з нашого народу всі господарські ресурси та національні сили, ми мусимо всі наші старання спрямувати на нове відродження нашої країни. Ми глибоко переконані, що мир цей ми заключили в інтересі народніх мас, що договір цей спричиниться до закінчення цієї велетенської війни. Ми радіємо, що ми розв'язали в Бересті питання, на розв'язку якого ми довго й з терпеливістю ожидали; і в кінці стверджуємо, що ми добились для обидвох сторін чесного демократичного договору. Сьогодні народилась до нового життя Республіка українського народу. Вона стає незалежною в колі вільних народів. Вона на своєму фронті закінчує війну і тепер всі свої сили спрямує на благо українського народу» [21, с.72–73].

Після виступу представників обох сторін, державний секретар Р. Кюльман запросив всіх представників держав учасників мирних переговорів, підписати договір. Церемонія підписання закінчилася 9-го лютого 1918 р., о 2:30 ночі. Згадуючи цю історичну хвилюючу подію, О. Севрюк писав: «Твердою і радісною рукою підписую я його в імені України... Берестейська конференція скінчена. Україна визнана Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною як самостійна держава, заключила перший міжнародний трактат» [29, арк.23].

Таким чином, з українського боку договір підписали О. Севрюк, голова української делегації, М. Любинський та М. Левитський. З боку Німеччини — генерал М. Гофман як представник німецького командування та Р. фон Кюльман, Австро-Угорщини — граф О. Чернін, Болгарії — В. Родославов, А. Тошев, І. Стоянович, Т. Анастасов, П. Ганчев, Туреччини — Талат Паша, Ібрагім Гаккі Паша, Ахмет Нессім Бей, Ахмет Іцсет Паша. Четверний союз визнав Українську Народну Республіку за самостійну державу з західним кордоном, що був між Австро-Угорщиною і Росією 1914 р. На північ кордони УНР

ішли від Тарногороду по лінії Білоград — Щебрешин — Красновостав — Пугачів — Радзин — Межиріччя — Мельник — Кам'янець — Литовський — Пружани й Вигонівське Озеро. Докладно кордони мала встановити мішана комісія відповідно до етнографічних районів, зважаючи на бажання населення [30, с. 117].

Підписання договору свідчило про визначний успіх української делегації, яка гідно запрезентувала новостворену державу, здійснила перший впевнений крок до її міжнародного визнання завдяки патріотизму, заповзятливості і фаховості всього складу української дипломатичної місії у Бресті, надто, її молодих представників. «І Кюльман, і Гофман широ захоплювалися молодими представниками Ради у Бресті, — свідчить О. Федюшин за матеріалами тогочасних німецьких архівів. — За словами Р. Кюльмана, «вони трималися сміливо і завдяки своєму завзяттю примусили Черніна прийняти все те, що було важливим з їх національної точки зору». Навіть Троцький при усій неприязні до делегатів Ради, вів з ними неофіційні переговори і визнавав, що їх слід сприймати всерйоз» [31, с.76].

Про досягнення українських дипломатів свідчить текст історичної угоди, в основу якої було покладено український проект. Договір складався з політичної та економічної частин, і обидві вони фактично були продиктовані українською стороною, у заключній частині договору зазначалося, про необхідність ратифікації законодавчими органами держав за обміну ратифікаційними грамотами у Відні [32, арк.1–6].

Повідомлення про визначну подію у Бресті набули розголосу по всьому світі. Однією з перших повідомила уряд України про перемогу у виснажливій дипломатичній війні делегація О. Севрюка. Голова делегації пропонував урядові якнайшвидше ратифікувати договір і повідомляв про укладання додаткових військової, торговельної та інших угод.

Вже на засіданні під час підписання договору О. Чернін високо оцінював цей документ і у виступі відзначав: «Берестейський мир має важливе значення у двох аспектах. Передусім він значно наблизив нас до загального миру. Ніч переламана, починає дніти, на горизонті з'являється проміння рожевого ранку — першого миру. Це, що сталося в Бересті, це не кінець, а радше початок світового миру. У світі існують не тільки політичні заразливі недуги, буває також політичне виздоровлення. Також і цей мир може подіяти заразливо. Але це

покаже найближче майбутнє... Нам треба ще деякий час перетривати, а, я рішуче переконаний, довгожданий мир прийде» [33, с.127].

Про важливість і особливе значення підписання мирного договору у Відні переконливо засвідчено у Маніфесті цісаря Карла I до народів Австро-Угорщини. Укладення мирного договору з УНР схвально було сприйнято і в Німеччині. Вже 11 лютого Р. фон Кюльман у рейхстазі оголосив підсумки мирних переговорів. Отже, перші заяви урядів Центральних держав засвідчили, що укладення Брестського мирного договору уможливило Україні, перш за все, зміцнення й легалізацію її державності на міжнародному рівні, оскільки Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина і Болгарія визнали Україну де-факто і де-юре [34, с.132–133].

Як слід було передбачати, реакція більшовицької делегації під проводом Л. Троцького була різко негативною. Вже вночі Троцький терміново повідомив В. Леніна та Й. Сталіна: «Мирний договір з Київською Радою підписано... незважаючи на наш протест і заяву, що ми цього договору не визнаємо». На це повідомлення Сталін відреагував терміновою телеграмою в Україну головному Антонову-Овсієнкові, в якій висловлював незадоволення його діями. «Троцький обурюється, що наші харківські товариші не тримають його в курсі справ. Делегація старої Ради отримує неправдиві повідомлення від Голубовича про поразку радянських військ у Києві, а наші милі друзі з Харкова і Києва глибокомисленно мовчать» [35, арк. 56].

За нищівної дипломатичної поразки в Бресті Л.Троцький в останній промові суто пропагандистського характеру, все ж визнав важкими для Росії наслідки договору. 10 лютого у розширеній заяві, по суті, декларації, звинуватив «німецьких і австро-угорських імперіалістів» в намірах щодо продовження війни, у нехтуванні правами народів на самовизначення та інше [34, с. 133].

Після від'їзду 10 лютого делегації Раднаркому, а 11 лютого Р. Кюльмана і О. Черніна українська дипломатична місія продовжила переговори з представниками Центральних держав, які очолив генерал М. Гофман. 12 лютого підписано три додаткові двосторонні мирні договори України з Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною аналогічні з основним текстом, але з додатками щодо налагодження консульських стосунків, обміну військовополоненими. Найбільш важливим слід визнати окремих договір з Австро-Угорщиною у справі Східної Галичини й Буковини, який було вирішено не розголошу-

вати. У ньому, зокрема, зазначалося: «Представники Австро-Угорщини і Української Народної Республіки набрали переконання, що обидві великодержави є керовані волею жити між собою в тісній дружбі і оживлених зносинах. Признаючи, що ті зносини будуть скріплені, якщо меншости, що живуть в обох цих державах, відносно яких друга сторона є заінтересована, будуть мати цілковите забезпечення для свого свobodного національного й культурного розвитку... Уповаженні Української Народної Республіки приймають до відома, що австрійський уряд пропонує обом палатам Державної Ради проект закону, силою якого ті частини Східної Галичини, де переважає українське населення, будуть відділені від королівства Галичини і злучені з Буковиною в один суцільний коронний край. Цей намір австрійський уряд має здійснити найпізніше до 31-го липня б. р. (1918 р. — авт.) Австрійський уряд буде всіма засобами, які дає йому конституція, змагати до того, щоби цей законопроект одержав силу закону... Цей документ і його зміст мають лишитися тайними» [33, с. 150–151]. У прикінцевій частині договору з Австро-Угорщиною вказано узгоджені статті: 1). Україна не має зацікавлення в Бессарабії; 2). Україна зрікається угорських територій, заселених українцями; 3). Україна передасть Австро-Угорщині 300 кв. км. території в районі Хотина. 4). Австро-Угорщина зобов'язується визначити кордони Галичини у той спосіб, щоби цілковито відділити Східну Галичину від району Кракова [36, арк. 3–4].

Одним з найважливіших завдань українських дипломатів у Бресті після підписання мирного договору було домовитися про військову допомогу Центральних держав Україні для звільнення її території від більшовицьких військ. Власне, про це вже обговорювалось на засіданні Ради Народних Міністрів 30 січня у Житомирі. За пропозицією М. Порша було ухвалено позитивне рішення, після чого у Бресті досягнуто конкретних домовленостей про порядок надання військової допомоги. З цього приводу українською делегацією оприлюднено звернення до народів Німеччини і Австро-Угорщини за підписом О. Севрюка, М. Левитського і М. Любинського: «У цій важкій боротьбі за наше існування, — зазначалося в документі, — шукаємо допомоги. Сподіваємося, що свobodолюбні народи Австро-Угорщини не лишаться байдужими, коли довідаються, в якій небезпеці опинилася свобода українського народу. Велика частина нашого народу проживає у вашій державі, вона матиме особливе сердечне розуміння

нашої журби... Маємо глибоке переконання, що свободолюбний і дисциплінований німецький народ не залишиться байдужим, коли дізнається про наше нещастя. Німецька армія, що стоїть від сторони нашого північного ворога, має силу допомогти нам і своїм маршем до наших північних кордонів може стримати напади нашого ворога. І про це хочемо просити в цій важкій годині в переконанні, що наш голос буде почутий» [37, с. 292–293].

У спільній заяві за підписом О. Севрюка і Ф. Візнера (Австрія) ухвалено погоджене рішення: «Висловлене з української сторони прохання про військову допомогу буде здійснене. Австро-угорські військові частини будуть переміщені на територію Української Республіки і можуть бути повернені назад, як тільки Центральна Рада того зажадає» [38, с. 107]. За наказом Верховного командування 18 лютого німецькі війська перейшли в наступ на усьому Східному фронті.

Згідно із загальноприйнятими нормами міжнародного права підписаний Брестський мирний договір був ратифікований у лютому Німеччиною, Болгарією і Туреччиною. 17 березня, після повернення до Києва, цю дипломатичну процедуру виконала Мала Рада Центральної Ради. Проте, Австро-Угорщина в особі парламенту не ратифікувала договору внаслідок незадоволення значної частини політичного загалу статтями договору щодо Галичини, піддавшись тискові з боку польських верств, які мали великий вплив у верхніх ешелонах влади в імперії.

Ставлення українського суспільства до мирного договору висловив М. Грушевський, на засідання щодо його ратифікації у запропонованому відповідному законопроекті: «Ми, Українська Центральна рада, оповіщаємо, що, вдовольняючи бажання українського народу повернути негайно мирний стан між Українською Народною Республікою і державами: Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною — вповноважили нашу Раду народних міністрів скласти і підписати договір між Українською Народною Республікою, з одної сторони, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною, з другої сторони. Уповноважені обох сторін, зібравшись в Бересті-Литовському, зложили і 9 лютого 1918 р власноручно підписали головний мировий договір... Ми, Українська Центральна рада, ухвалили наведений вище мировий договір затвердити, ратифікувати і виконувати твердо і непорушно, нині і на потім будучі часи, а Раді народних міністрів наказати перевести обмін ратифікаційних актів у місті, зазначеному в договорі» [39].

Варто зазначити, що ставлення до договору між Україною і Центральними державами викликало суперечливе трактування з боку деяких країн Європи й, відтак, дискусії серед істориків кількох поколінь. Зокрема, військово-політична верхівка Франції сприйняла з обуренням підписання Україною Брестського миру. На українських діячів, насамперед М. Грушевського, скеровано безпідставні звинувачення у приналежності до австрофільства, що в Україні правлять «австрійські професори», що французька дипломатична місія в Києві виявилася бездарною. Голос члена військової місії Рене д'О, який аргументовано свідчив, що розгромлена більшовиками Центральна Рада використала єдиний шлях для порятунку своєї незалежності, дорікав урядовим колам Франції, що замість штовхати Україну на продовження війни, слід було допомогти їй здобути мир із Австрією, яка, зокрема, була готова до цього кроку, — залишився без уваги Антанти [34, с. 136].

«Звинувачення, адресовані Україні, були перебільшені і не зовсім виправдані, — констатує сучасний український історик В.Косик, який живе і працює в Парижі. — Вони виникали, зокрема, від небажання прийняти «розчленування Росії», тобто небажання бачити, як на руїнах колишньої Російської імперії виникає українська і кілька інших незалежних національних держав. Західні політичні кола, при звичаєні до ідеї великої Росії, яка має зрівноважити німецьку державу, не бачили іншого виходу, як спробувати відновити тим чи іншим способом єдність розваленої імперії. Такі обставини спрощували більшовикам можливість нападу на Україну і відновлення єдності Росії, хоча і з інших мотивів» [40, с. 241].

Українські історики здебільшого стверджують, що за тогочасного стану це була відчайдушна спроба врятувати українську державність. До укладення миру Центральну Раду спонукали не пронимецькі настрої її лідерів, а об'єктивна внутрішня та зовнішньополітична ситуація, що склалася на той час. Без зовнішньої підтримки Центральної Раді і українському уряду бракувало сил водночас захищатися від агресії більшовиків і протистояти Центральним державам. Мир з німцями Центральна Рада уклала, коли остаточно зрозуміла, що на практичну допомогу Антанти розраховувати не доводиться [41, с.76–77].

Брестський мирний договір радикально змінив зовнішньополітичні орієнтири української дипломатії. Визнання повного суверенітету України Центральними державами відкрило нові й широкі мож-

ливості для розбудови Міністерства закордонних справ, дипломатичної й консульської служби. Цими заходами безпосередньо керували голова уряду В. Голубович та призначений міністром закордонних справ 27-літній діяч партії есерів, член Центральної та Малої Рад, учасник переговорів у Бресті М. Любинський. На основі опрацьованого ними «Закону про закордонні установи Української Народної Республіки» були засновані перші дипломатичні представництва і консульства, підібрані й призначені посли: до Німеччини — О. Севрюк, Туреччини — М. Левитський, Австро-Угорщини — А. Яковлів, Румунії — М. Галаган, Швейцарії — Г. Гасенко. Були надіслані делегації до Білорусії у складі — А. Ліхнякевича, М. Свідерського та Т. Петрівського. У квітні до Швейцарії відбула місія на чолі з М. Шрагом, до компетенції якої належала діяльність в Іспанії, Італії, Швейцарії та Франції [42, с. 80–82].

Для забезпечення прав українців, які проживали за кордонами України, створювалася консульська служба, діяльність якої передбачалася Четвертою статтею Брестського мирного договору. Водночас у Києві діяли посольства Німеччини (Мумм фон Шварценштайн), Австро-Угорщини (Й. Форгач), Туреччини (Ахмед Мухтар Бей). Поряд з ним в Україні продовжували працювати консульства Італії (П. Фішман), Великобританії, Данії (Гуревич), Персії (Віттенберг), Іспанії (Васіліаді), Греції (Гріпарі), Швейцарії (Енні), Норвегії (Розенберг), Швеції (Мегер). Крім того, в Одесі існували консульства Іспанії, Греції, Персії [43, арк. 8–11].

Зауважмо, що в історіографії за надання пріоритетності, в основному, політичній складовій Брестського миру нехтувались її економічні аспекти, надто у системі українсько-німецьких відносин, що суттєво впливали на зовнішньополітичну орієнтацію Києва, Відня та Берліна і були не менш важливими чинниками в успішних переговорах та укладенні міжнародних угод. Загалом економічний чинник зіграв визначну роль у розв'язанні Україною глобальних завдань: офіційного визнання незалежності держави, встановлення дипломатичних і торговельних відносин з Центральними та рядом нейтральних держав, реальної допомоги у визволенні країни від військ більшовицької Росії [44, с. 219].

Міждержавні економічні інтереси визнано основним домінуючим чинником впливу на зародження і формування українсько-німецьких відносин у досить складний період Першої світової війни та націо-

нально-визвольних змагань українців. Ще під час війни Німеччина цікавилася українською проблемою, зокрема її економічними аспектами. Це виявлялося у співпраці впливових діячів німецького суспільства із СБУ, підтримці ідеї самовизначення України. Берлін усвідомлював, що незалежна Україна може стати потужним економічним ринком перш за все сільськогосподарської продукції [45, с. 12–15].

Окрема стаття VII визначала економічні взаємини, які охоплювали основні напрямки і створювали правову базу для їх розвитку. Ця стаття мала багато пунктів, що визначали і деталізували різні аспекти, зокрема, розміри і порядок товарообміну, фінансових розрахунків тощо. У першому пункті VII статті, яка регулювала торговельні зносини сторін, зазначалося: «...Сторони зобов'язуються негайно зав'язати діяльні зносини і провести обмін товарів на слідуючих умовах» До 31 липня поточного року потрібно буде перевести обмін надлишками найголовніших товарів сільського господарства і промисловості для покриття біжучих потреб» [46, арк. 24]. Відтак, кожна сторона мала право вимагати від партнера здійснювати обмін тільки надлишками продукції, необхідними для покриття поточних потреб обох сторін, а не для продажу в інші держави. До речі, цей пункт договору мав втілюватися в життя незалежно від ратифікації останнього. 14 березня 1918 р. на засіданні Ради Народних Міністрів УНР було ухвалено рішення: «Утворити Державну комісію по товарообміну при Раді Народних Міністрів», для докладного опрацювання економічного договору з Німеччиною та Австро-Угорщиною і розроблення заходів на його реалізацію. До складу комісії увійшли М. Порш (голова), Г. Остапенко, К. Мацієвич, І. Феденко-Чопівський та інші досвідчені політичні діячі, економісти і юристи [47, с. 143].

Спільна німецько-австро-українська комісія створена згідно з статтею VII договору, зібралася в Києві 25 березня 1918 р. Українську делегацію очолював М. Порш, німецьку — барон Мумм фон Шварценштейн, австро-угорську — граф Й. Форгач.

Українська Державна комісія була розділена на дві частини — експортна у складі чотирьох відділів — експортний, імпорتنний, фінансовий та юридичний, яку очолив І. Феденко-Чопівський та імпортна на чолі з В. Ковалем. Крім цього, було вирішено створити для обговорення питання імпорту товарів в Україну три підкомісії: 1) з імпорту машин і металевих виробів; 2) палива та іншої сировини; 3) текстильних товарів [48, с. 23].

Найбільш складною була діяльність експортної підкомісії, оскільки німецька сторона відносила до основних зобов'язань брестських угод саме постачання з України продовольства, зокрема збіжжя у розмірі 60 млн. пудів. Проте, за попередніми розрахунки виявилось, що вимоги німців є надмірними. М. Порш домагався водночас імпорту із Центральних держав необхідних для сільського господарства товарів, насамперед 100–150 тис. плугів. Україна пропонувала зменшити експорт хліба до 39 млн. пудів, але за наполяганням німецької сторони українцям довелося погодитися на експорт до 31 липня 1918 р. передбачених угодою 60 млн. пудів збіжжя: у квітні — 6, травні — 15, червні — 20, липні — 19 млн. Причому Україна була зобов'язана продавати хліб (основна на той час складова експорту УНР) іншим державам лише з дозволу Центральних держав за визначеними цінами: за пуд пшениці — 5 крб. 80 коп., жита — 4 крб. 48 коп., ячменю — 4 крб. 05 коп. [49, арк.14].

Серед інших сільськогосподарських продуктів, окрім збіжжя, німецька сторона виявляла значний інтерес до м'яса, жирів, цукру й деяких овочів, зокрема вимагала від України забезпечення за державною квотою і вільною закупівлею отримати від України 1 млн. 300 тис. голів свиней, 300 тис. голів великої рогатої худоби, 1 млн. пудів жирів та ін. Проте українська сторона чинила спроби зменшити ці непомірні вимоги і зобов'язувалась до 31 липня поставити Німеччині 30 тис. пудів сала, 900 тис. пудів худоби (в живій вазі), 100 млн. яєць, 27 млн. пудів цукру, 100 млн. пудів картоплі та ін. [49, арк.15].

Отже, вже на початку переговорів щодо економічної угоди між УНР і Німеччиною з'явилися суперечності. Безперечно, німці домагалися в мінімальні строки і в максимальних розмірах отримати від України продукти сільського господарства, до чого спонукала внутрішня ситуація в їхній країні. Українська сторона в особі Комісії керувалася концептуальними засадами державницької політики: одночасно з виконанням зобов'язань за економічним розділом Брестської угоди сприяти розвитку економіки України шляхом вигідного експорту та імпорту промислових товарів на засадах міждержавної кооперації, а не приректи молоду українську державу на одноосібну німецьку колонію.

У другій половині квітня 1918 р. було досягнуто угоди про обсяг експорту різних видів сировини. Зокрема, з криворізьких та донецьких копалень передбачалося вивезти 37,5 тис. пудів залізної руди,

марганцю, а також будівельного лісу з розрахунку 300 вагонів щомісячно та металобрухту в розмірах ваги імпорту машин та різних металевих виробів. Матеріали переговорів про експорт сировини з України свідчать, що метою представників Центральних держав було не визначення її надлишків, а викачування з неї необхідної для них сировини. А найкращий спосіб для цього вони вбачали в запровадженні вільної торгівлі [50, с.68].

Не менш складними були переговори з німецькою стороною української імпоротної комісії на чолі з В.Ковалем. На перших засіданнях від кінця березня 1918 р. українці висунули пропозиції поставити до 1 червня в Україну щонайменше 101,5 тис. плугів, причому застерігали, що за недотримання вимоги українська сторона не гарантує виконання експорту хліба. Це змусило німців погодитися на ввіз 215 тис. т вугілля, адже вони пропонували втричі менше, щоправда, за умови надання додаткового привілею до угоди — право на контроль за розподілом вугілля, але українці настояли на праві власного розпорядження.

Певних успіхів делегації УНР вдалося досягти на переговорах щодо експорту німцями 350 тис. пудів нафти, хімічних і фармацевтичних товарів, а також сільськогосподарських машин, облаштування млинів, маслобень, машин для переробки сільськогосподарських продуктів, моторів, мануфактури. Водночас було погоджено рівень курсу валюти при взаєморозрахунках: 1 нім. марка — 75 коп., 1 австрійська корона — 50 коп. За узгодження пропозицій сторін 23 квітня економічний договір між Україною і Німеччиною підписано головами комісій М. Поршем і А. Муммом на термін до 31 липня. За обмеженості терміну вирішено у червні 1918 р. відновити переговори для пролонгування його чинності [48, с. 24].

Треба відзначити, що виконання зобов'язань за економічними угодами супроводжувалось значними труднощами, зумовленими внутрішньою ситуацією в Україні. Німці невдовзі переконалися, що Центральна Рада за об'єктивних і суб'єктивних причин не зможе в повному обсязі виконати зобов'язання щодо постачання продовольства, зокрема хліба. Німецькі чиновники повідомляли, що поставок харчових продуктів не вистачає навіть на утримання окупаційних військ в Україні — приблизно 400 тисяч вояків. Траплялися випадки, коли військові частини вдавалися до самочинних реквізицій і закупівлі сільськогосподарської продукції. Мало того, головнокомандувач

німецькими військами в Україні генерал-фельдмаршал Г. Ейхгорн 6 квітня без погодження з українським урядом віддав наказ: селянам під загрозою кари засівати хліб самим і не перешкоджати поміщикам. Цей вчинок Г. Ейхгорна викликав обурення міністра земельних справ М. Ковалевського, який подав у відставку. Мала Рада відгукнулася на втручання німців у внутрішні справи постановою, у якій наголошувалося, що «ніяке самовільне втручання германського і австро-угорського вищого командування в соціально-політичне й економічне життя України недопустиме». Відзначалося, що подібні дії можуть «зробити неможливим виконання тих економічних договорів між УНР і Центральними державами» [31, с.145–146].

Доречно зауважити, що посол Німеччини А. Мумм за прихильності до України та її уряду у донесеннях до Берліна постійно акцентував на необхідності дотримання Брестських угод без втручання у внутрішні справи УНР, однак змушений був виправдати заходи на забезпечення майбутнього врожаю з огляду на сподівання Німеччини отримати погоджену з українцями кількість хліба. 24 квітня посол телеграфував до Берліна, що «співробітництво з теперішнім урядом, беручи до уваги його тенденції, неможливе» [51, с. 90]. Отже, українсько-німецькі стосунки дедалі погіршувалися, насамперед з причин недовиконання українською стороною зобов'язань за економічними угодами.

До цього слід додати неприхильне ставлення М. Грушевського до німців, який майже не цікавився станом українсько-німецьких стосунків. «Надзвичайна сухість і черствість у відносинах, — писав Д. Дорошенко, — наче задавала тон відношення українського уряду й офіційних сфер до німців — військових, цивільних, урядовців, журналістів, які почали приїздити до Києва. Ніяких прийомів, ніяких зустрічей і відносин поза чисто офіційними справами. Тим часом «неукраїнське товариство» Києва робило якраз навпаки і «обробляло» німців, як тільки можна» [51, с. 90].

Для прикладу Д.Дорошенко наводить свідчення прибулого до Києва М. Василька про те, що серед німецьких впливових кіл в Берліні панує глибоке розчарування українським державним і політичним провідом. Особливо це стосувалося укладених торговельно-економічних угод [51, с. 92].

Крайнє загострення українсько-німецьких стосунків призвело наприкінці квітня 1918 р. до міжнародного конфлікту, а відтак до організованого німцями державного перевороту і повалення Цент-

ральної Ради. Хоча Павло Скоропадський у своїх заявах і спогадах наголошував, що домовився з німцями про нейтралітет, події 29 квітня підтверджують їх активне сприяння поваленню Центральної Ради і встановлення режиму Гетьманату П. Скоропадського.

29 квітня 1918 р. П. Скоропадський оголосив «Грамоту до всього українського народу» і «Закон про тимчасовий державний устрій України» як Гетьман Української Держави. У документах визначено напрямки державного будівництва, окреслено структуру, права і завдання органів влади, а також права і обов'язки громадян, які гарантували загальноприйняті в світі умови життя і праці. Водночас створювався Кабінет міністрів на чолі з Ф. Лизогубом, в якому посаду міністра закордонних справ зайняв Д. Дорошенко. Саме на нього, а також міністрів: А. Ржепецького, торгівлі — С. Гутника, харчових справ — Ю. Соколовського, юстиції — М. Чубинського покладалось виконання домовленостей П. Скоропадського з представниками Німеччини про експортні зобов'язання за Брестською угодою й економічного договору від 23 квітня 1918 р. [52, с.161].

Гетьман П. Скоропадський, якого згідно з законом проголошено найвищим керівником правонаступної Української держави, у відповідності до канонів міжнародної практики перейняв відповідальність за виконання зовнішньополітичних та економічних зобов'язань перед іншими державами. Гетьманом підписано у липні 1918 р. ратифікаційні грамоти чинних договорів з Центральними державами, налагоджено тісні стосунки, особливо з представниками Німеччини: послом А. Муммом, генерал-фельдмаршалом Г. Ейхгорном та генералом В. Гренером, які перебували у Києві. Відносини з Німеччиною й Австро-Угорщиною привертали найбільше уваги та зусиль української дипломатії з огляду на реальні політичні обставини, зокрема присутність німецьких військ на українській землі [53, с. 99].

Вже у червні 1918 р. відчувалося, що період кризи в українсько-німецьких відносинах минув і відбувається активний процес налагодження партнерських стосунків. Це засвідчувалось у великому меморандумі фельдмаршала Г. Ейхгорна від 6 червня 1918 р., в якому викладено напрямки німецької зовнішньої політики на Сході й концепція стосунків із Україною, обґрунтовано доцільність сприяння незалежній, сильній Україні не лише з позиції економічних взаємин, але й за необхідності забезпечення надійного захисту своїх інтересів від Росії. Доповідаючи Берліну про можливі альтернативні напрями

перспективного розвитку зовнішньої політики щодо України, німецький посол А. Мумм зазначав: «Є два можливих підходи до нашої політики стосовно України. Один з них — безжальна експлуатація країни, незалежно від наслідків. Інший — в утвердженні життєздатного політичного організму, який в тісному союзі з Німеччиною став би важливим політичним, військовим і економічним фактором нашої східної політики в майбутньому» [31, с.186].

На узагальнення наслідків українсько-німецьких відносин і наперед від співробітництва у торговельно-економічній сфері, варто відзначити їх визначальний вплив на становлення та еволюційний розвиток військово-політичних і дипломатичних взаємин. Оцінюючи завідомо непосильні зобов'язання Центральної Ради за економічними угодами з Центральними державами, варто враховувати складність тогочасного зовнішньополітичного і внутрішньополітичного становища України, які спонукали уряд України до вимушених заходів в зовнішньоекономічній сфері. Безперечно, економічний договір від 23 квітня 1918 р., на наш погляд, не можна вважати рівноправним, проте він був вигідним не лише для Центральних держав, але й для України. Найважливішим досягненням для України було зміцнення взаємовідносини з іншими країнами, збереження державної незалежності та вихід на міжнародну арену. Отже, він сприяв державному будівництву і продовженню національно-визвольних змагань, розбудові дипломатичних представництв за кордоном та активізації їх діяльності й поза межами держав Центрального блоку.

Таким чином, Брестський мирний договір між УНР і Четверним союзом, укладений 9 лютого 1918 р., був першим значним зовнішньополітичним актом України і першим миром у світовій війні 1914–1918 років. З боку України це був вимушений крок. Укладення більшовиками перемир'я з німцями й початок переговорів з країнами Четверного блоку змусили уряд УНР приєднатися до брестського мирного процесу, щоб не залишитися за бортом переговорів, на яких могла вирішитися доля України без її участі. Використовуючи гасло про право націй на самовизначення представники Центральних держав змусили більшовиків визнати українську делегацію самостійною учасницею переговорів. Проголошення Четвертого Універсалу, за яким УНР стала незалежною державою, усунуло останню перешкоду на шляху укладення мирного договору між Україною і Четверним союзом. Хід і результати переговорів української частини Брестської

мирної конференції свідчать, що Центральні держави розглядали Україну як рівноправного з собою партнера і загалом робили їй поступки. Яскравим доказом цього є те, що в основу мирного договору було покладено український проект. Договір складався з політичної та економічної частини, й обидві вони фактично були продиктовані українською стороною. Військова конвенція дала змогу врятувати тоді від загибелі Українську державу.

Джерела і література

1. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 558. Фонд Всероссийского центрального исполнительного комитета РСФСР. Оп. 1, д. 5332. Состав дипломатического корпуса стран Четвертного союза в Брест-Литовском, 1918 г. 89 л.
2. Коваль В. В. Брест-Литовська конференція 1918: діяльність делегації УНР по укладенню мирного договору з державами Четвертого союзу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.02. Київ, 2002. 20 с.
3. Борщак І. Берестейський мир. Енциклопедія Українознавства: у 10 т. К.: Глобус, 1993. Т. 1. 400 с.
4. Павлюк О. Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920) Нариси з історії дипломатії України. К.: Альтернативи, 2001. С. 314–396.
5. Чернин О. В дни мировой войны: мемуары. Москва; Петроград: Госиздат, 1923. 346 с.
6. Гофман М. Записки из дневника, 1914–1918. Ленинград: Госиздат, 1929. 323 с.
7. Федюшин О. Украинская революция 1917–1918. Москва: Центрполиграф, 2007. 332 с.
8. Дацків І. Б. Брест 1918: європейський прорив України. Тернопіль: Астон, 2008. 254 с.
9. ЦДАВО України. Ф. 1063. Рада Народних Міністрів УНР м.м. Житомир, Київ. Оп. 3. Спр. 2. Тексти розмови генеральних секретарів Порша, Ткаченка, Шульгина з Українською мирною делегацією в Бресті про перемир'я з Австро-Угорщиною і Німеччиною, 5 січ. 1917. 23 груд. 1917. 64 арк.
10. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. Сб. документов. Т. 1. Москва, 1968. 480 с.

11. ЦДАВО України. Ф. 1063. Оп. 3. Спр. 8. Щоденник делегації в Бресті, надісланий голові мирної делегації, 23 груд. 1917. — 20 січ. 1918. 13 арк.
12. Стахів М. Україна проти більшовиків: нариси з історії агресії СРСР : в 3 кн. Кн. 2. Тернопіль, 1993. 246 с.
13. Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / [упоряд. А. П. Демиденко ; редкол.: О. Т. Гончар та ін.]. К.: Веселка, 1992. 552 с.
14. ЦДАВО України. Ф. 3866. Український історичний кабінет в Празі. Оп. 1. Спр. 228. Фотокартки керівників українського громадського комітету, українського університету. 14 арк.
15. Грушевський М. Українська Центральна Рада та її Універсали. Київ, 1917. 53 с.
16. Українська Центральна Рада: документи і матеріали. У 2 т. Т. 2 / упоряд. В. Верстюк. К., 1997. 424 с.
17. ЦДАВО України. Ф. 2592. Народне міністерство закордонних справ Української Народної Республіки. Відділ дипломатичний. Оп. 1. Спр. 78. Протоколи і стенограми пленарних засідань мирної конференції в Бресті-Литовському від 9, 12, 18, 30 січня і 1 лютого 1918 р. і н. ст. 74 арк.
18. ЦДАГО України. Ф. 57. Колекція документів з історії комуністичної партії України. Оп. 2. Спр. 181. Повідомлення міністрів Польщі про хід дискусій в Брест-Литовську в зв'язку з заключенням сепаратного миру між Центральною Радою і Німеччиною. 141 арк.
19. Робітничая газета. Київ, 1918. 11 січня.
20. Дацків І. Б. Дипломатія українських національних урядів у захисті державності (1917–1923 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня д. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2010. 474 с.
21. Воляник С. Берестейський договір, 9.ІІ.1918. Клівленд, 1989. 208 с.
22. Залізник М. Моя участь у мирових переговорах у Берестю-Литовському // Берестейський мир, 1918–1928: спогади й матеріали. Львів: Червона Калина, 1928. С. 92–131.
23. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923: в 2 т. Т. 1. Доба Центральної Ради. 2-е вид. Нью-Йорк: Булава, 1954. 437, XXI с.
24. Троцкий Л. Моя жизнь. Москва: Панорама, 1991. 624 с.
25. ЦДАГО України. Ф. 5. Комісія історії Громадянської війни при ЦК КП (б) У. Оп. 1. Спр. 104. Перепечатки матеріалів про політику

- австро- німецьких окупантів і Центральної Ради на Україні, лют. — листоп. 1918 р. 189 арк.
26. Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 роках. Тернопіль: Астон, 2009. 520 с.
 27. Архив внешней политики Российской Федерации (АВПРФ). Ф. 413. Фонд делегации РСФСР на мирных переговорах в Бресте 1918 г. Оп. 1. Папка 88. Д. 7. Переписка и телеграфные сообщения дипломатической делегации РСФСР в Бресте правительством РСФСР, 1918 г. 93 л.
 28. Чернін О. Берестьє Литовське // Берестейський мир, 1918–1928: спомини і матеріали. Львів: Червона Калина, 1928. С. 179–241.
 29. ЦДІАЛ України. Ф. 581. Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР. Оп. 1. Спр. 26. Верстка і гранки статей Б. Галайчука, О. Севрюка, Д. Левицького про політику УНР у 1917–1921 рр. 49 арк.
 30. Енциклопедія Українознавства: у 10 т. К.: Глобус, 1993. Т. 1. 400 с.
 31. Федюшин О. Украинская революция 1917–1918. Москва: Центрполиграф, 2007. 332 с.
 32. ЦДАВО України Ф. 2592. Оп. 2. Спр. 3. Тексти мирного договору між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з однієї і Центральної Ради з другої сторони в Брест-Литовську 1918 р. 38 арк.
 33. Воляник С. Берестейський договір, 9.ІІ.1918. Клівленд, 1989. 208 с.
 34. Дацків І. Б. Брест 1918: європейський прорив України. Тернопіль: Астон, 2008. 254 с.
 35. АВПРФ. Ф. 413. Оп. 1. Папка 88. Д. 7. 1918 г. 93 л.
 36. ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 90. Таємне погодження України з Австро-Угорщиною про утворення з Галичини і Буковини окремої держави в тім випадку, якщо Україна виконає зобов'язання щодо вивозу мільйона центнерів пшениці до 1 липня 1918 р. 9 арк.
 37. Винниченко В. Відродження нації: (Історія укр. революції, марець 1917 р. — груд. 1919 р.): в 3 ч. Київ; Відень : Дзвін, 1920. Ч. 2. 328 с.
 38. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. К.: Укр. письменник, 1993. 414 с.
 39. Робітнича газета. Київ, 1918. 19 березня.
 40. Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 — лютий 1918 рр.). Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. 262 с.

41. Дацків І. Укладення Центральною Радою військової конвенції у відповідності до Брест-Литовських угод 1918 р. та її наслідки для України // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Вип.2. Тернопіль. 2011. С.170–178.
42. Веденєєв Д., Будков Д. Юність української дипломатії; Становлення зовнішньополітичної служби в 1917–1923 роки. К.: К. І. С., 2006. 296 с.
43. ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 67. Законопроекти, складені міністерством справ закордонних. 64 арк.
44. Дацків І. Б. Українська дипломатія (1917–1923 рр.) у контексті світової історії: Монографія. Тернопіль: КРОК, 2013. 621 с.
45. Каменецький І. Німецька політика супроти України в 1918 р. та її історична генерація // Український історик. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1968. Ч. 1. С. 5–19.
46. ЦДАВО України Ф. 1118. Міністерство торгівлі і промисловості Української Держави, м. Київ. Оп. 2. Спр. 23. 24 арк.
47. Дацків І. Зовнішньоекономічні відносини України з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 року // Австрія й Україна на історичних перехрестях: наук. зб. К.: Дипломат. акад. України при МЗС України, 2016. С. 139–152.
48. Дацків І. Німецький чинник у зовнішньоекономічній політиці УНР 1918 р. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 1. Ч. 2. С. 20–29.
49. ЦДАВО України Ф. 1092. Міністерство внутрішніх справ УНР. Оп. 6. Спр. 2. 57 арк.
50. Притуляк П. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // Український істор. журн. 1997. № 1. С. 62–72.
51. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920) 2-ге вид. Мюнхен : Укр. вид-во, 1969. 4 ч. 543 с.
52. Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 — грудень 1918 рр. Київ; Філадельфія: Ін-т укр. археогр. та джерелознавства НАН України, 1995. 492 с.
53. Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України, 1917–1920 К., 1997. 205 с.

ПЕРШИЙ МИР ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

Війни завжди несли простим людям неймовірно випробування, незносні страждання, непоправні втрати, невиліковні рани. Масштаби ж горя і сліз, жакливих руйнувань, якими з самого початку знаменувалася Перша світова війна, виявилися до того небаченими, ні з чим незрівнянними. Людство відчуло і збагнуло це відразу і з перших днів кривавого безумства вибухнуло масовими невдоволеннями, повсюдними антивоєнними, пацифістськими рухами, гнівно засуджуючи ініціаторів і організаторів бійні за переділ уже поділеного світу. Виснажливі кампанії з численними людськими і матеріальними втратами, не принісши жодній зі сторін скільки-небудь вирішальної стратегічної переваги, призвели до інтенсивного наростання суспільної напруги, визрівання загальноєвропейської революційної ситуації. Однією з найпотужніших її складових було загальне прагнення до миру.

Найслабшою ланкою тогочасного світоустрою виявилася Росія, де суспільні суперечності й класова боротьба досягли критичних значень, зумовивши упродовж лише восьми місяців 1917 р. два гігантських потрясіння — Лютневу й Жовтневу революції.

Чи не найтрагічнішим плацдармом зіткнення глобальних інтересів і одним з перспективно визначальних театрів воєнних дій стала Україна [1; 2; 3; 4], складова частина східної поліетнічної імперії, найрозвинутіша й найпотужніша в економічному відношенні, з величезним потенціалом визвольної енергії. Вочевидь, саме ці обставини значною мірою вплинули на те що саме їй доведеться бути причетною до здійснення першого, дуже непростого, багато в чому суперечливого кроку, в якому втілювалося прагнення до завершення війни, бажання досягти бажаного миру.

Проблема з'ясування ролі й місця України в зусиллях щодо втілення в життя планів досягнення загальнодемократичного миру, апогеєм яких стала конференція 1917–1918 рр. у Брест-Литовську, неодноразово привертала увагу вітчизняних і зарубіжних науковців. Початок висвітленню доленосних подій поклали праці політичних діячів, безпосередньо причетних до феномену Брестського миру — М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка, М. Шаповала, Д. Ерде, О. Севрюка, М. Скрипника багатьох їхніх сучасників,

колег. Спираючись на їхній доробок, на джерельну базу, яка дедалі ширше залучається до наукового аналізу, така робота продовжувалася практично все століття, що минуло з часу закінчення світової війни [5; 6; 7; 8], знайшла відбиття й узагальнення в низці публікацій новітньої доби [9; 10; 11], до чого частково долучався й автор даної розвідки [12, с. 301–469; 13; 14; 15; 16, с. 5–145; 17, с. 104–172; 18, с. 166–186; 19; 20]. Природно, не всі історики мають однакові погляди на відтворювані процеси, підтвердженням чого є й найновітніші видання [21; 22; 23, с. 75–87; 24]. Це зумовлює потребу продовження дискусії, зокрема, й дану спробу додаткового звернення до позначеної проблеми. При цьому, крім згаданих найновіших публікацій, видається доцільним предметніше використати спогади міністра іноземних справ Австро-Угорської імперії Оттокара Черніна — однієї з ключових особистостей Брестської конференції і творців Брестського миру [25]. Вперше побачивши світ ще 1923 р., в 2005 р., вони були перевидані російською мовою видавництвом Санкт-Петербурзького університету дуже обмеженим накладом і, можливо, з цих причин не потрапили в поле зору українських дослідників, в усякому разі практично не використовуються у вітчизняних публікаціях. Між тим, мемуари, окрім іншого, в спеціальному розділі «Брест-Литовськ» [25, с. 234–272] містять чимало цікавих документально-фактологічних елементів, спостережень, міркувань, зауважень державного діяча європейського масштабу, які дещо доповнюють не лише загальну картину перебігу надважливих подій, але й конкретизують уяву щодо перших кроків УНР на міжнародній арені, характеристики представників «першої хвилі» — піонерів української зовнішньополітичної служби. Деякі акценти стимулюють нові роздуми, що ведуть до появи уточнених, аргументованіших узагальнень.

Особистість і якості, здібності самого автора споминів одержали в історіографії суперечливі оцінки, часом полярно-протилежні [11, с. 236; 25, с. 3–12; 26, с. 250–280]. Можна обмежитись констатацією незаперечного: О. Чернін — спадковий аристократ, граф, дипломат так званої старої школи, що мав титул Рицаря Золотої Руни, вихований в традиціях В. А. Кауніца й К.-В.-Н.-Л. Меттерніха. Однак, в даному випадку інтерес становить не стільки його походження, суспільний статус, освіченість, рівень теоретичних викладок щодо причин світової війни, суб'єктивних аргументацій мотивацій і ролі тих чи інших країн — учасниць, розстановки і впливу окремих політич-

них сил, а погляд зовсім не стороннього спостерігача на особистостей, що прибули з України й брали участь у відповідальних, доленосних переговорах, враження, яке вони справляли на партнерів, емоції, що їх викликала їх поведінка, вчинки, оцінка результатів діяльності.

* * *

Провідні держави світу на кінець 1917 р. перебували у стані війни, й більшовицька революція стала подією, що знаменувала собою значний поворот у ній. Радянська влада запропонувала негайно припинити війну й укласти загальнодемократичний мир. На цю ініціативу відгукнулись лише країни Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Османська імперія). Після оперативного укладення перемир'я на фронтах у грудні 1917 р., в Бресті-Литовському розпочалася мирна конференція з метою підготовки мирного договору.

Такий розвиток подій не входив до планів країн Антанти і США. З одного боку, вони сподівалися на швидкий крах радянської влади, прихід до правління в Росії сил, які б виявились вірними союзницьким зобов'язанням і відновили воєнні дії. І один з напрямів дипломатичної діяльності був розрахований саме на подібний результат.

З іншого боку, було б легковажним виключати інші варіанти розвитку подій у Росії. І західні дипломати почали гарячково шукати на території колишньої східної імперії сили, які хоча б частково могли утримувати фронт проти Центральних держав. Серед таких сил була й Центральна Рада.

Країни Антанти виявляли інтерес до України ще до краху Тимчасового уряду й активно зондували ґрунт на випадок розпаду імперії. Коли ж відбулося проголошення УНР і почалося її дистанціювання від радянської влади, радянської Росії, дипломатичні зусилля західних країн дуже швидко набули масштабного характеру. Щоправда, західні партнери не могли знати, що УНР на той час не диспонувала скільки-небудь масштабними і надійними військовими силами для ведення бойових дій, і результат їх дипломатичних зусиль мав би, в кращому разі, морально-політичний, однак ніяк не воєнний ефект.

На початку грудня 1917 р. до Києва зі Ставки переїхали військові місії Англії, Франції, Італії, Японії, Румунії, Сербії та Бельгії. Обіцяючи керівникам УНР величезну фінансову, матеріальну, військову допомогу, уряди Англії та Франції вдалися до досить ефективних «заохочувальних» заходів: до Києва були направлені офіційальні пос-

ли (представники при уряді) — Піктон Багге та генерал Жорж Табуї з відповідними вірчими грамотами, нотами, з проведенням відповідних урочистих церемоній тощо [27, с. 231–243].

Відсутність державного суверенітету України (в усякому разі, його проблематичність згідно з III Універсалом) не надто непокоїла країни Антанти. Та й керівництво Центральної Ради, Генерального секретаріату, передусім В. Винниченко, О. Шульгин, С. Петлюра до певного часу активно підтримували контакти з іноземними емісарами, стимулювали їх активність.

Хоч як намагались антантівські кола схилити на свій бік УНР (чим, дійсно, зробили вагомий внесок у вироблення самостійницької позиції), всупереч їм діяли інші чинники. Й останні виявились потужнішими. Сталося так, що з перших днів свого існування Українська Народна Республіка потрапила в епіцентр світової політики, стала одним з найпритягальніших об'єктів міжнародної дипломатії. Підвищений інтерес до України поспішили виявити не лише країни Антанти, а й Четверного союзу. Розпочавши переговори в Бресті з радянською Росією, Німеччина й Австро-Угорщина пильно стежили за розвитком подій в національних регіонах свого партнера. Протидія встановленню там влади рад, факти конфронтації з петроградським урядом послужили підставою для того, щоб спробувати обмежити прерогативи російської делегації, змусити її згодитися представляти не країну в колишніх імперських рамках, а виключивши з неї Польщу, Україну, Білорусію і Прибалтику. Почасти це впливало з давніх стратегічних задумів, з якими Німеччина та Австро-Угорщина розв'язували світову війну, почасті з оцінки ситуації в Росії, яка уявлялася критичною, сприятливою для тиску на РНК. Однак представники радянської Росії на переговорах, рахуючись з реальним фактом відроджуваної польської державності, згоджувалися на вилучення з-під свого впливу і, відповідно, меж відстоюваних інтересів лише однієї Польщі [28, с. 42].

Тоді країни центральноєвропейських держав звернулися безпосередньо до керівництва нових національно-державних і територіально-адміністративних утворень на теренах Росії, в тому числі й УНР, з пропозицією надіслати своїх представників для участі в Брестській конференції. Центральна Рада і Генеральний секретаріат на той час не раз уже заявляли про намір брати самостійну участь в міжнародному житті, а не через посередництво радянської Росії,

начебто сигналізували тим самим про готовність взяти участь і в мирній конференції [29, Т. 2, с. 13, 18]. Вони позитивно відреагували на ініціативи, що виходили з Бреста, і схваленням укладеного 28 листопада у Фокшанах перемир'я між командуванням Румунського фронту та урядом Румунії з німецько-австрійським блоком [29, Т. 2, с. 13, 338] (акція була узгоджена з країнами Антанти). Та все ж остаточне рішення далось непросто. Зокрема, багатьма українськими політиками уже усвідомлювалося, що для повноцінної участі в переговорах треба мати не лише формальну, а й юридичну державну самостійність. Незборима ж інерція політичного мислення, незнищенна віра в федералістичні ідеали не дозволяли зважитися на оперативний рішучий крок. Теплилась надія й на замирення з більшовиками, з РНК — адже двостороння дипломатична активність не знижувалася. Водночас немало бентежило те, що центральноєвропейські держави також добре розуміли складність ситуації і з перших же контактів почали тиснути на Київ, щоб він уконституював самостійність УНР. Спочатку це викликало опір частини українського проводу. Так, на засіданні Генерального секретаріату 26 грудня 1917 р. О. Шульгин говорив, що «незалежність нам підсовують німці і тому її не треба оповіщати», пропонував «помиритися з більшовиками». А прибічникам негайного оголошення самостійності генеральний секретар відповідав: «...Німці признають незалежність України, але за це виторгують собі всі економічні впливи. З німецького боку насувається на нас велика небезпека. Треба спертися на всі живі сили Росії — нові республіки. Самостійність настрою мас не підніме і армії нам не утворить. А одночасно прийдеться вести дужчу війну з Росією; в цій війні треба буде опертися на Германію, на її військову силу, а в результаті Україна буде окупірована Германією...» [29, Т. 2, с. 68, 70].

Отже, принаймні, частина лідерів Української революції, а серед них і Голова Генерального секретаріату — В. Винниченко та й певною мірою Голова Центральної Ради М. Грушевський бачили реальну перспективу, яка чекала народ, націю, республіку. І якщо робили відповідальний вибір, то це зовсім не означає, що вони були впевнені у правильності здійснюваних кроків. Однак альтернативи не знаходили, чи не могли її реалізувати.

Неважко було передбачити, що можливості для маневрів на переговорах у делегації УНР буде небагато. Та й відповідних потре-

бам моменту кандидатів до делегації в силу природних причин (повної відсутності дипломатів бодай з якимось фаховим досвідом, необхідною освітою) знайти було неможливо. Тому на переговори було відправлено здебільшого дуже молодих людей: В. Голубовичу (голови делегації) було 32 роки, М. Левитському — 37, М. Любинському — 26, М. Полозу (Полозову) — 27, Є. Севрюку — 24 роки. Не дивно, що, попри всі їх потенційні особисті якості, на момент Брестської конференції, вони об'єктивно були малопідготовленими до прямого зіткнення, жорстокого протиборства з грандами європейської дипломатії. Певною мірою це компенсувалося тим, що членів делегації двічі консультував М. Грушевський, який як вчений, не лише досить чітко науково прогнозував поведінку всіх суб'єктів переговорного процесу, але й найбільш ґрунтовно й тонко розумівся на суто українських проблемах, національних інтуїціях, ймовірних шляхах їх реалізації.

Знайомство з українською делегацією О. Чернін описав у щоденнику за 6 січня 1918 р. (автор користувався застосовуваним тоді у Європі новим стилем літочислення, а відтак в Україні це було 24 грудня 1917 р. — В. С.). «Сьогодні, — відзначено в запису, — почались перші наради з українськими делегатами... Українці дуже відрізняються від російських («русских») делегатів. Вони значно менше революційно налаштовані, вони значно більше цікавляться своєю батьківщиною і дуже мало — соціалізмом. Вони, по суті, не цікавляться Росією, а винятково Україною, і всі їх намагання спрямовані до того, щоб якомога швидше емансипувати її. Але вони, вочевидь, не з'ясували собі, чи буде незалежність повною: тобто чи буде Україна визнана самостійною державою, чи ж вона буде включена в рамки російської федеративної держави» [25, с. 250].

Гадається, можна лише подивуватися точності винесеного враження вже від стартового побачення, рахуючи й ту невизначеність, яким характеризувався статус УНР у проміжку між III і IV Універсалами Центральної Ради, що не могло не позначитись на поведінці українських дипломатів.

Не менш проникливо зрозумів австрійський аристократ і висхідні наміри представників України «Українські делегати дуже культурні люди. Вони були явно намірені використати нас, як трамплін, з якого зручніше за все накинутись на більшовиків. Вони прагнули до того, щоб ми визнали їх незалежність, щоби вони могли підійти до більшо-

виків з цим *fait accompli* (справу зроблено — *B. C.*) і змусити їх прийняти українців, як представників рівноправної держави, що прийшли довершити справу миру» [25, с. 250].

На відміну від інших аналітиків, які акцентують увагу на вікових характеристиках українських посланців — «студентська делегація», проінструкована М. Грушевським, прибула за прирощеннями етнічних теренів в обмін на продовольчі обіцянки Центральним державам [6, с. 153], О. Чернін відразу вловив головне «зверхзавдання» хай молодих за віком і ще явно малодосвідчених партнерів. Вони передусім шукали способи протидії Радянській Росії, більшовизму, соціалістичній революції.

Що ж, висока політична культура змушувала потамовувати внутрішні емоції державного діяча, які легко вгадують, і так же легко прочитують «між рядків» дослідники. «Прибуття цих молодих людей, що відзначалися бурхливою активністю, — зауважує Д. Уїллер-Беннет, — сильно роздражнювало графа Черніна. Крім природного почуття приниження, що йому доведеться вести переговори з «хлопчаками», він був вкрай стривожений перспективою можливих територіальних поступок в обмін на українське зерно. ...Якийсь час він рішуче відкидав ідею сепаратного миру з Україною, але в той же час його не залишала думка про те, що той, хто просить, не може вередувати...» [11, с. 153].

Ту ж позицію, однак в значно стриманіших, частково завуальованих тонах передає власне й керівник закордонного відомства двоєдиної монархії. «... В наших власних інтересах, — доводить він, — ми не повинні ні залучати українців на нашу платформу, ні вбивати клин між ними і петербуржцями. Тому на висловлене ними побажання визнання незалежності, ми відповідали, що готові на це, якщо українці зі свого боку згодяться на наступні три умови:

1. Завершення переговорів в Брест-Литовську, а не в Стокгольмі (Останній пункт запропонувала російська делегація, прагнучі уникнути тиску — бодай морального — під час перебування на території, контрольованій німецькими військами і в розрахунку на можливий вплив європейських лівих течій на учасників переговорів у нейтральній Швеції — *B. C.*).

2. Визнання старих державних кордонів між Австро-Угорщиною і Україною (тобто апріорі будь-які розмови про Східну Галичину, Північну Буковину, Холмщину відкидались — *B. C.*).

3. Невтручання однієї держави у внутрішню політику іншої» [25, с. 250].

Щодо поведінки українських дипломатів у наступні кілька днів короткі зауваження австрійця невиразні — констатація лише фактів шантажування учасників конференції її залишенням у разі невизнання самостійності УНР [25, с. 252–253].

Загалом відзначене зрозуміло. Всі зусилля О. Черніна в ті дні були спрямовані на те, щоб з допомогою тиску Німеччини негайно змусити керівництво Угорщини, Румунії збільшити постачання продовольства в австрійську частину імперії, інакше крах видавався об'єктивно неминучим. Немало уваги в тогочасних записах відводиться потребі участі в конференції поляків, особливо в плані створення противага домаганням української сторони.

Однак буквально з кожним днем зростала тривога О. Черніна, зумовлена усвідомленням неможливості вирішення проблеми продовольчих ресурсів для своєї країни, якщо не буде задіяний український чинник. І холодна, аристократична витримка, розсудлива делікатність полишають австрійського чиновника навіть в інтимних щоденникових нотатках. З одного боку, проривається гнівне невдоволення віденськими урядовцями, що безвідповідально, злочинно гальмують торування шляху до миру і наближають революційний вибух. З іншого боку, починають дедалі гучніше звучати ноти обурення поведінкою українських дипломатів, які наважились твердо захищати інтереси власної держави, як це власне робить і О. Чернін. На подібне «нахабство» граф не очікував і з явним роздратуванням фіксує 20 січня 1918 р.: «Незважаючи на свою юність (тепер і ця якість партнерів по переговорах використовується як негативна риса — *В. С.*), українці вилуплюються (зовсім не вишукано — дипломатично — *В. С.*) дуже швидко, щоб використати вигідне для них становище й переговори ледь зрушують з мертвої точки. Спочатку вони заявили про претензії нової «України» (тепер бундючна зневага поширюється на всю народну республіку, націю — *В. С.*) на східну Галичину. Про це ми не стали й говорити (як посміли, хто вони такі! — *В. С.*). Тоді вони стали скромніші, але з тих пір, як у нас почались безпорядки, вони знають, як у нас йдуть справи, і що ми маємо заключити мир, щоб отримати хліб. Тепер вони вимагають виділення східної Галичини. Питання повинно бути розв'язане у Відні і вирішальне слово має залишитися за австрійським кабінетом» [25, с. 255]. (Ще б пак! — «Що дозволено Юпітеру, те не дозволено бикові» — *В. С.*).

Логіка австрійського міністра проста й прозора — якусь там незрозумілу, самозванну Україну (тому термін з презирством береться в лапки) за повноцінну сторону не варто вважати, всі її претензії (пропозиції) відхиляти «з порогу», а ось хлібом її варто скористатись у власних інтересах якомога масштабніше. І тут варто звернути увагу на те, що високий посадовець «спускається» до того, що починає згадувати на ім'я тих, хто ще вчора просто були делегацією з нез'ясованою навіть для себе позицією. «Всі агенти сповіщають, — веде далі імперський міністр, — що на Україні величезні запаси. Питання в тому, щоб завчасно їх отримати. Якщо ж ми не доб'ємося миру в найближчому майбутньому, то в нас знову повторяться безпорядки, а з кожною демонстрацією у Відні ціна миру буде тут все підвищуватися, тому що пани (не глузливе «юнаки» — В. С.) Севрюк і Левицький вичитують з цих безпорядків ступінь нашого голоду як на термометрі...» [25, с. 256].

Незважаючи на сердитий, неповажний тон, у використаних словах прочитується і набуття українськими дипломатами досвіду поведінки з урахуванням реальної ситуації та наполегливість у відстоюванні інтересів своєї Вітчизни.

Сучасні зарубіжні дослідники на основі численних архівних матеріалів (здебільшого джерел військового походження) доводять, що в період Першої світової війни особливої стратегічної мети, окремих планів щодо України Центральні держави не мали. І хоча це не безсумнівний висновок, який, зокрема, не бере до уваги численних науково-політичних документів, з нього виводиться міркування-твердження, нібито наперед заданих розрахунків відносно УНР і на Брестських переговорах у західних дипломатів також не існувало [23, с. 98–128]. То ж мова йде про те, що «східна політика» була передана на відкуп військовим, щодо інтелектуального рівня, державницьких, дипломатичних здібностей яких виникали серйозні питання [23 с. 124–126].

З першого ж дня участі посланців УНР у Брестських переговорах виникли й інші ускладнення. Якщо Л. Троцький відразу ж, 28 грудня 1917 р., заявив, що російське представництво «не бачить жодної перешкоди до участі української делегації» в мирних переговорах [30, с. 99], то західні дипломати розпочали дискусію щодо статусу репрезентантів Києва — чи вона самостійна делегація, чи складова радянської [31, т. I, с. 297–299]. Однак, коли Л. Троцький дізнався, що поза офіційними засіданнями відбуваються таємні контакти українців

з німцями та австрійцями, він вдарив на сполох і почав інтенсивні консультації по прямому дроту з Петроградом щодо необхідності кореляції ним же офіційно заявленої позиції. Об'єктивно цього вимагало і рішення Народного Секретаріату УСРР про направлення до Бреста Ю. Медведєва, В. Затонського і В. Шахрая, які мали представляти Україну на переговорах у складі єдиної російської делегації. Оскільки ж Л. Троцький у притаманній його натурі схильності до інтриганства вів власну гру, по суті ігноруючи урядові інструкції, В. Ленін і Й. Сталін викликали його до Петрограда. Заява Л. Троцького про бажання влаштувати паузу у роботі конференції була охоче підтримана представниками інших делегацій — у всіх на той час нагромадилось немало питань для погодження із власними урядами.

В особливій нагоді перерва стала і українській делегації. Справа в тому, що в процесі переговорів дедалі жорсткіше виявлялася, так би мовити, «протокольна» позиція країн Четверного союзу: вони не згоджувались укласти договір з утворенням, яке мало дуже розмитий статус і неясні перспективи — ввійде чи не ввійде до неіснуючої на той момент федерації, або ж досягне самостійності тощо. І це не було лише дотриманням формального боку справи, традицій міжнародного життя. Німеччина й Австро-Угорщина поводитися дуже прагматично: вони намагалися створити найсприятливіші умови для досягнення власних інтересів, передусім матеріальних, на «законних підставах». Дивилися вони й у майбутнє, прагнучи забезпечити наперед вигоди свого міжнародного становища в повоєнній розстановці сил в Європі.

Досвідчені дипломати в даному разі відкидали специфічний для міжнародного діалогу стиль і вимагали розв'язати питання про самостійність України. Так, німецький генерал М. Гофман «казав українським делегатам, що коли вони хочуть мати формальне право заключити мир незалежно від того, чи заключить його Світська Росія, то український уряд мусить формально проголосити повну самостійність Української Республіки» [31, т. I, с. 300].

Інформуючи уряд про хід переговорів у Бресті-Литовському, члени української делегації М. Левицький і Ю. Гасенко підкреслювали: «Гофман казав, що коли Германія буде мати офіційне повідомлення від українського правительства про те, що «Совет народных комиссаров» воно не вважає правительством всієї Росії, тоді Германія не буде говорити з делегацією «Совета народных комиссаров» про українські справи [29, т. 1, с. 522–523].

Не випадково, між доповіддю делегації в Малій Раді і остаточним рішенням про необхідність Четвертого Універсалу був прямий логічний зв'язок (хоч і вичерпувати проблему державницького статусу України на підставі дії лише одного чинника не варто — вона була значно багатоаспектнішою і складнішою [12, с. 403–447]). В тому ж ключі — нагальної потреби вести незалежну, самостійну зовнішню політику — витримана й «Відозва Генерального секретаріату до народу України про мирні переговори» від 8 січня 1918 р. [29, т. 2, с. 97–98]. Завданням негайного укладення мирного договору як першочерговим аргументом мотивував необхідність ухвалення Універсалу і Голова Центральної Ради М. Грушевський, коли представляв документ Малій Раді 11 січня 1918 р. [29, т. 2, с. 101]

Синтетичним відбиттям позиції переважної більшості лідерів Української революції, очевидно, може бути формула, запропонована М. Грушевським: зваживши на оцінку всіх вищевикладених факторів, слід було остаточно порвати з позиціями Третього Універсалу, треба було «рішучо відтяти всякі двозначности й неясности та відложивши федерування до того часу, коли буде ясно, коли і з ким федеруватись, зараз стати твердо на принципі повної самостійності Української республіки» [32, с. 569].

Варто зауважити, що хоча документ було позначено 9 січня 1918 р. — днем, коли планувалося відкрити Українські Установчі збори і днем «принципiальної ухвали сього важного акту» [32, с. 560], суперечки й редакційна робота тривали до 11 січня, а проголосовано і затверджено Універсал було в ніч на 12 січня 1918 р.

Звертаючись до народу України, Центральна Рада заявляла: «Твоєю силою, волею, словом утворилась на землі українській вільна Народна Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків твоїх — борців за вольності і права трудящих.

Але в тяжку годину відродилась воля України. Чотири роки лютої війни знеслили наш край і людність. Фабрики товарів не виробляють. Заводи спиняються. Залізничі розхитані. Гроші в ціні падають. Хліба зменшується. Насуває голод. По краю розплодилось юрби грабіжників і злодіїв, особливо коли з фронту посунуло військо, зчинивши криваву різню, заколот і руїну на нашій землі.

Через усе це не могли відбутися вибори в Українські Установчі збори в приписаний нашим попереднім Універсалом час, і ці Збори, призначені на нинішній день, не могли зібратись, щоб прийняти з

наших рук нашу тимчасову найвищу революційну владу над Україною, уставити лад у Народній Республіці нашій і організувати нове правительтво» [29, т. 2, с. 102].

Далі в Універсалі йшлося про оголошення петроградським урядом (РНК) війни Україні, «щоб повернути вільну Українську Республіку під свою владу», і про вирядження російських військ для пограбунку хліба і вивезення його до Росії.

Українська Центральна Рада запевняла, що вона вжила всіх заходів, аби не допуститися братовбивчої війни двох сусідніх народів, але РНК не пішов назустріч.

Крім того, твердив Універсал, уряд Народних Комісарів почав зволікати з укладенням миру й закликав до нової війни, називаючи її «священною».

«Ми, Українська Центральна Рада, обрана з'їздами селян, робітників і солдатів України, на те пристати ніяк не можемо, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ хоче миру, і мир демократичний повинен бути якнайшвидше».

Але для того, щоб ні руське «правительтво, ні яке інше не ставали Україні на перешкоді установити той бажаний мир, а для того, щоб вести свій край до ладу, до творчої роботи, до скріплення революції та волі нашої, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всіх громадян України:

Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу.

Зо всіма сусідніми державами, як то Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки.

Владу у ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу, селян, робітників і солдатів та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Ради Народних Міністрів» [29, т. 2, с. 102–103].

Проголошення України самостійною державою давало їй змогу підписати на юридично оформленій підставі договір із країнами австро-німецького блоку. Серед інших політичних розрахунків, якими керувалася Центральна Рада, був і такий. Оскільки не вдалося забезпечити собі військового захисту на власній території, залишалося сподіватись, що із укладенням миру можна буде домовитись про

вирядження з-за кордону в Україну частин Січових стрільців, що на початку війни були створені в Австро-Угорщині, а також формувань з українських військовополонених у Німеччині.

«Українське правительство, — наголошував М. Грушевський, — прикладало всі зусилля до того, щоб протриматись в Києві можливо довше, аби відданням його не поспувати свого міжнародного становища і справи миру. Воно сподівалося, що мир з Центральними державами принесе Україні не тільки можливість повної демобілізації, свободнішого упорядкування внутрішніх справ, відкриття границі для довозу різних товарів, незвичайно потрібних для широких українських мас, але й поворот українських воєннополонених, заходами українських інструкторів освідومлених, обучених і організованих в полки для боротьби за визволення України. Сим з самого початку війни зайнявся «Союз визволення України» на випадок можливого конфлікту України з Росією, і тепер на сі свідомі українські кадри накладались великі надії супроти розкладу війська на Україні. Так само, з огляду на велику цінність, яка виявилась за відділами галицьких Січових стрільців, що організувались на Україні з воєннополонених і виселенців і віддавали важну прислугу Україні, вважалось важним в даній хвилі дістати такі січові дружини з Австрії. З цих мотивів провідні фракції Ц. Р. і українське правительство вважали потрібним все зробити, ціною яких-небудь жертв, щоб улегшити заключення миру. Одним з важніших моментів з сього погляду, як я вже сказав, було протриматись у Києві бодай до моменту, коли справа миру буде рішена зовсім» [32, с. 562–563].

Мабуть, це той випадок, коли Грушевський-політик бере гору над Грушевським-істориком, намагаючись будь-що виправдати сумнівні тези. Головна надія у здійсненні Української революції пов'язувалася тепер хоч і з етнічно-українським елементом (військовополонені українці та Січові стрільці), та все ж далеко не основним, не визначальним. Виходило, що революцію для українських робітників, солдатів, селян (а вони розчарувались у Центральній Раді, Генеральному секретаріаті, відмовляли їм у довірі) мали здійснювати ті сили, які на власному досвіді ще не відчули істинної політики лідерів українського руху, і можна було сподіватись на використання їхніх національних почуттів, національної свідомості, патріотичних настроїв. Тому подібна логіка не могла сприяти створенню скільки-небудь міцного ґрунту для серйозної політики (що й засвідчать наступні події). Не

могла вона тривалий час служити навіть для виправдання політичних прорахунків. І сам М. Грушевський у своїх спогадах, написаних пізніше за «Ілюстровану історію України», не просто критичніше ставився до діяльності «Союзу визволення України», а й прагнув довести, що Центральна Рада намагалася всіляко відмежуватись від нього, від тих його членів, які буквально «нав'язувалися» Києву.

Зрозуміло, що зі скрути Центральної Ради тут же намагався скористатися ленінський РНК. Під час перебування Л. Троцького у Петрограді було вирішено спробувати домогтися усунення делегації Центральної Ради від переговорів у Бресті, а натомість домовитись із західними партнерами про участь у конференції делегації Радянської України. Звичайно, було зрозуміло, що без ускладнень здійснити цей план буде неможливо через очевидну його невивідність для країн Четверного союзу. Проте, розрахунок базувався на тому, що вони будуть поставлені перед реаліями — повсюдним поширенням влади Рад і звуженням до мінімуму впливу Центральної Ради з явною перспективою її зникнення з політичної арени взагалі.

Природно, що з відновленням роботи конференції в Бресті Л. Троцький, А. Іоффе, Ю. Медведєв та й інші радянські представники цілеспрямовано, хоч і з застосуванням дипломатичних прийомів, хитрощів, прагнули реалізувати намічений РНК план: висували різні умови, застереження — делегація УНР мала підписати угоди, які будуть погоджені чи то з урядом Росії, чи то з радянською делегацією, а західним дипломатам доводили, що підписувати мир з Центральною Радою — означає мати справу з «учорашнім днем», оскільки влада Генерального секретаріату в Україні фактично не існує і Центральні держави ризикують в очах всього світу опинитися в смішному становищі тощо [33, с. 362–363].

Однак молоді посланці УНР виявили неабияку стійкість, методично відкидаючи всілякі домагання російського наркома і його колег, спростовуючи їх аргументи.

Можна сказати й більше. Ситуація на конференції склалася так, що представники центральноєвропейських держав з визнанням делегації УНР повноправним учасником переговорів втратили колишній інтерес до російської делегації і всю увагу зосередили на посланцях Центральної Ради. У практику ввійшли сепаратні зустрічі української і австро-німецької сторони. Оцінюючи їх змістовний бік, а не лише формальне розмежування в колі учасників конференції, історик В. Ко-

валь вважає ці зустрічі (переговори) «фактично... другою Брестською мирною конференцією, яка проходила паралельно з першою (між російською делегацією та Четверним союзом) і закінчилася раніше від неї укладенням Україною мирного договору окремо та незалежно від Росії» [34, с. 106].

Якщо й не у всьому, принаймні беззастережно можна приставати до категоричного висновку дослідника, все ж не варто зовсім відмовляти і запропонованій логіці. Розшарування на Брестській конференції стало реалією, прикрість якої особливо хворобливо сприймала російська делегація. Однак і вдіяти нічого вона не могла. Зміщення акцентів стало результатом дії цілої низки чинників, частина яких була абсолютно непідвладною жодним дипломатичним зусиллям.

Не менша витримка, принциповість і послідовність знадобились і в стосунках з німецькою та австро-угорською делегаціями. Їх прагнення укласти мир з Україною зумовлювалося не лише неможливістю подальшого ведення війни (практично всі можливі ресурси на той час було вичерпано), а й пекучою потребою одержати хліб, продовольство, без яких вибухонебезпечна ситуація, що склалася, обіцяла досить швидко досягти критичної межі. Для М. Грушевського — єдиного державного діяча, що інструктував мирну делегацію, було ясно, що за таких обставин вправні дипломати центральноєвропейських держав шукатимуть можливості досягти таких угод, за яких відверто слабку у воєнно-політичному відношенні УНР можна буде змусити «заплатити» за мир своїми сировинно-продовольчими ресурсами. Однак і українці мають скористатися зі скрути, в яку потрапили уряди Німеччини і, особливо, Австро-Угорщини для досягнення давніх українських територіальних домагань: з'єднання з матірною Україною її західних теренів.

О. Севрюк згадував пізніше про розмову з М. Грушевським напередодні від'їзду до Бреста: «...Говорили про Чорне море, про економічні інтереси України та про українські землі, про Холмщину, Підляшшя, Буковину, Закарпатську Україну, ну, й, розуміється, про Східну Галичину. Інтереси цих українських земель мали ми твердо боронити, але зв'язку жодного зі Східною Галичиною ні Ц. Рада, ні ми не мали; незручно і тяжко було говорити відносно Сх. Галичини за спиною її представників і без жодного з ними контакту. «Але ви там вже викрутитеся й зробите якнайкраще для наших інтересів» — виправляли нас в дорогу такими словами в Києві» [7, с. 186].

Перспективи реалізації українських задумів виглядали непрости-ми. Ще з кінця 1916 р. в Австро-Угорщині (у порозумінні з Німеччиною) було взято курс на відновлення Польської держави з планами включення до складу останньої більшості з перелічених українських територій, передусім Східної Галичини. При конкретно-історичному розкладі сил на початок 1918 р. можна було сподіватися, що українські домагання підтримають німці, щоб зайвий раз довести свою першість у союзі з австрійцями. А останні перед загрозою голоду, що насувався, можуть відступитися від своїх симпатій і обіцянок полякам, лише б хоч якось вийти з продовольчої кризи (звичайно, зторгувавшись з українцями).

Варто сказати, що проводирі українського руху в Австро-Угорщині (Українська парламентарна репрезентація і Народний комітет) поводитися дещо двозначно. З одного боку, вони постійно заявляли про бажання возз'єднання двох гілок українського народу, а з іншого — самі ж доводили малореальність здійснення таких прагнень найближчим часом і згодні були на культурно-національну автономію українців у складі Австро-Угорщини (стара ідея «коронного краю»). Тому М. Грушевський особливо докладно визначивши лінію майбутнього кордону між Польщею і Україною на північному сході («дбаючи за кожне містечко, за кожне село з українським населенням»), вважав, що за непоступливості Австро-Угорщини врешті можна буде, використавши всі можливості на переговорах, згодитись і на поміркованіший варіант [31, т. I, с. 296].

Під час другого інструктажу членів делегації, коли вони перебували в Києві, за словами О. Севрюка, «проф. Грушевський жалкував, що нам, правдоподібно не вдасться включити до України деяких, незначних частин Підляшшя, про що Гофман не хотів нічого й чути з стратегічних причин, і погодився, що мир може бути заключений при умові створення зі Східної Галичини та північної Буковини австрійського коронного краю» [35, с. 155–156].

Однак з перших же контактів (як офіційних, так і приватних) австро-німецька сторона чи то з обуренням, чи то з глузом відкидала українські пропозиції, гордовито заявляючи, що не допустить втручання у свої внутрішні справи, нізащо не згодиться на «територіальні аспекти» і ніяких розмов про Карпатську («Угорську») Русь (Закарпаття) й чути не хотіла. Вона категорично протестувала проти пропозицій референдуму в Галичині й Буковині, щоб з'ясувати

настрої населення щодо самовизначення цих регіонів. Визнання незалежної УНР ставилося у пряму залежність від згоди України на кордон, який існував між Росією і Австро-Угорщиною на початок світової війни [28, с. 49].

Однак віденський і берлінський уряди дедалі настійніше вимагали від дипломатів без хліба з конференції не повертатись. Українські ж делегати, хоч і самі представляли країну, що опинилася у вкрай критичному стані, отримували інформацію про ситуацію в центральних державах і наполягали на своєму.

Тоді, підтвердивши 18 січня 1918 р. спеціальною заявою повноваження делегації Центральної Ради і офіційно визнавши УНР як незалежну державу, що має права на самостійне укладення міжнародних договорів, австро-німецька сторона на сепаратній нараді з українськими представниками вчинила на них безпрецедентний тиск. Міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін від імені обох держав наголосив, що уряд УНР перебуває в безнадійному стані, а тому слід негайно підписати підготовлений проект договору. В ньому містилися лише три позиції: загальна констатація завершення стану війни; намір встановлення дипломатичних і консульських відносин між центральними державами й Українською Народною Республікою; зобов'язання УНР доставити центральним державам 1 млн. тон збіжжя та інших харчових продуктів. Всі інші питання відкладалися до пізнішого спеціального погодження між урядами [35, с. 119].

Видатний український дипломат і політик Д. Дорошенко так оцінив демарш західних партнерів: «Це був диктат, проба нервів українських делегатів» [31, т. I, с. 314]. Однак вони виявили витримку і самовладання.

Наступного дня українські дипломати запропонували свій контр-проект. В ньому було теж три пункти: кордон в Холмщині пролягає за етнографічним принципом (у прямій відповідності з інструкціями М. Грушевського); зобов'язання УНР надати центральним державам збіжжя і сировину має бути зафіксоване окремою додатковою угодою; зобов'язання Австро-Угорщини провести на етнографічній підставі поділ Галичини на Західну і Східну і утворити зі Східної Галичини й Буковини коронний край (щодо цього мала бути ухвалена окрема таємна угода) [31, т. I, с. 315].

Після офіційного ознайомлення партнерів з цими умовами конференція зайшла у глухий кут, керівники австро-угорської і німецької

делегації О. Чернін і Р. Кюльман терміново виїхали до Берліна, де було влаштовано широку нараду урядовців обох держав. На ній остаточно було вирішено «за всяку ціну заключити з Україною мир і дати їй оружну допомогу, якщо вона сама її попросить» [31, с. 315]. На контури останнього варіанту угоди справив визначальний вплив дипломат М. Залізняк, який не мав спеціальних повноважень і діяв більше в інтересах західних партнерів, аніж УНР.

Цікавий нюанс випливає із сюжету, в якому міністр іноземних справ клаптикової монархії О. Чернін детально відтворює процес прийняття остаточного рішення уряду відносно українських домагань, зокрема щодо вимушеної згоди австрійської сторони на поділ Галичини на дві частини — Східну (з планованим прямим управлінням з Відня — модифікований варіант «коронного краю») і Західну (як частину втілення задуму створення «царства Польського»). В кінці затяжних дискусій 22 січня в присутності імператора «міністр об'єднаних фінансів Австрії й Угорщини барон Буріан наголосив: «...Якщо австрійській точці зору на роздроблення Галичини на дві частини все ж належить перемогти, то встановлення відповідної форми цього роздроблення буде мати велике значення». Барон Буріан порадив увести відповідний параграф не в офіційний договір, а в секретний додаток. Він, Буріан, вважає, що єдина можливість послабити тяжкі наслідки лінії поведінки, наміченої австрійським урядом, захована в застосуванні самої тактики» [25, с. 259].

Отже, по-перше, точно згадано автора схеми договору (офіційна частина й додаток), передрішено використання такого варіанту в тактичних цілях. Як невдовзі з'ясується за «хитрий» план О. Чернін і його колеги ухопились відразу, а вся «тактика» надалі зводилась до того, що віднесені в додаток умови щодо територіальних проблем українства від самого початку ніхто не збирався виконувати. Головне — змусити українську сторону пошвидше підписати договір і відкрити широко ворота для вивозу в Австрію продовольчих, сировинних ресурсів. Молоді ж, і настільки ж недосвідчені, хоч і патріотично налаштовані, дипломати УНР не розгледіли підступної пастки і потрапили «на вудочку» грандів європейської політики.

Тимчасом в самій Україні ситуація дуже швидко змінювалася не на користь Центральної Ради, що австрійський міністр оцінив так: «За нинішньої кон'юнктури для нас цікаво лише те, що відносини між Петербургом і Києвом помітно погіршились і більшовики вже взагалі

більше не визнають самостійності київської комісії (мається на увазі Центральна Рада — *В. С.*)» [25, с. 260]. О. Чернін же сподівався, що суперечності ще можна якось уладнати: домогтися миру з обома ворогуючими між собою партнерами — і українцями, і росіянами.

Звісно, для Австро-Угорщини, становище якої було гірше за інші Центральні держави, подібний розвиток подій був би найбільш бажаним. Тому представник двоєдиної імперії і намагався діяти на даному напрямку. «Я хотів звести, зрештою, росіян («русских») й українців на очну ставку, — пише він 30 січня, — і домогтися миру чи від тих, чи від інших. У мене при цьому є слабка надія, що заключення миру з одного боку справить таке сильне враження на інший [бік], що в кінці-кінців вдасться помиритися з обома» [25, с. 260].

Реалізуючи свій план, О. Чернін запропонував українцям «переговорити зрештою з петербуржцями напряму: успіх був, мабуть, надто великий. Представники України просто обсипали петербуржців дикою лайкою («дикої бранью»), що ясно показала, яка прірва лежить між цими двома урядами, і що не ми винні, що вони ніяк не можуть примиритися. Троцький був у такому розпачливому («расстроенном») стані, що на нього було жалко дивитися. Він був страшенно блідий, обличчя його тіпалось, він втупився прямо перед собою і щось нервово креслив на промокальному папірці. Великі краплі поту струмили у нього з лоба. Він, вочевидь, важко переживав образи, які наносилися йому перед іноземцями його ж власними співвітчизниками» [25, с. 261].

Такий красномовний ескіз залюбки, смакуючи подробиці, а то й гіперболізуючи їх, цитують автори публікацій про історію Брест-Литовської мирної конференції. Щоправда, існує думка, що на Л. Троцького «нацькували» делегатів Ради німці [26, с. 255–256]. Усе ж більш ймовірно, якщо виходити з позицій Австро-Угорщини й Німеччини [11, с. 114–172], за лаштунками скандалу стояв усе ж О. Чернін.

Так чи інакше, публічна сварка прискорила розмежування конференції на два напрямки — 1) Центральні держави — Українська Народна Республіка, яка 25 січня 1918 р. була проголошена IV Універсалом Центральної Ради вільною, незалежною, самостійною, суверенною державою українського народу; і 2) Центральні держави — Радянська Росія. Завадити активізації переговорного процесу на першому напрямку Л. Троцький і його співники ніяк не могли (незва-

жаючи на гучні заяви, що вони нізащо не допустять окремого, сепаратного договору українців з австро-німецьким блоком).

Немаловажну деталь, що вплинула на активізацію підготовки угоди української сторони з представниками Центральних держав О. Чернін вбачає в підключенні до переговорів М. Василька. Австрійський сановник відзначає, що «вождь австрійських русинів» сприяв кристалізації вимог делегатів УНР, «незважаючи на те, що — вочевидь, під впливом ролі, яку його російсько-українські («русско-украинские») товариші зараз грають в Бресті — він тут говорить в значно більш шовіністичних тонах, ніж я від нього чекав за його попередніми віденськими виступами» [25, с. 262]. Наведений запис зроблено 6 лютого, після повернення О. Черніна зі спільної австро-німецької наради в Берліні, де він «радив якомога швидше покінчити з українцями» [25, с. 262]. Думається, термін «покінчити» вжито невдало, не в дипломатичному сенсі, швидше за все — необдумано а як вираз простого бажання прискорити домовленість з Україною. Інших подробиць аж до підписання мирного договору УНР з Центральними державами 9 лютого 1918 р. очільник австро-угорського закордонного відомства не наводить, крім вітальної телеграми вдячності, надісланої йому імператором Карлом [25, с. 264].

Після повернення німецького й австро-угорського представників з Берліна до Бреста часу на дальші суперечки просто вже не було. Слід було негайно підписувати підготовлені варіанти. З України приходили повідомлення тривожніші одне за інші. Навколо них весь час зчиняв галас Л. Троцький. Його неоднаразові заяви про падіння Києва й Центральної Ради раз-у-раз спростовувалися українськими делегатами. Нарком закордонних справ Радянської Росії до останнього моменту намагався перешкодити сепаратним переговорам між Україною та австро-німецьким блоком. Вже 27 січня 1918 р. він сповіщав по прямому дроту:

«Петроград. Смольний. Леніну.

Договір з Радою готовий. Підписання його можна чекати з години на годину. Лише точні і перевірені дані, що Київ в руках Радянської влади могли б зашкодити цьому. Дайте знати на Україну, що підписання договору забезпечить центральним державам можливість постійно втручатись в долі України. Лише негайне і остаточне знищення Ради може зірвати змову проти українського народу. Троцький.» [36].

І хоча 27 січня народний секретар УСРР М. Скрипник направив Л. Троцькому повідомлення про взяття Києва, а наступного дня урядова телеграма про перемогу влади рад в Україні і переїзд до Києва Народного секретаріату надійшла до Петрограда, Берліна, Відня, Будапешта, Бреста, для ходу і підсумків переговорів вона вже нічого не означала.

Українська делегація ще до полудня 26 січня через спеціального кур'єра мала точні відомості, що Центральна Рада напередодні залишила Київ, однак утаємничила інформацію до підписання договору, яке відбулося вночі 27 січня. Важко повірити, щоб за тогочасних обставин і країни Четверного союзу перебували в інформаційному вакуумі, не знали про падіння Києва. А можливо, їх більше турбувало зовсім інше — як з найбільшою вигодою скористатись із ситуації. І це їм вдалося якщо і не в абсолютно максимальному обсязі, то, принаймні, у варіанті, якому можна знайти небагато аналогів в історії дипломатії.

Уже 27 січня 1918 р. граф О. Чернін відправив до Відня донесення надзвичайної ваги, в якому передано не лише повний зміст досягнутих з Українською Народною Республікою угод, але й смислову розшифровку формул та їх комбінацій, розгадати далекосяжні наслідки реалізації яких українським делегатам було дуже непросто. В документі говорилося: «Підписаний сьогодні в 2 години ранку мировий договір між союзними державами з одного боку і Українською Народною Республікою з другого, містить в загальних рисах такі умови: границя між Монархією й Укр. Народною Республікою залишається та сама, що була між Монархією й Росією. Що до Польщі дістає Україна гряницю, яка в деталях буде установлена допіру змішаною комісією «згідно з етнографічними відносинами і з оглядом на бажання населення», і яка взагалі йтиме від Тарнограду до Білгороаю і далі вдовж західної межі Холмської губернії. При цім подумано, що західна частина Холмщини, яка переважно є польська, лишиться при Польщі, східна ж, яка є українська, має припасти Україні. Через відповідне представлення цієї думки перед громадянством буде спробовано заспокоїти теперішнє схвильовання польських кругів відкликом до цієї засади, що спірається на праві народів на самоозначення. Додаткова умова: І. Евакуація окупованих областей Укр. Нар. Республіки, одже головно Волині й Холмщини, хоча має наступити «безпроволочно» після ратифікації мирового договору, але переведення цієї

евакуації доручається комісії, яка по мовчазній згоді переводитиме цю евакуацію в пізнішому часі і поступнево. Ця угода дає нам змогу відкладати евакуацію на який схочемо час, Україна сама бажає, щоб окупація продовжилась ще довший час, бо вона не в силі перейняти на себе організацію краю» [31, т. I, с. 317].

Антиукраїнський підтекст підписаних у Бресті документів абсолютно очевидний і дуже дивно, що представники УНР не змогли своєчасно його «вловити». Те ж саме можна сказати й про інші положення. «Кошти війни і воєнне відшкодування відпадають з обох боків.

Задля торговельних зносин — йшлося далі в посланні, — утворюється такий режим: аж до 31 липня с.р. обмінюються держави почвірного союзу і Укр. Нар. Республіка цілою надвишкою сільсько-господарських продуктів і індустріальних виробів. Ці надвишки мають бути установлені негайно після підписання миру комісією, яка зійдеться в Києві. Ця комісія установить також негайно спосіб доставки і транспорту.

...В протоколі, який має бути держаний в таємниці, задокументовано, що Україна посідає надвишку збіжа щонайменше в один мільйон тонн, яку вона має дати до розпорядження центральним державам, і що ми маємо допомогти в організації транспорту, при чім подумано про дуже далеко йдучу поміч через виставлення військового й технічного персоналу, так що постачання має опинитись в наших руках. В цьому таємному протоколі зазначено, що ми тільки тоді готові будемо ратифікувати договір, коли ця київська комісія винесе детальні постанови в зазначеному змислі. Після 31 липня протягом 6 місяців по заключенні загального миру є в силі і загальних рисах наш старий торговельний договір з Росією. Для часів після цього періоду має бути заключений новий договір» [31, т. I, с. 318].

Дуже промовистими є наступні рядки з листа високопоставленого австрійського дипломата: «В звязку з цілим отсим мировим договором стоїть таємна декларація, якою обмінялися лиш я та українські делегати; в ній ми говоримо, що майбутні приязні відносини будуть скріплені тим, що польська, німецька і жидівська меншости на Україні та українське населення Австрії будуть забезпечені в їх культурному й національному розвою. Я зі свого боку приймаю до відома, що Україна вже видала закони в цім змислі; українські делегати приймають до відома, що Його Цісарська й Королевська Апостольська Величність при вступі на престол і в тронній промові приобіцяв роз-

будову вже існуючих в Австрії установ і що австрійське правитель-ство після цього постановило не пізніше 20 липня с. року внести законопроект, згідно з яким «частини східної Галичини з переважаючим українським населенням мають бути відлучені від королівства Галичини і злучені з Буковиною в один коронний край», та що «австрійське правительство всіма способами, які стоять до його розпорядимос-ти, буде старатись, щоб цей законопроект дістав силу закону». В кінцевому розділі оголошується, що ця декларація має держатися в та-ємниці і що вона тратить силу, якщо Україна не виконає котроїсь з умов договору. Тим способом створення нового коронного краю, який складався б з східної Галичини й Буковини, звязане з умовою, що Україна дасть до розпорядження центральних держав до 31 липня один мільйон збіжжа» [31, т. I, с. 319].

Здається, асиметрія наведених положень настільки разюча, навіть обурлива, що не помітити різниці між уже здійсненим, законодавчо закріпленим, гарантованим і непевно обіцяним та надто проблематично досяжним не може жоден, хто має здатність логічно мислити. Проте й наведені умови було схвалено.

Якщо дипломатичну мову перекладати на безжально-об'єктивні оцінки, то незаперечним є те, що безвихідним становищем проводу УНР новоявлені партнери скористалися спритно і сповна. Кожне по-ложення підсумкових документів обумовлювалося такою безліччю застережень, що за реалістичного погляду на них ставало зрозумілим: або ж Україна сплачувала неадекватну ціну за обіцяну допомогу, або її просто брутально, принизливо ошукували, як це було, наприклад, з абсолютно нездійсненими умовами, за яких на користь УНР начебто вирішувалися питання про Холмщину, Підляшшя та Східну Галичину.

Незапечерним є і те, що якби Німеччина та Австро-Угорщина не одержали очевидного економічного зиску, що давав змогу зняти вну-трішнє напруження в цих голодуючих країнах, то навряд чи держави Четверного союзу взагалі підписали би будь-яку угоду з УНР.

Основний текст договору засвідчував завершення стану війни між Українською Народною Республікою з одного боку, і Німеччи-ною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Османською імперією з іншого, а також їх бажання жити в мирі і дружбі. Сторони відмовилися від взаємних територіальних та матеріальних претензій, обмінювалися військовополоненими, зобов'язувалися налагодити економічні взае-мовідносини [29, т. 2, с. 137–139].

Договір, підписаний представниками УНР з центральними державами, був актом геополітичного масштабу і клав край кривавому безумству на велетенських просторах з десятками мільйонів населення. На дипломатичному фронті досягалося одне із стратегічних завдань Української революції. Це досягнення було цілком співзвучним жаданням народів воюючих країн. Водночас патріотично-демократичні сили одержували ще один шанс продовжити вже при вирішальній підтримці зовнішньополітичного чинника процес українського державотворення, національного відродження. Однак австрійсько-німецька сторона під різними приводами буквально відібрала в українських дипломатів єдиний екземпляр таємного договору про Галичину, передала його на зберігання міністерству закордонних справ Німеччини, обопільно домовившись, що в разі недотримання Україною умов постачання хліба (а в те, що їх можна взагалі виконати, міг вірити лише абсолютно позбавлений реалізму політик) автоматично втрачать силу всі домовленості. Шляхом відвертого, цинічного шантажу австрійці домоглися істотного перегляду таємної угоди про Холмщину на користь поляків, не особливо переймаючись грубим порушенням науково-етнографічного принципу, і не полишаючи настійних спроб взагалі «законно похоронити» всю угоду в частині взятих перед українцями зобов'язань.

Далеко не у всьому коректною виявилася конкретизація положень економічного договору: вони йшли незмінно на грані зриву, оскільки західні делегації відверто домагалися односторонніх вигод. Всіляко ухиляючись від точної фіксації своїх зобов'язань, вони, істотно зменшуючи обсяги можливого імпорту в Україну, домагалися від української сторони підписання, а потім і виконання умов, які були заздалегідь непропорційними, програшними, в кінцевому підсумку, навіть, згубними для української економіки, а в принципі — часто просто нереальними. Для досягнення мети австрійсько-німецька сторона не зупинялася перед безпардонною ревізією і фальсифікацією «великого договору», підписаного в Бресті 27 січня 1918 р. [37] Недалеким від істини був А. Денікін, який вважав, що в основу своєї економічної політики Німеччина поклала принцип «...для даного моменту — викачування з України по можливості найбільшої кількості сировини, для чого був заборонений чи ускладнений товарообмін з сусідами, навіть з окупованою німцями Білорусією; на майбутнє — захоплення українського ринку і торгівлі, ово-

лодіння чи підрив української промисловості і штучне утворення сильної заборгованості України» [38, с. 137].

Ще в ході конференції розвіялися надії на примноження українських збройних сил за рахунок формувань з військовополонених, що потрапили до німецьких та австро-угорських таборів. На відповідні прохання представники урядів центральноєвропейських держав відповіли по-суті відмовою. Посилаючись на технічні труднощі передислокації українських військ для передачі їх під начало Центральної Ради, вони натомість вимагали походу в Україну власних регулярних збройних сил. Делегація УНР намагалася після відповідних консультацій з урядом, який вже перебував у Житомирі, домовитися, щоб німецькі війська розташувалися лише вздовж лінії північного кордону України. Та, маючи реальну силу, австро-німецька сторона не стільки домовлялася, скільки диктувала свої умови. І тому без особливих труднощів, скориставшись з безпорадності Центральної Ради, провела такі рішення, згідно з якими збройні сили Австро-Угорщини і Німеччини мали просунутись углиб України як гарант дотримання інших положень договору. Власне, навіть текст відповідного документа — звернення Центральної Ради до урядів Німеччини й Австро-Угорщини виробила німецька сторона, а українському представнику — М. Любинському нічого не залишалось, як підписати чужий текст [31, т. I, с. 333].

Д. Дорошенко наводить переконливі аргументи на користь висновку, що «сама збройна інтервенція... була вже наперед вирішена в Берліні ще перед підписанням мирового договору» [31, т. I, с. 333].

Перша масштабна дипломатична акція УНР була зустрінута політичним провідом в цілому з надією, хоч і з застереженнями, часом досить істотними.

М. Грушевський, що першим і в тогочасних політичних виступах у періодичній пресі, і в своїй ґрунтовній історичній праці роз'яснював суть підписаних угод, висловив думку: «Трактат давав Україні мир гідний, як здавалось (це «як здавалось») зовсім не випадкове, несе чимале змістове навантаження. — *В. С*): привертав їй західні українські землі, не тільки окуповані під час війни, а й раніше від неї відірвані, як Холмщина, Берестейщина, Пинщина (хоч і не в повнім їх обсягу — так, околиці Дорогичина, Більська, Брянська зістались таки поза Україною); уставляв обмін військовополоненими без оплат, обмін

товарів на основання контінгентовання (установлення скількості товарів, які мали довозитись і вивозитись)» [31, т. I, с. 564].

Переважно позитивно оцінював договір і таємні угоди до нього і П. Христюк (в його «Замітках і матеріалах», як і в книзі Д. Дорошенка, очевидно, з максимально можливою для обох повнотою задокументовано зміст дискусій на конференції, особливо щодо кордонів України). «Заклучений мировий договір з Україною, — пише автор, — являється, мабуть, єдиним по формі не імперіалістичним з тих численних договорів, які було заключено після нього в кінці великої, всесвітньої імперіалістичної війни під диктовку буржуазної Антанти. Договір цей був заключений дійсно без анексій і контрибуцій. Він здійснював також щодо українського народу принцип національно-державного самоопределення» [30, с. 114].

П. Христюк схильний виправдовувати й економічні угоди. «Факт заключення договору і його зміст, — веде він далі, — свідчать про велику державно-будівничу роботу, якої dokonala українська робітничо-селянська нація в часі революції. Виявленій українським селянством, робітництвом та вояцтвом в національно-політичній боротьбі силі і здатності до державної організації мусимо в першу чергу завдячувати той факт, що і держави Антанти, і Центральні держави знайшли потрібним в той момент визнати Українську Народню Республіку і зав'язати з нею в тій чи іншій формі дипломатичні зносини» [30, с. 114].

П. Христюк не заперечує, що укладанню угод сприяли й певні обставини (суперечності між Центральними державами і РСФРР, продовольча криза в Австро-Угорщині й Німеччині, сподівання на її пом'якшення за рахунок українських ресурсів тощо). Та він не вважає ці обставини вирішальними.

У суперечності з такими твердженнями перебуває позиція В. Винниченка, який писав: «...Мир цей був би дуже корисним і для української держави, й для її уряду, коли б... при цьому була одна умова, а саме: коли б цей мир явився не результатом збігу сприятливих обставин, а наслідком нашої сили й волі, коли б ми тою силою самі могли реалізувати, охоронити й затвердити за собою всі наслідки миру. При такій умові це був би дійсний і корисний мир.

А коли український уряд тої сили не мав; коли розбиті невеличкі військові відділи його безпорадно одступали на самий краєчок української території й не було ніякісінької надії своїми силами вернути

загублену владу над державою; коли без чужої сили реалізації того миру не можна було й сподіватись, — то весь мир набірав уже іншого характеру, він весь був у руках тої сили, яка мала переводити його в життя» [27, с. 289–290].

Слова видатного політика й тонкого аналітика тоді ж підтвердились. Не чекаючи, доки українські «верхи» переконують маси у доцільності окупації, німці почали 18 лютого 1918 р., за висловом В. Винниченка «військовий променад по Україні. Невдовзі до їхніх 20 дивізій приєдналися і 10 австро-угорських. Приблизно 25-тисячне червоне військо не могло розрахувати на скільки-небудь серйозний опір добре організованим і озброєним австро-німецьким арміям, що досягали 500 тис. чоловік. До кінця квітня радянська влада на всій території України була знищена. Відновлювалася влада Центральної Ради.

Однак, між окупаційною адміністрацією і переважно соціалістично орієнтованим українським політичним проводом досить швидко виникли серйозні суперечності, що почали інтенсивно переростати в конфлікти. Німці й австрійці на кожному кроці переконувалися, що Центральна Рада не лише не допомагає їм реалізувати основну мету їхньої присутності в Україні — викачку продовольчих ресурсів, а намагається заважати цьому.

Так, у досить великому за обсягом рефераті про австро-німецьку політику в Україні, підготовленому співробітниками міністерства закордонних справ Німеччини, міститься чимало цинічних міркувань і висновків, однак документ у цілому дуже близький до правдивого відтворення тодішньої ситуації: «Щоб Рада через свої власні органи могла забезпечити доставку і транспорт продуктів, це річ зовсім виключена, бо вона зовсім не має правильної і певно працюючої організації. І це не може швидко перемінитися, бо Рада не має ні грошей, ні справжнього виконавчого апарату (військо, жандармерія, суд, поліція) в своїм розпорядженні і ми не можемо цієї недостатці заступити, як довго не закличемо сюди нових сил і взагалі не вийдемо за межі чисто військової окупації.

Поперед усього Раді стоїть поперек дороги її власний програм. Провідна думка соціал-революційної партії — це скасування приватної власності, конфіскація всіх приватних маєтків на користь держави з одного боку і рівночасно претензії до держави з боку кожної окремої одиниці на рівне й вистарчаюче забезпечення — з другого боку.

В результаті, натурально, повний застій всякої продукційної господарської діяльності»[31, т. II, с. 11].

Не дивно, що австро-німецькі військові власті, відверто зневажаючи чинну українську владу, стали на шлях її зміни. Це привело до державного перевороту 29 квітня 1918 р., ліквідації УНР і приходу до влади гетьмана П. Скоропадського.

Отже, перша широкомасштабна зовнішньополітична акція Української Народної Республіки — участь в Брест-Литовській мирній конференції — ознаменувалася перетворенням щойно відродженої національної держави на повноправного суб'єкта міжнародних відносин, практично миттєвим європейським визнанням. Фактом величезної історичної ваги став перший мир Великої війни, під яким стояв підпис представників України. Ініціатива матиме продовження, зрештою в тому ж році світовій бійні прийде кінець. Однак, досягнутий успіх, разом із тим, надав такої зловісної ролі зовнішньо-політичному чиннику, що саме він став вирішальним у загибелі тієї ж держави, яка завдяки революційному визвольному почину буквально увірвалася в світоустрій. На жаль, республікансько-демократичний етап Української революції виявився перерваним, поставивши народ, націю перед необхідністю подолання нових випробувань.

Що ж, шлях прогресивного історичного поступу ніколи не буває прямим і легким.

Джерела і література

1. Головченко В. І., Солдатенко В. Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. К., 2009. 448 с.
2. Солдатенко В. Ф., Головченко В. І. Міжнародний контекст українського питання напередодні і в роки Першої світової війни // Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. К., 2011. С. 214–233.
3. Солдатенко В. Ф., Головченко В. І. Україна в контексті світових тенденцій зламу століть // Нариси історії Української революції. У двох книгах. Книга перша. К., 2011. С. 13–86.
4. Солдатенко В. Ф. «Українська тема» в політиці держав австро-німецького блоку й Антанти. // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси. К., 2014. С. 80–109.
5. Никольников Л. Г. Брестский мир и Украина. К., 1981. 173с.
6. Шамякин И. Петроград — Брест. Исторический роман. М., 1985, 464 с.

7. Симоненко Р. Г. Брест: двобій війни і миру. К., 1988. 277с.
8. Несук М. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. К., 1999. 274 с.
9. Коваль В. В. Брест-Литовська конференція 1918 р.: діяльність делегації УНР по укладенню мирного договору з державами Четвертого союзу. Автореф. дис... канд. іст наук. К., 2002. 16 с.
10. Михутина И. В. Украинский Брестский мир. Путь выхода России из Первой мировой войны и анатомия конфликта между правительством РСФСР и правительством Центральной Рады. М., 2007. 288 с.
11. Уиллер-Беннет Дж. Брестский мир. Победы и поражения советской дипломатии. М., 2009. 415 с.
12. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. К., 1999. 976 с.
13. Солдатенко В. Ф. Державна самостійність України — революційна логіка чи вимушений крок? Загострення суперечностей у суспільному поступі після Бреста. Безвихідь // Політична історія України. ХХ століття: У 6-ти т. Т. 2. К., 2002–2003. С. 168–214.
14. Солдатенко В. Ф. Перша дипломатична акція УНР — Берестейська угода // Україна дипломатична. Науковий щорічник. Вип. II. К., 2002 С. 249–263.
15. Солдатенко В. Ф. Рецензия на книгу И. В. Михутиной «Украинский Брестский мир...» // Отечественная история. М., 2007. № 6. С. 187–189.
16. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. У 4-х т.: Т. II. Рік 1918. К., 2009. 411 с.
17. Головченко В., Матвієнко В., Солдатенко В. Дипломатична історія України (кінець ХІХ — перша чверть ХХ століття): навчальний посібник. К., 2011. 527 с.
18. Солдатенко В. Ф. Гражданская война в Украине. 1917–1920 гг. М., 2012. 672 с.
19. Солдатенко В. Ф. Брестський мирний договір між РСФСР і Центральними державами 1918; Брестський мирний договір між УНР і Центральними державами 1918; Брестські мирні переговори 1917–1918 // Українська дипломатична енциклопедія: у 5-ти т. Т. 1. Харків, 2013. С. 252–258.
20. Октябрьская буря. Военное противостояние // История Украины. М., 2018. С. 287–296.

21. Шубин А. В. Две Украины. Брестский выбор // Махно и его время. О великой революции и Гражданской войне 1917–1922 гг. в России и на Украине. М., 2013. С. 57–77.
22. Шубин А. В. Украина и Брестские переговоры. Две Украины. Война на Украине и Брестский мир // История Украины. СПб., 2015. С. 271–284.
23. Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляйдінгер Г., Міллер А., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки. К., 2015. 512 с.
24. Сорокин А. К. Брестский мир и его последствия для формирования границ Украины на востоке в 1918 — начале 1919 г. // История Новороссии. М., СПб., 2018. С. 458–467.
25. Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии. СПб., 2005. 521 с.
26. Шамбаров В. Нашествие чужих: заговор против империи. М., 2008. С. 250–280.
27. Винниченко В. Відродження нації (Історія Української революції [марець 1917 — грудень 1919 р.]). К. — Відень, 1920. Ч. II. 328 с.
28. Держалюк М. Берестейський мир і Україна // Пам'ять століть. 1998. № 1. С. 40–58.
29. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1. К., 1996. 560 с.; Т. 2. К., 1997. 424 с.
30. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. Т. II. Прага, 1921. 200 с.
31. Дорошенко Д. Історія України 1917 — 1923 рр. Т. I. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932. 452 с.; Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918. Ужгород, 1930. 510 с.
32. Грушевський М. Ілюстрована історія України. К.-Відень, 1919. 572 с.
33. Троцкий Л. Моя жизнь. Опыт автобиографии. Тт. 1–2. М., 1991. 624 с.
34. Коваль В. Брест-Литовська мирна конференція 1918 р.: питання про Галичину й Холмщину // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.). Збірник. К., 1999. С. 106–118.
35. Берестейський мир. З нагоди 10-х роковин 9. II. 1918 — 9. II. 1928. Спомини та матеріали. Львів — Київ, 1928. 320 с.
36. Російський державний архів соціально-політичної історії (РГАСП). Справи загального відділу НКЗС. Спр. 5098.

- 37.Притуляк А. А. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // Український історичний журнал. 1997. № 1. С. 62–71.
- 38.Деникин А. И. Гетьманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. М.-Л., 1930. С. 136–185.

УНОРМУВАННЯ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ (1917–1918)

У 2018 р. виповнюється 100 років з часу створення в період Гетьманату органу у справах релігій в Україні — Міністерства ісповідань, а згодом, за доби Директорії — Міністерства культур. Згідно з періодизацією Л. Владиченко, в історії органу у справах релігій в Україні можна виділити три періоди:

I. Період українських урядів (1917–1919 рр.);

II. Період радянської влади (1920–1991 рр.);

III. Період незалежності України (1991 р. — по теперішній час).

Церковна проблема, зокрема ідея реформування самої церкви, гостро постала ще напередодні революційних подій. Наростання соціальної напруженості, спричинене Першою світовою війною, посилило невдоволення церквою серед населення, поглибило соціальні й національні суперечності між духовенством, сприяло невдоволенню бюрократизацією централізованої системи її устрою тощо. Церковно-релігійна складова була вагомим чинником функціонування державного організму, яку неможливо було ігнорувати. Відтак невирішеність релігійного питання фактично стала одним із суттєвих чинників революційної ситуації, що склалася в Російській імперії.

Період національно-визвольних змагань характеризувався бурхливим розвитком тогочасної правової, державницької думки, пошуком моделі суспільного розвитку, інтелектуальним аналізом історії України, її традицій тощо. Проголошення Української Держави неминуче вело до пошуку нової моделі організації влади, а відтак — потреби облаштування релігійно-церковного життя. Україна як самостійна держава ще не мала достатнього досвіду державно-церковних взаємин, а відповідно й комплексних рішень чи підходів щодо співіснування з релігійними організаціями. Станом на 1917 р. і світська влада, і церква опинилися перед необхідністю вирішення багатьох складних проблем, визначення пріоритетів та пошуку форм взаємовідносин.

Метою наукової розвідки є лише окреслення процесу інституалізації державного органу з унормування церковно-релігійного життя в умовах перших років національної революції 1917–1920 рр., а саме — створення Міністерства ісповідань. Означено проблемне поле релі-

гійно-церковного життя в умовах Гетьманату (зокрема, ставлення гетьмана П. Скоропадського та його уряду до проблем релігії та Церкви, інституційні процеси в самій Церкві, особливості формування державно-церковних відносин тощо).

Особливість історіографічного дискурсу задекларованої проблеми полягає в масштабності порушених тематичних обрисів дослідниками в нових умовах формування історіографії початкового періоду незалежної України (початок-середина 1990-х рр.). Ґрунтовне тритомне видання В. Ульяновського та Б. Андрусишина маркувало простір проблеми «Церква в Українській Державі 1917–1920 рр.» [1; 29; 30]. Заслугою В. Ульяновського стало піонерство в упровадженні до наукового обігу масиву документів архіву Міністерства ісповідань. У подальшому запропоновану цими дослідниками своєрідну модель відтворення становища Церкви в хронологічних межах національно-визвольних змагань у той чи інший спосіб взурували наступники [7; 8; 13; 15; 18 та ін.]. На фоні просторого розлого полотна дослідників розставляються акценти або виразняються окремі сюжети щодо тих чи інших проблем. Однак оціночна компонента камертонально звіряється з вердиктом метрів. Водночас попри значний історіографічний доробок, сформований здебільшого в умовах незалежної України, залишається чимало проблем, які потребують подальшого вивчення.

В історичній та історико-правовій літературі розглядалися різні аспекти національного державотворення періоду 1917–1919 рр. (праці В. Верстюка, О. Копиленка, О. Мироненка, Г. Папакіна, Р. Пирога, О. Реєнта, В. Солдатенка та ін.). До окремих сюжетів проблеми зверталися О. Балягузова [2], Л. Владиченко [4; 5], В. Ганзуленко [7], Ю. Дорошенко [12], А. Киридон [18], І. Логвиненко [20], Ю. Палеха [24], Т. Тесля [28], О. Цапко [32] та ін.

Станом на 1917 р. і світська влада, і церква опинилися перед необхідністю вирішення багатьох складних проблем, визначення пріоритетів та пошуку форм взаємовідносин. Церковно-релігійна складова була вагомим чинником функціонування державного організму, яку неможливо було ігнорувати.

Для розуміння вагомості й масштабу процесів схарактеризуємо православний ландшафт українських земель, які входили до Російської імперії. На початку 1917 р. існувало 9 єпархій, підпорядкованих Святішому Синоду в Петрограді, кордони яких, як правило, збігалися

з губернськими: Київська, Волинська (кафедра в Житомирі), Подільська (кафедра в Кам'янці-Подільському), Чернігівська, Харківська, Катеринославська, Полтавська, Херсонська (кафедра в Одесі) і Таврійська (кафедра у Сімферополі). [12, с. 52; 6, с. 242]. Близько 40 млн. населення тодішніх українських земель залишалося прихильним традиційній православній церкві та її духовенству на чолі з митрополитом Володимиром (Василем Богоявленським, 1848–1918), митрополитом Київським і Галицьким, головуєчим членом Святішого Синоду, священноархімандритом Києво-Печерської Успенської лаври. Волинську єпархію очолював архієпископ Волинський і Житомирський, священноархімандрит Почаївської Успенської лаври Євлогій (Василь Георгієвський, 1868–1946); Катеринославську — архієпископ Катеринославський і Маріупольський Агапіт (Антоній Вишневський, 1867–1924); Подільську — єпископ Подільський і Брацлавський Митрофан (Митрофан Афіньський, 1861–1920). Єпископом Полтавським і Переяславським був Феофан (Василь Бистров, 1873–1940); Таврійським і Сімферопольським — Димитрій (Давид Абашидзе, 1867–1939). На чолі Харківської єпархії стояв архієпископ Харківський і Охтирський Антоній (Олексій Храповицький, 1863–1936); Херсонської — архієпископ Херсонський і Одеський Назарій (Микола Кирилов, 1850–1928); Чернігівської — архієпископ Чернігівський і Ніжинський Василь (Василь Богоявленський, 1867–1919) [3, с. 100–102]. За національним складом православний єпископат в основному був російським: з двадцяти восьми єпископів тільки троє за походженням були українцями [3, с. 102; 30, с. 29].

Революційні події 1917 р., які зруйнували стару державну систему, водночас об'єктивно порушували питання про статус церковної інституції в умовах нової політичної дійсності.

За діяльності Української Центральної Ради (17 березня 1917 р. — 29 квітня 1918 р.) більшість заяв політичних лідерів щодо свободи віросповідання та вирішення питання відносин держави і Церкви залишилося декларативними.

У законодавчих актах Центральної Ради питання врегулювання церковного життя на Україні майже не знайшло відображення, за винятком проголошення «свободи віри». Так, у III Універсалі Центральної Ради зазначалося, що «... в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи...», в тому числі й «свободу віри» [7, с. 166; 11, с. 70–73].

Нерегламентованість релігійного життя в основних законодавчих актах УНР свідчить про відсутність чіткої державної політики Центральної Ради щодо Церкви. Однак в період діяльності Центральної Ради неодноразово порушувалося питання про створення окремого державного органу, який би регламентував відносини з церквою. Одним із перших звернув увагу на важливість унормування державно-церковних відносин і створення відповідного окремого державного органу — Секретаріату релігійних культів — О. Лотоцький (обіймав посаду генерального писаря в уряді Центральної Ради з серпня по листопад 1917 р.). 15 листопада 1917 р. Генеральний секретаріат Центральної Ради доручив Генеральному писареві скласти проект установи при Генеральному Секретаріаті особливого управління у справах віри [33, ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 77 зв.; ф. 1115, оп. 1, спр. 26, арк. 6]. 29 листопада О. Лотоцький у доповіді в Малій Раді, висловив пропозицію про створення окремого державного органу з метою координації стосунків церкви і держави. Мала Рада повернула справу в Генеральний Секретаріат для нового розгляду і в разі потреби — внесення «певного законопроекту в релігійній справі». Д. Дорошенко твердив, що через загальну інертність ця справа не була доведена до кінця. Однак В. Ульяновський заважив: «Мабуть, значною мірою на незавершеність справи вплинула відставка О. Лотоцького з посади генерального писаря наприкінці листопада 1917 р. (замість нього був призначений Іван Мірний)» [30, с. 43]. Попри все, питання про створення окремого державного органу регулювання церковного життя в Україні було принципово вирішене тим самим Генеральним секретаріатом уже в грудні 1917 р.

Водночас спостерігаємо зустрічний рух українських церковних кіл, які також намагалися віднести проблем церкви до компетенції державних органів і цим забезпечити собі успіх у питанні українізації церкви та проголошення автокефалії. Представники новоствореної Всеукраїнської Церковної Ради на чолі з архієпископом Олексієм (Дородніциним) у грудні 1917 р. висунули пропозицію про створення Генерального секретаріату церковних справ на чолі з доцентом Київського університету святого Володимира Іваном Огієнком. Пропозиція була відхилена М. Грушевським. [5; 30, с. 52].

Лише в січні 1918 р. за нового уряду на чолі з В. Голубовичем при Міністерстві внутрішніх справ був створений Департамент ісповідань на чолі з Миколою Безсоновим (колишній єпископ Краснояр-

ський Никон), який не завоював авторитет у церковних колах. Відтак, хоч за доби Центральної Ради й було створено спеціалізований державний підрозділ для регулювання державно-церковних відносин, однак його керівник не мав ніякого авторитету в церковних колах, котрі його фактично ігнорували. «Показовим є й те, — зазначає В. Ульяновський, — що М. Безсонов підготував і подав свої... проекти після свого звільнення з Департаменту ісповідань, коли церковними справами більш кваліфіковано займалися інші люди, й тому його проекти практично залишилися без розгляду» [30, с. 54]. М. Безсонова на короткий термін як виконуючий обов'язки директора Департаменту ісповідань змінив В. Рафальський. 13 квітня 1918 р. на засіданні Ради Міністрів УНР директором департаменту ісповідань затверджено з правами товариша міністра Володимира Чехівського [33, ф. 1063, оп. 2., спр. 3, арк 8]; [30, с. 55].

Департамент ісповідань мав на меті, не втручаючись у внутрішнє життя церкви і релігійних громад, стежити за тим, щоб вони не перешкоджали, а допомагали державі в реалізації її курсу.

Кадровий склад Департаменту, формування якого розпочалося лише в середині березня 1918 р. (після повернення Центральної Ради до Києва), коливався від 10 до 20 осіб. Структура департаменту (уподібнена структурі Міністерства ісповідань Тимчасового Уряду): директор (Безсонов, Чехівський); віце-директор (Рафальський); відділ православ'я (начальник — священник Маричів); відділ інослав'я та іновірія (начальник — Барвінок); канцелярія (начальник — Боряківський, діловод — Пашевський) [30, с. 56].

На потреби Департаменту ісповідань у березні (а фактично в квітні 1918 р.) уряд виділив 50 тис. крб., з них 15 тис. М. Безсонов передбачав витратити на меблі [30, с. 56].

Функціонально до компетенції Департаменту ісповідань належало:

- інформування церковних установ про урядові рішення й контролю за їх виконанням;
- посередництво у відносинах держави і церкви на міжнародному рівні;
- забезпечення матеріального стану церкви (державне фінансування; збереження землеволодінь, рухомого й нерухомого майна; опікування питанням монастирських володінь (зокрема, згідно з законом ЦР церковні монастирські землі мали бути реквізовані, однак департамент ісповідань піклувався про залишення майна);

- підтримка освітньої мережі підготовки кадрів (духовних шкіл);
- клопотання щодо державного утримання духовенства;
- підготовка соборного прийняття автокефалії та ін.

Однак всі заходи Департаменту ісповідань мали безсистемний характер, були дуже конкретними і не отримали належного загального законодавчого забезпечення через низький статус Департаменту в структурі Центральної ради. Світська влада сприймала Департамент здебільшого як формальну інституцію. Свідченням цьому є те, що Департамент не отримував жодних завдань щодо опрацювання генеральної лінії політики держави щодо церкви, навіть не передбачалося розроблення якихось важливих конкретних законопроектів та розпоряджень. У законодавчому відношенні Департамент діяв на власний розсуд, без будь-яких гарантій державної легітимациі напрацьованих документів. Вища церковна влада також не визнавала прерогативи Департаменту й фактично саботувала всі вказівки й вимоги Департаменту (за винятком вирішення питань матеріально-майнової сфери) [30, с. 62, 78].

У період Гетьманату П. Скоропадського змінилося ставлення до релігійного питання. З кінця квітня до середини грудня 1918 р. новий державно-політичний курс полягав у пошуку компромісу між активними реформаційними силами, в авангарді яких йшли прихильники національного відродження та консервативним складом церкви. Реалізація цього компромісу пов'язувалася з продовженням роботи Всеукраїнського церковного Собору. Тому державна влада доклала організаційних і матеріальних зусиль на відновлення його засідань і проведення через Собор своєї ідеологічної лінії. Таким чином, як загальну основу для поєднання протиборчих церковних кіл Гетьманат пропонував ідеї православної державності. Концепція керівництва Української Держави щодо вирішення церковного питання, яка ґрунтувалася на визнанні видатної ролі церкви в суспільному, державному та національному житті, полягала в будівництві незалежної від РПЦ канонічної української православної конфесії [15, с. 126–127].

На відміну від нерегламентованості релігійно-церковного життя в основних законодавчих актах Української Народної Республіки періоду Центральної Ради, за Української Держави періоду Гетьманату стан правового статусу Церкви закріплювався як спеціальними законодавчими актами, так і окремими положеннями в конституційних актах.

Уже в першому гетьманському «Законі про тимчасовий устрій» від 29 квітня 1918 р. другий його розділ називався «Про віру». Юридично Гетьманат визнавав в Україні релігійний плюралізм. «1) Головною в Українській Державі є віра християнська, православна; 2) Всі, які не належать до православної віри громадяни Української Держави, а також всі, хто проживає в межах України, користується свободним відновленням їх віри і богослужіння по обряду оної» [35, ф. 2537, оп 1, спр. 42, арк. 27а; 16, с 12]. Свободу вибору релігійної ідентичності фактично закріплював і закон «Про громадянство Української Держави» від 2 липня 1918 р. [35, ф. 2537, оп. 1, спр. 42, арк. 7–9]. Про це ж ідеться й у законі «Про правне становище православної церкви в Українській державі» [33, ф. 1071, оп. 1, спр. 69, арк. 1].

30 квітня 1918 р. П. Скоропадський доручив формування кабінету відомому вченому, громадському діячеві та колишньому товаришу (заступнику) міністра освіти Тимчасового уряду М. Василенку. Гетьманом було поставлено вимогу — до 1 травня утворити повний склад уряду. М. Василенку вдалося сформувати Раду Міністрів. Проте він провів лише два засідання уряду 2 і 3 травня 1918 р., після чого передав прем'єрські обов'язки Ф. Лизогубу [20, с. 15–16].

Вже 2 травня 1918 р. по всіх церквах України був поширений обіжник Міністерства внутрішніх справ про оголошення Грамоти Гетьмана всієї України, в якій П. Скоропадський закликав усіх православних священиків і мирян до єднання в єдину українську національну Церкву задля спільної розбудови української державності. Знаковою подією, яка засвідчувала зміну ставлення української влади до української Церкви стало святкування Великодня 5 травня 1918 р. Цього дня П. Скоропадський, як глава Української держави, отримав церковне благословення на Софійській площі.

Відтак йшлося про правове, законодавче закріплення статусу Церкви в державі. Згадані положення свідчили про прагнення гармонізувати стосунки між світською владою та Церквою. Особливість інституалізації Церкви в умовах Гетьманату полягала в тому, що Церква не була відокремлена від держави.

У нових умовах постало питання розробки та формування державної політики щодо Церкви та релігії. Прикметно, що в першому наказі гетьмана П. Скоропадського від 3 травня 1918 р. «Про склад уряду» Міністерство ісповідань не передбачалося. Лише згідно з окремим спеціальним наказом Гетьмана від 16 травня 1918 р. та на

підставі ст. 3-ї Закону про тимчасовий устрій Української держави створювався окремий державний орган, покликаний займатися релігійними питаннями — Міністерство ісповідань при Кабінеті Міністрів Федора Лизогуба. Основним завданням Міністерства було вибудовування державної політики Гетьманату на засадах конституційного визнання Української Православної церкви як «традиційної церкви України».

Статусність і функції Міністерства ісповідань закріплювалися в Статуті (перший варіант розглянуто до 17 липня 1918 р., другий — 29–30 липня цього ж року).

Міністерство ісповідань Гетьманського Уряду стало основним центром формування стратегії і тактики державної політики щодо Церкви. Тут вироблялася генеральна лінія, головні концепції та законопроекти та одночасно — приймалися рішення стосовно конкретних питань і проблем. Після опрацювання цілком підготовлені матеріали, варіанти й моделі рішень виносилися на Раду Міністрів та затвердження Гетьманом. Міністерство було єдиним, авторитетним і цілком відповідальним з максимальною повнотою повноважень органом, через який церква безпосередньо пов'язувалася з державою. Це забезпечувалося також тим, що саме міністерство порядкувало всім державним бюджетом, який виділявся на церковні потреби [29, с. 40].

Штат Міністерства зазнавав змін: у травні 1918 р. — 151 працівник; у серпні — 252 співробітники (184 чоловіки і 68 жінок); у жовтні — 189; у листопаді — 183-206; у грудні — 194 працівники ([33, ф. 1071, оп 1, спр.62, арк.78, 87, 95]; [29, с. 44].

Попри швидкі темпи формування Міністерства ісповідань і загалом нетривалий час існування, за характером діяльності умовно можна виокремити два періоди (відповідно до зміни кадрового потенціалу (на рівні керівництва) та сутнісним наповненням процесів):

I-й період — 16 травня — 24 жовтня 1918 р. — пов'язаний із діяльністю першого міністра ісповідань Василя Зінківського — зваженість, толерантність у стосунках із церквою;

II-й період — 24 жовтня — 14 листопада 1918 р. — Міністерство ісповідань очолював Олександр Лотоцький — суперечливість відносин держави й церкви: поряд із наростанням авторитарних тенденцій уряду щодо церкви, спостерігається прагнення встановити толерантні відносини, а також вибудувати генеральну лінію діяльності міністерства на незалежнення та українізацію Православної церкви..

Тобто разом зі зміною очільника спостерігається й зміна генерального курсу у ставленні до релігії та церкви. Принагідно зауважимо, що 14 листопада 1918 р. міністром ісповідань призначено М. Вороневича, який, з огляду на зміну політичної ситуації, так і не вступив у повноваження.

Структура Міністерства ісповідань мала такий вигляд:

- департамент загальних справ (канцелярія, бухгалтерія, господарський відділ, інформаційне бюро, реєстратура, архів);
- департамент у справах Православної церкви (загальний, статистичний, фінансовий відділи);
- департамент інослав'я та іновір'я (відділи християнських, нехристиянських ісповідань та фінансовий);
- духовної освіти (шкільно-педагогічний, фінансовий, видавничий та охорони старовини) [9; 15; 29, с. 47; 33, ф. 1064, оп.1, спр. 295, арк. 1–4].

Міністерству ісповідань на сім місяців 1918 р. виділялося 718 692 крб. (річне утримання 1 244 900 крб.), а враховуючи всі необхідні витрати разом із утриманням службовців — 2 155 580 крб. [29, с. 47].

Новостворений державний орган мав спрямовувати церковно-релігійне життя з точки зору його відповідальності законам та інтересам Української держави, обстоювати інтереси церкви як невіддільні від державних інтересів. Міністр ісповідань здійснював верховний державний нагляд над «суміжною з цивільно-політичними інтересами стороною життя всіх церков та віросповідань громад». Крім того, щодо Православної церкви міністрові належали права присутності особисто або через уповноваженого на засіданнях найвищого органу управління Православною церквою в Україні.

Загалом, Гетьманат зберіг традиційну схему державно-церковних зв'язків, намагаючись водночас, модернізувати конфесію. За відсутності принципового протистояння між Церквою й Державою, все ж спостерігалось прагнення уряду визначати магістральний розвиток цих взаємин. Так, керуючись політичними інтересами, всупереч лінії церковного проводу, уряд накинув функції місцевих виконавчих органів Міністерства ісповідань на духовні консисторії; без погодження з Київським митрополитом затвердив Статут Київської духовної академії; законодавчо реформував систему духовної школи в напрямі, який українська церковна влада оцінила як небажане «обмирщення» [30, с. 127].

Низка складних проблем поставала перед Українською Державою (і насамперед перед Гетьманом) в етноконфесійній площині. Водночас подальшого вивчення потребує проблема створення спеціальних комітетів на місцях; детальна характеристика діяльності всіх підрозділів Міністерства; кадровий потенціал та траєкторії життєвих шляхів працівників.

Інституційний рівень передбачає також необхідність увиразнення процесів в самій Церкві, з огляду на розгортання церковно-реформаційного руху в ході революційних подій, Першої світової війни та зовнішньополітичного протистояння УНР, а потім Української Держави з Радянською Росією. Окрім того, вагомим значенням для структуризації релігійно-церковного життя набули події скликання Всеукраїнського православного церковного Собору (початок роботи 7 січня 1918 р.). Дві сесії Всеукраїнського Собору (20 червня — 11 липня) та (28 жовтня — 17 грудня) яскраво проілюстрували оживлення ідей соборності.

З кінця квітня до середини грудня 1918 р. новий державно-політичний курс полягав у пошуку компромісу між активними реформаційними силами, в авангарді яких йшли прихильники національного відродження та консервативним складом церкви. Реалізація цього компромісу пов'язувалася з продовженням роботи Всеукраїнського церковного Собору. Тому державна влада доклала організаційних і матеріальних зусиль на відновлення його засідань і проведення через Собор своєї ідеологічної лінії. Таким чином, як загальну основу для поєднання протиборчих церковних кіл Гетьманат пропонував ідеї православної державності.

Концепція керівництва Української Держави щодо вирішення церковного питання, яка ґрунтувалася на визнанні видатної ролі церкви в суспільному, державному та національному житті, полягала в будівництві незалежної від РПЦ канонічної української православної конфесії [15, с. 126–127].

Відомий історик Церкви В. Ульяновський зауважував, що Церква відходила від старої моделі підпорядкування державі, однозначно обравши позицію: не Церква для держави, а держава для Церкви, що, ніби, більше нагадувало західний варіант церковної організації [29, с. 316]. Оцінюючи період Гетьманату, він зазначив: «Державна політика Гетьманського Уряду щодо Церкви врешті була досить чітко відпрацьована концептуально й практично-організаційно, що обмежувало самостійність Церкви як інституції (передусім в акціях дер-

жавного характеру), але держава не втручалася у власне релігійне життя й виконання основних внутрішніх функцій Церкви» [29, с. 39].

Складними були процеси внутрішньоцерковних трансформацій із огляду на необхідність вибудовування взаємин з Московським патріархатом. На часі постало питання організаційного оформлення автокефалії Української церкви. По суті йшлося про складність релігійно-церковного життя з огляду на формування течії прихильників національної церкви та вищої ієрархії православної церкви, орієнтованої на Москву.

У державно-релігійних питаннях Гетьману фактично доводилося балансувати між двох церковних таборів: Всеукраїнською Православною Церковною Радою, яка відстоювала ідеї «націоналізації церкви» [33, ф. 1071, оп. 1, спр.103, арк. 1–1 зв.], та вищою ієрархією православної церкви в Україні, що орієнтувалася переважно на Москву.

Дотримуючись у церковному питанні ідей федералізму, а відтак доволі упереджено ставлячись до автокефалії Української Церкви на початковому етапі діяльності, спостерігається зміна позиції в ході розвитку подій. П. Скоропадський довго зволював і не виголошував чіткої позиції щодо української автокефалії. На його думку, саме населення ще не могло визначитися в своїх прагненнях, окрім того, що в Україні не було людей, які б змогли направити її розвиток у правильне річище [26, с. 195–197]. Утім під тиском обставин, ускладнених внутрішньополітичною кризою Української Держави та її стосунками з РРФСР, П. Скоропадський змінив своє ставлення як щодо обіцянки не втручатися у справи Церкви, так і щодо надання їй автономії (автокефалії). Саме «...антиукраїнська позиція вищої церковної влади на чолі з митрополитом Антонієм змусила Гетьмана від політики невтручання у внутріцерковні справи...» поступово перейти до твердих вимог щодо проголошення автокефалії та підтримки національно-самостійницьких рухів у середовищі духовенства» [29, с. 11]. Зміну поглядів щодо церковного питання в гетьманському уряді став утілювати в життя міністр ісповідань О. Лотоцький.

Швидкоплинні процеси державотворення спричинили неминучі ідентифікаційні кризи, однією з найскладніших у ціннісному вимірі стала криза релігійної та національно-релігійної ідентичності. Окреслюємо цей простір як перспективний для подальшого дослідження. Так само ретельного вивчення потребує злам подій у трискладовому вимірі «держава-церква-суспільство».

Отже, в умовах Гетьманату йшлося про правове закріплення статусу Церкви в державі. Спостерігалось намагання гармонізувати стосунки між світською владою та Церквою. Водночас більшість із понять, систем, принципів політики Гетьманату не були випробувані в реальному житті, а здебільшого лише втілилися у законопроектах, законах, які так і не набули чинності, або лише були започатковані. На утвердження моделі державно-церковних відносин суттєвий вплив мали:

- короткотривалість існування національних утворень;
- відсутність послідовної, виваженої, обґрунтованої концепції державно-церковної політики;
- переобтяженість свідомості громадян традиціями імперського періоду стосовно усталеності релігійно-церковного життя;
- брак єдиних підходів до розв'язання церковних проблем як з боку влади, так і церкви;
- зовнішньополітичні обставини тощо.

За цих обставин одним із вагомих здобутків національно-визвольних змагань 1917–1918 рр. стало створення спочатку Департаменту (який був складовою Міністерства внутрішніх справ), а згодом Міністерства ісповідань — окремого державного органу, покликаного займатися питаннями релігійно-церковного життя. У період Гетьманату стали помітними спроби керівництва держави гармонізувати стосунки між світською владою та церквою.

Водночас І. Логвиненко акцентує увагу [20, с. 14–15]. на суголосності проблем державотворення (зокрема формування владних структур) сучасного періоду незалежності та Гетьманату, увиразнюючи нездатність української політичної еліти знайти спільну мову для розв'язання нагальних політичних, економічних і соціальних проблем; різне розуміння сутності та послідовності проведення загальнодержавних реформ, які, зокрема, мають оптимізувати роботу центральних та місцевих органів влади, зробити їх діяльність ефективнішою; дефіцит висококваліфікованих кадрів у системі державного управління, які були б здатні у своїй роботі сприймати та генерувати нові ідеї, переходити на сучасні методи управління, оперативно та ефективно реагувати на виклики сучасного світу. сучасна демократична держава бере до відома і зобов'язується поважати традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, захищає їхні законні права та інтереси.

З урахуванням досвіду попередніх державних утворень (зокрема й періоду національно-визвольних змагань), в умовах незалежності

сучасна держава намагається розробити та запровадити ефективні механізми забезпечення конституційних гарантій свободи совісті та віросповідань; гарантує рівність релігійних організацій перед законом; здійснює законодавчі та адміністративні заходи щодо захисту прав віруючих та інтересів релігійних організацій, уникнення конфліктних ситуацій між ними та використання духовно-релігійного та організаційного потенціалу церкви у суспільному житті.

Джерела і література

1. Андрусишин Б. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР): Навч. посібник / Богдан Андрусишин. — К.: Либідь, 1997. — 176 с.
2. Балягузова О. Стан Православної церкви у 1917–1920 рр.: український та регіональний аспекти / О. Балягузова // Емінак. — 2007. — Вип. 2. — С. 53–62.
3. Білокінь С.І. Православні єпархії України 1917–1941 рр. / С.І. Білокінь // Історико-географічні дослідження на Україні: Збірник наукових праць. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 100–102.
4. Владиченко Л.Д. Етапи розвитку державного органу у справах релігій в Україні (XX–XXI ст.) / Лариса Владиченко // Пріоритети державної політики в галузі свободи совісті: шляхи реалізації: Зб. наук. матеріалів / Редкол.: В.Андрущенко ін. — К.: вид-во «Світ Знань», 2007. — С. 47–58.
5. Владиченко Л.Д. До історії державного органу у справах релігій в Україні / Л.Д. Владиченко. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.religion.in.ua/main/analitica/11836-do-istoriyi-derzhavnogo-organi-u-spravah-religij-v-ukrayini.html>
6. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / Іван Власовський. — В 4-х т. — Т. IV-1. — 2-ге вид. — Нью-Йорк; Київ; С.Бавнд-Брук, 1998.
7. Ганзуленко В. П. Українська держава 1917–1920 рр.: проблема вирішення релігійного питання / В.П. Ганзуленко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — 2007. — Вип. XXI. — 165–167.
8. Горяча М. Релігія в політиці Українських урядів 1917–1920 років (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія) / М. Горяча // Ковчег: Науковий збірник із церковної історії / За ред. о.Бориса Гудзяка,

- Ігоря Скочилися та Олега Турія. — Львів: Інститут Історії Церкви ЛБА, 2001. — Ч. 3. — С. 334–346.
9. Димитрій (Рудюк), ігумен. Відродження Української церкви і національно-визвольні змагання 1917–1921 років (окреслення церковно-державних відносин) / ігумен Димитрій (Рудюк). — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ukrainet.org/History/History009_uk.htm
 10. Донцов Д. Рік 1918, Київ: Документально-художнє видання / Упоряд.: К.Ю. Галушко. — К.: Темпора, 2002. — С. 63.
 11. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: Документально-наукове видання / Дмитро Дорошенко. — К.: Темпора, 2002. — Т. II. — 353 с.
 12. Дорошенко Ю. Державно-церковні відносини за часів Української держави 1917–1920 років / Ю. Дорошенко. — Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://ruthenia.info/txt/doroshenkyu/derzh.html>
 13. Дудко О. Олександр Гнатович Лотоцький Якою бути Українській Церкві? / О. Дудко // Студії з архівної справи та документознавства. — Т.5. — К.: ГАУУ; УДНДІАСД, 1999. — С. 215–219.
 14. Зеньковский В., протопресвитер. Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.): Воспоминания / протопресвитер Василий Зеньковский; [Публикац. и подготовка текста М. А. Колерова]. — М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 1995. — 240 с.
 15. Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.) / Олександр Ігнатуша. — Запоріжжя: Поліграф, 2004. — 440 с.
 16. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / А.М. Колодний, П.Л. Яроцький, Б.О. Лобовик та ін. — К.: Т-во «Знання», КОО, 1999. — С. 242
 17. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. — Т. 3: Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. — К.: Укр. центр духовної культури, 1999. — 560 с.
 18. Киридон А. Релігійно-церковне життя в період Гетьманату: проблемне поле взаємодії / А. Киридон // Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць. — Вип. 7. — С. 252–260. — С. 254
 19. Копиленко О. Л. Держава і право України, 1917–1920 / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко. — К.: Либідь, 1997. — 208 с.
 20. Логвиненко І.А. Особливості формування та діяльності уряду Української держави (травень-грудень 1918 р.) / І.А. Логвиненко // Вісник ХНУВС. 2012. — № 1 (56). — С. 14–20.

21. Мазюкевич П. Церковна справа і Національний Союз / П. Мазюкевич // Нова Рада. — 1918. — 7 листопада.
22. Мироненко О. Л. Верховне управління українською державою (квітень-грудень 1918 р.) / О. Л. Мироненко // Правова держава. — 1995. — Вип. 6. — С. 127–128.
23. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. — К.: Український письменник, 1993 — 413 с.
24. Палеха Ю. До історії запровадження організації діловодства в державному апараті українських урядів 1917–1918 років / Ю. Палеха // Науково-документальна збірка до 90-річчя запровадження державної служби в Україні / [Владислав Верстюк, Павло Гай-Нижник, Сергій Коник та ін.; упоряд. А. Вишневський]. — К.: Центр сприяння інституц. розв. держ. служби, 2008. — С. 30–39.
25. Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Руслан Пиріг. — К.: НАН України, Ін-т історії України, 2011. — 335 с.
26. Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 грудень 1918) / Павло Скоропадський; [Під ред. Я. Пеленського]. — К.; Філадельфія, 1995. — 493 с.
27. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки : в 4 т. — Т. 2 : Рік 1918 / В. Ф. Солдатенко. — К.: Світогляд, 2010. — 526 с.
28. Тесля Т. Релігійна політика періоду незалежного існування української держави (1917–1920 рр.) / Т. Тесля // Історія в школі. — 2001. — № 3–4. — С. 49–54.
29. Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): Навч. посібник / Василь Ульяновський. — К.: Либідь, 1997. — 320 с.
30. Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посібник / Василь Ульяновський. — К.: Либідь, 1997. — 200 с.
31. Ульяновський В. Церква в Українській гетьманській державі: попередні нотатки та документи / В. Ульяновський, Б. Андрусишин // Останній гетьман: Ювіл. зб. пам'яті Павла Скоропадського 1873–1945 / Центр суспільних досліджень ім. В. Липинського; Інститут української археографії АН України. — К.: Академпрес, 1993. — С. 5–17.

32. Цапко О. М. Українська православна церква як суб'єкт державно-політичних відносин у період гетьманату П. Скоропадського / О. М. Цапко // Політологічний вісник. — 2012. — Вип. 67. — С. 304–313.
33. Центральний державний архів органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України).

ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОЇ ПРИНАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНЦІВ БУКОВИНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

2018 року виповнюється столітній ювілей надзвичайно важливих подій в історії українців Буковини — Буковинського народного віча і встановлення української влади в краї.

За минулі роки до теми неодноразово зверталися дослідники, публіцисти і просто всі кому це було цікаво. Є вже чимало публікацій з проблеми. Зокрема, це праці В. Ботушанського [1], І. Буркута [2], О. Добржанського [3], В. Старика [4], В. Фісанова [5] та ін. Було проведено декілька конференцій на цю тему. Особливо важливо, що в останні роки вдалося опублікувати цілу низку джерел, в яких оприлюднено величезний пласт архівних матеріалів, повідомлень преси, мемуарів щодо тих подій. [6; 7; 8; 9; 10].

Разом з тим, і Буковинське віче, і встановлення української влади на Буковині настільки значущі події, що ми ще не раз будемо повертатися до них, осмислюючи цей здобуток українців краю, як яскраве виявлення прагнення до єдності з рештою українських земель в суверенній Українській державі. Актуалізує проблему і те, що в зарубіжній історіографії події 1918 року висвітлюються і оцінюються досить суперечливо. В Румунії відзначається століття «Unirea», тобто об'єднання різних земель в складі однієї Румунської держави. Характерно, що про будь-які права українців Північної Буковини на своє державне і національне самовизначення, як правило, не згадується жодним словом [11]. З багатьма оцінками зарубіжних дослідників, особливо румунських, ми не можемо погодитись і будемо надалі дискутувати відстоюючи нашу точку зору.

Аналізуючи діяльність українських політичних сил восени 1918 р. варто наголосити на тому, що українці не випадково проявили в цей час високу організованість і добре розуміння своїх потреб. Вони готувалися до цього впродовж попередніх шістдесяти років, з часу, коли в середині XIX ст. почалося українське національне відродження на Буковині. За півстоліття було досягнуто значних успіхів у національному згуртуванні українців краю. Напередодні Першої світової війни в кожному українському селі діяла початкова школа, весь край вкрила мережа українських освітніх, економічних, мистецьких,

гімнастичних та інших товариств. Всього на кінець 1913 р. їх налічувалося близько 590. З них, 154 сільські читальні, 117 січових організацій, 169 селянських кас [12, с. 48–51]. Крім того, в Чернівцях, повітових центрах та деяких селах діяли товариства «Український народний дім», «Українська школа», «Жіноча громада», «Шкільна поміч», «Буковинський боян» та інші. Вони становили потужну силу, яка забезпечувала національне виховання населення, гуртування українців під національними гаслами.

Напередодні війни в краї діяло чотири українські політичні партії: «Національно-демократична», «Народна», «Соціал-демократична» та «Радикальна». Всі вони твердо стояли на національних позиціях, відстоюючи думку, що найближча мета в державному будівництві здобуття широкої національно-культурної автономії для українців та створення окремого українського коронного краю, до якого мають ввійти Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття. Віддаленою перспективою вважалося здобуття Україною незалежності і об'єднання всіх українських земель в соборній державі.

На відміну від Галичини, москвофільські політичні і громадські сили на Буковині були значно ослаблені, після того як 1910 р. більшість їхніх товариств було закрито за порушення статутних норм. Однак, деякі одіозні лідери москвофілів, як наприклад, брати Олексій та Георгій Геровські, напередодні війни втекли до Росії, а вже потім разом з російськими військами повернулись на Буковину, ставши натхненниками антиукраїнських акцій

Характерною особливістю розстановки політичних сил в українстві перед Першою світовою війною стала поява поряд з партіями окремої, досить впливової політичної сили, яка називалася Клуб українських парламентських та сеймових депутатів. Останні передвоєнні вибори до буковинського сейму і австрійського парламенту відбулися у 1911 році. На Буковині з 5 українських депутатів парламенту всі були представниками національно-демократичної партії. До сейму обрано 17 депутатів-українців. З них 15 — від національно-демократичної і по одному від радикальної та соціал-демократичної партій.

Хоча депутати, належали до політичних партій, в багатьох випадках вони діяли самостійно, виходячи перш за все з інтересів свого позапартійного об'єднання. Отже, депутати різних рівнів, створивши власне об'єднання, перетворилися у самостійну політичну силу. Це

особливо яскраво проявилось в умовах війни, коли діяльність політичних партій мала обмежений характер.

Світова війна загострила питання про майбутнє Буковини. Російські шовіністичні кола ще до війни і відразу після її початку висунули гасло про приєднання «підневільних слов'ян Австро-Угорщини», які «страждають під німецьким ярмом» до Російської держави. Щодо Буковини, російська дипломатія вважала, що в разі перемоги над Австро-Угорщиною, потрібно буде приєднати до Росії або весь край, або його північну частину, заселену переважно русинами (українцями). Традиційно, російська влада не визнавала русинів Буковини українцями, вважаючи їх частиною єдиного російського народу.

Свої плани на Буковину мала Румунія, яка вела складну дипломатичну гру, перш за все з країнами Антанти, прагнучи виторгувати собі право приєднати всю Буковину. Інтереси місцевого українського населення Бухарест ніколи не брав до уваги.

Українські політичні сили за таких обставин значно гостріше, ніж в довоєнний час, поставили питання про створення українського автономного краю в складі Австро-Угорщини. 15 грудня 1914 р. вперше у Відні на спільну нараду зібралися українські парламентські депутати Галичини і Буковини. На ній було підтверджено лінію на повну підтримку Австро-Угорщини у війні, обговорено наслідки зради москвофілів, зловживання польських властей щодо українського населення Галичини, воєнні невдачі. Було розроблено програму діяльності в умовах війни, яка, крім інших, включала завдання добиватися утворення окремого українського коронного краю в рамках Австро-Угорщини та незалежної Української держави з територій, що входили до складу Росії [13, с. 94–95]. Ця вимога стала однією з визначальних для українських політиків Буковини на весь час війни. Однак, варто зазначити, що представники Буковини на чолі з М. Васильком, були найбільш лояльними до австрійської влади і дуже поміркованими в своїх вимогах. На цьому ґрунті постійно чинилися суперечки між буковинськими та галицькими депутатами.

В ході війни Буковина пережила три російські окупації. Коли почалася лютнева революція в Росії, а потім і Українська революція російські війська перебували на Буковині. Значна частина російських солдат з Наддніпрянської України, які перебували в краї в той час, з ентузіазмом сприйняли події в Києві. Вони надіслали вітальну телеграму, яка була зачитана на засіданні Центральної ради 9 березня

1917 р. В ній, зокрема, наголошувалося на важливості створення органу української влади [14, с. 39].

Російські солдати з Наддніпрянщини проводили українські акції в Чернівцях, утворили український військовий клуб ім. П. Полуботка, який відстоював думку про здобуття Україною незалежності. Позитивне враження справила на буковинців діяльність Д. Дорошенка на посаді крайового комісара Галичини і Буковини та О. Лотоцького, який виконував обов'язки губернатора Буковини, українізація адміністрації в українських повітах краю. Безперечно, все це сприяло кращому порозумінню буковинців з українцями Наддніпрянщини.

Тільки в серпні 1917 р. Чернівці остаточно було звільнено від російських військ. До Буковини повернулася значна частина української інтелігенції. Відновлено українські партії, товариства, газети. Українці краю продовжували уважно стежити за розгортанням подій на Наддніпрянщині. Особливо радісно буковинці відреагували на проголошення незалежності УНР та укладення Брестського миру. В багатьох містечках і селах відбулися урочисті віча під гаслами «Свято миру і української державності». Укладення миру розцінювалося буковинцями перш за все як припинення братовбивчої війни українців, які перебували у військах по обидва боки фронту і важливий крок на шляху утворення соборної української держави.

10 березня 1918 р. в Чернівцях в залі Українського народного дому відбулися збори української інтелігенції, міщанства та делегатів зі всієї Буковини. На них були заслухані доповіді М. Кордуби «Мир осередних держав з Україною і з'єднання з нею Холмщини і Підляшшя» та Л. Галицького «Повернення української державности в Габсбурзькій монархії (з'єднання українських областей в Австрії в один коронний край)». На підставі цих доповідей було ухвалено резолюцію, в якій зокрема зазначалося: «І. Українські довірочні збори у столичному городі Чернівцях вітають з радістю закінчення війни на східному фронті заключенням миру з Українською Народною Республікою та остаточне признане державами почв'рного союзу Української Народної Республіки самостійною, суверенною державою ... V. Вважаючи безслівне виконане мирового договору в Берестю першою підставою до приязних відносин між осередними державами і українською державою, Українські Довірочні Збори стверджують і проголошують прилюдно, що і весь український нарід Буковини оголошує своє право до державности в межах Габсбурзь-

кої монархії, даючи рішучий вислів давньому основному домаганню всего українського народу, аби з усе української території в межах монархії утворено український організм як відновлене Українське Королівство Галичини» [15].

Влітку 1918 р. найбільший резонанс в українському середовищі викликали повідомлення про секретні протоколи Брестського миру, згідно яких, австрійська влада зобов'язувалася утворити окремий український край з українських частин Галичини і Буковини. Польські політики, дізнавшись про секретні протоколи, спровокували небачений галас в пресі і вчинили тиск на австрійські урядові кола з вимогою анулювати їх.

За таких обставин Союз українських парламентських і сеймових послів Буковини, так само як і Українська парламентська репрезентація в цілому, неодноразово виступав з вимогою ратифікувати Брестський мирний договір і виконати умови секретних протоколів [16]. Однак австрійська влада під тиском поляків у липні 1918 р. анулювала секретні протоколи Брестського миру, а пізніше й відмовився ратифікувати сам мир. Це викликало обурення як серед українців Галичини так і Буковини. У серпні — вересні 1918 р. по селах Буковини прокотилася хвиля народних віч, на яких під керівництвом українських депутатів, селяни вимагали ратифікувати Брестський мир та утворити окремий український коронний край. Зокрема, такі віча відбулися в Лужанах, Шипинцях, Кострижівці, Топорівцях, Репужинцях, Чунькові, Кострижівцях та інших селах [17].

Тим не менше, до жовтня 1918 р. буковинські політики залишалися вірними Австро-Угорщині, продовжуючи уособлювати найбільш лояльну до імператора течію в українському русі.

Восени 1918 р. події розгорталися дуже швидко. Ставало зрозуміло, що Австро-Угорщина потерпить поразку у війні і не зможе існувати в довоєнному вигляді. Це примушувало до активізації українських політиків, тим більше, що інші народи імперії, зокрема, чехи, словаки, поляки, угорці, серби, хорвати чинили тиск на імперську владу, прагнучи здобути незалежність і утворити окремі держави.

Українці Буковини не могли залишитись осторонь тих доленосних подій. Вони одностайно підтримали рішення про необхідність скликання української Конституанти (конституційних зборів) для проголошення української держави, ухвалене Українською парламентською репрезентацією 10 жовтня 1918 р.

Газета «Буковина» 11 жовтня 1918 р. писала: «За Буковину зачнуть незабавки шарпати ся на два боки. Ми українці стоїмо твердо за злукою Східної Галичини й північної Буковини по Серет в одно державне українське тіло в спілці з краями теперішньої австро-угорської монархії. Найліпше було би основати з цих країв українське королівство з австрійським архикнязем як королем. Це королівство мало би злучити ся з австро-угорською федерацією народних федеративних держав. Це був би найліпший спосіб забезпечити заселений українським народом край австро-угорської монархії від загального спустошення і знищення дотеперішніх наших культурних здобутків, яке нам грозить у недалекій будучности. Український народ повинен виявити в щю грізну для нашої будучности хвилю політичну чуйність і готувити ся боронити всіма силами свої національні інтереси» [18].

Можна вважати, що безпосередня підготовка до встановлення своєї влади в краї українські політики розпочали 12 жовтня 1918 р. Цього дня в Чернівцях було скликано нараду представників чотирьох українських партій (національно-демократичної, народної, соціал-демократичної та радикальної) для розробки програми майбутніх дій. На ній було ухвалено розпочати підготовку щодо входження української частини Буковини до майбутньої української держави, створеної з українських земель Австро-Угорщини, провести наступного дня розширену конференцію для того щоб заручитися підтримкою народу. Визначено, що на Конституанту до Львова поїдуть крім депутатів Австрійського парламенту та Буковинського сейму, по три представники від кожної політичної партії.

Наступного дня у великій залі «Українського Народного Дому» було проведено конференцію всіх українських партій Буковини, яка ухвалила резолюцію, в якій зокрема, зазначалося: «Зібрана в Чернівцях 13 жовтня конференція всіх українських партій Буковини реклямує право на самоозначення також для українського народу. Разом з прочими українцями Австро-Угорщини хочемо самі рішати про свою долю.

Ми хочемо в мирі і згоді розійти ся з теперішнім і повсякчасним нашим сусідом румунським народом...

Ми проголошуємо своє право на українські області Буковини з їхнім одиноким осередком торгівлі і руху містом Чернівцями, яке з трьох сторін окружене чисто українськими областями а тільки з четвертої припирає до мішаної, в якім сходять ся всі торговельні шляхи з

українських областей і в яким по жидях ми творимо взглядну більшість» [19]. Тобто, в цій резолюції чітко визначалися прагнення українців на майбутнє.

До Львова на Конституанту від Буковини прибули депутати парламенту М. Василько, А. Лукашевич, М. Спинул, І. Семака та С. Смаль-Стоцький; депутати Буковинського сейму: О. Бурачинський, Т. Драчинський, Т. Іваницький, Т. Левицький, Ю. Лисан і О. Попович; представники партій: а) національно-демократичної: М. Драгомирецький, О. Іваницький і В. Федорович; б) народної: К. Білінський, М. Кордуба і Р. Цегельський; в) соціал-демократичної: Г. Андріящук, О. Безпалко і В. Сороневич; г) радикальної: І. Карбулицький [20].

Всі вони взяли активну участь у роботі конституційних зборів, які проголосили Українську державу на території Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття, утворили Українську Національну Раду як вищий орган управління нової держави і стали її членами.

Щоправда буковинські соціал-демократи, так само як і їхні галицькі колеги мали окрему думку щодо майбутнього західноукраїнських земель. Вони вимагали негайного прилучення західноукраїнських земель до єдиної Української держави. Однак більшість цю ідею не підтримала, враховуючи напруженість боротьби за владу на Наддніпрянщині.

На нараді Української Національної Ради 19 жовтня ухвалено рішення утворити у Львові і Чернівцях спеціальні делегації, які мали постійно діяти і відстоювати інтереси кожної з областей. До їх складу мали б увійти депутати Австрійського і місцевих сеймів, а також по одному представнику від кожної партії.

Повернувшись додому, буковинські політики провели ряд заходів для згуртування своїх сил.

Перш за все було реорганізовано Буковинське бюро Національної ради для того щоб перетворити його в справді дієздатний орган керівництва українцями краю. Його було перейменовано в Крайовий Комітет Національної Ради. Щоправда, одночасно вживалася й стара назва Буковинська делегація Української Національної Ради. Склад Крайового комітету розширено за рахунок кооптації до нього ще десяти членів, які представляли різні соціальні групи українства. Зокрема, включено представника українського православного духовенства К. Бриндзана, педагогів А. Артимовича, М. Литвиновича, І. Кавулю, юристів Г. Лисинецького і Л. Когута, міщанства О. Мица-

ка та А. Левандовського, жіноцтва М. Левицьку та К. Добрянську. Це був виправданий крок, який давав можливість значно підняти авторитет Крайового Комітету.

На першому засідання Крайового комітету 25 жовтня було обрано головою комітету О. Поповича, заступником А. Артимовича, секретарем М. Литвиновича, помічником секретаря Ю. Сербинюка. На цьому засіданні було створено комісії: редакційну на чолі з М. Кордубою, народної оборони на чолі з О. Безпалком, фінансову на чолі з Р. Цегельським, міжнародну на чолі з О. Поповичем і адміністративну на чолі з Р. Лисинецьким та визначено завдання для кожної з них.

Події, що відбувалися в імперії після маніфесту імператора Карла I, активізували діяльність не тільки українців Буковини, але й інших народів краю. Суперечливі позиції займали лідери румунського руху. Депутат австрійського парламенту Ісопескул-Грекул визнавав право українців тільки на 4 повіти Буковини без м. Чернівці. Інший депутат А. Ончул відстоював ідею поділу краю за етнічним принципом, а м. Чернівці залишити під спільним контролем. Найбільш радикальні позиції займав Я. Флондор, який вважав, що вся Буковина повинна бути прилученою до Румунії.

Саме він і його прибічники зібрали 27 жовтня 1918 р. в румунському народному домі віче, на яке зійшлося біля 300 осіб. Ісопескул-Грекул, Г. Грігорович, А. Ончул та ряд інших відомих румунських політиків краю відмовилися брати участь у цьому зібранні. Віче ухвалило рішення про створення з усієї Буковини і Семигороддя окремої румунської держави.

Що ж стосується німців і євреїв, то вони займали переважно нейтральну позицію, сподіваючись, що до поділу Буковини не дійде. Євреї були готові стати посередниками у переговорах між українцями і румунами стосовно майбутнього краю. Але їхні спроби виявилися марними через непоступливу позицію румунів. Німці, загалом погоджувалися на поділ Буковини за етнічною ознакою, наголошуючи на тому, що переважна більшість німецьких поселень знаходилася на півдні краю.

Відкрито ворожу позицію щодо українців займали поляки. Така політика була прямим продовженням їхньої політики в Галичині.

Скликання румунського віча змусило активізуватися українську громадськість та Крайовий Комітет і показало, що часу на роздумування немає. Із протестом проти рішення румунів і підтримкою Укра-

їнської Національної Ради виступили збори українських студентів Чернівецького університету, третій з'їзд українського православного духовенства Буковини, з'їзд учителів Заставнівського повіту та ін.

Добре розуміючи необхідність залучення широких верств населення до вирішення питання про владу і для легітимізації українських вимог Крайовий комітет ухвалив рішення скликати народне віче, тобто провести своєрідний плебісцит про встановлення української влади на Буковині.

Для цього проведено значну організаційну роботу. 27 жовтня по селах і містах Буковини розіслано маніфест Крайового комітету. В ньому, зокрема зазначалося: «Буковинський український народе, вставай і ти до праці над своєю будучиною! Щоби наш нарід взяв чинну участь у творенню своїх власних порядків, треба всюди закласти організації «Самооборони».

В кожному селі і місті повинен наш нарід бути згуртований коло «Самооборони», щоби міцною злукою перевів свою волю на своїй землі!». Також в Маніфесті говорилося про вирішення соціальних проблем, про наділення селян землею, про запровадження справедливого виборчого закону тощо. Закінчувався маніфест закликком зібратися в Чернівцях 3 листопада 1918 р. «щоби там повселюдно об'явити свою волю цілому світові» [21].

Завдяки добре продуманим організаційним заходам Буковинське віче 3 листопада 1918 р. відбулось надзвичайно успішно і стало грандіозним виявом волі українців Буковини творити власну державу на власній землі. На нього з усіх куточків краю зібралося близько 10 тис. людей. Як і заплановано наради віча проходили одночасно в Українському Народному домі (реферував М. Кордуба), в залі музичного товариства (реферував О. Попович) і робітничому домі (старий театр) (реферував О. Безпалко). У зв'язку з великим напливом народу на подвір'ї Народного Дому проведено окремі збори (реферував І. Семака). Найбільш радикально, як і раніше, виступали соціал-демократи, які в робітничому домі закликали приєднатися до всієї України.

На зборах у залі музичного товариства стався конфлікт між депутатом Є. Пігуляком, який продовжував говорити про австрійську Україну і залом, який гукав: «Не хочемо до Австрії». Тільки роз'яснення І. Поповича, що ми, очевидно, пристанемо до Києва заспокоїло присутніх. Після зборів, кількома колонами через вулиці Руську, Головну та інші українці пройшли на площу Єлизавети (тепер Теа-

тральна), яка була вщент заповнена народом. Тут з короткими промовами виступили О. Безпалко і М. Спинул. Присутні виголосили «ура» на честь самостійної української держави й заспівали «Вже воскресла Україна». Акція українців закінчилася так само організовано як і почалася.

Буковинське віче ухвалило рішення з шести пунктів. В ньому визначалася територія Буковини, яка мала перейти під українське правління, найвищою владою визнавалася Українська Національна Рада, представникам інших національностей краю пропонувалося подати своїх делегатів до Української Національної Ради пропорційно до їхньої чисельності на Буковині, вимагалася якнайшвидше прийняти конституцію української держави на території колишньої Австро-Угорської імперії, висловлювався протест проти намагання інших народів захопити українську територію краю і робився заклик до буковинської делегації Української Національної Ради якнайшвидше перебрати владу в українській частині Буковини. Ця резолюція була підготовлена заздалегідь. Але під час віча виявилось, що значна частина учасників під впливом агітації окремих політичних партій та зростання національно-патріотичних настроїв, висловлювалася за негайне об'єднання всіх українських земель. Тому в газеті «Буковина» було вміщено додатковий пункт: «Віче бажає прилучення австрійської частини української землі до України» [22].

Наступні дії Крайового комітету були спрямовані на взяття влади в свої руки. Після Буковинського віча тривали гострі дискусії яким шляхом встановити українську владу. Але на місцях діяли значно рішучіше. Вже 4-5 листопада українська влада без будь-якого спротиву встановилася в Кіцмані, Заставні, Вашківцях та інших населених пунктах Північної Буковини.

Ввечері 5 листопада зібралася розширена нарада Крайового Комітету та представників різних верств населення. Хоча під час наради виявилось, що з організацією українських військових частин справа не просувається вперед, було вирішено взяти владу в Чернівцях і розставити в усіх державних установах своїх представників. Виступ було призначено на одинадцять тридцять 6 листопада [23, с. 841].

Загалом, визначений план дій вдалося виконати в повному обсязі і без великого опору з боку румунів. Зранку було опубліковано звернення Крайового Комітету Української Національної Ради до населення краю, в якому зазначалося: «Стара влада упала і настала необ-

хідність скласти новий орган виконання державних функцій. На жаль, зусилля українців цього краю встановити владу вкупі і в порозумінні з представниками інших націй не довели до успіху і через те утворилося неможливе становище анархії, яке всім і кожному зокрема загрожує знищенням культури, майна і життя. В цей відповідальний момент Українська Національна Рада, як єдина в цей час організована сила, вирішила перейняти під свою опіку суспільний лад і безпеку.

1. Переймає управління Чернівцями і всіма повітами краю, в яких українське населення складає більшість.

2. В місті Чернівцях бере під свій захист всі центральні установи» [24].

О пів на 12 депутати М Спинул, І. Семака, О. Попович та поручик І. Попович прибули до будинку крайового правління. З ними було біля півроти українських солдат, які вишикувалися перед будинком.

Крайовий президент граф Ецдорф прийняв українську делегацію і заявив, що він може передати владу в краї українцям лише разом з румунами. Прибулі депутати звернули увагу крайового президента на те, що переговори про це, які велися з румунами залишилися безуспішними і сказали: «Якщо все залишиться так як є, це приведе ситуацію в місті і краї до повної анархії». Коли крайовий президент зауважив, що він не отримав з Відня жодних інструкцій, виступив вперед І. Попович і сказав: «Ми не прийшли сюди, щоб вести з Вами переговори, пане графе, але ми прийшли для того, щоб в імені Української Національної Ради вимагати від вас передачі урядової влади, можливо що й силою, і з цією метою урядовий будинок оточений військом» [25, с. 886].

Крайовий президент відповів на це: «Я уступаю перед озброєною силою; прошу панів перебрати владу» [23, с. 843]. Після цього, визначений Українською Національною Радою на керівника краю Омелян Попович перебрав владу. Його за існуючою традицією почали називати президентом української частини Буковини.

Однак після цього граф Ецдорф зробив ще одну спробу порозумітися з румунами. Він провів переговори з Я. Флондором, який знову відмовився погодитися на поділ Буковини. Тоді крайовий президент погодився передати владу над румунською частиною Буковини А. Ончулу, який заявив, що представляє Румунську Національну Раду, створену румунськими депутатами австрійського парламенту у Відні [26, с. 904].

О четвертій годині дня відбулася офіційна передача влади. Протокол передачі від українців підписали О. Попович, М. Спинул, І. Семака і від румунів А. Ончул.

Була опублікована прокламація українського і румунського національних комісарів О. Поповича та А. Ончула про перебрання влади на Буковині.

Впродовж першої половини дня українці зайняли головні державні установи. В дирекцію поліції від імені Української Національної Ради прибув професор д-р Клавдій Білинський. Незважаючи на спротив директора поліції надвірного радника Тарангула, керівництво дирекцією поліції перебрав представник Крайового Комітету надкомісар поліції Яворський.

У всіх інших державних установах керівників залишено на їх постах, однак додано їм комісарів від Української Національної Ради.

В дирекції пошти здійснював перебрання влади професор доктор Мирон Кордуба і радник крайового суду Лісінецький. Комісаром Української Національної Ради призначено поштового радника Криштофовича.

В залізничній дирекції перебрання влади здійснював депутат крайового сейму Пігуляк, комісаром призначено тут Ганчерюка.

В фінансовій дирекції від імені Української Національної Ради виступав д-р Роман Цегельський, комісаром іменовано В. Залозецького.

Перебрання магістрату здійснив директор гімназії А. Артимович. Керівником магістрату призначено О. Безпалка.

В крайовому банку комісаром призначено пана д-ра Оробка [24].

З командуванням крайової жандармерії переговори провів віце-маршалок крайового сейму Т. Драчинський та оберлейтенант Мигалюк. Генерал-майор Фішер заявив, що він не є політиком і віддає себе в розпорядження для добра краю кожної нації. Тому що сфера діяльності пана генерал-майора охоплює також і Буковину, він про це проведе переговори з Радою у Львові. Комісаром від Української Національної Ради при крайовій жандармерії призначено майора Яшкевича.

Управління дирекції маєтків було розділене. Надвірному раднику Вольфу доручено вести справи української частини, а надвірному раднику фон Гуцману — вести справи румунської частини.

Дещо пізніше Українська Національна Рада призначила депутата крайового сейму і надрадника крайового суду А. Малика українським

комісаром з питань юстиції в Чернівцях, а надвірний радник, перший державний прокурор д-р фон Тушинський перебрав керівництво державною прокуратурою.

У спільному випуску газет «Czernowitzer Allgemeine Zeitung» — «Czernowitzer Tagblatt» повідомлялося: «Бурхливий ранок сповнений щедрих подій для столиці краю і для Буковини залишився позаду нас. Українська Національна Рада перебрала в полудень владу над Чернівцями і над українськими областями північної Буковини. Хто міг би подумати, що таке глибоке перетворення здійсниться в цілковитому спокою! Лише перед будинками крайового уряду і перед магістратом стояло небагато перехожих в той час, коли там з'явилися панове українці для перебрання влади. А втім, місто виглядало зовсім звичайно. Маніфест, який в післяобідні години було вивішено на всіх вуличних перехрестях, виразно пояснював, що перебрання влади в Чернівцях має лише тимчасовий характер, бо переговори з румунами до цього часу не привели до жодної розв'язки. Остаточне вирішення залишається за мирною конференцією» [27].

У зв'язку з тим, що О. Попович взяв на себе політичне правління і став президентом української частини Буковини, на вечірньому засіданні Крайового Комітету було ухвалено рішення обрати нову президію Головою став А. Артимович, заступником І. Семака. Враховуючи події в Галичині і підкреслюючи солідарність з галичанами в боротьбі за українську державу, вирішено знову офіційно називатися буковинською секцією Української Національної Ради

Встановлення українською влади сприятливо позначилося на ситуації в Чернівцях та Буковині загалом. В місті майже припинилася нічна стрілянина, припинено спроби пограбувань. Біля найважливіших адміністративних установ поставлено українську охорону. Українські патрулі забезпечували спокій на вулицях. Німецькі газети повідомляли: «Після хвилюючої середи вчора ми мали спокійний день. Панове д-р Омелян Попович і д-р Аурел рицар фон Ончул перебрали вже департаменти у крайовому уряді і цілий день проводили наради... Безпека в місті на очах посилюється, що викликає в публіки велике заспокоєння. Стрілянина вночі продовжується, однак в більшості вона виникає перед постами, яких поставлено охороняти склади і окремі важливі об'єкти» [28].

7 листопада О. Попович та А. Ончул прийняли присягу від державних чиновників на вірність українській і румунській владі. Осип

Безпалко зібрав нараду міських службовців і обговорив з ними принципи управління містом. Також в цей час українська влада переймалася постачанням продовольства до Чернівців, забезпечення електростанції мазутом, перевезенням демобілізованих солдат, роботою банківських установ та емісією грошей тощо [29].

Тим часом прихильники Я. Флондора вирішили робити основну ставку не на переговори, а на окупацію краю румунськими військами. Румунська Національна Рада ще 27 жовтня направила листа до уряду Румунії з проханням розпочати інтервенцію на Буковину.

Вже 8 листопада над Чернівцями з'явився румунський літак, який розкидав листівки румунською мовою. В них повідомлялося, що румунські війська незабаром вступають до Чернівців для того щоб припинити анархію і захистити майно громадян.

На жаль, в цих умовах Українська Національна Рада діяла недостатньо рішуче і дуже повільно. На вечірньому засіданні 8 листопада ухвалено рішення оголосити загальну мобілізацію населення, звернутися по військову і дипломатичну допомогу до Львова, зайняти оборону по р. Серет і чинити збройний опір наскільки це буде можливо. Крім того, вирішено звернутися з листом до командувача румунських військ генерала Задіка, роз'яснивши йому, що Українська Національна Рада взяла владу над українською частиною Буковиною, в краї подолано анархію і потреби в інтервенції румунських військ немає.

Це були цілком правильні рішення. Однак Українська Національна Рада чомусь вважала, що в неї ще є достатньо часу. Тому наступного дня 9 листопада ніякої мобілізації не було оголошено. Українські військові частини нараховували всього 450 чоловік, але навіть і їх не було приведено в бойову готовність, не говорячи вже про зайняття оборонних рубежів. Українське керівництво займалося другорядними справами.

Тільки 11 листопада в обід, дуже несміливо румунські війська вступили до Чернівців.

В цей день Українська Національна Рада провела два засідання, на яких ухвалено призначити Володимира Залозецького президентом краю замість О. Поповича, який виїхав до Заліщик. Його зобов'язано не поступатися президентським кріслом і до останнього відстоювати право українців на українську частину краю. Також ухвалено перенести українське правління до Кіцманя, де воно мало діяти на чолі з тим же В. Залозецьким. Останній проявив мужність і в присутності

членів Румунської Національної Ради на чолі з Я. Флондором, генерала Задіка, представників румунських товариств, які відзначали захоплення Буковини, оголосив протест «проти непрошеної насильницької окупації Північної Буковини, яка на північ від Серету є чисто українським краєм» [23, с. 855]. Через декілька годин В.Залозецький був заарештований.

Зайнявши Чернівці румуни поступово просувалися на північ. В кількох місцях краю їм вчинило опір місцеве населення. Газета «Czernowitzer Morgenblatt» повідомляла 15 листопада: «Румунські війська, які з метою втихомирення займають дальші частини краю, стикаються в окремих місцевостях з опором українського населення. Тож в останніх днях особливо в Лужанах прийшло до зіткнень між румунами і українцями. З обох боків застосовано зброю в сутичках і обидві сторони понесли значні жертви» [30].

Кіцманська Українська Національна Рада проіснувала до 17 листопада. Вона не змогла організувати належного опору окупантам і була розігнана румунськими жандармами. Частину членів ради було заарештовано.

Захоплення Північної Буковини румунськими військами тривало декілька тижнів. 2 грудня 1918 р. було окуповано Вишницю і Путилу. На всій території Північної Буковини було оголошено стан облоги. Українські товариства були закриті, заборонено діяльність українських політичних партій, заарештовано понад 200 представників української інтелігенції, в тому числі й кількох членів буковинської секції Української Національної Ради.

Таким чином, восени 1918 р. українці Буковини не тільки задекларували своє прагнення бути в єдиній соборній Україні, але й зробили важливі практичні кроки на цьому шляху. Українська влада в краї, не зважаючи на короткочасність існування, показала свою дієздатність і достатньо високу ефективність. Але на заваді державницьким прагненням українців Буковини стала королівська Румунія, яка абсолютно не рахувалася з інтересами інших народів краю.

Проти окупації Буковини протестував уряд Західно-Української Народної Республіки та уряд Української народної республіки. Однак, керуючись власними, корисливими інтересами, нехтуючи правом українців Буковини на самовизначення, країни Антанти закрили очі на загарбання краю Румунією. Встановилося румунське панування, яке розтягнулося більш ніж на 20 років.

Джерела і література

1. Ботушанський В. Буковина і Хотинщина в зовнішній політиці європейських держав у роки Першої світової війни і боротьби українців краю за українську державність // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.) — Чернівці: Рута, 2005. — С. 299–428; Ботушанський В. Роль Українського крайового комітету в революційних подіях 1918 р. в Чернівцях (за спогадами О. Поповича та М. Кордуби) // Питання історії України. Зб. наук. праць. — Чернівці, 2008. — С. 71–76.
2. Буркут І. Розпад Австро-Угорщини і формування нових держав Центральної та Східної Європи // Народне віче Буковини. 1918–1993. Документи і матеріали. — Чернівці: Прут, 1994. — С. 27–40.
3. Добржанський О. Соборницькі прагнення українців Буковини восени 1918 р. // Український історичний журнал. — 2009. — № 1. — С. 28–38.
4. Старик В. Від Сарасва до Парижа. Буковинський Interregnum 1914–1921. — Чернівці, 2009. — 168 с.
5. Фісанов В. Буковинське і галицьке питання в міжнародних відносинах періоду Першої світової війни // Вісник Центру Буковинознавства. Серія історична. — Чернівці, 1993. — С. 143–154.; Фісанов В. Програне суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни. — Чернівці: Золоті литаври, 1999. — 261 с.
6. Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України! Змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців. — Одеса: Маяк, 2008. — 1168 с.
7. Добржанський О., Старик В. Змагання за українську державність на Буковині (1914–1921). Документи і матеріали. — Чернівці: Чернівецька обласна друкарня, 2009. — 512 с.
8. Буковина в роки Першої світової війни 1914–1918 рр. Документи / Упорядкування В. Ботушанського. — Чернівці, 2014. — 356 с.
9. Народне віче Буковини 1918–1993. Документи і матеріали обласної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. — Чернівці, 1994. — 144 с.
10. Буковина 1918–1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток (Матеріали і документи) / Упор. та ред. С. Д. Осачука. — Чернівці, 2005. — 328 с.

11. Economu R. Unirea Bucovinei 1918. — București: Editura Fundașiei culturale române, 1994. — 195 p.; Unirea Basarabiei și a Bucovinei cu România. 1917–1918. Documente. — Chișinău: Editura Hyperion, 1995. — 347 p.; Ungureanu C. Unirea Bucovinei cu România în 1918 // Revista de istorie a Moldovei . — 2013. — Nr. 1. — P. 26–48.
12. Буковинський православний календар на рік звичайний 1914. — Чернівці, 1913. — 138 с.
13. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. — Львів, 1928. — Т.1. — 288 с.
14. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. — Т. 1. — К., 1996. — 589 с.
15. Буковина (Відень). — 1918. — 28 березня.
16. Українське слово (Львів). — 1918. — 26 червня.
1. 17 Czernowitzer Morgenblatt (Чернівці). — 1918. — 10 вересня.
17. Прогноз перспектив здобуття державної самостійності українцями Буковини // Буковина (Чернівці). — 1918. — 11 жовтня.
18. Буковина (Чернівці). — 1918. — 18 жовтня.
19. Буковина (Чернівці). — 1918. — 25 жовтня.
20. Буковина (Чернівці). — 1918. — 1 листопада.
21. Буковина. — 1918. — 10 листопада.
22. Кордуба М. Переворот на Буковині (3 особистих споминів) // Бажаємо до України. — Одеса, 2008. — С. 823–856.
23. Czernowitzer Morgenblatt (Чернівці). — 1918. — 7 листопада.
24. Попович І. До перевороту на Буковині // Бажаємо до України. — Одеса, 2008. — С. 885–888.
25. Ецдорф Й. Останні дні австрійського панування на Буковині // Бажаємо до України. — Одеса, 2008. — С. 896–907.
26. Gemeinsame Kriegsausgabe «Czernowitzer Allgemeine Zeitung» — «Czernowitzer Tagblatt». — 1918. — 7 листопада.
27. Gemeinsame Kriegsausgabe «Czernowitzer Allgemeine Zeitung» — «Czernowitzer Tagblatt». — 1918. — 8 листопада.
28. Czernowitzer Morgenblatt (Чернівці). — 1918. — 8 листопада.
29. Czernowitzer Morgenblatt (Чернівці). — 1918. — 15 листопада.

УКРАЇНЬСКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ У ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛІТІЙ ЯК ВИСЛІД ВІЙНИ І РЕВОЛЮЦІЇ

Перша світова війна, що в історичному сенсі знаменувала собою початок ХХ століття, стала трагедією для всього людства. Через тотальний характер та згубні наслідки європейські історики назвали її Великою війною. Ця війна каталізувала падіння імперій, появу нових держав, активізувала суспільні, національні рухи, спричинила низку соціальних, психологічних проблем, викликала такі явища як масове біженство і еміграція.

У сучасній історичній, політологічній, юридичній науці термін «еміграція» (від лат. «emigrare» — виселятися) тлумачать як масове переселення із батьківщини до іншої країни, тривале перебування за межами батьківщини внаслідок переселення. Вчені розрізняють політичну, або військово-політичну, економічну, або трудову, етнічну, або етнорелігійну еміграції [55, с. 32; 22, с. 357–358]. Водночас осіб, змушених залишити країну постійного проживання через надзвичайні обставини, як то: переслідування за ознаками раси, релігії, політичними переконаннями, а також унаслідок війни, окупації, масових порушень прав людини, іменують «біженцями» [19, с. 450].

Українські політичні емігранти відрізнялися від біженців рівнем своєї національної свідомості, ідеєю боротьби за відновлення української державності. Політичну еміграцію складали «активніші й свідоміші члени нації, що в деякі моменти своєї діяльності бачать себе примушеними виємігрувати закордон, щоб або уникнути арешту, або порятувати життя, або й мати кращу можливість провадити ту саму політичну діяльність, якої, розконспіровані, не можуть уже провадити дома, на батьківщині» [20, с. 408]. О. Лотоцький зауважував, що українська еміграція «вийшла з батьківщини в процесі боротьби, численно більша її частина — навіть із зброєю в руках. Тому політичний характер мають навіть ті її елементи, що безпосередньо не беруть участі в політичній акції. Сама вже по собі позиція її — позиція визвольної боротьби — надає їй характер політичний. Цей політичний момент, що духовно зв'язує українську еміграцію з батьківщиною, є найхарактеристичнішою психологічною її рисою» [16, с. 63].

Змістове наповнення терміна «біженець» ширше, ніж терміна «політичний емігрант». На шпальтах паризького «Тризуба» пояснювали: «І біженство, і еміграція являють собою акт масового залишення рідної землі, на якій людина виросла і з якою зжилася, до якої її в'яжуть фізичні та психологічні зв'язки. Але в той час, як біженство зроджують події стихійно-епізодичного характеру, хоч би навіть і з соціально-політичним підкладом (наприклад, погроми на ґрунті класової боротьби, або національної чи релігійної ворожнечі), — еміграцію породжують на загал події характеру історичного, органічно зв'язані з цілим процесом попереднього життя даного суспільства, з його розвоєм, еволюцією, з усією його минувиною, сучасністю й змаганнями та планами на майбутнє» [13, с. 5–6]. Різниця між емігрантом і біженцем полягала також у такому: якщо емігрант покидав межі батьківщини з вірою в її майбутнє, то біженець, насамперед, думав про повернення назад. Для багатьох біженців з колишньої Російської імперії поділ на українців та росіян був умовним, часто на це впливав матеріальний чинник, особливості середовища, куди потрапляли емігранти тощо.

Міжвоєнна еміграція охоплювала представників різних народів, які боролися проти більшовиків і не визнали їхньої влади. Радянська історіографія застосовувала до емігрантів термін «класовий ворог», визначала їх людьми, що пішли на змову з «міжнародним імперіалізмом», «зрадили комуністичні ідеали». В Українській радянській енциклопедії констатовано, що, «крім револю[ційної] політичної, існує контрреволюційна Е[міграція], до якої, зокрема, належать білогвардійці і укр[аїнські] та ін[ші] бурж[уазні] націоналісти, що емігрували з Рад[янської] країни в післяжовтневі роки» [49, с. 110]. «Советская историческая энциклопедия» стверджувала, що «утворену у 1917–1921 р., після Жовтневої революції, еміграцію склали капіталісти і поміщики, білі генерали і офіцери, реакційне козацтво, царські чиновники, діячі буржуазних політичних партій, деяка частина інтелігенції», визначала загальну чисельність еміграції як 2 млн. людей [52, с. 492–500], яких, за словами В. Леніна, «вигнала громадянська війна» [12, с. 49].

Українська наддніпрянська еміграція відзначалася територіальною спорідненістю із російською, проте мала зовсім інші завдання та мету. Для української еміграції пріоритетним був національний фактор, тому її характер можна означити як національно-політичний із

потужним ідеологічним аспектом [13, с. 4–9]. Про українську політичну еміграцію О. Лотоцький писав: «Ми — еміграція не звичайного європейського типу; ми не те, що була у свій час французька еміграція, не те, чим є тепер еміграція італійська, угорська, еспанська, що не мириться з політичним режимом у себе вдома; не те, чим є нинішня еміграція московська, що не визнала комуністичного режиму. Вся та згадана еміграція має у себе вдома свою владу, що, за всієї різниці політичних засад, стоїть на сторожі основних національно-державних інтересів даної землі. А в нас — чужа, окупаційна влада, в основі ворожа нашим національно-державним інтересам» [15, с. 71]. Таким чином, українська еміграція в основному була національно-політичною на відміну від російської як соціально-політичної та білоруської як здебільшого трудової [54].

Спричинену Першою світовою війною і поразкою Української національно-демократичної революції масову військово-політичну еміграцію вважають другою (модель чотирьох хвиль), першою (модель трьох хвиль), або міжвоєнною [55, с. 32]. Цю еміграцію можна визначити як політично-військову. У її середовищі виділялися дві основні групи: військові, що потрапили до спеціальних таборів для інтернованих, і цивільні, колишні урядовці, співробітники українських державних установ, які разом із армією залишили батьківщину, щоб не наражатися на небезпеку від більшовицької влади. Вояки і старшини Армії УНР, Української галицької армії та окремих повстанських відділів після поразки національно-визвольних змагань змушені були відступити на територію сусідніх із УНР держав — Чехословаччини (понад 4 тис.), Польщі (15 тис.), Румунії (2 тис.) [30, с. 32–33].

Розсіявшись по всій Європі, українська еміграція потрапляла у різні політичні, економічні, соціальні, культурні, ментальні умови, які впливали на процес її адаптації і особливості громадсько-політичних практик. Українці, що покинули батьківщину, сприяли заселенню нових територій, їх економічному, культурному розвитку. У Чехословаччині чи у Франції, емігранти опинялися в умовах демократичного устрою, що надавало кращі можливості для самореалізації, сприяло включенню у тодішнє європейське політичне життя.

Хоча центрами перебування української політичної еміграції стали різні країни Європи, проте через об'єктивні та суб'єктивні обставини її основна хвиля була спрямована до Польщі, як союзника, з огляду на Варшавську угоду 1920 р. Крім того, важливе значення ма-

ли географічний (політичні емігранти, що сподівалися на швидке повернення, обирали географічно ближчу країну), етнокультурний (близька за культурою слов'янська держава), мовний (близькість мови) й інші чинники [34, с. 17–18].

Початок формування української еміграційної спільноти в Другій Речі Посполитій припадає на 1919 р., а значне її зростання — на 1920 р., коли Збруч перейшла Армія УНР, уряд очолюваний С. Петлюрою, значна група службовців, політичних діячів, представників наукової, мистецької інтелігенції. Емігрантське середовище сформували різні соціальні та суспільно-політичні прошарки населення, які різнилися матеріальним становищем, освітнім рівнем, політичними поглядами: «Хвиля еміграції складається з найрізномірніших елементів як по своєму національному, так і соціальному характеру, [...] емігрують заможні і середні кола, емігрує трудова інтелігенція, селянство і міщанство» [44, арк. 45]. Емігранти належали до різних соціальних категорій: близько 70% представляли інтелігенцію, 20% — селянство і 10% — робітництво [36, арк. 6]. Однак здебільшого емігранти не знали «чужих мов, мали мінімальне знання про культурне й політичне життя Заходу, виявляли незначну ступень політичної підготовки» [31, с. 9].

Залишається відкритим питання про кількісний вимір української еміграції. Вважають, що загальне число емігрантів у перші повоєнні роки доходило до 80–100.000 [7, с. 634]. Симон Петлюра стверджував, що «в одній тільки Польщі нашої еміграції з Великої України не менше ніж 35 тисяч» [25, с. 300]. За словами керівника УЦК у Варшаві Андрія Лукашевича еміграція нараховувала до 30 тис. людей [35, арк. 112]. Микола Лівіцький зазначав, що «на чужину, до двох сусідніх з Україною держав, Польщі і Румунії (9/10 до Польщі), вийшло сорок чи п'ятдесят тисяч військових і цивільних. Докладної статистики ніхто не робив» [14, с. 10]. Це ж підкреслював О. Шульгин: «Ми не маємо точної статистики кількості українських емігрантів» [51, с. 6]. Львівська газета «Діло» 1924 р. писала: «Завдяки національному лихоліттю маємо поважну еміграцію. Не хутко матимемо статистику, скільки українців живе на чужині. Знаємо лише, що ніколи їх не було там більше як нині» [23, с. 1].

Сучасний дослідник української еміграції В. Трощинський окреслив її кількісні параметри цифрою 43 тис. [34, с. 20] Т. Зарецька, спираючись на польські джерела, вказує цифрою 40 тис. [10, с. 152]. Поль-

ський учений Я. Брусський вважає, що в листопаді — грудні 1920 р. кордон Речі Посполитої перейшли близько 40–45 тис. вихідців із України, більшістю з яких були відділи Армії УНР [56, s. 239]. За підрахунками О. Колянчука, за період від листопада 1920 р. до 20 січня 1921 р. у Польщі було інтерновано понад 20 тис. українських вояків [11, с. 16–17]. Таку ж цифру подає люблінський науковець М. Маєвський, наголошуючи, що переважно еміграцію складали військові, а також урядовці, жінки та діти [57, с. 77].

Польський дослідник О. Вішка оперував цифрою 35 тис. українських емігрантів на кінець 1920 р., утім, визнаючи це питання дискусійним із огляду на те, що УЦК на базі реєстраційних даних польської влади зафіксував на 1920 р. цифру 43 тис. [59, s. 9]. На кінець 1920 р. у Польщі, крім військових, перебувало 65 українських послів, 14 міністрів, близько 1680 службовців різних установ [21, с. 82]. Приблизно 90% української еміграції в Польщі становили особи, пов'язані з УНР, її державними структурами й армією [59, s. 653]. Це опосередковано підтверджувала більшовицька влада: характеризуючи політичні настрої української еміграції, вважала, що їх «можна розділити, насамперед, на петлюрівські та антипетлюрівські» [40, арк. 1].

На початку 20-х років траплялося багато випадків «репатріації» чи депортації емігрантів з Польщі до УСРР. Після укладення прелімінарного миру в Ризі та до чіткого розмежування кордону було встановлено тимчасову демаркаційну лінію з п'ятнадцятиверстовою нейтральною зоною на схід і на захід від неї, де опинилося багато людей без жодних документів. Після підписання мирного договору та переходу цієї зони під контроль польської влади Міністерство внутрішніх справ видало одноразове розпорядження про усунення звідти всіх непольських громадян, які не мали документів. Надалі планували закрити кордон і нікого не пропускати без дозволу польської комісії. Відтак, десятки людей опинилися поза межами Польщі. Набувала чинності норма, що всі особи, які прибули зі сходу, тобто з території колишньої Росії, після 12 жовтня, без огляду на національність, будуть підлягати спеціальній перевірці, внаслідок якої отримають дозвіл на перебування в Польщі [5, с. 2].

Таким чином, емігрантів поділяли на дві групи, а саме: ті, хто прибули до Польщі до 12 жовтня 1920 р. (до часу підписання польсько-радянських прелімінарних угод), та ті, хто прибув пізніше (проте до 1 липня 1921 р.). Залежно від цього запроваджували два види осо-

бистих документів — карти азилю (червоні карти) та карти побуту (білі карти). Білі карти передбачали тимчасове проживання в Польщі на основі спеціального дозволу місцевої влади та можливу рееміграцію у майбутньому [59, s. 49]. Ці карти потрібно було продовжувати щотири місяці, дійсні вони були до 1 березня 1923 р., після чого емігранти мали залишити Польщу. Червоні карти отримували особи, які мали право політичного притулку, їм дозволяли вільне пересування країною, за винятком східних воєводств. На отримання права азилю претендували, насамперед, вояки української армії, інтернованої в таборах, емігранти, які обіймали вищі чи відповідальні посади в уряді УНР [38, арк. 35]. Якщо вдавалося довести, що особа є політичним емігрантом, то була можливою заміна карти побуту на карту азилю. Тобто карта азилю давала право на політичний притулок у Польщі, карта побуту давала змогу тимчасово знаходитися на її території, проте не захищала від можливої депортації. Однак основна проблема полягала в тому, що МВС кваліфікувало емігрантів не за мотивами еміграції, а за датою приїзду до Польщі [28, с. 50].

Проживання емігрантів на території Західної Волині і Полісся, Східної Галичини, великих міст тощо обмежувалося розпорядженням Міністерства внутрішніх справ Другої Речі Посполитої від 8 червня 1921 р., для поселення на цих територіях необхідним був дозвіл староства. Проживання без документів загрожувало депортацією, та на їхнє оформлення як на справу недешеву емігранти не мали необхідних коштів. Нелояльність емігрантів до місцевих порядків чи польських законів могла призвести до втрати права азилю [28, с. 55]. Складні відносини емігрантів із польською владою підсумовував рівненський «Дзвін»: «Поминаючи біду матеріального характеру, наші емігранти мають (особливо це відчувається на так званих «кресах») неабиякі утиски з боку місцевої адміністрації і жандармерії. Нам відомі факти, що поліція і досі полює та переганяє з місця на місце тих нещасних вигнанців долі. Очевидно, в очах місцевої адміністрації, емігранти є поза законом, тому й уважає їх не інакше як «волоцюг», а з такими можна обходитися безпардонно» [1, с. 2]. Зауважимо, що контроль за діями емігрантів тривав увесь міжвоєнний час. Емігрант Андрій Дідковський згадував: «Поліція та агентура пильно слідкувала за кожним нашим кроком... Не дивлячись на обережність емігрантів, повітові старости часто багатьом відмовляли у дозволі на подальший побут» [4, с. 51].

У січні 1924 р. польський уряд спробував стандартизувати документи іноземців: усі українські політичні емігранти, незалежно від того, прибули вони до Польщі до 12 жовтня 1920 р. чи після цієї дати, отримували карту азилу на один рік. Їм дозволяли вільне пересування Польщею, крім східних воєводств, де, як і раніше, потрібний був дозвіл місцевої влади. Право на в'їзд до східних воєводств видавали індивідуально. Належність до української еміграції встановлювали за посвідченнями Українського центрального комітету (УЦК) у Варшаві. Із 1 січня 1927 р. заборону на проживання у східних воєводствах було скасовано, однак вже 18 листопада 1927 р. Рада міністрів її знову відновила [59, с. 73, 77, 139].

Більшість емігрантів одразу після виїзду з батьківщини зосереджувалася навколо офіційних центрів у Тарнові та Ченстохові, діяла організовано, отримувала засоби для існування частково з урядових джерел, частково від закордонних благодійних організацій. До таборів інтернованих потрапило близько 20 тис. із 27 тис. військових, що перейшли через Збруч [27, с. 86]. М. Чеботарів констатував: «По переході кордону наша армія залишилася на ласці поляків, як союзників. То інша справа чи кожен з союзників дотримав обов'язків союзника, але фактом сталося те, що ми опинилися на ласці. Ніхто не знав як поступить тепер польський уряд з нами, інтернованими. Коли поляки почали давати їсти, помістили в табори, то приходилося нашому уряду лише констатувати це та бути задоволеним, що не доводиться голодати, або й викинення з поворотом на поталу більшовиків» [43, арк. 7]. Д. Дорошенко з іронією писав, що «українці, які билися «за нашу і вашу вольносьць», дістали вже певну компенсацію й нагороду в формі таборового «спочинку» за дротами» [6, с. 519].

Фізичні, побутові проблеми емігрантів посилювали моральні, психологічні труднощі, з якими вони стикалися. Це проілюстровано в листі А. Ливицького до Г. Юзевського від 7 березня 1921 р.: «Тяжко бачити як рушається всі надії на польсько-українську орієнтацію і все більше чути докори про українсько-польську згоду. Я був ініціатором і автором орієнтації на допомогу Польщі, а ця орієнтація поки-що нам нічого не дала, крім послідовного вимирання наших козаків і голодання наших патріотів. Я і мої політичні друзі ще не втратили віри» [39, арк. 19–19 зв.].

Життя «за дротом» гнітило українських вояків. Частина інтернованих, ще до ліквідації обозів, поодинці чи групами виїздила чи прос-

то втікала з таборів на роботу, часто опиняючись у ще гірших умовах. Траплялося, що «за один день з дивізії втекло 26 старшин» [48, с. 178]. Отаман Ананій Волинець наголошував: «Як перебиваються наші люди в Польщі? Тяжко про це говорити! Сум огортає душу, коли подумати, що маса тут розкиданих живуть, так би мовити, в одиночку, з дня на день, відірвані від своїх організаційних осередків. Живуть впроголодь, бо яку-небудь, саму невибагливу працю досить трудно знайти. Здається, ніде наші люди не бідують так, як тут» [1, с. 2]. Полегшити становище інтернованих намагалися закордонні дипломатичні місії УНР, українська заокеанська діаспора, долучилася до благодійництва церква. Емігранти-українці перебували у важчому становищі порівняно з емігрантами інших національностей, зокрема євреями, якими опікувалися краще матеріально забезпечені національні організації.

Масовий відтік емігрантів із таборів зумовила поразка Другого Зимового походу. Наприкінці 1921 р. інтерновані отримали право працевлаштування поза табором. Керівництво табору, зазвичай, відпускало інтернованих на територію визначеної гміни, що обмежувало простір їхнього пересування та значно ускладнювало пошуки роботи. Після ліквідації статусу інтернованих у Польщі, тобто з 1924 р., українські вояки розселилися по країні або емігрували до інших держав. За сприяння польського уряду у Каліші було утворено Українську Станицю.

Вагомою проблемою було визначення юридичного статусу емігрантів, відсутність документів, перепони в отриманні громадянства. Втративши громадянство УНР і не набувши польського громадянства, емігранти часто ставали апатридами (людина без громадянства), що призводило до поглиблення існуючих проблем. Влада зумисне не надавала громадянства українській інтелігенції, насамперед, учителям, православним священикам. Яскравим прикладом обмеження прав емігрантів стало позбавлення мандатів українських послів Василя Комаревича та Миколи Пирогова, обраних 1922 р. до парламенту [3, с. 294]. Українців, які не мали громадянства, позбавляли цивільних і політичних прав.

Ускладнювало ситуацію те, що влада не вирізняла українських політичних емігрантів із решти іноземців, нехтуючи питанням національності [45, арк. 107]. Ситуація дещо стабілізувалася після запровадження нансенівських паспортів, які мали уніфікувати документи по-

літичних біженців у всій Європі. З 1 липня 1925 р. їх почали видавати у Польщі. Записувати у паспорт національність на власний розсуд особи Ліга націй дозволила лише на початку 30-х років. Частина емігрантів, в основному в Чехословаччині й Польщі, приймала громадянство країн свого перебування.

У сенсі ненаявності юридичних актів — указів, декретів, постанов, які змушували ті чи ті категорії громадян виїжджати, міжвоєнна еміграція з УСРР була добровільно-вимушеною. Спочатку емігранти планували швидке повернення, тому вважали свій виїзд тимчасовим. Після поразки Другого Зимового походу 1921 р. вони зрозуміли, що еміграція буде довготривалою. На засіданні загальних зборів «Товариства допомоги біженцям з України та їх родинам у Варшаві» 26 лютого 1922 р. було наголошено, що перебування за кордоном набрало зтяжнього характеру: «Ми були подібні до тих пасажирів, що з клуночками в руках, голодні і змерзлі чекають на двірці залізничного потягу. Через то ми до цього часу не організовані, не забезпечені матеріально, здеморалізовані, опускаємо руки тоді, коли обставини вимагають більшої енергії і праці. Ми мусимо цілковито відкинути цю нездорову психіку. Нам треба у першу чергу придивитися до нашого життя тут, пристосуватися до його обставин та приступити до творчої праці, як для полегшення самого життя, так і для підготовки на випадок повороту на Україну. Вже сам процес творчої праці й самодіяльності спричиниться до усунення і припинення загальної деморалізації нашого громадянства, не говорячи про матеріальну самопомогу» [37, арк. 49 зв. — 50]. Врешті для більшості ця еміграція стала постійною та безповоротною [3, с. 110].

Для тих емігрантів, що вирішили повернутися до радянської України, виїзд виявився тимчасовим. Потужним мотивом повернення додому для більшості емігрантів були складні психологічні, моральні обставини, розірвані родини, важкі побутові умови. Для частини українців-емігрантів поштовхом до повернення в радянську Україну, з одного боку, стала ухвала Ради послів держав Антанти щодо Східної Галичини, яку в березні 1923 р. вирішили приєднати до Польщі, а з іншого боку курс на українізацію, проголошений в УСРР. Політику коренізації (українізації) політичні емігранти розцінювали як зміновіхвіство більшовиків, зміну їхньої національної політики, а не як власну перемену ідеологічних поглядів. Ю. Тютюнник писав: «Зараз Україна українізується і цей процес тим швидше закінчиться, чим

більше в наступі прийме участь елементів, що інтереси нації ставлять над усе» [53, с. 243].

Однак, проблему повернення українських політичних емігрантів до УСРР не варто зводити до ідеології «зміновіхівства», що виникла і набула поширення у першій половині 20-х рр. серед російської еміграції. Як відомо ця ідеологія знайшла своє відбиття у збірці «Смеха вех», що вийшла у червні 1921 р. у Празі. Основне завдання руху вбачалося у сприянні поверненню російської інтелігенції на батьківщину та наданні допомоги російській/радянській владі у створенні імперської держави [9, с. 367]. Російські зміновіхівці виходили з думки, що більшовики створили велику Росію, тому підтримували нову владу. Для українців подібного зміновіхівства бути не могло. Зокрема, М. Грушевський трактував інтернаціоналізм не як засіб «відновлення єдиної і неподільної Росії», а як ідею рівноправності всіх націй, реалізація якої потребувала надання радянським республікам культурної та економічної самостійності [9, с. 368]. Частина українських політичних емігрантів сподівалася, що радянська Україна переродиться у бік національної України. Серед реемігрантів був Михайло Грушевський, фігура непересічна та знакова. Він не відмовлявся від ідеї національної Української держави, тому був не зміновіхівцем, а поворотником. Таким чином, дії українських емігрантів, що переїхали до УСРР, більш точно характеризує термін поворотництво — рееміграція до радянської України.

Із метою розколу еміграційного середовища та нейтралізації його впливів Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) 30 листопада 1921 р. ухвалив рішення про «повну особисту амністію перебуваючим за кордоном робітникам і селянам УСРР, що брали участь, як рядові, в лавах армії С. Петлюри, П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля, С. Булак-Булаховича та інших ворогів робітничо-селянської влади» [8, с. 62]. З інтернованих Армії УНР по амністії 1921 р. до радянської України повернулося декілька сот людей [18, с. 128]. Політбюро ЦК КП(б)У 17 березня 1922 р. ухвалило постанову «Про амністію солдатам врангелівських і петлюрівських армій» [41, арк. 186]. Більшовики намагалися заохотити повертатися до УСРР авторитетних діячів, усіляко поглиблювали суперечності між різними течіями української еміграції, її «верхами» та «низамми», особливо військовими. Для цього у таборах інтернованих вояків Армії УНР більшовицькі представники агітували за репатріацію з

обіцянкою помилування та повернення громадянських прав. Виділяли значні кошти на роботу з розкладу в середовищі українських емігрантів. Спеціальна комісія ЦК КП(б)У на чолі з М. Фрунзе 26 квітня 1922 р. створила окремий таємний фонд, куди щомісяця лише управління Наркомату зовнішньої торгівлі УСРР мало перераховувати по мільярду карбованців [32, с. 479].

Розуміючи негативні наслідки повернення емігрантів до радянської України, еміграційне керівництво кваліфікувало їх як зрадників, намагалося ізолювати. С. Петлюра писав: «Хто дозволяє собі заявляти про прихильність до Росії може вільно від нас відходити: тільки радіти будемо, що позбавляємося чужих і ворожих наших ідеї елементів. І чим скорше од них увільнимось, тим краще для нас буде» [24, с. 411].

За наявності серед української еміграції випадкових осіб неминучим був процес сепарації. Частина з таких повернулася до радянської України, інші зайнялися облаштуванням власного добробуту в тій країні, де опинилися, розірвавши всілякі зв'язки з емігрантським загалом: «Авантюристи з революційних років і колишні благополучні обивателі, викинені революційною бурєю з привичного для них оточення, виявили у боротьбі за існування велику ступінь винахідливості і зручності, беручись за все, вдаючись до всяких способів» [31, с. 9]. Відтак, процес диференціації та сепарації політичної еміграції проходив дуже болісно, ускладнюючи емігрантське життя.

Попри це, Симон Петлюра зауважував, що «антибольшевицька позиція об'єднує всю українську еміграцію без різниці політичних угруповань. Другим цементам, що спаює її, це ідея української державності [26, с. 1–2]. У статті «Сучасна українська еміграція і її завдання» під псевдонімом О. Ряст він же писав: «Політичні думи, культурно-освітні стремління і організаційні змагання до утворення власної держави української нації повинні наскрізь пройняти й українську еміграцію, яка в спеціальних умовах свого перебування на чужині, здебільшого в європейських державах, мусить тут виконати відповідальну частину загальнонаціональної і загальнодержавної програми української нації» [25, с. 301]. О. Лотоцький визначав завдання української політичної еміграції, як збереження «прапора, на якому написано — незалежна вільна та самостійна Україна» [17, с. 1], а О. Шульгин уважав основним завданням «боротьбу за державність і самостійність, за права наших меншостей, за єдність, соборність нації» [50, с. 1, 15].

Значного поширення у міжвоєнний час набуло явище повторної еміграції, що виявлялася у переїзді емігрантів з Польщі до інших країн Європи. Йшлося, насамперед, про виїзд до Чехословаччини, куди виїжджали емігранти на навчання, до Франції — як правило, на фізичні роботи, або за океан, зокрема у Бразилію чи Аргентину, коли політичні емігранти доповнювали трудову еміграція західних українців, що виїжджали з Польщі з економічних причин. Виїзд уенерівців до Франції спричиняла широка агітація, а переїзд 1924 р. туди Симона Петлюри і уряду УНР були потужним моральним стимулом. За три роки, із 1924 до 1926 р., до Франції виїхало 1140 українських емігрантів, не враховуючи жінок і дітей [2, с. 87–90].

Працевлаштування українських емігрантів і біженців за межами Польщі відбувалося за посередництва Бюро праці при Лізі націй і зрештою завершувалося маловтішно: знаходячи роботу вже як трудові емігранти, ці люди часто залишалися без опіки та правового захисту. Лише окремих удавалося самореалізуватись на новому місці. Симон Петлюра писав: «Деяка частина емігрантів знайшла собі заробіток у чужих країнах відповідно фаху своєму і заробляє не так уже злиденно, але більшість у дуже скрутному становищі перебуває, почасти через те, що не може через незнання чужих мов, до місцевих обставин приспособитись, а почасти через перепродукцію на різних ділянках знання і праці місцевих сил» [25, с. 301].

Значної шкоди спільній українській справі завдавало відкрите чи приховане суперництво, що було властиве емігрантському середовищу. Появу такого суперництва зумовлювала «психологія емігранта і психологія партійного лідера без партійних мас. Всі ці групи [...] борються з труднощами емігрантського життя, проводять життя у постійних сварках один з одним. Може ні одна еміграція не жила під знаком таких особистих образ, як українська політична еміграція [...]. І ні в якій іншій еміграції це так легко не прощалося» [42, арк. 121]. Політичну неодностайність ускладнювали особистісні вади, озлобленість, несприйняття думки іншого.

Очевидно, що були суб'єктивні причини суперечностей у середовищі еміграції. Оцінюючи її внутрішнє становище, самі емігранти зауважували: «Еміграція складається з різної категорії людей. Є такі, які без задуми й розрахунку на матеріальну користь віддавали своє життя за Батьківщину; є такі, які завжди йшли в життю чесною дорогою і нею йдуть, безкорисно працюють для свого народу і своєї емі-

грації, а є такі, які завжди виляли хвостом на всі боки, не мали свого власного обличчя і на імені еміграції жирують. Є такі, у яких болять кости від незагоєних ран і вони гинуть у злиднях, а є такі, яким розриває боки, вони гуляють і піячать на рахунок нещастя тих попередніх» [47, арк. 3–4]. Емігранти різних ідеологічних напрямів розуміли складність проблеми, однак не вважали за необхідне визнати власну провину, тож звинувачували у негараздах своїх опонентів. Це було віддзеркаленням ідеологічних розбіжностей періоду революції, виявом політичної незрілості українського суспільства.

Складними залишалися взаємозв'язки української та російської, а також інших еміграційних спільнот. Російська політична еміграція, вважаючи, що польський уряд виявляє особливу прихильність до українців і грузинів, не намагалася налагодити з ними співпрацю [58, s. 58]. Це посилювали напружені, неприязні відносини між польським суспільством і державно-адміністративним апаратом, з одного боку, та російськими емігрантами, з іншого, для переважної більшості яких «обкраювання» за Ризьким договором кордонів Росії було неприйнятним [33].

Сутність і мету російської еміграції чітко визначав автор львівського «Діла»: «Вся [російська еміграція — Р.Д.] мріє про велику Росію без ніяких національних аспірацій на самовизначення для «інородців». Велика Росія з поневоленням національностей це мета еміграції, це її віра. [...] Очевидячки, що з такою еміграцією Українці не можуть мати ніякої спільної мови [...]. Російська еміграція, як демократична, так і монархічна, ніяк не хоче погодитися з тим, що кожний народ має право жити та розвиватися по своїй власній волі без московської опіки» [29, с. 3]. З такими думками погоджувався О. Лотоцький, зауважуючи про принципову відмінність української та російської еміграцій: «Якщо росіяни ведуть боротьбу за відновлення імперії, то українці за розвиток власної національної держави» [16, с. 62–63]. У резолюції, ухваленій II з'їздом української політичної еміграції 29–31 грудня 1928 р. у Варшаві, було наголошено: «З обуренням осуджуємо всякі спроби порозуміння груп еміграції української з еміграцією російською, з огляду на непримиренно-вороже відношення останньої до державної незалежності України» [46, арк. 44].

Дещо по-іншому складалися взаємини з білоруською еміграційною спільнотою. Українські та білоруські політичні емігранти непогано розуміли ментальність один одного, бо спільно проходили

складний процес соціальної адаптації в країнах-реципієнтах. Водночас білорусько-польські взаємини історично не були такими гострими, як українсько-польські, а за рівнем національної самосвідомості білоруське населення у міжвоєнний період поступалося українському. До того ж у середовищі білоруської еміграції не існувало розмаїття течій, а еміграційний уряд Білоруської Народної Республіки (БНР) на чолі з Александром Цвікевичем погодився припинити свою діяльність і визнав єдиним центром національного життя Мінськ [27, с. 75].

Таким чином, Перша світова війна і програні визвольні змагання викликали масову українську політичну еміграцію, яка розсіялася по всіх країнах Європи, значна її частина опинилася у Другій Речі Посполитій. Попри складності адаптації, внутрішні суперечності, поворотництво у радянську Україну і рееміграцію в інші країни, українські політичні емігранти впродовж міжвоєнного двадцятиліття змогли не лише призвичаїтися до нових етнополітичних умов, але й відзначитися потужним внеском у розвиток усіх сфер життя регіону. Цементуючою ідеєю української політичної еміграції міжвоєнного часу було прагнення здобути самостійну Українську державу шляхом побороення більшовицької влади за Збручем.

Джерела і література

1. А. В. З життя української еміграції // Дзвін. — 1925. — Ч. 140. — 14 липня. — С. 2.
2. Вісті УЦК в Польщі. — 1927. — Ч. 14–17. — Липень-серпень-жовтень-вересень.
3. Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства: монографія / Руслана Давидюк. — Львів; Рівне: Дятлик М., 2016. — 704 с.
4. Дідковський А. Спогади / Андрій Дідковський. — Накладом автора, 1961. — 82 с.
5. До виселення біженців // Українська трибуна. — 1921. — Ч. 20. — 29 травня.
6. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) / Дмитро Дорошенко. — К. : Темпора, 2007. — 632 с.
7. Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 10 т. Т. 2. / Гол. ред. В. Кубійович; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. — Перевидання в Україні. — Львів, 1993. — 800 с.

8. Єременко Т. І. Політичні та дипломатичні відносини Радянської України з Польською Республікою (1921–1923 рр.) / Таїсія Єременко // УІЖ — 1998. — № 4. — С. 56–70.
9. Єфименко Г. Г. Зміновіхівство // Енциклопедія історії України: Т. 3 : Е-Й / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К. : В-во «Наукова думка», 2005. — С. 367–368.
10. Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна / Таїсія Зарецька. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. — 288 с.
11. Колянчук О. Увічнення нескорених. Українські військові меморіали 20–30-х рр. ХХ ст. у Польщі / Олександр Колянчук. — Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. — 246 с.
12. Ленин В. И. Полное собрание починений. Т. 43 (март — июнь 1920) / Владимир Ленин. — изд. 5-е. — М. : Изд-во полит. лит-ры, 1970. — 562 с.
13. Лисянський Б. Українська політична еміграція як історичне з'явище / Борис Лисянський // Тризуб. — 1935. — Ч. 49. — 15 грудня. — С. 4–9.
14. Лівіцький Микола. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками / Микола Лівіцький. — Вид-во Укр. Інформ. Бюро. — Мюнхен–Філадельфія, 1984. — 72 с.
15. Лотоцький О. Поворотницька течія // На ріках вавилонських : зб. ст. / Олександр Лотоцький. — Львів : Накладом Видавничої Кооперативи «Хортиця» у Львові, 1938. — С. 70–86.
16. Лотоцький О. Українська еміграція, як явище соціальне // На ріках вавилонських : зб. ст. / Олександр Лотоцький. — Львів : Накладом Видавничої Кооперативи «Хортиця» у Львові, 1938. — С. 61–66.
17. Лотоцький О. Шляхи української державности / Олександр Лотоцький // Українська нива. — 1927. — Ч. 4. — 28 січня.
18. Матвеев Г. Ф. Польский плен. Военнослужащие Красной армии в плену у поляков в 1919–1921 годах / Геннадий Матвеев, Виктория Матвеева. — М. : ООО «Родина-медиа», 2011. — 174 с.
19. Міграція / Політична енциклопедія / редкол. : Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. — К. : Парламентське видавництво, 2012. — 808 с.
20. Онацький Є. Українська мала енциклопедія. — Книжка третя. Літери Д–С / Євген Юнацький. — Буенос-Айрос : Накладом Адміністратори УАП Церкви в Аргентині, 1958. — 430 с.

21. Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924) / Микола Павленко. — К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. — 352 с.
22. Панібудьласка В.Ф. Еміграція // Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — Т. 2 : Д-Й. — К. : Укр. енцикл., 1998. — 744 с.
23. Пасивність нашої еміграції // Діло. — 1924. — Ч. 73. — 2 квітня.
24. Петлюра Генерал-інспектору армії УНР Ко Воєнміну. 23 вересня 1922 р. / Симон Петлюра. Статті, листи, документи. — Т. I / ред. кол. Л. Дражевська, Н. Ливицька-Холодна, Л. Чикаленко. — Нью-Йорк : УВАН, 1956. — 481 с.
25. Петлюра С. Сучасна українська еміграція та її завдання // Симон Петлюра. Статті, листи, документи. — Т. I / ред. кол. Л. Дражевська, Н. Ливицька-Холодна, Л. Чикаленко. — Нью-Йорк : УВАН, 1956.
26. По літах досвіду й мовчанки. Симон Петлюра про українську справу // Діло. — 15 грудня. — 1923. — Ч. 201.
27. Портнов А. В. Наука у вигнанні: наукова і освітня діяльність української еміграції у міжвоєнній Польщі (1919–1930) / Андрій Портнов. — Харків : ХІФТ, 2008. — 256 с.
28. Правне становище української політичної еміграції в Польщі. Доповідь члена УЦК В. Приходька на нараді представників української еміграції 24–25 вересня 1927 р. // Вісті УЦК в Польщі. — Листопад–грудень. — 1927. — Ч. 18–19.
29. Російська еміграція // Діло. — 1925. — Ч. 21. — 30 січня.
30. Савченко Г. П. Еміграція військовиків Армії УНР та УГА / Григорій Савченко // Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 3 : Е-Й... — С. 32–33.
31. Садовський В. До десятилітнього білянсу (1919–1929) / В. Садовський // Календар-альманах «Дніпро» на рік 1929. Річник VI. — Львів : Накладом Українського товариства допомоги емігрантам з Великої України, 1928. — С. 7–15.
32. Сергійчук В. Українські державники: Симон Петлюра / Володимир Сергійчук. — Вид. 2-ге, допов. — К. : ПП Сергійчук М. І., 2009. — 568 с.
33. Станиславский В. Жизнь на обочине. Русская эмиграция на землях Второй Речи Посполитой / Войцех Станиславский // Новая Польша. — 2006. — № 7–8 (77). — С. 91–96. — Режим доступу : <http://>

a-pesni.org/grvojna/bel-emigr/a-ziznaob.php (01.11.16). — Назва з екрана.

34. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / Володимир Трощинський ; НАН України, Ін-т соціології ; відп. ред. В. Б. Євнух. — К. : Інтел, 1994. — 260 с.
35. ЦДАВО України, ф. 3327, оп. 1, спр. 22.
36. ЦДАВО України, ф. 3366, оп. 1, спр. 1.
37. ЦДАВО України, ф. 3366, оп. 1, спр. 2.
38. ЦДАВО України, ф. 3566, оп. 1, спр. 63.
39. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 24.
40. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 86.
41. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 616.
42. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 621.
43. ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 291.
44. ЦДІАЛ України, ф. 462, оп. 1, спр. 187.
45. ЦДІАЛ України, ф. 580 т., оп. 1, спр. 6.
46. ЦДІАЛ України, ф. 580 т., оп. 1, спр. 7.
47. ЦДІАЛ України, ф. 828, оп. 1, спр. 4.
48. Шатайло О. Попереду кінних запорожців / Олег Шатайло // Його ж. Спадкоємці козацької слави. Біографії генералів Армії Української Народної Республіки — уродженців Черкащини. — Дрогобич : вид. фірма «Відродження», 2009. — С. 176–179.
49. Шлепаков А. М. (Київ) Еміграція / Арнольд Шлепаков // Радянська енциклопедія історії України. — Том 2 : Державин — Лестригони / ред. кол. : А. Д. Скаба (відп. ред.), Б. М. Бабій, С. М. Бібіков, О. А. Бородін та ін. АН УРСР. — К. : Головна редакція української радянської енциклопедії, 1970. — 606 с. — С. 109–110.
50. Шульгин О. Державність чи гайдамаччина? [зб. ст. та докум.] / Олександр Шульгин. — Париж : Вид-во «Меч», 1931. — 48 с.
51. Шульгин Ол. Завдання еміграції / О. Шульгин // Тризуб. — 1930. — Ч. 10. — 9 березня. — С. 2–9.
52. Эмиграция / Советская историческая энциклопедия / гл. ред. Е. М. Жуков. — Т. 16. Чжан Вэнь-тянь — Яшту. — М. : Издательство «Советская энциклопедия», 1976. — 1002 столб. — С. 492–500.
53. Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали / Упоряд. В. Ф. Верстюк, В. В. Скальський, Я. М. Файзулін. — К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. — 616 с.

54. Ямкова В. Стан і перспективи наукової розробки теми міжвоєнної української і білоруської еміграції / Вольга Ямкова // Гістарычны Альманах. — 2004. — № 10. — С. 81–101. — Режим доступу : http://kamunikat.org/usie_czasopisy.html?pubid=2135 (01.11.16). — Назва з екрана.
55. Ясь О. В. Еміграція, її мотиви та види / Олексій Ясь // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. / НАН України. Інститут історії України. Т. 3 : Е-Й. — К. : Наукова думка, 2005.
56. Bruski J. Petfluowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924) / Jan Jacek Bruski. — Kraków: Arsana, 2000. — 600 s.
57. Majewski M. Majewski M. Ukraińska emigracja polityczna w powiecie Piotrkowskim w latach 1920–1939 / Mieczysław Majewski // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. — Вип. 15. — С. 77–93.
58. Stanisławski W. Emigracja i mniejszość rosyjska w II Rzeczypospolitej : próba charakterystyki społeczności / Wojciech Stanisławski // Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa. — Poznań, 1996. — Т. 5, з. 2. — С. 23–60.
59. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939 / Emilian Wiszka. — Toruń : MADO, 2004. — 752 s.

БІЖЕНЦІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ПОСТІМПЕРСЬКОМУ ПРОСТОРІ: СПРОБИ ПОВЕРНЕННЯ ДОДОМУ (1918–1925 РР.)

Закінчення Першої світової війни не поставило крапку в карколомній одісеї біженців на колишніх теренах Російської імперії, більше того, в нових геополітичних реаліях, процес їх репатріації ще більше ускладнився. Упродовж 1918 р. були проголошені Українська Народна Республіка, а згодом — Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського, Польща, Фінляндія, Латвія, Литва. Осторонь постала більшовицька Росія, яка, воюючи з усіма, була джерелом нестабільності у цьому регіоні. На теренах останньої якраз і перебувала основна маса етнічних біженців, які у 1915 р. були вивезені за розпорядженням імперської влади. Тоді вони покинули свої рідні місця селянами, ремісниками, священниками, дворянами, а поверталися назад латишами, поляками чи вірменами [1]. Іншими словами, переміщені особи евакуювалися із прибалтійських, польських, південно-західних губерній Російської імперії у статусі підданих Миколи II в межах одного поліетнічного державного утворення, не перетинаючи міжнародних кордонів, а по закінченню війни мали стати громадянами своїх новостворених національних держав.

Значна кількість населення західних губерній Російської імперії, від початку евакуації в кінці 1914 р. та до свого повернення в 1924 р. з території України і в 1925 р. з новоствореного Радянського Союзу, десятиліття перебували в статусі біженців. У зв'язку з цим доцільно виділити три етапи в їх житті, позначені чіткими часовими межами, хоча такий поділ, поза всяким сумнівом, досить умовний. Отже, I-й: кінець 1914 — кінець 1915 рр. — час евакуації, починаючи від окремих груп до планомірних перевезень залізницями. Він був сповнений жахом розлуки з батьківщиною, втратою родичів у дорозі, страх в очікуванні невідомого життя у здебільшого чужих релігійних, мовних та ментальних умовах. II-й: 1916 — середина 1918 рр. — тимчасове перебування в евакуації, пошук роботи або навчання, входження в роль «гостя», а згодом, як часто говорили місцеві жителі, «утриманця»; підготовка повернення на батьківщину; III-й: середина 1918 р. —

1924 / весна 1925 р. — досить складна репатріація іноземців до Польщі, Литви, Латвії. Причинами того стали жорсткі, заформалізовані умови складання списків біженців і отримання ними належних проїзних документів. Отже, третій етап був найважливішим і найбільш драматичним в їх біженському житті. Складність їх ситуації полягала в тому, що держава, де перебував біженець і держава-батьківщина не завжди знаходили спільну мову щодо організації репатріаційних заходів. Наскільки нові політичні режими Латвії, Литви, України, Польщі, Радянської Росії були спроможні та водночас мали волю до розв'язання комплексу проблем біженців Першої світової війни, буде розглянуто у запропонованому розділі колективної монографії.

Моментом відліку повернення додому біженців став доленосний для Європи 1918 рік, який для України кінець 1918 р. був надзвичайно трагічним. Директорія УНР виявилася неспроможною консолідувати політичні сили українського суспільства та покінчити з анархією, породженою відсутністю адміністрації на місцях. Це призвело до поступової втрати контролю над країною, яка дедалі більше занурювалася у вир постреволуційного хаосу. Становище України ще більше ускладнилося, коли відкриту агресію проти неї розгорнула більшовицька Росія. Наступ білих армій, висадка на Півдні України військових формувань Антанти — все це ставило на порядок денний єдине трагічне питання — можливість самого існування України як державного організму [2, с. 429].

Для розуміння ситуації, в якій на зламі 1918–1919 рр., опинилися десятки тисяч етнічних біженців та військовополонених Першої світової війни, важливо коротко зупинитися на перебігу основних військово-політичних подій. Восени 1918 р. у зв'язку із завершенням Першої світової війни та поразкою Четверного союзу в Європі докорінним чином змінилась розстановка політичних сил. Перемога Антанти, яка поставила за мету зберегти і втримати в існуючих кордонах «єдину і неділиму» Росію, прирєкла Україну на політичну поразку та подальшу втрату державності.

Одночасно із падінням гетьманату Павла Скоропадського та відновленням УНР Директорії розпочався наступ більшовицьких військ на Україну, який, фактично, і став другою спробою її окупації. Він здійснювався у двох напрямках: 1) Гомель — Чернігів — Київ; 2) Ворожба — Суми — Харків. Ведення воєнних дій покладалось на так звану групу військ «Курського напрямку», сформовану літом 1918 р..

Така політика більшовиків була зумовлена їх баченням себе спадкоємцями попереднього режиму на всьому геополітичному просторі колишньої імперії. Для реалізації своїх цілей щодо «буферних» держав ними широко використовувалася «генерація хаосу» (дестабілізація становища різними способами) у прикордонних державах, де режим не вбачався дружнім, інформаційно-пропагандистська інтервенція, використання конфронтаційних політичних чинників, обмеження економічної співпраці. Тому не дивно, що вважаючи Україну тимчасово окупованою територією неподільної російської держави, Раднарком виношував плани її збройного захоплення.

Більшовики постійно намагалися надати своїй експансії вигляду національного самовизначення. 29 листопада 1918 р. голова РНК (*Рада Народних Комісарів* — Л. Ж.) В. Ленін надіслав Й. Вацетісу, командирові Червоної армії, телеграму з такими настановами: «Під час просування наших військ на Захід і в Україну потрібно створювати тимчасові місцеві уряди, завдання яких у посиленні місцевих рад. Це не дасть змоги шовіністам в Україні, Литві, Латвії й Естонії представляти наше просування як окупацію і створить сприятливий клімат для подальшого наступу наших військ». Для цього радянські військові частини було закамфльовано під «українські», а на їх чолі поставлено командирів з українськими прізвищами [3, с. 144].

У той же час Директорія, «знаходячись в певній ейфорії від отримання влади, захоплюючись революційною демагогією, внаслідок недалекоглядності у визначенні існуючої ситуації і тогочасних політичних процесів як і перспектив їх розвитку, не помічала присутності більшовицьких військ на власній території, вважаючи інформацію про факти їхньої діяльності, неправдивою, провокативною чи сфальсифікованою. Лише після того, як 3 січня [1919 р. — Л. Ж.] під більшовицьким контролем опинився Харків уряд УНР отямився і більш виважено поставився до більшовицької агресії» [4, с. 157]. Інспіроване більшовицьким Кремлем повстання в Харкові 1 січня 1919 р., коли до міста підійшли радянські військові частини, стало приводом для встановлення більшовицькою Росією своєї влади над Україною. Не дивлячись на спроби Директорії врегулювати дипломатичним шляхом конфлікт, а фактично припинити окупацію України, уже 4 січня 1919 р. наказом Реввійськради РСФРР, керівного органу, що здійснював інтервенцію, групу військ Курського напрямку було перейменовано в Український фронт. Його завданням стало просу-

вання углиб українських земель двома напрямками: на Київ і через Харків та Донбас на південь. На початок квітня 1919 р. Україна вдруге опинилася під радянсько-більшовицькою владою [5, с. 343].

Реалізацію політики більшовицького центру в Україні, що скоріше було схоже, на її «втихомирення» [6, с. 352], покладалося на маріонеткове державне утворення з назвою за аналогією з радянською Росією — Українську Соціалістичну Радянську Республіку. Її було проголошено 6 січня 1919 р. декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України, сформованого восени 1918 р. у Суджі на захопленій більшовиками території Української Держави. 29 січня уряд було реорганізовано у постійний і названо також за російським зразком — Раднарком. Відтак, політика, яку мав проводити уряд під керівництвом Х. Раковського в УСРР, практично нічим не відрізнялася від політики уряду РСФРР, більше того, була її старанною копією. У подібному ключі здійснювалася політика й у сфері біженства [3, с. 144].

З кінця 1918 р. Польща та Латвія зайняли, коли так можна сказати, прагматичну позицію у ставленні до своїх співвітчизників-біженців, коли, погоджуючись прийняти своїх співгромадян з України, нерідко відмовлялися приймати їх з більшовицької Росії. Дійсно, Польща «... не дуже охоче приймала поляків з Росії, побоюючись, що вони можуть бути прихильниками революційних ідей» [7, с. 227]. Крім того, відновлення незалежності Польщі ще більш ускладнило питання реєвакуації, а радянсько-польська війна затримала повернення додому тисяч біженців, які були розселені в російській глибинці. При цьому багато хто з них вже приготувався до від'їзду — продали своє майно, яке не можна було брати в дорогу, звільнилися з роботи та ін., застаючись без засобів для існування.

Латвія, в якій з початку 1919 р. було встановлено проросійський політичний режим, також не бажала приймати співвітчизників-біженців. Більшовицьке керівництво Латвії в умовах поглиблення громадянської війни та дефіциту продовольства прагнуло повернути евакуйовані в 1915 р. підприємства з їх робітниками. Натомість Радянська Росія перешкождала реєвакуації стратегічно важливих для неї об'єктів, які свого часу було вивезено з економічно розвинених Польських та Прибалтійських володінь. Наприклад, 21 лютого 1919 р. голова Вищої Ради народного господарства О. Риков у відповідь на прохання 262 робітників Ризької електричної компанії щодо видачі дозволу на повернення їх додому, направив телеграму: «... в даний

момент не може бути і мови, про яке б то не було руйнування життя підприємства» і всі «...ті особи, які звертаються з подібними вимогами... будуть передані мною революційному суду» [8, с. 34–35]. З іншого боку в радянському уряді розуміли, що «...біженці... не повинні залишати Росію з прокляттями радянській владі. Біженець, скривджений Росією, це ворог Радянської влади, який і на старій своїй батьківщині погано підтримає Соціалістичну Революцію, що народжується у всьому світі» [8, с. 24].

З 1920 р. латиські дипломати, акредитовані в Москві, уже після встановлення нового політичного режиму в Латвії, в результаті закінчення громадянської війни і припинення військових дій з Радянською Росією, прагнули «запобігти напливу до Латвії великих мас безземельних, щоб не розширювати соціальну базу комуністів». Репатріантам роз'яснювалося, що «... наша Латвія дуже мала і дуже розорена, щоб найближчим часом прийняти велику кількість незаможних громадян» [8, с. 28]. Відтак, біженці продовжували страждати від життєвих негараздів та невизначеності свого майбутнього, перебуваючи в цілковитій залежності від волі правлячих структур новостворених держав.

Нова більшовицька влада Росії знищила не лише систему соціального захисту біженців, закладену в роки Першої світової війни, як «пережиток минулого ладу», ліквідувала створені на хвилі Лютневої революції 1917 р. ради біженців та проігнорувала ухвали Всеросійського з'їзду біженців (листопад 1917 р.) [9, с. 37–38]. Ці кроки більшовицького керівництва були цілком закономірними і пояснювалися природою цього нового політичного режиму, що постав на постімперському просторі. У таких умовах кардинальних змін зазнала й свідомість значної частини населення, що характеризувалася як «психологія смуту» [10, с. 258]. Така ситуація спричинила негативне ставлення до інородного елемента — біженця «імперіалістичної війни». Відтак ці люди опинилися у тоталітарній державі, яка спиралася не лише на комуністичну ідеологію, а й на масовий терор, направлений на знищення потенційних ворогів. Біженці, основну масу яких склали селяни, не відповідали більшовицькій ідеї безкласового суспільства. Натомість німецький історик Й. Баберовскі з цього приводу зазначає: «... біженець не був ані робітником, ані селянином, ані дворянином, ані буржуа, а був сучасним кочівником без коріння і зв'язків (про що можна подискутувати. — Л. Ж.) його боялися... соціалісти, які гово-

рили про соціальні класи, де назустріч їм виходила лише людська нестійкість» [11, с. 22].

Процес створення та принципи діяльності центрального органу у справах військовополонених та біженців на території радянської Росії регулювали кілька декретів — нормативних актів нової влади, що було зумовлено, серед іншого, зовнішнім чинником — необхідністю виконання нею міжнародних зобов'язань за статтями Бреського мирного договору. 27 квітня 1918 р. Декретом РНК РСФРР було утворено Центральну колегію у справах полонених та біженців (*Центрополонбіж.* — Л. Ж.) [12, с. 165]. П'ять статей документу визначили основи та принципи функціонування Центрополонбіжу, як керівного органу, пов'язаного з вирішенням усіх справ військовополонених, цивільних полонених, заручників та біженців. Вона наділялася широкими повноваженнями у справі «узгодження, об'єднання та спрямування діяльності усіх установ і організацій, які до цього часу займалися справами військовополонених та біженців». Центральна колегія утворювалася у складі Наркомату військових справ (ст. 2). У її структурі передбачалося мати наступні відділи: у справах військовополонених, цивільних полонених, заручників та біженців; евакуаційний; медико-санітарний (ст. 3). В подальшому в її структурі функціонували наступні відділи: адміністративний, постачання і продовольства, правовий, фінансовий, допомоги російським полоненим за кордоном, управління справами та у справах біженців. Останній мав такі підвідділи — санітарно-евакуаційний, реєстраційно-статистичний та транспортний. Отже, Центрополонбіж мала статус самостійної (автономної) інституції з правом доповідати безпосередньо РНК РСФРР. А відтак, її рішення, як координуючої та контролюючої структури, були обов'язкові для усіх відомств РСФРР, задіяних у реалізації процесу повернення біженців та військовополонених. Організаційна побудова інституції, права та обов'язки, принципи діяльності регулювалися власними нормативними актами — наказами. Для реалізації політики на місцях при місцевих радах планувалося створити спеціальні колегії у справах полонених та біженців (*губполонбіжі і повітполонбіжі* — Л. Ж.).

Зміни у міжнародному становищі радянської Росії, а фактичне зміцнення своїх позицій на постімперському просторі. та події громадянської війни привели до зміни правового статусу Центрополонбіжу. Головним вектором діяльності структури стало забезпечення

«внутрішніх процесів міграції населення», що зумовило розширення її компетенції та постановки нових завдань. Усе це зумовило зміну відомчого підпорядкування Центрополонбіжу. 24 травня 1919 р. відповідно до декрету РНК РСФРР її з правами окремого відділу було переведено у структуру НКВС [14, с. 13, 21].

Наступним нормативним актом, який дав більш предметне тлумачення напрямків діяльності цієї інституції, став «Декрет в доповнення декрету про утворення Центральної колегії у справах полонених та біженців» від 21 червня 1918 р.. По-перше, було визнано, що Центрополонбіж є головним розпорядником коштів для вирішення проблем військовополонених та біженців, які передбачалося виділяти все ще існуючим на той час громадським організаціям: Червоному Хресту, Всеросійському земському союзу, Всеросійському союзу міст та інші. По-друге, встановлено категорії переміщених осіб, на яких поширювалася компетенція Центральної колегії: здорові російські полонені, які поверталися додому до моменту їх прибуття на місце постійного проживання; хворі та полонені-інваліди до моменту передачі останніх органам державної опіки; а біженці — лише з моменту їх евакуації (ст. 1). По-третє, усі заходи з боку Центрополонбіжу, пов'язанні з наданням медико-санітарної допомоги військовополоненим та біженцям, мали узгоджуватися із «радянськими медичними установами». Ці завдання були обов'язковими до виконання усіма відповідними медичними структурами центрального та місцевого рівнів (ст. 3) [12, с. 462–463]. Для вирішення поставлених завдань Центрополонбіжу делегувалися функції наркоматів охорони здоров'я, соціального захисту, іноземних справ, продовольства. Крім того, в екстрених випадках Колегія могла створювати додаткові установи та набирати посадових осіб.

На керівні посади Центрополонбіжу призначалися діячі більшовицької партії, серед яких були й одіозні постаті. Так, першим керівником структури (до січня 1919 рр.) працював поляк Й. Уншліхт (1879–1938). Він був серед фундаторів ВЧК-ГПУ, один із керівників акції з вислання за межі Росії представників інтелігенції. У 1938 р. за звинуваченням у причетності до так званої «Польської організації військової» був розстріляний як ворог народу. Його наступником став росіянин М. Тихменьов (1885–1963). Протягом червня 1919 р. — травня 1920 р. очільником працював латиш О. Ейдук (1886–1938), один з членів ВЧК, відомий, за спостереженнями сучасників, своїми

садистськими нахилами та нестримною люттю, розстріляний у справі «Москва-Центр». Керівники структури змінювалися кожні три — чотири місяці. Крім названих більшовицьких діячів, свого часу цю посаду обіймали єврей К. Радек (1885–1939), поляк С. Пилявський (1882–1937) та Попов [3, с. 146].

4 червня 1918 р. Центрополонбіж затвердив план реєвакуації полонених і біженців. При цьому, першочергово передбачалося провести обмін військовополоненими, а потім відправляти біженців. Відповідно плану було встановлено територіальний принцип реєвакуації біженців. Радянська Росія поділялася на шість спеціальних зон в напрямі від заходу на схід з тим, щоби кожна нова хвиля репатріантів проходила уже звільненою від біженців територією. Отже, перша зона — Петроград, Псковська, Естляндська, Новгородська, Вітебська, Смоленська, Могилевська, Чернігівська (*цікаво, що в цей час Чернігівська губернія входила до складу Української Держави. — Л.Ж.*); друга зона — Тверська, Московська, Калузька, Тульська, Орловська, Курська (у даній зоні в 1918–1919 рр. офіційну реєвакуацію було повністю заборонено); третя зона — Вологодська, Олонецька, Ярославська, Костромська, В'ятська, Пермська, Архангельська; четверта зона — Рязанська, Володимирська, Нижегородська, Пензенська, Воронізька, Тамбовська; п'ята зона — Казанська, Уфимська, Симбірська, Саратовська, Самарська; шоста зона — Сибір, Середня Азія, Оренбурзька, Астраханська губернії та Кавказ [15, с. 13].

Протягом 1918–1919 рр. до ключових завдань радянських біженецьких органів, які було надзвичайно складно виконати, можна віднести організацію репатріації зареєстрованих у полонбіжах осіб. По-перше, в Росії тривала громадянська війна, причому білі генерали, як і більшовики, наклали заборону на будь-який рух біженців, зокрема, й за власні кошти. З літа 1919 р., тобто в період військових дій між червоними частинами і армією А. Денікіна, воюючі сторони закрили для перетину біженцями значний відтинок лінії фронту. По-друге, транспортна криза, що досягла в цей час свого апогею, спонукала Центрополонбіж мало не «випрошувати» у Комісаріату шляхів потяги для відправки біженців. По-третє, процес реєвакуації сповільнювався порядком, при якому відправка біженців проводилася цілими ешелонами. Крім того, на заборону проведення репатріації біженців вплинуло й розповсюдження у той час епідемії холери та іспанки. Відтак, у цей час головним способом повернення іноземних біженців

додому стало стихійне їх переміщення. Слід зазначити, що тоді як полонбіжі всіх рівнів дотримували директиви Центрополонбіжу щодо заборони реевакуації біженців, місцеві комісари соціального забезпечення і місцева влада «благословляли біженців на самовільне зняття з місць» тимчасового проживання [13, с. 22–26].

У процесі реевакуації важливим моментом для біженців була досить складна й тривала процедура перетину кордону. Перш за все, на пунктах обміну з Польщею та Латвією — в Орші, Горині, Пскові, Невелі і Себежі — належало заново у трьох примірниках укласти списки біженців. Можливість безперешкодного переходу через кордон залежала від дозволів німецької прикордонної служби. При цьому слід врахувати й факт морального приниження, з яким при перетині кордону стикалися біженці, як то було, наприклад, в районі Орші. Польські історики зазначають: «Тим, кому вдалося отримати дозвіл на перетин лінії фронту повинні були врахувати і грабіж, що його робили більшовики на прикордонних пунктах. Золото, срібло, а також нове взуття і мило конфісковували». Від червоних прикордонників терпіли знущання й біженці інших етнічних груп. Так, український очевидець тих подій писав: «Обшук роблять такий пильний, що примушують зняти черевики. Поведінка цих червоноармійців дуже ворожа, присутні переживають надзвичайно важкі хвилини» [7, с. 226–227]. Загалом же, в 1918–1919 рр., коли відбувалася боротьба більшовицького режиму за своє існування, біженецька справа заледве вписувалася в його систему політичних координат.

Упродовж 1920–1925 рр. слід відзначити, що радянська влада посилила свій контроль за репатріацією біженців. Такий крок був зумовлений внутрішньополітичними інтересами та характером відносин із приймаючими сторонами — Польщею, Латвією, Литвою. Протягом 1920 р. Радянська Росія уклала з цими державами двосторонні договори, в яких крім іншого, регулювалися проблеми реевакуації польських, литовських і латиських біженців. Фактично можна говорити про спроби міждержавного регулювання біженського питання. В орбіті радянської біженської політики перебувала й тогочасна Україна. Тому, наприклад, принципи повернення латиських біженців, які перебували на території України, визначалися «Договором між Українською Соціалістичною Радянською Республікою і Латвійською Демократичною Республікою», підписаний 3 серпня 1921 р. у Москві. Його п'ята стаття засвідчила, що «біженцям світової війни,

які бажають повернутися на свою батьківщину, потрібно надати можливість повернення в найскорішому часі» [16, арк. 7–13]. Подібним чином в «Угоді про репатріацію», підписаній між Росією та Польщею 1 жовтня 1920 р., трактувалася можливість повернення додому польських біженців. Проте, насправді, радянська влада продовжувала сповідувати принцип стримування від можливої реєвакуації інтелігенції, фахівців (інженерів, лікарів), окремих категорій кваліфікованих робітників і службовців, а також українських селян.

Зі зміцненням влади більшовиків зазнала змін існуюча система органів, що забезпечували організовану репатріацію біженців. З 26 лютого 1920 р. Центрополонбіж було реорганізовано в Центральне управління з евакуації населення (Центревак) і виведено з підпорядкування Наркомату військових справ. До часу припинення своєї роботи ця структура перебувала у компетенції НКВС. Такий крок привів до того, що всю міграційну політику в Росії було сконцентровано в одному центрі — в Москві. У губерніях також було введено принцип «єдиноначалія», й колегії у справах біженців було реорганізовано у губеваки та відповідно повітеваки.

Подібні структури з організації репатріації біженців діяли на підконтрольних РСФРР територіях. Спеціальні комісії з евакуації населення було створено в Білорусії та Україні, які з кінця 1922 р. увійшли до складу СРСР. «Значною подією організаційної діяльності Центревака був наказ № 450 від 24 квітня 1920 р., яким створювалася Всеукраїнська комісія з реєвакуації населення (*Укрголовевак.* — *Л. Ж.*). Ця комісія займалася проблемами мігрантів в межах Радянської України і південних областей (*РСФРР.* — *Л. Ж.*)» [15, с. 40]. Її персональний склад призначався Центреваком. До України для врегулювання питань репатріації своїх співгромадян були направлені латиські та литовські уповноважені з реєвакуації біженців, а також польські представники для участі в роботі змішаної російсько-українсько-польської комісії з репатріації [17, арк. 17, 18].

Територію України у справі обслуговування біженців було поділено на два райони — Харківський та Київський. Пунктами виходу біженців із цих районів стали Одеса, Миколаїв, Кременчук, Білгород, Конотоп. Першочерговим завданням для Всеукраїнської комісії з реєвакуації населення було встановлення точної кількості та проведення реєстрації біженців, яка, враховуючи різні обставити, була досить тривалою. Наприклад, Харківський губевак 2 серпня 1920 р.

повідомив Комісію, що на території губернії зареєстровано 5790 біженців з Латвії і Литви [18, арк. 60].

Набагато повільніше відбувалася реєстрація у Чернігівській губернії. Так, 11 жовтня того ж року начальник Чернігівського губевакуа писав: «З приводу надання губевакуом даних про кількість розквартированих в Чернігівській губернії біженців імперіалістичної війни повторно повідомляю, що таких є: з Польщі — 472, Литви — 1454, Білорусії — 3641, Латвії — 124, Естонії — 200, України — 1247. Всього — 7138. Реєстрація ще не закінчена і, напевно, цифра буде ще більша» [18, арк. 41].

У результаті збору даних, було встановлено, що в кінці 1920 р. тільки в містах України проживало 132285 біженців з Латвії, Литви і Польщі (*табл. 1*) [19, арк. 211]. Для реєстрації біженці надавали документи різного характеру: паспорти, посвідчення особи, посвідчення міського виконавчого комітету, в окремих випадках, як, наприклад, біженці з Литви — посвідчення, видані Литовською Національною Радою в Україні. Проте, за деякий час реєстрацію передбачалося проводити тільки на підставі паспортів, що підтверджували той факт, що особа в роки війни залишила свою етнічну батьківщину і тепер має право на репатріацію. Для біженців така умова практично унеможлилювала повернення, оскільки багато селян-біженців просто не мали такого документу.

Таблиця 1

Кількість «біженців імперіалістичної війни» в Україні. 1920 р.

№ п/п		з Латвії	з Литви	з Польщі	Разом
1	2	3	4	5	6
1.	Харків	9717	12310	26587	48614
2.	Одеса	291	2873	724	3888
3.	Херсон	514	178	432	1124
4.	Миколаїв	595	643	—	1238
5.	Київ	1343	683	149	2175
6.	Катеринослав	2790	3002	—	5792
7.	Кременчук	1020	4010	352	5382

1	2	3	4	5	6
8.	Полтава	6648	26460	9136	42244
9.	Чернігів	1068	2100	–	3168
10.	Ростов	1332	76	–	1408
11.	Луганськ	2906	13685	661	17252
	Усього	28224/21,3 %	66020/49,9 %	38041/28,8%	132285

Ще однією з умов відправки біженців додому, був обов'язковий їх медичний огляд. Для його проведення в Харкові при Укрголовеваку було створено спеціальну Міжвідомчу комісію. Слід зауважити, що біженці, як засвідчив аналіз архівних документів, самі зверталися до реєвакційних органів з проханням прискорити цю процедуру. Наприклад, 15 жовтня 1920 р. на адресу Укрголовеваку надійшло прохання латиша Карла Ірбе, в якому висловлювалося прохання направити його — 34 років, дружину Іду — 26 років і 2-річну доньку на комісію та «... відправити нас до Риги Ліфляндської губернії, звідки ми втекли в 15-тому році» [19, арк. 130]. Проте, лікарі, які працювали в комісії, часто ігнорували свої обов'язки, уповільнюючи тим самим темпи формування ешелонів для виїзду. В зв'язку з цим восени 1920 р. до Укрголовеваку надійшло 137 заяв від латиських біженців [19, арк. 62–210]. У них було єдине проханням, як-то писав 13-річний Олексій Жибенюк: «Прошу відправити мене на Батьківщину» [19, арк. 209]. В окремих випадках біженці просили відтермінувати їх відправку додому, що було зв'язане, головним чином, із хворобами їх дітей. Так, 20 жовтня 1920 р. латиський біженець Іван Трінкут писав до Укрголовеваку: «Прошу комісію у зв'язку із хворобою мого сина червним тифом перенести мою поїздку до Риги на наступний ешелон, в надії, що мій син на той час видужає» [19, арк. 61].

Одним із важливих пунктів відправки іноземних біженців на батьківщину був столичний Харків, де зосереджувалися урядові структури республіки. До того ж, місто мало статус одного із потужних залізничних вузлів із численними під'їзними розв'язками, що дозволяло відправляти в різні напрямки значні партії біженців. За даними *табл. 2* можна визначити, що протягом трьох днів, із 17 по 20 серпня 1920 р., дозвіл на виїзд отримали 6028 литовців та 116 латишів [20, арк. 15–16].

**Зведення про рух іноземних біженців з Харкова
за даними реєстраційного бюро № 1. Серпень 1920 р.**

	Дата	Кількість виданих квитків	Кількість осіб
Зареєстровано литовців	17 серпня	1682	5709
Зареєстровано литовців	18 серпня	58	178
Зареєстровано латишів	17 серпня	20	39
Зареєстровано латишів	18 серпня	15	46
Зареєстровано литовців	20 серпня	66	141
Зареєстровано латишів	20 серпня	19	41
Усього		1860	6154

Крім того, Харків був одним з важливих транзитних пунктів. Так, 6 вересня того ж року з Ростова через Харків до Латвії було відправлено 533 біженці, 18 вересня — 163 до Естонії і Латвії, а також 450 біженців (18 вагонів) з Новоросійська до Латвії. 24 вересня з Харкова до Латвії у п'яти вагонах було направлено 152 біженці [20, арк. 49, 55, 57].

Негативним чинником у справі відправки біженців додому стало поширення на їх батьківщині епідемічних захворювань. Відтак, уповноважені Латвії і Литви в Україні, з метою унеможливлення і без того складної епідемічної ситуації, затримували виїзд потягів із біженцями. Так, 15 грудня 1921 р. уповноважений Литви з реєвакації біженців повідомив Укрголовеваку, що на станції Абелі — прийомному пункті біженців в Литві — епідемія тифу. «Подальшу відправку ешелонів, — як він відзначав, — необхідно припинити зважаючи на те, що ті ешелони, якщо навіть і відбулася посадка у вагони і ще не рушили з місця, не можуть бути відправлені до Литви аж до особливого розпорядження як, наприклад, ешелони Чернігівський і Олександрівсько-Генічеський» [20, арк. 6]. На той час епідемія тифу охопила й Україну. На кінець грудня 1921 р. в Київській, Подільській і Волинській губерніях скупчилося до 50 тис. польських біженців, серед яких значну кількість склали хворі тифом. Смертність серед останніх досягла до 200 осіб щоденно. Зважаючи на таку ситуацію, 29 грудня 1921 р. керівництво Укрголовеваку сповістило Центреваку про заходи, вжиті для подолання епідемії, водночас прохаючи фінансової під-

тримки для українських евакуаційних пунктів. Трагічним випробуванням для іноземних біженців, як однієї з найбільш вразливих соціальних груп тогочасного суспільства, став голод 1921 р., що охопив південні райони Росії та України.

На зламі 1921–1922 р. радянське керівництво, не зважаючи на тяжкі умови, в яких відбувалося повернення біженців додому, значно ускладнило роботу реєвакуаційних служб, а згодом і взагалі згорнуло їх діяльність. Центревак було збережено, але замість губернських і повітових еваків на цей раз було створено міжгубернські, так звані, базисні пункти. Їх філії в губерніях — лінійні пункти — мали у своєму розпорядженні медико-харчовий пункт, їдальню для біженців, санітарний ізолятор та амбулаторію. Проте вже з літа 1922 р. спостерігалася тенденція до скорочення кількості й лінійних пунктів. Фактично до кінця року більшовицька влада пішла на повну ліквідацію міграційної служби, яка займалася проблемами біженців. Останніх передбачалося передати у підпорядкування «евакуаційних столів», створених при губернських комітетах місцевих органів радянської влади. Причиною такого кроку було не стільки скорочення числа біженців, а радше фінансова й продовольча криза в Росії. Деякі партійні діячі навіть говорили про необхідність «зменшення непродуктивних витрат», якими вони вважали кошти, виділені на організацію репатріації біженців [15, с. 49].

На території УСРР мережу евакопунктів було скорочено до мінімуму, а лінійні пункти функціонували лише в Харкові, Києві, Одесі й Шепетівці. Проте, як писав один із радянський функціонерів: «...во всех остальных городах Украины имеется значительное число репатриантов из Польши, Литвы и Латвии и др. государств, а равным образом прочих эвакуационных контингентов, которые должны быть обслужены в смысле регистрации для составления регистрационных списков на них и своевременно отправлены по назначению» [21, арк. 2, 3]. У той же час Укрголовевак на правах самостійного управління перейшов у підпорядкування НКВС України. Його начальником був призначений особливий уповноважений Центроевак в Україні та в Криму Гурвич (*в інших документах його прізвище подано як Гуревич. — Л.Ж.*). У своїй роботі ця структура була зобов'язана повністю виконувати плани і розпорядження Центроевак РРФСР. 9 листопада 1922 р. Гурвич підписав наказ, відповідно якого лінійні пункти в Україні було реорганізовано на евакуаційні столи. Останні

мали розміщуватися в Полтаві, Бахмуті, Катеринославі, Чернігові, Житомирі і Вінниці [21, арк. 3, 4].

Окрім організаційних змін, передбачалося скласти цілком нові списки біженців, скасувавши попередні, датовані 1920 роком. До того ж все більше уваги на списки тих, хто мав від'їхати на батьківщину, як зазначив І. Щеров, приділяли співробітники Головного політичного управління (ГПУ. — Л. Ж.), колишньої Всеросійської надзвичайної комісії — одного із перших репресивних органів більшовицької влади. З весни 1922 р. тільки завізовані в ГПУ списки давали можливість біженцям повернутися додому. Відтак, 9 листопада 1922 р. наркомом внутрішніх справ України В. Манцевич затвердив з грифом «Цілком таємно» «Інструкцію про порядок реєстрації, складання списків, візування їх і відправки на батьківщину контингентів, обслуговуючих Укреваком» [21, арк. 10–20]. *«Инструктирование, — як зазначалося цьому документі, — на основаниі ... инструкции, как совершенно секретной, приводит в устном порядке и лишь в отношении ответственных работников»* [21, арк. 2]. Одним із таких контингентів, крім військовополонених світової і громадянської воєн, іноземних підданих, демобілізованих червоноармійців-іноземців, були й іноземні біженці. Отже, основними положеннями цієї інструкції, яка, безумовно, заслуговує на увагу, були:

1. «Реєстрація біженців, що покинули своє місцепроживання під час Першої світової війни проводиться на підставі документа, що доводить факт біженства (білети біженців, різні посвідчення, видані Земським союзом, Тетянинським комітетом та іншими біженськими установами).

2. На всіх зареєстрованих біженців і членів їх сімей складається ешелонний список, по кожному повіту або великому місту окремо.

3. Списки складаються / у формі зошита / за абеткою, поешелонно / не більше 1000 осіб / і повагонно / не менш — 25–30 осіб /.

4. Списки складаються **в семи примірниках**, підписуються Головою відповідного Виконкому — скріпляються сургучевою печаткою Виконкому.

5. Три екземпляри списку надсилаються до місцевого губернського або повітового ГПУ для перевірки і надання візи про відсутність перешкод до виїзду зазначеної в списку кількості осіб за межі УСРР. При викресленні біженця зі списку з яких-небудь причин автоматично викреслюються й всі члени сім'ї.

6. Біженець, викреслений зі списку, не може бути повторно внесений до наступних списків до надання ним додаткових документів.

7. Біженець, що відстав від ешелону з поважної причини при наданні відповідного офіційного документа, може бути повторно внесений до наступного списку.

8. Біженець, член КП/б/У, що виявив бажання їхати на батьківщину, може бути внесений до ешелонного списку винятково з відома та за вирішенням Губкома (*Губернського комітету партії. — Л. Ж.*).

9. Відправка біженців на батьківщину за власний рахунок та за індивідуальними списками не допускається.

10. Для кожного ешелону призначається комендант, у якого перебувають усі документи і який був зобов'язаний на прикордонних пунктах — Здолбунів (для польських біженців) або Себеж (для латиських і литовських біженців) — передати один примірник списку біженців з візою ГПУ Російському Прикордонному контрольному пункту, другий примірник із візами уповноважених або голови змішаної комісії при здачі ешелону відповідним структурам Польщі, Латвії чи Литви, а третій — з відмітками прикордонних служб цих держав передати лінійним пунктам в Себежі та Шепетівці (для польських біженців).

Біженець, який не має жодних документів, або має документи, що недостатньо підтверджують факт біженства, реєстрації не підлягає. Такому біженцеві необхідно зробити запит до місця свого колишнього постійного проживання на батьківщині на предмет отримання документів, що доводять його від'їзд під час Першої світової війни. На разі подання таких документів, вони вносяться до наступного списку. У надзвичайних випадках з неповними документами до списків можна вносити лише селян та робітників» [21, арк. 10–18].

Слід зазначити, що з моменту затвердження «Інструкції» біженські та реєстраційні документи польських біженців належало зберігати в губеваках і повітеваках, з метою уникнення самовільного їх від'їзду. Формування списків біженців, а потім і відправка їх на батьківщину на таких засадах були чинні до 1 січня 1923 р. Саме в той час було ліквідовано Центревак, за офіційною версією, як такий, що виконав функції з повернення основної маси біженців [13, с. 23]. Іншого характеру причину висунув І. Щеров: «Мабуть, до кінця 1922 р. кошти, що відпускаються на діяльність базових евакопунктів і лінійних пунктів, на думку лідерів більшовиків, не виправдали себе» [15, с. 49].

Одначе, за вказівкою НКВС РРФСР, вже у повному підпорядкуванні ГПУ, було залишено евакопункти в Себежі, Янбурзі, Негорілому, Шепетівці, Одесі, Новоросійську, Гатчині, Великому Луці і Новоборисові [15, с. 50].

Протягом 1924 р. НКВС УСРР кілька разів продовжував терміни репатріації польських, латиських і литовських біженців, списки яких уже візувалися в Народному комісаріаті закордонних справ [22, арк. арк. 19, 21]. Фактично на кінець осені 1924 р. процес повернення іноземних біженців було припинено. Останню крапку в трагічних долях тих біженців, які за різних обставин не змогли довести, що в 1915 р. волею наказів військових властей Російській імперії, були вимушені евакуюватися в тиллові губернії, став наказ НКВС СРСР від 5 травня 1925 р. У ньому наголошувалося, що «репатріацію всіх біженців в даний час закінчено і що, біженці, які не виїхали у встановлені терміни, вважаються радянськими громадянами» [13, с. 25] зі всіма фатальними наслідками 30-х років, коли багато поляків, латишів, литовці загинули в сталінських в'язницях і таборах.

Таким чином, Комп'єнське перемир'я 1918 р., яке формально завершило перебіг Великої війни, не розв'язало проблеми повернення біженців на її Східному фронті. Трагізм ситуації підсилювався встановленим на просторах колишньої Російської імперії більшовицького режиму, чії постулати кардинально різнилися із європейськими. Громадянська війна, голод, епідемії та ож постали на перешкоді повернення додому колишніх підданих імператора Миколи II. Урядові структури радянського державного утворення та новостворені Латвія, Литва, Польща, радянська Україна, а згодом і СРСР підписали низку угод, що регулювали процес репатріації колишніх біженців. Їх шлях додому був трагічним, і певним чином залежав від тих політичних режимів, які по закінченні Першої світової війни були встановлені на теренах колишньої Російської імперії.

Джерела і література

1. Гетрелл П. Война, бегство и рождение нации. Драма беженцев в царской России и ее последствия, 1914–1920. Режим доступа: <http://urokiistorii.ru/node/52181> Источник: Gatrell P. Der Krieg, die Flucht und die Nation. Das Flüchtlingsdrama im Zarenreich und die Folgen, 1914–1920 // Osteropa. — 2014. — Bd. 64. — Н. 2–4. — S. 185–196.

2. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.): монографія. — Х.: Апостроф, 2012. — 568 с.
3. Жванко Л. М. Головна Українська комісія у справах полонених та біженців: умови та нормативно-правові засади створення (зима-весна 1919 р.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2015. — Том 41. — С. 143–148.
4. Лупандін О. Українсько-російські відносини (кінець 1918 — початок 1919 рр.): дипломатичний аспект // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: зб. наукових статей / Гол. ред. В. Ф. Верстюк. — Вип. 10. — К. : Інститут історії України НАН України, 2014. — С. 152 — 171.
5. Верстюк В. Ризький мирний договір 1921 р. і завершення боротьби за Українську Народну Республіку // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років : Зб. наукових статей / Гол. ред. В. Ф. Верстюк. — Вип. 6. — К. : Інститут історії України НАН України, 2011. — С. 337–366.
6. Мусял Б. Політика більшовицької Росії щодо України в 1917–1922 рр. // Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / Вольфрам Дорнік та ін.; упоряд. В. Дорнік; пер. з нім. В. Кам'янець; наук. ред. Р. Пиріг. — К. : Ніка-Центр, 2015. — С.415–429.
7. Korzeniowski M., Mańdzik M., Tarasiuk D. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. — Lublin: Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. — 238 s.
8. Бартеле Т., Шалда В. Латышские беженцы в России в годы гражданской войны. // Отечественная история. — 2000. — № 1. — С. 18–31.
9. Белова И. Б. Вынужденные мигранты: беженцы и военнопленные Первой мировой войны в России. 1914–1925 гг. (По материалам центральных губерний Европейской России) : автореф. дис. на стoisк. науч. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история». — Брянск, 2015. — 43 с.
10. Поршнева О. С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны : монографія. — М. : РОССПЕН, 2004. — 368 с.
11. Баберовскі Йорг. Червоний терор. Історія сталінізму: монографія. — К.: К. І. С., 2007. — 248 с.

12. Декреты Советской власти. — М.: Гос. изд-во полит. литературы. — Т. II. 17 марта — 10 июля 1918 г. — 686 с.
13. Лахарева Н. В. Ревакуация беженцев Первой мировой войны с территории Курской губернии (1918–1925) : монография. — Курск : Б. и., 1999. — 204 с.
14. Засыпкин М. А. Организационно-правовые основы деятельности НКВД РСФСР по решению проблемы беженцев (1918–1923 гг.) : автореф. дис. на стоиск. науч. степени канд. юридич. наук : спец. 12.00.01. «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве». — М., 2008. — 29 с.
15. Щеров И. П. Центропленбеж в России: история создания и деятельности в 1918–1922 гг. — Смоленск: Б. и., 2000. — 95 с.
16. Державний архів Полтавської області, ф. р-1634, оп. 2, спр. 23.
17. Там само, ф. р-3257, оп. 3, спр. 27.
18. ЦДАВО України, ф. 336, оп. 1, спр. 261.
19. Там само, спр. 285.
20. Там само, спр. 261.
21. ДАПО, ф. р-3257, оп. 3, спр. 27.
22. Там само, ф. р-1634, оп. 1, спр. 23.

РОЗДІЛ IV.

ПІДСУМКИ І ЗНАЧЕННЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Павло Гай-Нижник

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА: ДЕРЖАВНІ ВИТРАТИ Й ФІНАНСОВІ НАСЛІДКИ ДЛЯ СВІТОВОЇ ВАЛЮТНОЇ СИСТЕМИ

Перша Світова війна, яка закінчилася у 1918 р. перемогою країн Антанти (Великобританія, Франція, Італія, США, Росія до Брестського миру) над Центральними державами (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина), мала не лише надзвичайні наслідки для фінансових систем європейських країн, але й істотно (власне остаточно) вплинула на трансформацію світової економічної думки щодо випуску і забезпечення паперових грошових знаків та практики ведення державного грошового господарства².

За оцінкою Г. Фіска, прямі військові витрати за 52 місяці боїв 1914–1918 рр. склали 83,3 мільярда довоєнних доларів. Тобто Перша світова війна за прямими військовими витратами виявилася в 100 разів дорожче вартості війни між Францією і Пруссією 1870–1871 рр. і у 60 разів дорожче вартості Російсько-японської війни 1904–1905 рр. [1, с. 141]. Однак англійські економісти незабаром визнали оцінку Фіска заниженою, визначивши розмір військових витрат Першої світової війни в 186 мільярдів золотих доларів 1913 р. (тобто близько 11 трильйонів сучасних доларів). При цьому варто зауважити й на тому, що то є лише прямі витрати на ту Велику війну, а разом з мінімально оціненими непрямими витратами (всі збитки, пов'язані з втратами людей та економіки, які погано піддаються фінансовій оцінці) вартість світового конфлікту 1914–1918 рр. перевищить 360 млрд золотих доларів початку ХХ ст.

² З 59 незалежних держав світу 34 були залучені у війну і лише 25 залишалися нейтральними. У війну був залучений 91% усього населення земної кулі. Згідно з усередненими даними (відомості професора Гікмана) Перша світова війна обійшлася населенню нашої планети у 37 млн 50 тис. осіб (з них понад 10 млн — загиблі). Антанта та її союзники втратили 23 млн 350 тис., а німецький блок — 13 млн 700 тис. осіб.

Слід враховувати, що на 1914 р. усі залізниці, доки, усі англійські судна на морях, увесь військовий флот «Володарки морів», промисловість, земельна власність і житловий фонд, інше майно Великої Британії оцінювалися в 70 млрд золотих доларів, а усе національне багатство Франції та Італії тоді ж оцінювалося в 80 млрд золотих доларів. Нагадаю також, що напередодні Першої світової війни щорічний національний дохід (тобто сукупний дохід усієї економіки) Британії оцінювався в 11 млрд золотих доларів, Німеччини — майже в ту ж суму, Росії — 7,5 млрд, Франції — 7,3 мільярда [14; 19; 22; 25].

Усього за одну добу Першої світової війни країни, що воювали, витрачали близько 250 млн золотих доларів початку минулого століття. Левова частка державних витрат воюючих держав витрачалася саме на бойові дії. Усі витрати Франції з 1914 по кінець 1918 року склали 160 млрд франків, з яких понад 100 млрд пішло виключно на війну. У Німеччині з усієї суми витрат за роки Першої світової війни у 164 млрд марок, чисто військові витрати склали майже 132 мільярди. За роки війни Англія витратила на бойові дії 37% свого національного доходу (сукупного доходу всієї економіки), Німеччина — майже 32%, Франція — 26%, США — 15%. Російська імперія в 1915–1916 рр. витратила на Першу світову війну майже 40% свого національного доходу. Найбільших економічних збитків від війни зазнали Британія (30%), Німеччина (20%), Франція (15%), США (14%), а території, на яких точилися бої, особливо у Франції, Бельгії, Росії, України були майже вщент зруйновано. Прямі військові втрати воюючих країн становили 208 мільярдів доларів і перевищили в 12 разів золотий запас європейських країн. Було знищено третину національного багатства Європи [14; 19; 22; 25].

Як це не парадоксально, але саме руйнація внаслідок війни фінансових систем провідних європейських держав, катастрофічне знецінення їхніх грошових одиниць призвели до переходу на нову форму організації державних фінансів в усьому світові, основні засади якої є підмурівком й сьогоднішніх світових фінансів.

Перш за все необхідно зазначити, що на час початку війни (1914 р.) номінальна вартість (*face value*) паперових грошей усіх розвинених країн вказувалася на них у золотому співвідношенні, а грошові знаки певної держави забезпечувалися її золотим запасом. На міжнародному рівні така організація державних фінансів була виражена у світовому механізмові міжнародного золотого стандарту (*international*

gold standart) — світовій валютній системі, що діяла на межі XIX–XX століть. У відповідності до неї кожна країна встановлювала вартість своїх грошових одиниць у певній кількості золота. За цією системою між країнами допускався й рух золота (gold flow), тобто державами гарантувалося його вільний приплив або відтік зі своєї території.

При золотому стандарті світовими грошима виступало золото як засіб регулювання платіжного балансу і кредитні гроші (банкноти) окремих держав, розмінні на золото (в основному долар США та британський фунт стерлінгів). Для зміцнення національних грошей таких держав, як США та Великобританія, як світові гроші та за їх ініціативою використовувалися міжнародні валютні договори та валютні кліринги³.

Крім того, згідно вищезгаданого механізму міжнародного золотого стандарту, існувало й поняття експортної золотої крапки (gold export point), яким передбачалася наявність такого курсу іноземної валюти, вище якого її не купували, а експортували золото в іншу країну для здійснення там розрахунків. Український урядовець-економіст М. Тимофіїв так пояснював зміст тогочасної класичної фінансової політики: «...У всіх держав було завжди бажання унормувати цю систему так, щоб кількість грошей була пристосована до справжніх потреб народного господарства та щоби їх вартість була стабільною. Практика ряду останніх десятиліть показала, що ця стабільність і твердість курсу грошей кожної країни на міжнародньому ринку найкраще досягається тоді, коли курс паперових грошей або банкнотів стоїть нарівні зі своїм золотим паритетом, і тому удержання системи паритетів стало одним з головніших і найтяжчих завдань політики нотних банків... Зібрання по можливості більших запасів золота стало одним з домінуючих мотивів банкової діяльності» [2, с. 65–121].

В основі такої думки стояла прийнята переважною більшістю тогочасних економістів субстаціональна («металічна») теорія фінансової організації. Саме по цій теорії і практиці ведення державних фінансів й було нанесено удар Першою Світовою війною засобом руйнації фінансових систем європейських країн, шаленою інфляцією і, звісно ж, знеціненням національних валют.

³ Вперше міжнародний валютний договір був застосований на Генуезькій конференції 1922 р. Відповідно до цього долар США та англійський фунт стерлінгів були оголошені еквівалентами золота і введені в міжнародний обіг як світові гроші. Наступні міжнародні договори були оформлені на Бретон-Вудській конференції 1944 р.

Перша Світова війна порушила ритм грошового обігу в Росії, а сільськогосподарська розруха ще більш підірвала фінанси імперії. Ще перед революцією обіг грошей у Росії був інфляційним і перебував у стані поступового, але швидкого, розладу. Від передвоєнних років, коли на території імперії оберталося паперових грошей на суму в 1 млрд 600 млн руб. до 1 листопада 1917 р. їх маса збільшилася до 20 млрд. рублів [3, с. 126]. Інфляція наростала з непоборною силою. Розвиток російського імперіалізму, як складової частини світового фінансового процесу, відбувався на рівні середньої ланки, а себто й у фарватері боржника світових кредитових держав та міжнародних банків.

За роки Світової війни, як повідомляв 6 квітня 1917 р. міністр фінансів Тимчасового уряду М. Терещенко, державний борг Росії виріс з 5,4–5,6 млрд рублів (за різними оцінками) у 1913 р. до 55 млрд рублів на весну 1917 року. Так, наприклад, за час війни (на кінець 1917 р.) Російською імперією було зроблено зовнішніх і внутрішніх боргів на близько 27.000.027 млрд руб. (на 1 січня 1913 р. державні борги імперії склали 8 млрд 858 млн 054 тис. руб.) і випущено паперових рублів, до того ж не забезпечених ні золотом, ані виробленими товарами, на близько 12 мільярдів. Маса російських кредитових білетів у обігу з 1 січня 1917 р. на 1 січня 1918 р. зросла з 9 млрд 103 млн руб. до 25 млрд 461 млн руб., за 1917 рік у ньому додатково з'явилося нічим не забезпечених грошових знаків ще на 16 млрд. 358 млн. рублів [4, с. 27].

Девальвація рубля відбувалася чи не щоденно. Паперово-грошова інфляція призвела Росію до надзвичайного падіння рубля, який на початок 1918 р. оцінювався лише у 15 коп. у відповідності до золотого запасу імперського Державного банку і лише в 7 золотих коп. щодо обійнятого шаленою спекуляцією товарного ринку [5, арк. 26]. Лише один місяць війни коштував тоді російській скарбниці 0,5 млрд рублів. За підрахунками проф. Яснопольського річна оплата на 5% виносила боргів у 1 млрд 665 млн рублів [6, с. 149]. Собівартість залізничних перевезень на 1 версту за чотири роки війни (із 1917-м включно) зросла, наприклад, більше ніж у 50 разів [7], а заробітня платня, скажімо, столяра зменшилася вдвічі [8]. Крім того, вир революції остаточно розхитав загальноросійську фінансову систему і зруйнував налагоджений механізм податкових зборів.

З приходом до влади в Росії більшовиків радянським Наркоматом фінансів було розпочато активний випуск «дешевих» грошей (easy

money policy), тобто необмежений випуск нічим незабезпеченої грошової маси. Як наслідок, вартість золотого довоєнного рубля порівняно з 1 січня 1917 р., згідно всеросійського індексу статистики, збільшилася на 1 січня 1918 р. з 2,93 до 20,46 одиниць, а на кінець 1918 р. сягнула 164 одиниць [9]. Вартість рубля падала і на європейському ринку. Так, якщо, наприклад, на Стокгольмському валютному ринку за 100 руб. у січні 1917 р. давали 192 шведські крони, то у грудні їхній паритет становив уже 44 крони, а на 1 січня 1918 р. котування чека на рублі взагалі було офіційно припинено.

У Європі ситуація була не менш складною. Воєнні видатки Європи у 1886 р. складала 4 млрд. 268 млн. франків і зросли до 1912 р. до 10 мільярдів, а на початок літа 1918 р. витрати лише на кожний місяць дійшли до 20 млрд. франків. Якщо заборгованість усіх держав Європи у 1886 р. складала 66 млрд. франків, то за роки війни вона сягнула 150–160 мільярдів, а на покриття сплат по борговим зобов'язанням необхідно було 6,5 млрд. франків [10]. На серпень 1918 р. борги зросли до 1.000 млрд. франків; лише для сплати відсотків потрібно було кожнорічно 60 мільярдів [11].

Індекс витрат на життя, наприклад, у США зріс за 5 передвоєнних років (з 1910-го, коли він складав 93,1 по 1914 р. у 102,5) на 9,5 одиниць, то за 5 воєнних років (з 1915 по 1919 рр., відповідно, з 101,1 до 188,7) — на 87,6 одиниць [12, с. 127]. На 1919 р. зовнішній борг США по кредитах складав 24 млрд. дол., тоді як всесвітній запас золота становив 9 млрд. доларів [2, с. 75], а всесвітній монетарний золотий запас складав (у німецьких марках) — 36.453 мільярда, з яких на Європу припадало близько 22 млрд марок (за англійськими підрахунками — близько 2 млрд фунтів стерлінгів [13]). Долар же у 1920 р. мав вартість лише у 48 центів від вартості 1914 року [14, с. 496]. Принагідно зауважу, що Сполучені Штати не вели війни на своїй території.

За час війни фінансистам довелося рахуватися з такими числами, які раніше застосовувалися лише до астрономічних обчислювань. За даними німецької «Vossische Zeitung», якщо золотий запас європейських банків був у 1912 р. — 12 млрд. 860 млн. франків і срібла — 2 млрд. 535 млн. франків, чим забезпечувалося 25 млрд. 173 млн. франків паперових грошей, то за час війни кількість паперових грошей збільшилася втричі (приблизно на 80–90 мільярдів), тоді як запаси золота зменшилися через вивіз його до Америки та до нейтральних держав [10]. За підрахунками відомого тогочасного вітчизняного еко-

номіста польського походження А. Вольського, на кінець 1917 — початок 1918 рр. золоті запаси емісійних банків усього світу склали не більш як 30 млрд франків, а війна вже обійшлася воюючим країнам не менш як у 700 млрд франків, до того ж ще й короткотермінові зобов'язання держав, що брали участь у війні, склали близько 45 млрд франків [5, арк. 34].

Істотного удару внаслідок війни зазнала й фінансова система Франції. Наприкінці 1917 р. золотий запас Французького банку склав близько 5 млрд франків, а випуск банкнотів досяг у Франції 21 млрд франків [5, арк. 34]. Загальні втрати Франції під час війни оцінюються в 134 мільярдів золотих франків, а її промислове виробництво скоротилося на 40%, сільськогосподарське — на третину, експорт — майже на половину. Величезні витрати на військові потреби підірвали стабільність французької валюти. Країна перестала відігравати роль світового кредитора, особливо після втрати інвестицій (приблизно 4 мільярдів доларів), вкладених у Російську імперію. Загальний державний борг у 1920 р. становив 300 мільярдів франків, з них 62 мільярди франків (7 млрд дол.) — це зовнішній борг [5, арк. 34].

Ці співвідношення до золотих паритетів і руйнації стабільності й вартості європейських грошових одиниць завдали головного удару субстаціональній («металічній») теорії фінансів. Економістами, скажімо, на прикладі тієї ж Франції, було підраховано, що якщо б вартість паперових грошей визначалася золотими запасами національних банків, то французький паперовий франк коштував би близько 24 золотих сантимів, тоді як той самий паперовий французький франк розцінювався на Нью-Йоркській біржі у вересні 1917 р. у 38^{1/2} золотих сантимів [5, арк. 34].

Таким чином, як заключав перший директор Державного банку УНР М. Кривецький, «з складання цих фактів витікає, що, по перше, війна розбила упередження, в силу якого курс банкнотів визначався золотими запасами національного банку; по друге, золоті запаси емісійних банків надто мізерні для того, щоб крити суми по військовим видержкам і по третє більшість воюючих країн надто переповнені паперовими грошима для того, щоб ці країни могли повертатися шляхом колосальних жертв до золотої валюти, що не має ніякого практичного значення» [5, арк. 34].

Таким чином війна довела вірність функціональної теорії, згідно якої вартість національної валюти опирається головно на виробничий

потенціал держави, її промислове й надрове майно тощо. В основу вартості національної валюти державний авторитет і перспективу праці було закладено також і економічною теорією Кнаппа тощо.

Фінансові ж витрати на війну склали для країн Антанти 125 млрд дол. США, і для Центральних держав — 60 млрд дол., з яких витрати: Німеччини — склали майже 38 млрд дол.; Великобританії — 35 млрд дол.; Франції — 24 млрд дол.; Росії — 22 млрд дол.; США — 22 млрд дол.; Австро-Угорщини — 20 млрд доларів [15]. Війна завдала інфляційного удару по усіх країнах Європи. У Великій Британії різко зменшилися основні показники: національного багатства — на половину; промислового виробництва — на 20%; експорту товарів — удвічі. Згідно зі статистичними даними, видатки на військові потреби Великої Британії збільшилися з 19% від національного доходу в 1914 р. до 56,3% у 1916 р., загальні витрати становили близько 11 млрд ф. ст., внутрішній державний борг збільшився у 12 разів і досяг 7,8 млрд ф. ст., зовнішній борг — 1,15 млрд ф. ст., з яких 850 млрд ф. ст., або 4 млрд дол., — це борг перед США (виплати становили до 40% від держбюджету країни впродовж багатьох років). Світова фінансова столиця з Лондона перемістилася до Нью-Йорку. Гіперінфляція охопила Австрію та Угорщину (які зазнали поразки у війні), Польщу та інші держави. За англійський фунт стерлінгів в березні 1919 р. у Відні, наприклад, платилося 113 австрійських крон, а за 100 українських карбованців — 160–170 крон⁴ [16]. Зазнав втрат й досить міцний фунт стерлінгів, вартість якого за час війни знизилася на 20–25% [17, с. 28].

⁴ Згідно із законом УНР від 6 січня 1918 р. один український карбованець містив «17,424 доли щирого золота», що відповідало 0,774 234 грамам (1 доля = 0,044 434 896 грама). Ця вага чи міжнародна вартість карбованця номінально дорівнювала вартості російського рубля за часів Вітте, що на 1918 рік відповідало половині золотого французького франка. Номінальна вартість гривні, яка фіксувалася на її купюрі, дорівнювала 8,712 долям золота (0,387 117 грамів). Грошові знаки, до накопичення країною золотого запасу, забезпечувалися природними багатствами України та її майном. Свого часу УНР підписала у Бересті мирний договір з країнами Почв'рного блоку з укладенням торговельно-економічної угоди з новими союзниками, у якому тимчасово було зафіксовано й валютні курси (ідентичні дореволюційним курсам рубля): 1 марка = 46,2 коп., 1 крона = 39,382 коп. 15 травня 1918 р., згідно з підписаною фінансовою угодою між Українською Державою, Німеччиною та Австро-Угорщиною, обмінні курси валют було встановлено: 2 крони за 1 крб. та 1,33 1/3 марки за 1 крб., а за Економічною угодою від 10 вересня курс німецької марки змінився до 85 копійок. 8 листопада 1918 р. гетьманським урядом було зроблено розпорядження про повне припинення обігу крони. Певний час, однак, Український Державний банк продовжував приймати австрійські крони за курсом 45 коп. за крону сумами, що не перевищували 300 крон на одну особу [27, с. 45, 68, 70, 80, 86].

Відтак усі воюючі країни у 1914–1918 рр. активно позичали гроші в борг як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Великобританія, Франція, Італія та Росія в цілому позичили ззовні 11 млрд доларів (у цінах 1913 р.). Більшу частину цих позик надали банкіри США — 9,5 мільярда доларів. З цих коштів понад 2,5 млрд пішло на закупівлю зброї, ще 1,6 млрд — на закупівлю бавовни (з якої робили не тільки тканини для уніформи, а й, перш за все, порох). Решта 5,4 млрд пішло на закупівлі різної сировини, необхідного для військової промисловості.

США за роки Першої світової війни перетворилися на високорозвинуту індустріальну державу, наймогутнішу країну світової економіки, національне багатство якої зросло на 40 %, де було сконцентровано 1/2 золотого запасу світу, вартість промислової продукції збільшилася з 23,9 до 62 млрд дол. Пришвидшився процес концентрації промисловості та банківської системи. Крім того, перед США провідні країни Європи мали величезні суми заборгованості за кредитами і позиками воєнного часу (млн дол., включаючи зобов'язання за відсотками), а саме: Великобританія — 4,600, Франція — 3,990, Італія — 2,015, Росія — 242. Загальна заборгованість усіх країн перед Сполученими Штатами по кредитах і позиках військового часу, за оцінками Г. Фіска, склала на 1923 р. 11,8 млрд доларів. Таким чином, на Великобританію довелося 39,0% всіх іноземних боргових зобов'язань військового часу перед США, на Францію — 33,8%, на Італію — 17,1%, а на Росію — 2,1% [1, с. 141]. Загальна ж сума зовнішньої заборгованості країн Європи за роки Першої світової війни збільшилася більш ніж в п'ять разів у порівнянні з 1913 роком. Для Англії та Франції зовнішні позики покрили майже п'яту частину усіх витрат на війну, а для Італії та Російської імперії — майже чверть.

Проте в основному військові витрати покривалися шляхом внутрішніх позик, випущених державами-учасниками війни на загальну суму у 79 млрд довоєнних доларів. Так, наприклад, у 1917 р. у Великобританії були випущені національні облігації «військового позики» під 5% річних й придбали їх понад 3 мільйонів британців (виплата боргів і відсотків по цих облігаціях розтягнулася до початку XXI ст., більше того — ще наприкінці 2014 р. уряд Британії залишався винним за облігаційні позики 1917 р. понад 218 млн фунтів стерлінгів.

Для фінансування Першої світової війни європейськими країнами довелося продати більшу частину своїх закордонних капіталовкла-

день і інвестицій. Так, Великобританія у 1914–1918 роках продала іноземних цінних паперів на 300 млрд сучасних доларів, Франція — на 60 млрд, Німеччина — на 49 млрд доларів у сучасних цінах. Після продажу закордонних активів та отримання мільярдних позик від Вашингтону, Франція та Англія перетворилися з кредиторів США в їхніх боржників, а самі Сполучені Штати саме за підсумками тієї війни стали світовим кредитором.

За роки світової війни було знищено цінностей (з урахуванням продуктивності праці загиблих і покалічених людей) на суму 1 трлн 200 млрд золотих марок (до 1914 р. все світове багатство оцінювалося сумою 2 трлн 400 млрд. золотих марок). Причому (для порівняння) збиток від усіх воєн на земній кулі за період 1793–1905 рр. склав лише 83 млрд марок. Національні багатства більшості держав (і переможців, і переможених) значно зменшилися. У 1914 і 1919 рр. вони склали: для Англії — 325 і 275, для Франції — 260 і 180, для Росії — 250 і 100, для Німеччини — 375 і 250, для Австро-Угорщини — 170 і 100, для Італії — 100 і 80 млрд золотих марок. Лише США і Японія в цьому сенсі виявилися у вигравші. Для них баланс виявився: 850 і 1200 та 80 і 100 млрд золотих марок відповідно.

Проте найбільшої (нищівної) руїни своїми наслідками Світова війна завдала фінансовій системі Німеччини, що призвело до катастрофічного падіння вартості марки. Витрати Німеччини становили 150 мільярдів марок, а державний борг збільшився з 5 до 160 мільярдів марок. У 1918 р. порівняно з 1913 р. обсяги промислового виробництва скоротилися на 43%, сільськогосподарського — на 35–50%, національне багатство зменшилося удвічі. Незважаючи на те, що кайзерівська Німеччина вела війну на чужому терені з 1914 р., на кінець 1918 р. курс марки щодо долара впав відповідно з 4,2 марки до 8 марок [17, с. 27].

Після поразки Німеччини у Світовій війні на країну очікувала фінансова прірва. До цього певною мірою долучилися й держави-переможниці (країни Антанти, надто — Франція), які прагли за рахунок переможених певною мірою поліпшити свій фінансовий стан. Під час розробки пункту цього договору один з творців Версальського миру, найближчий радник прем'єр-міністра Ж. Клемансо, представник Франції в більшості комісій під час опрацювання тексту мирного договору А. Тардье застосовував формулу, що стала потім загальновідомою як: «Німець заплатить за все». Під час редагування будь-якої

статті договору це гасло було вирішальним. Так, наприклад, 2 вересня 1919 р., виступаючи у Палаті депутатів від імені уряду й пропонуючи ратифікувати Версальський договір, А. Тардье заявив: «Ми отримали все, що вимагали, навіть більше» [18, с. VII].

27 квітня 1921 р. німецькому урядові (тоді вже Ваймарської Республіки) було представлено шалений рахунок репараційних виплат союзникам⁵ — 132 млрд золотих марок, з яких на частку Франції належало 52% німецьких виплат, Британії — 22%, Італії — 10%, Бельгії — 8%, Японії та Португалії (дві дивізії якої теж брали участь у війні з німцями) — по 0,75%. Решта 6,5% розподілялися між Югославією, Румунією, Грецією та іншими дрібними країнами, що встигли оголосити війну Німеччині до 1918 року [19, с. 2]. Ця сума істотно перевищувала податкозборчі можливості Німеччини, яка й без того мала величезний бюджетний дефіцит⁶.

Державний бюджет Ваймарської республіки на 30 липня 1920 р. складав 239 млрд 800 млн марок з додатком 72 млрд марок паперових грошей (для порівняння: держбюджет США складав на тоді 23 млрд 941 млн 972 тис. 781 дол., Великобританії — 1 млрд 278 млн ф. стерл., Франції — 254 млрд фр., Італії на 1 червня 1919 р. — 76 млрд 100 млн лір) [2, с. 75]. За таких умов, аби сплатити свої рахунки, німецький уряд запустив друкарський верстат. Як наслідок, у 1922 р. ціни в Німеччині зросли на 5470%, а у 1923 р. ціни зросли до космічних меж — у 1.300.000.000.000 разів. Фунт масла коштував 1,5 млн марок, м'яса — 2 млн марок, одне яйце — 60 тис. марок. Як свідчив Р. Вільямс «ціни росли так швидко, що офіціанти декілька разів змінювали їх в меню під час сніданку. Іноді відвідувачі ресторанів платили за зкуштуваний обід вдвічі більше тої ціни, котра значилася в меню, коли вони тільки робили замовлення» [19, с. 2].

Влітку 1921 р. курс долара перевищив 100 марок, літом 1922 р. досяг вже 500, а 15 листопада 1923 р. курс долара становив 4,2 більйона марок [17, с. 27]. Тоді ж, внаслідок нестримної емісії, випуск грошей у Німеччині перетнув межу у 92 квінтильйона (92 з 18-ма нулями)

⁵ Такі виплати тоді офіційно іменувалися «репарації», від латинського reparatio — буквально «відновлення», позаяк формально виплати призначалися для ліквідації завданих Німеччиною в роки війни шкоди.

⁶ Окрім фінансових репарацій Німеччина втратила 13,44% основної території (де проживало 9,5% населення Другого Райху) і 100% колоній. Австро-Угорська та Російська імперії зникли з політичної карти світу. Туреччина (вже не імперія) позбулася 1,22 млн кв. км своєї території (68,2%), а Болгарія втратила 7,7% території.

марок. На грудень 1923 р., порівняно з груднем 1919 р., обсяг обігової грошової маси в Німеччині зріс з 50 млрд до 496.585.345.900 млрд марок! [20, с. 270]. З цього часу (1923 р.) директором емісійного Державного банку Німеччини Г. Шахтом (пізніше, за влади А. Гітлера, він став міністром) було розпочато грошову реформу шляхом випуску так званої «рентенманки», яка обмінювалася у співвідношенні одна рентенмарка до десяти білльйонів старих марок. Населення прийняло нову грошову одиницю з довір'ям і оптимізмом. Курс рентенмарки одразу ж стабілізувався і довгий час залишався стабільним незважаючи на те, що вона й не була забезпечена золотом.

Новий репараційний план для Німеччини був розроблений міжнародним комітетом експертів під головуванням Ч. Дауеса 16 серпня 1924 р. на Лондонській конференції представниками країн-переможниць і прийнятий Німеччиною (діяв до 1929 р.). Основною метою плану було відновлення промислового потенціалу Німеччини і забезпечення виплат репарацій країнам-переможцям. План передбачав надання Німеччині британсько-американської позики у сумі 200 млн дол., у тому числі 100 млн дол. виділяли американські банки. Вважалося, що відбудова, піднесення господарства, оздоровлення фінансів сприятиме регулярній сплаті репарацій Франції та Великобританії, які, у свою чергу, покриватимуть заборгованість США.

План встановлював розміри платежів Німеччини в перші п'ять років по 1–1,75 млрд марок на рік, а потім — по 2,5 млрд марок на рік. Для забезпечення платежів передбачалося встановити контроль союзників над німецьким держбюджетом, Державним банком Німеччини, грошовим обігом і кредитом, залізницями. Контроль здійснювався спеціальним комітетом експертів, яку очолював генеральний агент з репарацій. За 6 років дії цього плану Німеччина сплатила 7,5 млрд марок. У 1929 р. було прийнято новий план американського підприємця і банкіра К. Юнга [21, с. 34–41], за яким обсяги репарацій зменшувалися до 113,9 млрд марок, а щорічні платежі встановлювалися у розмірі 2,5 млрд марок. Виплати були розтягнені на 55 років. У відповідності з планом усі види контролю над Німеччиною та її господарством та фінансами скасовувалися. Для отримання репарацій та їх розподілу було створено Банк міжнародних розрахунків. Цей банк відіграв провідну роль у фінансуванні провідних галузей німецької економіки та сприяв подальшому прив'язуванню Німеччини до економічних процесів у США [22].

Після закінчення Першої світової війни платити «репарації» переможцям мусила не тільки Німеччина, але й її союзники. У 1923 р. країни-переможці вирішили, що протягом 20 років, починаючи з січня 1924 р., Угорщина буде сплачувати репарації в розмірі 200 млн золотих крон, а також мала би відшкодувати половину державного боргу колишньої Австро-Угорської монархії. Іншу союзницю Німеччини — Болгарію, також було фінансово покарано. Її зобов'язали протягом 37 років, починаючи від 1920 р., виплатити величезну для неї суму в 2,25 млрд золотих франків [22].

Перша Світова війна спричинила Європі величезні економічні і фінансові збитки, але, разом з тим, й прискорила перебудову буржуазних країн в напрямку розбудови т. зв. капіталізму з людським обличчям (соціального капіталізму) й остаточно зруйнувала упередження про обов'язкове «золоте підґрунтя» успішного функціонування фінансового господарства й валютної стійкості. До 1920 р. курс фунта стерлінгів відносно долара США знизився на 1/3, французького франка та італійської ліри — на 2/3, німецької марки — на 96%. Тож золотомонетний стандарт припинив своє існування в країнах, що воювали, а пізніше і в більшості інших країн (окрім США, де він протримався до 1933 р. [24, с. 95]): було припинено розмін банкнот на золото, заборонено вивозити його за кордон, золоті монети вийшли з обігу і перетворилися на скарб⁷.

Відновлення економіки Європи відбувалося за допомогою фінансових і монетарних інструментів. У 1919 р. США повернулися до золотого стандарту, а на міжнародних конференціях у Брюсселі 1920 і Генуї 1922 рр. були ухвалені рішення про доцільність повернення до фінансового золотого паритету. У Генуї на Міжнародній економічній конференції тоді й було визначено принципи другої світової валютної системи, в основу якої покладалася золотодевізний стандарт, сформований на золоті і провідних валютах, конвертованих у золото. Новий принцип світової валютної системи юридично закріплювався міждержавною угодою [23].

Система ця базувалася на наступних принципах:

- золото і девізи — іноземні валюти;
- національні гроші почали використовуватися як міжнародні платіжні і резервні засоби, що знімало обмеження, пов'язані із засто-

⁷ У перебігу грошової реформи 1924–1929 рр. повернення до золотого стандарту було проведено у двох урізаних формах — золотозливкового і золотодевізного стандартів.

суванням золотомонетного стандарту, але водночас ставило світову валютну систему в залежність від стану провідних національних економік (проте в період між двома світовими війнами статус резервної не був офіційно закріплений за жодною з валют, а фунт стерлінгів і долар США боролися за лідерство в цій сфері);

- зберігалися золоті паритети;
- конвертованість валют у золото могла здійснюватися як безпосередньо (валюти США, Франції, Великобританії), так і опосередковано, через іноземні валюти;
- був відновлений режим вільно плаваючих валютних курсів;
- валютне регулювання стало новим елементом світової фінансової системи і здійснювалося у формі активної валютної політики, міжнародних конференцій і нарад.

Країни-переможниці отримали для себе вирішальні односторонні політичні переваги перед рештою валют світу. Усі прямі військові витрати за оцінкою американських банкірів 1924 р. розділилися для воюючих коаліцій наступним чином: на частку країн Антанти довелося 69,64% загальної суми, а на частку Німеччини та її союзників — 30,36%. Міцна довоєнна німецька золота марка була знецінена і витіснена з ринку провідних світових валют.

Упродовж 1924–1929 років країни Європи стабілізували національні валюти. За золотовалютною формою центральні банки розмінювали банкноти на іноземну валюту, що конвертувалася на золото. Під впливом закону нерівномірності розвитку внаслідок першої світової війни валютно-фінансовий центр перемістився з Західної Європи до США, а Нью-Йорк перетворився у світовий фінансовий центр. За золотовалютною формою центральні банки розмінювали банкноти на іноземну валюту (девізи), що конвертувалася на золото. Такою валютою були долари США та англійські фунти стерлінгів. Заборгованість США у 1913 р. досягала 7 млрд дол., а вимоги — 2 млрд дол.; до 1926 р. зовнішній борг США зменшився більш ніж удвічі, а вимоги до інших країн зросли в 6 разів (до 12 млрд дол.). При цьому відбувся перерозподіл офіційних золотих резервів. У 1914–1921 рр. чистий приплив золота до США (в основному з Європи) склав 2,3 млрд дол.; у 1924 р. 46% золотих запасів капіталістичних країн виявилися зосередженими в США (у 1914 р. — 23%). Відтак практично лише США були майже єдиною країною, що зберегла золотомонетний стандарт, і курс долара до західноєвропейських валют підвищився на

10–90%. У 1925 р. Велика Британія і Франція запровадили золото-зливковий стандарт, коли центральні банки обмінювали банкноти лише на зливки золота вагою 12,5 кг. [25].

У ході економічної кризи 1929–1933 рр. золотий стандарт 1931 р. було відмінено у Великій Британії та США, оскільки він не міг обслуговувати світогосподарські зв'язки. Для міжнародних розрахунків і як резерви платіжних коштів використовували золото, долари США та англійські фунти стерлінгів. ***Змінився міжнародний фінансовий статус США. Країна ліквідувала майже половину заборгованості, стала кредитором багатьох держав на загальну суму 15 млрд дол., у тому числі приватні інвестиції становили 7 млрд доларів. У світовій фінансово-кредитній системі панівне місце посів американський долар.***

У 1931 р. Було створено «стерлінговий блок» — валютне угруповання, в межах якого усі міжнародні розрахунки прив'язували до фунта стерлінгів. Країни-учасниці (члени Британської імперії, окрім Канади, а також Нідерланди, Португалія, Греція, Туреччина, Аргентина, Бразилія, Болівія, Парагвай) були зобов'язані передавати свої валютні резерви в загальний резервний банк у Лондоні. Учасники блоку девальвували свої валюти одночасно з фунтом стерлінгів. Він обслуговував половину світового товарообороту.

У 1930-х роках світова економіка поділилася на квазіавтаркічні блоки. За ухвалами Всесвітньої конференції 1933 р., фактично утворилися регіональні валютні зони: золота — на чолі з США; стерлінгова — з центром у Великій Британії; валютного контролю Центральної та Південно-Східної Європи із домінуванням німецької марки; єни — з домінуванням Японії на Далекому Сході. У 1936 р. валютна угода між Францією, Великою Британією та США закріпила принцип керованих валютних курсів. У 1930-х роках створено Банк міжнародних розрахунків (БМР) із штаб-квартирою у м. Базель (Швейцарія) [26].

Золото відтоді перестало бути домінантою у фінансовому світі, а грошове господарство європейських країн стало на якісно новий шлях свого розвитку, хоча й не втратило у нім певної ваги.

Війна (дорогою ціною) прискорила еволюцію світового фінансового ринку, підштовхнувши Європу та Америку до вдосконалення своїх фінансових систем. Результати цих перетворень сьогодні втілені у моделях ведення державних і банківських фінансів США,

Канади, Великої Британії, Франції, Німеччини та інших країн Західної Європи.

Джерела і література:

1. Фиск Г. Э. Межсоюзнические долги. Исследование государственных финансов за военные и послевоенные годы / Г.Э. Фиск. — М.: Финансовое издательство НКФ СССР, 1925. — 212 с.
2. Тимофіїв М. До наших економічних перспектив / М.Тимофіїв // Хліборобська Україна (Відень). — 1920–1921. — Ч. I, II, III, IV. — С. 65–121.
3. Туган-Барановський М. Політична економія. Курс популярний / М.Туган-Барановський. — К.: Вид-ня Дніпровського Союзу споживчих спілок України, 1919. — 263 с.
4. Дмитрієнко М. Ф., Лисенко О. Ю. Національна валюта України (1918–1919 рр.) / М.Ф.Дмитрієнко, О.Ю.Лисенко // Український історичний журнал. — 1994. — № 6. — С. 26–41.
5. ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 28.
6. Шкіль М. Україна в боротьбі за державність / М.Шкіль. — Торонто, 1917. — С. 149.
7. Михайлов И. Д. Состояние железнодорожного транспорта / И.Д.Михайлов // Народное хозяйство. — 1919. — № 5.
8. Робітничая газета. — 1918. — 14 серпня.
9. Экономическая жизнь. — 1934. — 31 травня.
10. Vossische Zeitung. — 1918. — 28 червня.
11. Известия союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. — 1918. — № 13–15. — 12 серпня.
12. Historical Statistics of the United States: Colonial Times. — Washington: U. S. Department of Commers, 1957. — 789 p.
13. Volkwitschafliche Chronik. — 1918. — листопад.
14. Muzzey D. S. History of our Country / D.S.Muzzey. — Washington, 1952. — 884 p.
15. Гай-Нижник П. Перша світова війна (1914–1918 рр.): короткі історичні повідомлення та факти / Павло Гай-Нижник // Музеї України. — 2013. — 21 жовтня [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.museum-ukraine.org.ua/index.php?go=News&in=view&id=9343>.
16. Гай-Нижник П. П. Українська дипломатія й міжнародна фінансова політика урядів Центральної Ради, Української Держави (Гетьма-

- нату) та Директорії УНР (1917–1922 рр.) / Павло Гай-Нижник. — К.: Дуліби, 2016. — 532 с.
17. Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української Держави / Б. Мартос, Я. Зозуля. — Мюнхен, 1972. — 103 с.
18. Тардьє А. Мир / А. Тардьє. — М.: Госполитиздат, 1943. — 432 с.
19. Williams R. M. Inflation! Money, Jobs, and Politicians / Raburn M. Williams. — Arlington Heights, Ill: ANM Publishing Corporation, 1980. — 152 p.
20. Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика / К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю. — К.: Хагар-Демос, 1993. — 785 с.
21. Ладиченко Т. Перша світова війна. 1914–1918 рр. / Т. Ладиченко // Історія України. — 2006. — № 33–34. — С. 34–41.
22. Bresciani-Turroni C. The Economics of Inflation: a study of currency depreciation in post-war Germany / Costantino Bresciani-Turroni. — Londres, G. Allen & Unwin Ltd., 1937. — 464 p.
23. Катасонов В. Генуэзская конференция в контексте мировой и российской истории. — М., 2015. — 352 с.
24. Коваленко Д. І. Гроші та кредит: теорія і практика / Д. І. Коваленко. — К.: Центр учбової літератури, 2010. — 344 с.
25. Kuhlman E. Of Little Comfort: War Widows, Fallen Soldiers, and the Remaking of Nation after the Great War / Erika A. Kuhlman. — New York; London: New York University Press, 2012. — 225 p.
26. Історія економіки та економічної думки. ХХ — початок ХХІ ст. — К.: Знання, 2011. — 582 [2] с.
27. Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня — 14 грудня 1918 р.) / Павло Гай-Нижник. — К., 2004. — 430 с.

ЗМІНИ В СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

100 років тому закінчилася Перша світова війна, яка підвела ризик під цілим — понад сторічним — етапом історії європейської цивілізації. Після, за висловом О. І. Герцена, «землетрусу Французької революції» XVIII ст. і зумовлених нею потрясінь, після періоду наполеонівських війн вона вийшла, як уявлялося тоді багатьом, на шлях поступового й невпинного прогресу як в галузі промислового виробництва, науки і техніки, так і в царині пізнання законів природи та соціуму. Здавалося, ніщо не перешкоджатиме людям, озброєним методами наукового пізнання, вдосконалювати себе і суспільство, робити оточуючий світ все кращим і справедливішим. Ідея всемогутності розуму, породжена добою Просвітництва, набула такого поширення, що стала, по суті, загальноновизнаюю. За словами одного з найбільш знаних істориків XX ст. британця Еріка Хобсбаума: «В останні 150 років до початку Першої світової війни в освіченому світському західному середовищі не було сумнівів у тому, що цивілізація невблаганно рухається до кращого майбутнього, швидше або повільніше, з перервами чи без» [1, с. 217].

Це й зумовило таку характерну особливість суспільної свідомості початку XX ст. як тверду переконаність, навіть віру в невимірність поступу людства і, відповідно, безмежний оптимізм щодо чудових перспектив майбутнього, яке, згідно загальним переконанням і сподіванням, повинно було бути безумовно щасливим, мирним, заможним. Блискучі наукові відкриття, ідеї та винаходи, нові течії в мистецтві, літературі, музиці відображали загальний оптимістичний настрій, що панував у західному суспільстві на межі XIX–XX ст.

Війна 1914–1918 рр. поховала ці сподівання, бо «фактично зруйнувала оптимістичну культуру Європи, зім'яла всі досягнення сторіччя післенаполеонівського світу, зробила насильство легітимним знаряддям вирішення міжнародних суперечок та інструментом соціальних змін» [2, с. 5]. Це стало справжнім потрясінням, особливо для народів провідних європейських країн, які насолоджувалися спокійним і комфортним життям під час *Belle Époque*. Перший канцлер ФРН Конрад Аденауер, пригадуючи ті часи, якось сказав, що до 1914 р.

люди не знали, що таке страх, але після цього року з їхнього життя зникли безпека і спокій. Російський історик Ан. Уткін слушно зауважив: «Найболючішим «пробудженням» світового співтовариства, яке повірило в безмежний прогрес, була Перша світова війна. Вона зруйнувала три великі ілюзії: що гуманізм — природний стан людства і людини; що попереду неминуче зближення народів, які відмовляються від націоналістичного самоствердження; що наука — це абсолютне благо для людства, що оволодіває нею» [2, с. 661]. Завдані нею руйнування, страждання і загибель людей досягли таких жахливих масштабів, що це вкрай негативно позначилося на людській психіці, моральних настановах, суспільних ідеалах. Професор Джон Вейс з Нью-Йорку свого часу вірно зазначив: «Травма десятків мільйонів смертей і каліцтв у першу світову війну зачепила майже кожен сім'ю в Європі та радикально змінила європейське суспільство і політичне життя на ціле покоління і навіть більше» [3, с.131].

Справді, здавалося, що війна струснула самий фундамент тодішньої цивілізації, глибоко вразила свідомість усього суспільства, покалічила долі десятків мільйонів людей. Е. Хобсбаум, вважаючи світову війну 1914–1918 рр. «першим актом великої трагедії ХХ століття» [1, с.178], констатував: «Занадто багато європейців пережили у Великій війні відчуття Армагедону» [1, с. 216]. Мабуть, одним із перших, хто відчув і оцінив катастрофічність цієї війни для європейського суспільства, був відомий французький письменник і громадський діяч Ромен Роллан, який вже на початку серпня 1914-го зробив у своєму щоденнику такий запис: «Я спустошений. Хотілося б померти. Це жахливо - жити серед цього божевільного людства й безсило спостерігати руйнування цивілізації. Ця європейська війна — найстрашніша історична катастрофа за останні століття, це крах наших найсвятіших надій на людське братерство» [4, s. 36]. Ще під час війни австрійський інтелектуал Карл Краус написав твір з вельми промовистою назвою — «Останні дні людства», розгледівши в ній крах усієї буржуазно-ліберальної цивілізації ХІХ століття.

Цікаве свідчення свого психологічного стану залишив нам німецький письменник і мислитель, учасник Першої світової Ернст Юнгер: «Обмірковуваю, чому відчував себе після Першої світової війни більш розгубленим, послабленим, морально розчавленим, ніж після Другої, хоча катастрофа останньої була в сотні разів жахливішою. Напевно тому, що Перша влучила своїм вибухом у наші найглибші

начала, у самий фундамент нашого тогочасного буття» [Цит. за: 5, S. 51]. Влучно й водночас образно охарактеризував стан тодішнього європейського суспільства і британський письменник-фантаст Герберт Уеллс: «Світ західноєвропейських цивілізацій у перші роки після закінчення світової війни нагадував людину, якій надто недбало зробили життєво важливу хірургічну операцію й яка ще достеменно не знає, чи житиме вона або ж незабаром впаде і помре. Це був вражений і приголомшений світ» [6, с. 884].

У суспільних настроях стався глибокий злам: оптимізм поступився місцем всеохоплюючому песимізму, невірі в щасливе майбутнє та справедливість суспільних порядків. Люди не могли збагнути, як в Європі — колиці західної цивілізації — могла статися така масова, величезна різанина, а досягнення людського розуму й науки використані для винаходу й застосування таких видів зброї, як вогнемети, гази, міномети, танки, аероплани, підводні човни тощо, призначення яких суперечило самій сутності гуманізму (одній із підвалин модерного європейського суспільства), а саме: вбивати більше та вбивати ефективніше тих, хто вважав себе «гомо сапієнс». Один з найяскравіших представників літератури так званого «втраченого покоління» Е. М. Ремарк у своєму знаменитому романі «На Західному фронті без змін» дуже точно передав ці настрої: «...Яке ж безглуздя все те, що написано, зроблено, передумано людством, коли можливі такі речі! Яке ж усе брехливе й нікчемне, коли тисячолітня цивілізація не змогла запобігти тому, щоб пролилися ці річки крові, коли вона допустила існування сотень тисяч отаких катівень» [7, с. 178].

Тому характерною рисою суспільної свідомості в Європі стало відчуття занепаду, загибелі європейської цивілізації, безвиході в розвитку людства. Набули популярності твори Ніцше, який твердив, що західна цивілізація втратила свою творчу силу, а також пророкування та заяви про її скорий і неминучий крах, що належали сучасникам «Великої війни», як почали називати війну 1914–1918 рр. Можна пригадати назви книжок на кшталт «Європа над прірвою», «Трагедія Європи», «Виродження Європи» (автором яких був італійський політик і державний діяч Франческо Нітті). Своєрідним маніфестом цих нових умонастроїв, нового світосприймання можна вважати і відомий твір німецького історика Освальда Шпенглера «Присмерк Європи», що став надзвичайно популярним у перші післявоєнні роки.

Відчуття занепаду або принаймні глибокої кризи європейської цивілізації, що стало властивим для самосвідомості насамперед інтелектуальної еліти, віддзеркалило ще один далекосяжний наслідок війни - початок занепаду такого феномену, як європоцентризм.

Як відомо, у добу Нового часу Європа стала центром економічного, політичного, соціального, інтелектуального та технологічного поступу людства. Саме західноєвропейський культурно-історичний тип розвитку, який характеризувався особливим динамізмом, вперше в історії створив індустріальне суспільство. Вражаючі економічні, технологічні, воєнні, інтелектуальні досягнення дали йому можливість протягом чотирьох століть бути лідером у царині суспільного прогресу й визначати магістральні напрямки та форми світового розвитку, а його цивілізаційний досвід переймався — добровільно чи під тиском — іншими країнами та регіонами. Однак після «Великої війни» поширені в попередній період уявлення про європейську цивілізацію як найвище досягнення світової культури, що уособлює силу, добробут, інтелект і взагалі прогрес усього людства, були піддані серйозному сумніву й навіть тотальному запереченню. «В свідомості інших рас, — писав французький політичний діяч Альбер-П'єр Сарро в 1931 році, — війна завдала жакливого удару цивілізації, яку європейці з гордістю вважали найвищою цінністю, але в ім'я якої чотири роки жорстоко знищували один одного» [Цит. за: 8, с. 177].

Дискредитація Європи, яка виявилася неспроможною запобігти виникненню катастрофи 1914 року, мала далекосяжні наслідки в очах як неєвропейських народів, так і самих європейців.

Автор цікавого дослідження про західну цивілізацію Роджер Осборн також писав: «Перша світова війна поклала край вірі європейських націй у свою богом дану перевагу й «природний» прогрес; також вона показала безпідставність присвоєння ними морального права керувати іншими...» [9, с. 643]. Знаний британський воєнний історик Джон Кіган був ще категоричнішим у своїх висновках: «Європа перестала існувати як центр світової цивілізації» [10, с. 551].

Друга важлива зміна, що відбулася в суспільній свідомості європейського суспільства, пов'язана з відмовою від «культу Розуму» та запереченням ідеї прогресу взагалі. Поширеним перед війною уявленням про всемогутність людського розуму та апології розумної діяльності людини, що незаперечно приносить користь суспільству, було завдано нищівного удару, бо війну можна було теж сприймати

як «розумну», тобто раціонально організовану, як усвідомлену діяльність мільйонів людей, спрямовану на взаємне знищення. З огляду на це, багато людей задавалися питанням: чи слід вважати прогресом попередній розвиток людства, якщо він призвів до катастрофи 1914–1918 рр.? Недивно, що в 1920 р. такий поважний англійський історик як Дж. Б. Бьюрі видав книгу «Ідея прогресу», де сповістив... про її смерть. Треба сказати, що він був не поодиноким у таких твердженнях. Тому відомий американський автор Пол Джонсон вірно зазначив: «Те, що вбило ідею організованого (на відміну від анархічного) прогресу, була абсолютна страхітливність діянь, що звершила цивілізована Європа за останні чотири роки» [8, с. 22].

Звідси стає зрозумілим поширення в післявоєнні роки в суспільній свідомості ірраціоналізму, тобто невіри в можливості людського розуму, в тому числі як засобу пізнання та перетворення світу, а також тяжіння до містики. Цьому сприяла ще одна обставина, а саме наукові відкриття (насамперед відносність часу і простору, доведена Ейнштейном, і «принцип невизначеності», сформульований Гейзенбергом), що підірвали притаманні ХІХ ст. уявлення про раціональну організацію Всесвіту і людства. Класична філософія, що ґрунтувалася на раціональному (розумному) поясненні світу й людської природи, почала втрачати своїх прихильників і позиції в суспільствознавстві, натомість набули неабиякої популярності філософські системи, речники яких (наприклад, Анрі Бергсон) стверджували, що для розуміння оточуючої дійсності інтуїція, воля, життєвий запал, індивідуальний або релігійний досвід важливіші за раціональне (розумне) і наукове мислення. Саме цим пояснюється громадське визнання фрейдизму, автор якого дійшов висновку, що головну роль у житті людини відіграють комплекси позасвідомих потягів і мотивацій — стремління її до самоствердження, сексуальні нахили тощо.

Певні зрушення в суспільній свідомості відбулися і щодо релігії. З одного боку, двадцять років стали свідками подальшого спаду релігійної віри, особливо серед освічених людей, з другого, втрата віри в людський розум і прогрес людства зумовили поновлення інтересу до релігійного (християнського) сприйняття світу, бо після жахів світової війни чимало людей, як влучно зауважив англійський романіст Грем Грін, «почали вірити в небеса, тому що повірили в пекло» [Цит. за: 11, р. 996]. Праці Альбера Швейцера, Карла Барта, Габрієля Марсея, Жана Марітена знайшли свого читача.

Потрясіння, яких зазнали мільйони людей за час війни, в поєднанні з нездійсненністю гасел і обіцянок, заради яких були принесені величезні жертви, спричинилися до загального знецінення моральних норм і навіть їх заперечення. У вирі війни, що перетворилася в організовану гігантську бійню, знеособлюючи мільйони кращих представників людського роду, та перетворюючи їх на «гарматне м'ясо», фактично загинула традиційна система усталених моральних цінностей, безглуздими виглядали її офіційно проголошені цілі.

Люди відчували себе страшенно скривдженими, особливо фронтовики, більшість яких могла б сказати: «Нас зрадили!». Тому, за виразом вже згадуваного Д. Вейса, «революційне неприйняття норм минулого стало повсюдним і звичайним в усіх сферах суспільства і культури» [3, р. 131]. Душевний стан тих, хто пройшов війну, вдало змалював у внутрішньому монолозі одного з персонажів своєї відомої «Саги про Форсайтів» такий визнаний майстер реалізму як Джон Голсуорсі: «Я стільки часу жив серед жахів і смертей, я бачив людей у такому неприкрашеному вигляді, я так нещадно виганяв із своїх думок будь-яку надію, що в мене тепер ніколи не може бути ні найменшої поваги до теорій, обіцянок, умовностей, моралі та принципів. Я надто зненавидів людей, які копалися в усіх цих мудрованнях, поки я копався у бруді й крові. Ілюзії кінчилися. Ніяка релігія, ніяка філософія мене не задовольняють — слова, і тільки слова. Я все ще зберіг здоровий глузд — і не особливо цьому радий... Я небезпечний, але не так небезпечний, як ті, хто торгує словами, принципами, теоріями, усіялою фанатичною маячнею за рахунок крові та поту інших людей» [12, с. 32].

Література та мистецтво післявоєнного часу, здавалося, більш ніж коли-небудь заперечували існуюче суспільство і традиційні норми поведінки [13, р. 1141]. У творах письменників «втраченого покоління», чие становлення як художників припало на роки війни, зустрічаємо свого роду вирок тогочасному суспільству. Тому не дивно, що саме вони найбільш гостро відчули й віддзеркалили той злам цінностей, що стався внаслідок війни. Повернення до рутини повсякденного життя, яке здавалося ще більш тьмяним, сірим, одноманітним, ніж до війни, яке до того ж ускладнювалося безробіттям, інфляцією, дорожнечею та іншими економічними негараздами, а також і байдужістю влади, що забула про обіцяну «вдячність захисникам вітчизни», сприймалося багатьма фронтовиками як жахлива несправед-

ливість, знуцання, насміх над здоровим глуздом, стражданнями й принесеними жертвами, проте, як і над ілюзіями та надіями, пов'язаними із закінченням війни. Звідси поява в масовій психології західного суспільства відчуття глибокого розчарування й душевної спустошенності. Ось як писав про це такий яскравий представник зазначеного літературного напрямку як Е.-М. Ремарк у романі «Три товариша»: «Ми хотіли вирушити в похід проти брехні, егоїзму, жадоби й душевної інертності... Але що з цього вийшло? Все стало брехнею, забулося. А хто не міг забути, тому залишилися тільки безсилля, розпач, байдужість і горілка. Часи великих мрій, мрій людських і навіть суто чоловічих канули в небуття. Триумфували заповзятливі. Корупція. Злидні» [14, с. 238].

Відомі гамлетівські слова (в українському перекладі — «звихнувся час», у російському — «распалась связь времен») дуже точно характеризують духовний стан післявоєнного суспільства. Усвідомлення того, що страждання й жертви війни були, вочевидь, марними, а світ, що народжувався, аж ніяк не виглядав кращим, — все це зумовило небачене сум'яття в душах і свідомості людей, розлад суспільства з самим собою, втрату світоглядних орієнтирів і важку моральну кризу. Колишнього, довоєнного світу з його усталеними нормами і уявленнями вже не було, проте, навіть якби він існував, ті, хто повернувся з війни, були б нездатні в ньому жити, не без підстав вважаючи його цінності наскрізь фальшивими. Однак вони, у переважній своїй більшості, не змогли знайти свого місця і в новому, післявоєнному суспільстві, холодному і байдужому до їхніх переживань і досвіду. Зрозуміло, що колишні ветерани війни були вороже налаштовані до цього суспільства, не сприймали його мораль, не поділяли запропоновані ідеали. Ремарк спромігся відбити їх почуття в одному реченні: «Минуле ви ненавидите, сучасне — зневажаєте, а до майбутнього вам байдуже» [14, сс. 339–340]. З іншого боку, молодь 20-х із зневагою ставилася до попереднього покоління, вважаючи його відповідальним за виникнення й тривале ведення війни, а тому, в свою чергу, також вдалося до тотального заперечення всіх минулих цінностей і норм. В суспільній свідомості виникло дуже болісне відчуття розірваності світу, і це, можливо, один з найстрашніших наслідків першої світової війни. П. Джонсон з цього приводу писав: «На початку Двадцятих на побутовому рівні почала утверджуватися істина, що нема нічого абсолютного: ні часу й простору, ні добра й зла, ні пізнання, ні навіть

цінностей... У тому, що настала неувялена, безпрецедентна моральна деградація, не можна було сумніватися, якщо дивитися на факти» [8, сс. 12, 22].

Отже, відчуття духовної кризи було, мабуть, найсуттєвішою ознакою суспільної свідомості й суспільного життя 1920-х років. Це дуже добре відобразила художня література, будучи своєрідним індикатором суспільних настроїв і тенденцій розвитку культури. Загальний інтелектуальний клімат, просякнутий песимізмом і відчуженістю, зневірою й почуттям тривоги, став об'єктом уваги й творчих пошуків як з боку вже визнаних майстрів реалістичного жанру, так і представників модерністського напрямку в літературі.

Серед останніх найбільш відомими були француз Марсель Пруст, який намагався показати недостовірність і відносність уявлень людини про себе і світ, розхитаність і нестійкість самого суспільства, де вона живе; австрієць Франц Кафка, який талановито передав трагічне безсилля й приреченість «маленької людини» перед жорстокістю і безглуздістю тогочасного суспільного ладу, його законів, звичаїв, моралі; ірландець Джеймс Джойс, який у своєму романі «Улісс» розвінчав моральні цінності, притаманні суспільству XIX — початку XX ст. Відчуття духовного тупика, в який потрапила європейська спільнота, добре відображено в поемі Томаса Еліота «Безплідна земля», де також підкреслюється вичерпаність творчої енергії людства, а цикл віршів «Порожні люди» закріпив за ним славу «поета відчаю», народженого Першою світовою. На думку деяких істориків, ніхто краще не змалював той стан розгубленості та невизначеності, що охопили європейське суспільство, ніж французький поет і критик Поль Валері, який на початку 1920-х років написав: «Сумнів і безлад в нас і з нами» [11, pp. 991–992].

Взагалі, модернізм був складним феноменом, який виник ще до війни 1914–1918 рр., причому він був явищем не тільки мистецтва, але й суспільного життя. Його можна розглядати як своєрідний інтелектуальний виклик багатьох талановитих художників офіційним естетичним смакам, в якому поєдналися професійний і соціальний протести проти усталених традицій і норм буржуазного суспільства в цілому. Саме внаслідок і після світової війни «модернізм набув того радикального політичного виміру, якого йому досі бракувало, і те відчуття зруйнованого світу, на якому він збирався будувати новий» [8, с. 17]. На жаль, рішуче пориваючи з традиціями минулого, зробивши

змістом своєї творчості руйнацію загальноприйнятого мистецтва та усталених естетичних канонів, модерністи не змогли запропонувати чогось позитивного, конструктивного, надихаючого. Характеризуючи долю модернізму після «Великої війни», канадський історик Модріс Екстейнс мав рацію, зазначивши: «Потяг творити і потяг руйнувати помінялися місцями. Потяг руйнувати посилювався; потяг творити все більше і більше ставав абстрактним. Зрештою абстракції перетворилися в божевілья, і все, що залишилося, було руйнування» [15, р. 328].

Серед змін, що сталися в суспільній свідомості після світової війни, слід відзначити і переоцінку нібито безумовно позитивної — як здавалося раніше — ролі науки і технічного прогресу. Прийшло усвідомлення, що ні з чим незрівняна жорстокість війни значною мірою визначалася використанням досягнень науки й передових технологій [10, р. 223]. І, мабуть, першим недвозначним попередженням проти уяви, що науковий прогрес обов'язково веде до кращого, більш раціонально організованого світу, стала книга англійського письменника Олдоса Хакслі (до речі, онука відомого біолога-дарвініста XIX ст. Гекслі) «Чудовий новий світ», що була написана в жанрі «антиутопії» в 1932 р. У ній з великою силою й переконливістю він змалював внутрішню порожнечу, що може супроводжувати життя, яке повністю організовано, точніше заорганізовано, позбавлено будь-яких емоційних переживань і ускладнень і в якому всі права вибору, прийняття рішень тощо втрачені людиною, а сама людина підпорядкована стандартизованим правилам поведінки, і де наука використовується для контролю за настроями і навіть думками людей. В цьому «новому чудовому світі» панують автоматизація, стандартизація і ... бездуховність, в ньому нема місця мистецтву і найприроднішим людським почуттям — любові, материнству тощо.

Внаслідок пережитих потрясінь, страждань, соціальних катаклізмів і розглянутих вище зсувів у суспільній свідомості в соціальній психології широких верств населення мали місце непередбачувані, невідомі раніше явища. Так, у післявоєнні роки набули неабиякого поширення настрої цинізму, вихваляння насильства (т. зв. культ сили), гедонізм (прагнення до насолоди як вищого блага та основний меті людського буття) і гомосексуалізм. Послаблення традиційних обмежень і усталених норм позначилися на інституті шлюбу, відсоток розлучень збільшився серед усіх класів суспільства [17, р. 322]. Місце жінки в суспільстві, її поведінка та зовнішній вигляд зазнали

разючих змін. За роки війни їх питома вага в сфері обслуговування та на виробництві дуже зросла, що сприяло й підвищенню їх соціального статусу, адже в перші післявоєнні роки в багатьох провідних країнах їм було надано право голосу, що зробило їх важливою частиною електорату й новим чинником політичного життя. Багато жінок, що під час війни залишилися без чоловіків і змушені були працювати, відчували себе більш самостійними, стали більш вільно ставитися до інтимних зв'язків, прилюдно демонстрували свою розкутість, почали відкрито палити і вживати алкогольні напої, робили зачіску «під хлопця», намагалися приховати свою жіночність в одязі тощо. Це різко контрастувало з довоєнним часом.

Зростаюча свобода звичаїв і поведінки стала загальним явищем. Захоплення фрейдизмом зробило звичайним обговорення сексуальних проблем у пресі. Супутником гедонізму 1920-х рр. став стрімкий розвиток індустрії розваг. Бажання людей післявоєнного часу забути про жахи пережитого, відволіктися від тривог і невизначеності оточуючого світу з його новими, незрозумілими, а тому ще більш лякаючими проблемами, зумовило характерне явище — переважання на шпальтах періодичних видань передусім розважальної інформації, зокрема приватне життя кінозірок, кримінальна хроніка, спортивні новини, мода, сенсаційні репортажі (наприклад, про нудистський рух або лох-неське чудовисько). На екранах кінотеатрів капіталістичних країн також панували переважно розважальні фільми, хоча з'являлися й такі, що відображали характерні риси суспільного життя того часу: песимізм, тяжіння до ірраціональності й містики, індивідуальний протест проти офіційного буржуазного мистецтва з його міщанськими ідеалами, конфлікт людини з суспільством. Так, у Німеччині, де післявоєнна криза суспільства проявилася найбільш гостро, поряд з суто комерційними, розважальними стрічками, що виконували «втішаючу» функцію, знімалися фільми експресіоністського напрямку, присвячені психопатологічним переживанням людей, що втратили контакт з оточуючою їх дійсністю - незрозумілою, ворожою, байдужою. Хворе суспільство породжувало і хворобливе мистецтво: саме в Німеччині періоду Веймарської республіки виник новий жанр — т. зв. фільми жахів. Всі ці стрічки про монстрів, вампірів, вбивць-збоченців опосередковано віддзеркалювали ту особливу атмосферу розгубленості й трагізму, яка панувала в суспільстві, що було травмовано поразкою у війні та невдачею Листопадової революції, доведено

до відчаю безробіттям, голодом, страшенною інфляцією, заражено бацилами фашизму.

Розірваність світу, розлад у суспільній свідомості, втрата колишніх ідеалів і моральних орієнтирів, про що йшлося вище, доповнювалися і конфліктом поколінь. Після Першої світової війни не спрацював звичайний соціальний процес гармонійної передачі цінностей, норм і зразків поведінки від батьків дітям. Більш того, між поколіннями, що дотримувалися тепер кардинально протилежних поглядів на життя, розверзлася прірва. Зрозуміло, що це аж ніяк не сприяло консолідації суспільства заради подолання численних проблем, з якими воно зіткнулося в міжвоєнний період. Навпаки, посилювалися людський егоїзм та індивідуалізм, чимало людей воліли якомога скоріше забути вчорашнє, жити сьогоденням, не думати, що чекає на них завтра. В суспільстві, значна частина якого жила інтересами тільки сьогоденнього дня, виникав небезпечний розрив між минулим з його уроками світової війни, не дуже добре засвоєними, і недалеким майбутнім, де людство чекало ще більш страшні випробування. Багато людей відчували, що суспільство бреде наосліп посеред хаосу і безвір'я, в сум'ятті, що охопило всю його сутність, і в такому стані може прийти або до цинічної байдужості, або до неконтрольованого вибуху емоцій, щоби позбутися розчарувань, принижень, зневіри, зраджених сподівань, які накопичилися в душах людей. Саме такий вибух емоцій вдало використали нацисти в Німеччині, хоча водночас доклали чимало зусиль, щоб він стався. Голландський історик Й. Хейзінга вважав, що саме на такому моральному сум'ятті західної цивілізації диктатори Європи будували свою політичну владу [16, р. 229].

Зміни в суспільній свідомості, про які йшла мова, були характерні здебільшого для Європи. В Америці оптимізм залишався пануючим в умонастроях населення впродовж «золотих двадцятих», але з початком світової економічної кризи в 1929 р. і йому настав край. В західному суспільстві траплялися окремі припливи оптимізму, зокрема через відносне покращення економічної кон'юнктури в роки стабілізації й відповідно зростання добробуту чи у зв'язку з так званим «феноменом Ліндберга».

Щодо останнього, то причини його знов таки пояснюються особливостями свідомості й настроїв людей першого післявоєнного десятиліття. Війна, що перетворилася в *масову*, безглуздо жорстоку бійню, здавалося, позбавила сенсу зусилля, гідність, прагнення *окремої*

людини. Тому безпосадковий переліт Чарлза Ліндберга з США через Атлантичний океан в Європу і викликав такий небачений вибух радості та ентузіазму у людей по обидва боки океану, що знову нагадав про самоцінність людської особистості, здатної на подвиг, самопожертву тощо, тобто про ті якості, які, здавалося, назавжди втраченими в полум'ї «Великої війни». Ось чому мільйони людей так щиро вітали Ліндберга, де б він не з'являвся, вітали навіть більше, ніж сорок років потому американських астронавтів, що побували на Місяці [15, р. 248]. У той час у «феномені Ліндберга», за словами вже згаданого М. Екстайнса, виявилось гостре бажання людей того часу «позбутися банальності епохи, що втратила свою віру» [15, р. 265].

З іншого боку, чимало людей в країнах Заходу, особливо серед інтелектуалів, пов'язували свої надії на духовне відродження і встановлення кращого, більш розумного порядку в світі з будівництвом нового, соціалістичного суспільства в СРСР. Вже згаданий вище Ромен Роллан під час розмови зі Сталіним в 1935 р. говорив про симпатії до «країни, де створюється справді великий, абсолютно новий світ. Те, що ви тут робите, має грандіозне значення для всього людства і вже тепер справляє вплив на уми народів і інтелігенції... наші кращі люди покладають на вашу країну свої надії й уповання» [Цит. за: 18, с. 451]. Проте, у другій половині 1930-х років довіра й симпатії демократичних кіл західних країн до Радянського Союзу були відчутно підірвані деякими аспектами радянської допомоги республіканській Іспанії, масштабами політичних репресій 1937–1938 рр. тощо.

Таким чином, притаманна суспільній свідомості початку ХХ ст. впевненість у світлому майбутньому та віра в неминучість історичного прогресу були фактично зруйновані в міжвоєнний період. Жахливе кровопролиття світової війни; переродження більшовицької революції в Росії, з якою значна частина людства пов'язувала надії на краще майбутнє і більш справедливий соціальний устрій, в тоталітарну сталінську диктатуру; піднесення фашистських рухів, що прославляли насильство і зневажливо ставилися до ліберальних і демократичних цінностей, на які була зорієнтована західна цивілізація в ХІХ ст. [19, р. 155], — все це серйозно підірвало сподівання, що майбутнє буде визначатися прогресом і безумовним вдосконаленням світу й людини. У 1935 р. Хейзінга змушений був визнати: «Ми живемо в божевільному світі» [16, р. 229], а за висловом англійського поета Одена, ХХ століття стало «добою неспокою» [19, р. 155]. Ретроспективно

оцінюючи значення Першої світової та її вплив на подальший розвиток людства, Ан. Уткін дійшов сумного висновку: «Перша світова війна являє собою явище колосального регресу в світовій історії. Вона обірвала нитку, що не переривалася так жорстоко з часів Ренесансу. Вона обірвала нитку надії на розв'язність всіх людських проблем, вона підірвала віру в майбутнє людства. ... Вона повалила культуру з п'єдесталу загального поклоніння, вона вульгаризувала обставини життя, вона зробила високе смішним, низьке привабливим, посереднє загальним. На противагу попередньому глобальному прогресу вона висунула *націоналістичну винятковість, соціальну нетерпимість, расову зарозумілість*. Перша світова війна повернула середньовічну жорстокість, звіряче самозречення, тупу зневіру в ідеали» [2, р. 661–662]. Тому не дивно, що війна 1914–1918 рр. залишилася у свідомості, душах, пам'яті цілих поколінь назавжди. Видатний швейцарський психолог і психіатр Карл Юнг, описуючи сон, який наснився йому в 1926 р., згадував: «Сон виказував, що у моїй підсвідомості війна не скінчилася: у моїй психіці вона триватиме завжди, оскільки дійсно не покидає як мого, так і внутрішнього ества усіх нас» [Цит. за: 5, с. 52]. І це відчуття було притаманним усьому поколінню, що пройшло крізь пекло Першої світової.

Як видається, зміни, що сталися у свідомості та настроях європейського суспільства після «Великої війни», нагадували, за висловом П. Джонсона, «образ дрейфуючого світу; відірваного від своїх якорів традиційного закону і моралі» [8, с. 61]. Послуговуючись назвою відомого твору Марселя Пруста, можна сказати, що увесь міжвоєнний період європейське суспільство перебувало в пошуках втраченого стану духовної рівноваги, соціального оптимізму, віри в можливість людського розуму. Однак ці пошуки не досягли мети, перервані початком Другої світової війни.

Джерела і література

1. Хобсбаум Э. Разломанное время. Культура и общество в двадцатом веке / Эрик Хобсбаум; пер. С англ. Н. Охотник. Москва : Издательство АСТ: CORPUS, 2017. — 384 с.
2. Уткин А. И. Первая мировая война. — М.: Изд-во Эксмо, 2002. — 672 с.
3. Weiss J. Conservatism in Europe 1770-1945. Traditionalism, Reaction and Counter-revolution. — London: Thames and Hudson, 1977. — 180 p.

4. Rolland R. Das Gewissen Europas. Tagebuch der Kriegsjahre 1914–1919. Aufzeichnungen und Dokumente zur Moralgeschichte Europas in jener Zeit. Band I. Juli 1914 bis November 1915. — Berlin, 1983.
5. Kałużyński Z. Jak zaczął się wiek XX // Polityka. — N15. — 1999. — 15 kwietnia.
6. Уэллс Г. Очерки истории цивилизации. — М.: Изд-во Эксмо, 2004. — 960 с.
7. Ремарк Е.М. Твори в 2-х тт. Т.1. На Західному фронті без змін. Три товарища. Романи. Пер. з нім./ Передм. Д.Затонського. — Київ: Дніпро, 1986. — 573 с.
8. Джонсон П. Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы. Часть 1. — М.: Анубис, 1995. — 527 с.
9. Осборн Р. Цивилизация. Новая история Западного мира / Пер. с англ. М. Колопотина. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2008. — 764 с.
10. Киган Д. Первая мировая война / Д. Киган; Пер. с англ. Т. Горошковой, А. Николаева. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. — 576 с.
11. McKay J. P., Hill B.D., Buckler J. A History of Western Society. Second Edition. — Vol. II.: From Absolutism to the Present. — Boston: Houghton Mifflin Company, 1983. — 1159 p.
12. Голсуорси Дж. Сага о Форсайтах. — М., Худож. лит-ра, 1973. — Т. 2. — 766 с.
13. Chambers V. et al. The Western Experience. Fifth ed. — Vol. III. The Modern Era. — N.Y.: McGraw-Hill, Inc., 1991. — 1354 p. Stearns P.N. European Society in Upheaval. Social History Since 1800. — London: The Macmillan Company, 1970. — 425.
14. Ремарк Е. М. Твори в 2-х тт. Т.1. На Західному фронті без змін. Три товарища. Романи. Пер. з нім./ Передм. Д.Затонського. — Київ: Дніпро, 1986. — 573 с.
15. Eksteins M. Rites of Spring. The Great War and the Birth of the Modern Age. 2nd ed. — Toronto: Lester and Orpen Dennys Lmtd., 1989. — 396 p.
16. Sontag R. J. A Broken World: 1919–1939. — N.Y. et al.: Harper and Row, Publishers, Inc., 1972. — 415 p.
17. Stearns P.N. European Society in Upheaval. Social History Since 1800. — London: The Macmillan Company, 1970. — 425.

18. Семанов С. Н., Кардашов В. И. Йосиф Сталин: жизнь и наследие. — М.: Новатор, 1997. — 528 с.
19. Findley C.V., Rothney J.A.M. Twentieth-Century World. — Boston: Houghton Mifflin Company, 1986. — 525 p.

ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ В СХІДНІЙ ЄВРОПІ У 1918–1921 рр.

Відродження незалежної Польської республіки 11 листопада 1918 р. позначилося її активною зовнішньою політикою у Східній Європі. 22 листопада 1918 р. Ю. Пілсудський став Тимчасовим Начальником (главою) держави, зберігаючи при цьому титул Верховного головнокомандувача збройних сил Польщі. Тобто він одночасно очолив цивільну й військову владу в Польській державі та здійснював визначальний вплив на її зовнішню політику.

У своїй східній політиці Ю. Пілсудський намагався реалізувати концепцію федералізму. Хоча його трактування й не набрало чітко окреслених форм, але федералізм Ю. Пілсудського й політиків так званого «бельведерського табору» передбачав вирішення двосидного питання: ослаблення Росії, що загрожувала незалежності Польщі й залучення до реалізації цієї мети народів, які разом з польським відчували загрозу з боку російського імперіалізму [1, с. 26]. Вважаючи пріоритетним східний напрям, Ю. Пілсудський планував «розчленування більшовицької Росії по національних швах» [2, к.17], що мало призвести не лише до її занепаду, але й до створення блоку союзних Польщі держав на території між Балтійським і Чорним морями. Першим офіційним документом у реалізації політики федералізму був меморіал від 4 жовтня 1919 р., який був створений в середовищі «Стронніцтва польської демократичної політики», що підтримувало Ю. Пілсудського. Для уряду прем'єра Є. Морачевського, якого Ю. Пілсудський призначив 18 листопада 1918 р., цей документ став керівництвом до дії. У ньому була сформульована вимога «відбудови давньої історичної Польщі на принципах сучасного федералізму в формі унії Польщі, Литви, Білорусі й України [3, с. 19]. Про те, що федераційна концепція опиралася на традиції давньої Речі Посполитої, писав у своїх статтях Б. Медзінський [4]. Програма-мінімум у реалізації федераційної концепції передбачала інкорпорацію до Польщі західнобілоруських і західноукраїнських земель: Бельського, Білостоцького, Сокольського, Бжеського повітів, а також Волині по лінії річок Стир або Случ [5, с. 17]. По цій території проходила стратегічно важлива залізниця Ковель-Білосток-Грасво. Передбачалося, що завдяки реалізації концепції федералізму, Польща в союзі з Лит-

вою, Білоруссю й Україною мала перехопити в Росії домінуючий вплив на суспільно-політичні процеси у Східній Європі.

Ю. Пілсудському приписують прихильність до федераційної ідеї. Дійсно, федераційна програма побудови майбутньої Польської республіки була співзвучна поглядам Ю. Пілсудського. Він розумів, що у відродженій Польщі необхідно встановити такий устрій, який був би привабливим для інших народів. Федералізм як форма державного устрою найбільше підходив для цього. Однотимці Ю. Пілсудського з «бельведерського табору» на противагу Р. Дмовському декларували співпрацю з сусідами на східних кордонах Польщі [6, s. 54].

Насправді ж Ю. Пілсудський був прихильником сильної Польської держави. Лише така держава, на його переконання, мала право самоствердитися між Росією та Німеччиною. Федерація була для нього річчю другорядною в порівнянні з ідеєю створення незалежних держав на просторі від Фінляндії до Чорного моря. У його розрахунки входило віддалення Росії від східних кордонів Польщі. На думку А. Кавалковського, помилкою було ототожнювати концепцію федерації з прізвиськом Ю. Пілсудського. Він був прихильником створення якнайширшого простору між Німеччиною та Росією, яка б формулася на принципах свободи й незалежності. Ця група самостійних і суверенних держав мала бути пов'язана з Польщею системою союзних договорів, але не обов'язково федераційними узами, яких він не хотів штучно нав'язувати [7, k.140].

Для Ю. Пілсудського федералізм виступав знаряддям для відновлення великодержавного статусу Польщі, яка повинна була відібрати в Росії пріоритетну роль у регіоні Східної Європи. «Ми повинні бути господарями не лише в себе дома, а й у всій державі царя», — наголошував він [8, s.129–130]. Опинившись у невігідному геополітичному становищі — між Німеччиною й Росією — й не маючи дієвої підтримки з боку великих держав, Ю. Пілсудський вирішив будувати систему союзів із народами, які так само, як донедавна Польща, «стогнали під гнітом» царської Росії. Польський державний інтерес полягав насамперед у тому, щоб раз і назавжди позбутися небезпечного російського сусідства, відгородившись буферною зоною напівзалежних від Польщі держав, які постали б на просторі від Балтійського до Чорного морів. Якщо соціалізм був для Ю. Пілсудського засобом здобуття незалежності Польщі, то федералізм мав стати знаряддям утвердження незалежності.

Платформою польсько-українського порозуміння в цій політичній структурі мала стати спільна ідея побудови України над Дніпром. Підпорядкувавши її польському політичному впливові, пілсудчики намагалися забезпечити кордони Польщі від головного, на їх погляд, ворога — Радянської Росії. У цьому й полягала суть концепції Ю. Пілсудського щодо розчленування СРСР й поширення польських впливів до Дніпра, що на його переконання, найбільше відповідало інтересам Польської держави [9, л. 11–12; s. 251].

Інші погляди сповідував Р. Дмовський — головний ідеолог і найвпливовіша фігура серед польських національних демократів (ендеків), політичний опонент Ю. Пілсудського. Згідно з концепцією інкорпорації вважалось доцільним приєднати до Польщі всі території, на яких була етнічна перевага поляків або відчувалася їх економічна й культурна домінація. Тобто в кордонах польської держави мала опинитися Литва, частина Білорусі разом з Мінськом, Полісся, Волинь і Поділля. Решту спірних територій вирішено віддати Росії [10, s. 30].

Поза всякими дискусіями в Польщі була доля Східної Галичини. Незважаючи на те, що вона була населена переважно українцями, які 13 листопада 1918 р. проголосили Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР), пілсудчики та ендеки вважали Східну Галичину інтегрованою частиною Польської держави. Польсько-українська війна, що розпочалася вже під час боїв за Львів у листопаді 1918 р., стала першим кроком у реалізації політики федералізму відродженої Польської республіки. У ніч з 21 на 22 листопада українське військо покинуло Львів, залишивши величезні військові й продовольчі запаси [11, с. 430]. Представники Антанти наполягали на необхідності перемир'я між поляками й українцями Східної Галичини. Вони хотіли спрямувати польський фронт виключно в антибільшовицькому напрямку. Однак Ю. Пілсудський вирішив прискорити наступальну операцію проти військ Української Галицької Армії (УГА). За допомогою політики доконаних фактів він намагався утвердитися в Східній Галичині й тим самим укріпити польські позиції на майбутніх переговорах з Антантою щодо політичного статусу цих земель [12, к. 18].

Польським великодержавним концепціям протистояла ідея все-світньої революції, носієм якої була Радянська Росія. Ідея члена більшовицького уряду Лева Троцького полягала в «експорті революції» в Європу силами Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА) [13, с. 34]. Більшовики були переконані в необхідності утримання під

своєю владою національних окраїн, особливо західних, оскільки лише через їх територію можна було пробитися до європейського пролетаріату й успішно завершити розпочату ними в жовтні 1917 р. справу соціалістичної революції. Особливого значення у зв'язку з цим набували для Кремля території України й Білорусі, де місцева політична еліта прагнула побудувати національні держави [14, с. 4]. Тому більшовики не зупинялися ні перед чим, навіть військовими діями, щоб установити там радянську владу.

Боротьба між Польщею та Радянською Росією — двома головними політичними гравцями у Східній Європі — спочатку відбувалася на дипломатичному рівні. МЗС Польщі в особі міністра Л. Василевського звинувачувало «...агресивну та імперіалістичну політику з боку Радянської Росії, війська якої окупувають Литву й Білорусь, вводячи тим самим радянську адміністрацію в області, яка там є чужою...» [15, с. 48]. З огляду на те, що частина цих територій вважалися польськими, то, без сумніву, це спонукало Польщу реагувати на факти агресивної політики з боку Радянської Росії. Польська влада не могла пасивно спостерігати за тим, що на її східних кордонах відбувається формування антагоністичного блоку держав.

Тим часом у лютому 1919 р. війну розпочала Радянська Росія. Перший військовий конфлікт загонів РСЧА з підрозділами Війська польського відбувся в Березі Картузькій у Західній Білорусі 14 лютого 1919 р. [16, с. 35]. Поляки витримали наступ. Протягом весни-літа 1919 р. польські армії провели успішні наступальні операції, в результаті яких були захоплені Західна Білорусь і Західна Волинь, включення яких до складу Польщі Ю. Пілсудський вважав обов'язковою умовою її безпеки на сході. Восени 1919 р. активні військові дії на радянсько-польському фронті були припинені, що відповідало інтересам обох сторін. Це дозволило більшовицькому уряду зосередити основну частину сил РСЧА в боротьбі з військами «білого» руху Росії генерала А. Денікіна. За цей час поляки суттєво посилили боєздатність своєї молодшої армії й підготували її до нової стратегічної операції в Україні. До того ж Ю. Пілсудський більше побоювався зміцнення сил білогвардійського генерала, який боровся за відновлення самодержавної Росії й користувався підтримкою Антанти. На переконання Ю. Пілсудського, «червоні» не представляли для Польщі небезпеки щодо втрати державності. Натомість грізнішою виглядала перспектива реставрації самодержавної Росії в кордонах

1914 р., за що боролася Добровольча армія генерала А. Денікіна. Ю. Пілсудський вичікував, чим завершиться громадянська війна в Росії. Він відмовився розпочати спільний наступ з армією «білих», на якому наполягали лідери західних країн, і розраховував на знекровлення обох сторін, щоб потім реалізувати свою концепцію східної політики [17, с. 453].

Ю. Пілсудський вважав свою діяльність продовженням традицій польських повстанців XIX ст., гаслом яких була боротьба «За вашу і нашу свободу!». Серед них насамперед литовці, білоруси й українці, яких з поляками пов'язувало співжиття в одній державі — давній Речі Посполитій. На його погляд історична справедливість полягала в реставрації польсько-російського кордону по лінії першого розподілу Речі Посполитої 1772 р. [18, с. 101]. Він був переконаний, що реставрація Польської держави за зразком давньої Речі Посполитої стане запорукою її незалежного суверенного існування.

Перші практичні кроки щодо реалізації цих планів були зроблені весною 1919 р. в Литві. Приєднання своєї «малої батьківщини» до Польщі Ю. Пілсудський уважав своїм головним обов'язком і справою життя. У боях з полками РСЧА 22 квітня 1919 р. польські війська захопили Вільно. У відозві Ю. Пілсудського від 22 квітня 1919 р. «До мешканців Великого Князівства Литовського» говорилося: «Хочу надати вам можливість вирішення внутрішніх національних і релігійних справ так, як самі вважаєте, без будь-якого примусу або тиску з боку Польщі» [19, к. 141]. Начальник держави розумів проблематичність застосування принципів федерації з Литвою і Білоруссю, бо вони фактично стали об'єктом агресії з боку Польщі. А це суперечило засадам добровільного об'єднання. Сумніви Ю. Пілсудського посилювалися ставленням литовців до союзу з Польщею.

Відродження незалежної Литви розпочалося ще під час Першої світової війни. У той час як 16 лютого 1918 р. в Каунасі Литовська Тариба (Національна Рада) ухвалила Акт про незалежність Литви, її територія була окупована німецькою армією. Литовці негативно оцінили польські спроби відродження «багатонаціональної» Речі Посполитої. Невдачею завершилися також намагання поляків створити литовський уряд у Вільнюсі на чолі з М. Ромером як альтернативного до Литовської Тариби [20, с. 553]. Рішуча відмова уряду Литви від пропозиції укладення нової унії з Польщею, а також литовські домагання повернути Вільно призвели до того, що польська політика

почала еволюціонувати у напрямку міжнародної ізоляції Литовської республіки, опираючись на підтримку Франції.

З метою усунення литовського уряду з політичної арени влітку 1919 р. довірені особи Ю. Пілсудського — Л. Василевський і В. Славек — організували на території Литви збройне підпілля силами Польської організації військової (ПОВ). Метою було створення нового уряду — більш поступливого до польських впливів. Керівник партизанських відділів у Білорусі капітан Тригар (Хлопіцкий) відповідно до розпорядження Головного командування ПОВ прибув до Литви 15 липня 1919 р. «...з метою організації партизанських відділів і прийняття вже існуючих під своє керівництво» [21, к. 1]. У кінці серпня 1919 р. польська влада організувала військовий заколот у Каунасі, а вже восени 1919 р. Л. Василевський проводив тут переговори з представниками литовської опозиції з метою заміни тогочасного уряду владою, яка б погодилася на співпрацю з Польщею. У жовтні 1920 р. Вільнюс було повторно окуповано польськими військами під командуванням генерала Л. Желіговського, що призвело до виникнення так званої «Центральної Литви». На початку 1922 р. Віленський округ увійшов до складу Польщі.

На перешкоді реалізації федераційної програми в Литві була позиція молоді литовської інтелігенції й місцевого католицького духовенства. Поділяємо думку К. Григайтіса, що причинами зростаючого польсько-литовського антагонізму було поглиблення польської, а також литовської національної свідомості [20, s. 552]. Національна еліта Литви бажала самостійно творити власну незалежну державу.

Найслабшою ланкою в ланцюгу народів між Балтикою і Чорним морем, на думку керівництва Польської республіки, була Білорусь. Ю. Пілсудський висловлював сумнів щодо білоруського народу, який, на його переконання, був не готовий до створення національної держави. У зв'язку з цим польський уряд не наважився надати право самоврядування білорусам, а опирався на місцевих поляків і новостворений за їх участю Цивільний уряд східних земель (ЦУСЗ). На початку 1919 р. білоруська проблема розглядалася ними в контексті польської військової кампанії на сході. Території Віленської та Гродненської губерній мали залишатися у сфері впливу місцевого польського населення [22, s. 320]. У той же час в губерніях з незначними вкрапленнями польського елемента підтримувався білоруський національний рух. Негативно оцінюючи можливість створення білоруської держави, Генеральний

штаб (ГШ) Польщі в липні 1919 р. розробив проект створення автономного округу в складі Мінської та Могильовської земель, який мав стати центром відродження білоруського народу й увійти до федерації з Польщею. Всі території на захід від автономного округу повинні були інтегруватися до складу Польської держави.

Білоруська Народна Республіка (БНР) була проголошена незалежною державою 25 березня 1918 р. До її складу входили Могильовська, Мінська, Вітебська губернії, білоруські етнічні частини Гродненської, Віленської, Смоленської, Чернігівської губерній. Представники білоруських партій різного спрямування наполегливо добивалися союзу з Польщею на основі федерації, гарантій широкої політичної автономії й належних умов розвитку білоруської національної культури [23, с. 7].

10 грудня 1918 р. у Мінській губернії було проголошено відновлення радянської влади. Тимчасовий революційний робітничо-селянський уряд у маніфесті, опублікованому 1 січня 1919 р., проголосив створення Білоруської Соціалістичної Радянської Республіки (БСРР). 2–4 лютого того ж року в Мінську відбувся I-й з'їзд Рад Білорусії, який звернувся із закликом до всіх народів визнати незалежність БСРР і встановити з нею дипломатичні відносини. Одночасно з'їзд виразив готовність об'єднатися на засадах федерації із Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою (РРФСР) [24, с. 459]. Як виявилось згодом більшовики, визнаючи право нації на самовизначення як інструмент політичної боротьби, після приходу до влади не мали наміру здійснювати його на практиці.

Після захоплення Мінська 8 серпня 1919 р. Ю. Пілсудський відмовився визнавати БНР суб'єктом міжнародної політики. Він не погоджувався на будь-яку, навіть символічну, форму білоруської державності. Білоруському національному комітетові, що був репрезентантом національних білоруських організацій, Начальник держави порадив координувати свою діяльність з польським керівником мінського округу В. Рачкевичем. За особистим розпорядженням Ю. Пілсудського в грудні 1919 р. В. Рачкевич розпустив Раду БНР, яка ратувала за державну незалежність Білорусі. Ю. Пілсудський відмовився також визнати уряд БНР, а його прем'єрові А. Луцкевичу пояснив, що майбутнє Білорусі буде залежати від вирішення українського питання [25, с. 27]. Ю. Пілсудський все ж погодився надати білоруським діячам повноваження в місцевих органах самоврядування, щоб вони

могли опікуватися культурними та освітніми проблемами свого народу. Політика польської влади щодо Білорусі залишила по собі гіркоту образ і розчарувань. «Поляки оцінювали білоруські землі лише як свої східні кресли», — з гіркотою згадував один із лідерів Ради БНР — Б. Тарашкевич [26, s. 8].

Пропольський характер білоруських симпатій незабаром змінився на протилежний. Цьому сприяла діяльність польської військової й цивільної адміністрації на окупованих територіях. Політика ЦУСЗ більше відображала концепції польських національних демократів [25, s. 26], тобто відносини будувалися в рамках стереотипів, що історично склалися в минулому: «поляк — пан, білорус — хлоп» [27, s. 53]. Така політика найбільше відповідала сподіванням більшовиків і впливала краще за всяку антипольську пропаганду й агітацію, результатом чого активізувалися більшовицькі партизанські загони.

Політичні відносини між Польською республікою та УНР від часу їх утворення еволюціонували від взаємного військового протистояння до укладання союзницьких договорів. Значний вплив на ці взаємини мала польсько-українська війна (1918 р. — 1919 р.) та процеси соборності українських земель. 1 грудня 1918 р. делегати ЗУНР — Д. Левицький і Л. Цегельський — підписали з представниками Директорії у Фастові «Передвступну умову» про з'єднання двох українських держав. Згідно з нею ЗУНР ставала «Областю» УНР (ЗО УНР) зі збереженням автономії та членством свого президента у Директорії. 3 січня 1919 р. Українська Національна Рада в Станиславові під головуванням президента Є. Петрушевича одноголосно ратифікувала цю умову. 22 січня 1919 р. після тріумфального входження військ Директорії до Києва на Софійському майдані відбулося урочисте проголошення «Акту злуки» між УНР і ЗУНР [28, с. 45]. Після цього збройний конфлікт з Польською республікою набрав всеукраїнського характеру, що стало початком воєнного протистояння УНР і Польщі.

На той час стратегічне становище УНР було дуже важким. Їй загрожувала Радянська Росія, керівництво якої не бажало визнавати незалежної України. На заході УНР відкрився польський фронт. Непевною була ситуація на румунському кордоні. У цих складних умовах Генштаб Армії УНР, розробляючи стратегічні плани, порушив перед Директорією питання про необхідність вирішення проблеми, який з фронтів є важливішим: більшовицький чи польський. Військові напо-

лягали на необхідності зосередити увагу на одному з них, а з іншою стороною укласти перемир'я [29, с. 39].

На жаль, на той час у керівництві УНР не було єдності у питанні зовнішньополітичної орієнтації. Директорія від моменту свого створення була, за словами Ісака Мазепи, як «лебідь, рак і щука» [30, с. 11]. Тогочасний Голова Директорії В. Винниченко був готовий шукати порозуміння з більшовиками й вести з ними разом боротьбу проти Антанти, яка підтримувала Польщу [31, с. 390]. Головний Отаман Армії УНР С. Петлюра намагався за всяку ціну порозумітися з Антантою, щоб усі сили кинути проти Москви, яку вважав найбільшим ворогом української державності.

С. Петлюра за посередництва Польщі намагався порозумітися з Антантою й таким чином забезпечити підтримку західних держав у боротьбі УНР з більшовицькою загрозою. У зв'язку з цим 31 грудня 1918 р. до Варшави відбула дипломатична місія на чолі з професором В'ячеславом Прокоповичем, яка мала прозондувати ґрунт для порозуміння з поляками. Представник УНР зустрівся з Ю. Пілсудським, а також керівництвом МЗС Польщі. В ході зустрічей обговорювалися питання щодо перемир'я на Волинському фронті. Проте реальних домовленостей не було досягнуто, хоча обидві сторони виявили готовність до порозуміння [32, с. 211].

Чергова закордонна місія УНР була відряджена до Варшави 18 січня 1919 р. Її очолив колишній заступник Генерального секретаря внутрішніх справ УНР О. Карпінський, який належав до партії соціалістів-федералістів. У цій українській місії був поляк з Київщини Й. Волошиновський [33, с. 151]. Місію було вислано до Варшави без порозуміння з Державним секретаріатом ЗО УНР. На той час Польща вже захопила територію Холмщини, частину Полісся і все Підляшшя. Більшовики розпочали черговий наступ на позиції військ УНР й 6-го лютого 1919 р. захопили Київ. Армія УНР була ослаблена масовим дезертирством й відступала на всіх стратегічних напрямках. Уряд був змушений евакуюватися до Вінниці. У цих умовах В. Винниченко пішов у відставку, а місце Голови Директорії посів С. Петлюра, який до того ж вийшов із рядів Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) й мав «розв'язані руки» для реалізації своїх планів щодо встановлення тісних зв'язків з Антантою. Так він намагався отримати від неї допомогу в боротьбі з більшовицькою Росією [32, с. 211]. Для УНР порозуміння з Польщею ставало реальним шансом порятунку ситуації.

Серед багатьох зустрічей польських і українських урядовців, що відбулися у 1919 р., привертає увагу роль дипломатичної місії УНР, яку за розпорядженням прем'єра українського уряду С. Остапенка, очолив Б. Курдиновський. Останній, перевищивши свої повноваження, 24 травня 1919 р. підписав від імені Директорії УНР так звану «Угоду» з головою Ради міністрів Польської республіки І. Падеревським у справі надання допомоги Україні з боку Польщі в боротьбі проти «червоної» Росії. У цій угоді, не маючи відповідних повноважень, Б. Курдиновський від імені керівництва Наддніпрянської України зрікся усіх прав вирішувати подальшу долю Східної Галичини та погодився на включення західної частини Волині до складу Польщі [29, с. 39]. Так авантюрна поведінка Б. Курдиновського послабила українські позиції на майбутніх переговорах з поляками й був створений прецедент, унаслідок якого згодом в міждержавному польсько-українському договорі 1920 р. було зафіксовано факт передачі Східної Галичини Польщі.

Українсько-польський мирний діалог весною-літом 1919 р. допровадив до припинення збройного конфлікту між УНР і Польщею, а також сприяв зближенню їхніх позицій у визначенні перспектив боротьби з експансією російського більшовизму на Захід, що однаковою мірою загрожувало існуванню обох новостворених держав. Починаючи від демаршу Б. Курдиновського, представники С. Петлюри на переговорах 23 серпня 1919 р. й 1 вересня 1919 р. в односторонньому порядку підтвердили відсутність в УНР претензій щодо Східної Галичини й Західної Волині [32, с. 211]. Восени 1919 р. були зроблені перші реальні кроки для налагодження польсько-українського партнерства у політичній і військовій сферах.

Скориставшись тимчасовим перемир'ям на західному фронті, Армія УНР 29 серпня 1919 р. звільнила від більшовиків Київ. Однак на той час в Україну вторглася армія генерала А. Денікіна. 30 серпня 1919 р. денікінці зі сходу ввійшли до Києва. Щоб уберегти місто від вуличних боїв, українські війська відійшли на декілька кілометрів на захід від столиці, очікуючи на остаточне рішення уряду УНР [34, к. 17]. До генерала А. Денікіна було направлено «надзвичайну місію» для узгодження позицій обох сторін щодо більшовиків. Єдиною принциповою умовою порозуміння було визнання А. Денікіним незалежної УНР. Однак російський генерал, засліплений попередніми успіхами на антибільшовицькому фронті, вже марив про реставрацію

Російської імперії й відкинув цю умову. В українському питанні проявилася однотайність позицій «білої» і «червоної» Росії. За аналогією з відомим «Валусевським циркуляром» вони солідарно вважали, що не було, немає й не може бути незалежної України.

Війна УНР з Добровольчою армією генерала А. Денікіна розпочалася 24 вересня 1919 р. Генерал-губернатором Правобережної України був призначений відомий українофоб генерал М. Шиллінг. Українські військовики розуміли складність ведення війни на два фронти. 13 жовтня було завдано важкого удару правому крилу денікінської армії. Захоплено тисячі полонених і велику військову здобич, особливо так потрібну амуніцію й обмундирування [34, к. 18].

Ситуаційна перемога загалом не вплинула на важке становище української армії. Вона була відрізана від усього світу. Внаслідок економічної розрухи, викликаной світовою війною й революцією, армія УНР не мала відповідної кількості зброї й амуніції, а також боєприпасів, поповнюючи свої матеріальні запаси лише за рахунок неприятеля. З настанням осені українська армія несла великі втрати. Люди гинули від заразних хвороб. Лише десята частина армії була здатна продовжувати марш. Армія УНР, «...знесилена, здесяткована тифом, гола і боса, відходила на захід» [35, с. 9]. Наступала технічно оснащена армія генерала М. Шиллінга, і одночасно з північного сходу більшовики. Як згадував генерал П. Шандрук, армія УНР відступала не перед озброєним до зубів ворогом, а перед тифом, для боротьби з яким бракувало лікарського персоналу та засобів [36, с. 77–81].

З 6 грудня 1919 р. до 6 травня 1920 р. армія УНР здійснила героїчний Зимовий похід. Залишивши хворих на Поділлі, вона вирушила на південний схід України в рейд по тилах армій, щоби ослабити переважаючі денікінські й більшовицькі війська. Окремі українські загони, переважно небоєздатні, перейшли польський кордон й були інтерновані [34, к. 19–20].

У цих важких умовах Українська дипломатична місія на чолі з А. Лівіцьким (члени — Л. Михайлів, Б. Репецький і секретар П. Понятенко) прибула до Варшави 8 жовтня 1919 р. для продовження переговорів з поляками. 30 жовтня 1919 р. Ю. Пілсудський признався А. Лівіцькому, що довго очікував цієї зустрічі. Він висловився за визнання незалежної України, але зауважив, що мусить рахуватися з думкою впливових польських політиків, серед яких українська справа є непопулярною. Іншою перешкодою, на його переконання, була

позиція Антанти, яка продовжувала підтримувати реставрацію монархічної Росії. У зарубіжній пресі того часу зазначалося, що армія отамана С. Петлюри вже не існує, що вона розбита й ліквідована. Виходячи з цих відомостей, Антанта по-своєму оцінювала події в Україні, вважаючи, що там відбувається збройне протистояння лише між двома ворожими силами: денікінцями й більшовиками [35, с. 15].

Головною перешкодою для вироблення спільної польсько-української позиції на переговорах була доля Східної Галичини і Західної Волині. Польська делегація наполягала на приналежності цих земель до Польщі. А. Лівіцький, отримавши від отамана С. Петлюри широкі повноваження у прийнятті рішень, спочатку не наважився на поступки польській стороні. Але, повернувшись в Україну, сам переконався у катастрофічній ситуації, що склалася: рештки Дієвої армії УНР відступали на північ, а місцезнаходження уряду було невідомим. Для прийняття узгодженого, виваженого рішення А. Лівіцький провів консультації за участю членів Директорії УНР Ф. Швеця та А. Макаренка, а також керівника МЗС ЗО УНР В. Старосольського. Всі присутні на нараді погодилися на підписання угоди з Польщею, навіть шляхом значних територіальних поступок [35, с. 15].

Українська дипломатична місія подала декларацію до уряду Польської республіки, в якій погоджувалася на розмежування кордонів УНР з Польщею: вздовж лінії від Чорного моря до Дністра й Збруча, далі через північно-західну Волинь. Остаточне закріплення кордонів було вирішено покласти на ухвалу конференції великих держав у Парижі. На півночі, сході й півдні кордони мали визначитися після відповідних переговорів із зацікавленими сторонами. Політичний статус Східної Галичини мав залежати від рішень польського уряду в порозумінні з представниками українського народу [37, к. 54]. При цьому від польського уряду вимагалось визнання незалежності УНР й сприяння в підтримці іншими державами, а також надання військової допомоги у вигляді зброї, амуніції, припасів тощо. Тоді ж відбувся перший парад польських військ, який приймали спільно Ю. Пілсудський і С. Петлюра. Так будувалися підвалини польсько-українського військово-політичного союзу, за що пізніше було критиковано С. Петлюру.

21 квітня 1920 р. була офіційно укладена Варшавська угода, в якій відбулося визнання УНР Польщею й надавалася допомога в боротьбі за визволення українських земель від більшовиків. Верхов-

ною владою УНР визнано Директорію на чолі з Головним отаманом С. Петлюрою [38]. Угоду підписали А. Лівичський та Я. Домбський [39, л. 13–15]. Польща зобов'язувалася не підписувати антиукраїнських угод й гарантувала українцям мінімум культурних прав. У тексті договору взагалі не згадувалося про Східну Галичину, але зазначалося, що кордони між УНР і Польщею мають проходити на Волині. Для поляків було зрозуміло, що Східна Галичина включалася до Польщі, а галицькі представники на переговорах все ще сподівалися на справедливе вирішення цього питання у Лізі Націй. Однак 15 березня 1923 р. Рада послів великих держав остаточно визнала приналежність Східної Галичини до Польщі.

Поступки Польщі в питанні Східної Галичини С. Петлюра вважав вимушеним тактичним кроком для встановлення зв'язку з Європою й для подальшого продовження боротьби. Погоджуємося з С. Литвином в тому, що С. Петлюра підписав цей нерівноправний договір з надією нормалізувати ситуацію, а з встановленням миру повернути всі українські землі, включно і Східну Галичину, Україні. Але Варшавський договір розколов і без того слабкий соборний український фронт. Напругу посилював галицький еміграційний уряд, який заявив, що С. Петлюра «продав» Галичину полякам [40, с. 362–364].

Польсько-українська військова конвенція була підписана 24 квітня 1920 р. і стала інтегрованою частиною угоди. Вона була додатком до самого договору і являла собою таємну угоду про надання військової та економічної допомоги УНР у спільній війні з Радянською Росією. Підписали конвенцію з польського боку майор В. Славек і капітан В. Єнджеєвич, а з українського боку генерал-хорунжий В. Сінклер і підполковник М. Дідковський [41, к.29]. У конвенції мова йшла лише про Правобережну Україну, Лівобережна замовчувалася так, ніби її й не існувало. Замість озброєння й матеріального забезпечення військових підрозділів армії УНР, українці мусили погодитися на такі важкі умови. З приводу цього акту С. Шелухін зазначав: «Характер військового договору той самий, що й політичного: все для поляків і нічого для українців ... Цим договором над Українською Армією встановлено польську команду, якій віддано українські перемоги, життя і смерть» [42, с. 28–31].

Продовженням вищезгаданих угод став фінансовий польсько-український договір від 9 серпня 1920 р. Згідно з ним уряд Польщі виділяв щомісячно позику в розмірі 25 млн. польських марок на ви-

датки цивільної адміністрації УНР [43, к. 55]. Решту 50 млн. треба було покривати із власних джерел фінансування.

Влада Польської республіки виконувала союзницькі обов'язки перед Україною й на міжнародній арені. За допомогою дипломатичних заходів було проведено низку акцій, які передбачали визнання УНР іншими державами. Фінляндія завдяки старанням Ю. Пілсудського 9 серпня 1918 р. визнала незалежність УНР та її уряд на чолі з С. Петлюрою [44, арк. 50]. Відбулося юридичне визнання незалежності України Аргентиною [45, арк. 273]. Налагодження українсько-румунських відносин відбувалося на підставі міждержавної угоди від серпня 1919 р., в якій була виражена воля УНР в досягненні порозуміння з Польщею. Польське посольство у Вашингтоні рапортувало у департамент США про угоду, підписану у Варшаві з С. Петлюрою, і визнання незалежності України Польщею, сподіваючись на відповідну підтримку з боку уряду США [46, к. 59]. Після підписання Варшавської угоди в усіх важливих європейських державах були створені посольства або місії України (всього — 13).

Правове, політичне, фінансове і дипломатичне забезпечення польсько-українського договору, названого пізніше в польській історіографії «Союзом Пілсудський–Петлюра», відбувалося майже одночасно зі спільним антибільшовицьким походом на Київ, який розпочався 25 квітня 1920 р. під гаслом польських повстанців XIX ст. — «За вашу і нашу свободу!» [47, с. 23].

У боротьбі проти більшовицької Росії українці опиралися на польську військову допомогу й були переконані, що союзне польське військо після здобуття перемоги повернеться додому [48]. В усіх державних актах Польщі, що стосувалися українського питання, звучала риторика, як у відносинах з суверенною державою. У відозві Ю. Пілсудського «До всіх мешканців України», зокрема, говорилося: «Польські війська залишаться в Україні до тих пір, доки владу на цих землях зможе обійняти український уряд. З моменту, коли уряд української республіки створить державну владу, коли на кордонах стануть українські збройні сили, які зможуть оборонити край перед новою агресією, а вільний народ самостійно зможе вирішити свою долю, — польський жовнір повернеться в межі Речі Посполитої Польської, виконавши почесне завдання боротьби за волю народів» [49, к. 141].

У складі польських армій, які наступали на Київ, знаходилися українські відділи, сформовані з інтернованих офіцерів і солдатів

армії УНР: 6 дивізія увійшла до складу 2-ї армії, в складі 4-ї армії знаходилася 3-а дивізія, яка була попередньо реформована в районі Кам'янець-Подільський — Нові Ушиці [34, к. 20]. До основних українських сил приєдналася армія під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка, яка повернулася із Зимового походу [50, с. 313]. Зустріч відбулася в районі Ямполя 5 травня 1920 р. Українська армія потребувала відпочинку і концентрувалася в районі Могильова-Подільського неповні три тижні. Після реорганізації армія УНР зайняла фронт: 1-а Запорізька дивізія; 2-а Волинська дивізія; 3-а Залізна дивізія; 4-а Київська дивізія; 5-а Херсонська дивізія. Разом у бойовому розрахунку українська армія налічувала 12 тис. піхотинців, 900 кавалеристів і 28 гармат [34, к. 21]. 6-а Січова стрілецька дивізія знаходилася при 3-й польській армії в районі Києва. Разом з групою генерала М. Омеляновича-Павленка Дієва армія УНР налічувала майже 20 тис. боєздатного війська. За даними Т. Кшонстка, польська армія мала 44 тис. піхотинців і понад 6 тис. кавалеристів [51, с. 22].

Протягом короткотривалої, але дуже успішної військової кампанії від більшовиків було звільнено значну частину Правобережної України. 7 травня 1920 р. союзницькі армії здобули Київ. Союз з С. Петлюрою, військова конвенція і Київський похід 1920 р. стали проявами польського прометеїзму й були реалізовані завдяки ініціативі та авторитету Ю. Пілсудського [52, л. 1–2].

Швидке просування польсько-українських військ зумовлювалося також численними антибільшовицькими повстаннями. Однак населення України загалом не підтримувало союзу С. Петлюри з поляками. Головною причиною було те, що українські селяни, причому небезпідставно, побоювалися перспективи відновлення польських поміщицьких землеволодінь на Правобережній Україні. Упереджене ставлення українських селян підживлювалося політикою польських військових властей, яка нерідко нагадувала дії окупантів й супроводжувалася арештами, реквізиціями, грабунками, насильствами. «Не-союзницька» поведінка польських солдатів і офіцерів завдавала шкоди передусім стратегічним планам Ю. Пілсудського, а в кінцевому підсумку заклала основи їх поразки.

В умовах неприйняття польської присутності в Україні розпочався контрнаступ Червоної Армії, який був таким же стрімким як травнева офензива союзних польсько-українських військ. Головну загрозу для них представляла 1-ша Кінна армія Семена Будьонного, яка вже

27 травня розпочала контрнаступ. 11 червня більшовицькі війська знову захопили Київ. Вже в середині липня 1920 р., опинившись під Варшавою, вони загрожували не лише Польщі, а й державам усієї Західної Європи. Після того як Червона Армія завдала польсько-українським військам відчутного і не менш стрімкого удару, було запущено більшовицьку пропагандистську машину для створення ілюзії, що буцімто злочинний і легковажний польський уряд не хоче миру [53, с. 1]. Л. Троцький був нещирий у своїх намірах, коли заявляв червоноармійцям, що для Польщі не існує загрози. Насправді у цій ситуації більшовицький уряд вбачав сприятливий момент для реалізації плану експорту революції в Європу.

Тепер уже багато залежало від позиції отамана С. Петлюри, який на чолі війська УНР стримував наступ більшовиків на Галичину. Особливо прославилася 6-та Січова стрілецька дивізія під керівництвом полковника М. Безручка, яка обороняла Замостя [54, с. 29]. Тут, в урочищі Комарів, відбулася найбільша битва кавалерії XX ст. Стійкість і героїзм армії УНР, яка зупинила просування 1-ї Кінної армії С. Будьонного на шляху до Варшави, дали можливість польським військам під керівництвом Ю. Пілсудського успішно завершити «чудо над Віслою» [55, к. 55]. Перейшовши у наступ, польсько-українська армія відкинула більшовиків, які поспішно відступили на схід. Польща була врятована, але кампанія 1920 р. переконала польське керівництво у неможливості поставлених завдань, що ледве не завершилося втратою державної незалежності.

16 вересня 1920 р. після форсування Дністра армія УНР завдала нищівного удару Червоній Армії на всьому фронті. Переслідуючи ворога протягом чотирьох днів, вона досягла лінії Збруча. 19 вересня був звільнений Тернопіль, 10 жовтня — Коростень і Жмеринка. 11 жовтня 1920 р. наступив переломний момент в історії армії УНР, коли внаслідок початку переговорів між Польщею і Радянською Росією вона опинилася перед необхідністю продовження боротьби з більшовиками власними силами [34, к. 23].

Тим часом, 12 жовтня 1920 р., в Ризі під тиском Антанти був підписаний прелімінарний польсько-радянський договір, який зобов'язував Польщу відмовитися від подальшого продовження антирадянської акції. Колишній керівник уряду УНР періоду Директорії (від серпня 1919 до травня 1920 р.) Ісак Мазепа з гіркотою визнавав: «...все це показувало, що польський уряд зломив свій договір з укра-

їнськими представниками з 22 квітня 1920 р. і залишив українську армію і цілий державний центр УНР напризволяще» [56, с. 433]. З цього приводу представник уряду УНР С. Шелухін апелював до голови польської делегації на мирній конференції в Ризі Я. Домбського. Звертаючись до своїх союзників, він обурювався з приводу того, що на переговори не запросили делегатів від законного уряду УНР, який згідно з законом від 28 січня 1919 р. дістав свою владу від Національного конгресу і має свого представника у Варшаві. На той час, на думку С. Шелухіна, жодного іншого українського уряду не існувало. Він вважав це великою поступкою більшовизму, що загрожувало існуванню законного уряду УНР й було великою небезпекою для Польщі й усієї Європи. Від імені уряду УНР С. Шелухін запевнив Я. Домбського, що незалежно від прийняття рішень, УНР й надалі буде продовжувати війну проти більшовицької Росії й не збирається виконувати рішення конференції [57, арк. 9].

8 листопада 1919 р. відбулася державна нарада в Ялтушкові за участю С. Петлюри, всіх членів уряду УНР і командирів дивізій на чолі з головнокомандувачем генералом М. Омеляновичем-Павленком. На нараді було призначено дату наступу проти більшовиків на 12 листопада. Учасники наради, захопившись «високою політикою», забули про те, що такі справи, як встановлення терміну наступу на фронті не повинні виходити за межі найвужчого кола відповідальних людей. Один із учасників цієї наради у своїх спогадах писав: «На другий день після наради ... вже в Могилеві 9 листопада вечером чув я на власні вуха, як старшини наші з панночками на вулиці говорили про наступ» [56, с. 437–439].

Довідавшись про плани командування УНР, 10 листопада 1920 р. більшовики несподіваним ударом прорвали фронт в районі Бару — Могилева й завдали нищівної поразки правому крилу українського війська. Червона кіннота Г. Котовського вдарила в тили армії, створивши загрозу оточення. На той час Армія УНР нараховувала 3 тис. 888 старшин та 35 тис. 259 козаків. Через нестачу матеріальних засобів, а найголовніше — зброї та набоїв у бойовому строю залишалось лише 2 тис. 100 старшин, 9 тис. 713 піших козаків та 2 тис. 560 кіннотників [58, с. 330]. Чисельна перевага ворога стала найважливішою причиною поразки українських військ. За несприятливих умов Армія УНР упродовж 12 днів вела безперервні бої. Останній бій за її участю відбувся 21 листопада 1920 р. [59, с. 396].

За Збруч на територію Польщі були змушені перейти десятки тисяч солдатів і старшин армії УНР й українських цивільних емігрантів, так звана петлюрівська еміграція [60, с. 313]. Згідно з даними генерала М. Омеляновича-Павленка на польський бік перейшло 26 тис. офіцерів і солдатів [61, арк. 140]. Так завершився героїчний епізод збройної боротьби УНР з більшовицькою інтервенцією. Українські війська організовано переходили на територію недавнього союзника, зберігаючи військову дисципліну і внутрішню організацію. Згідно з наказом польського уряду вони були інтерновані у таборах для військовополонених: Вадовіце — 1000 українців, Ланцут (був спеціально підготовлений для роззброєних частин Петлюри) — 2000 чол., Пікулице — 2000 петлюрівців, Тухоля — 400 українських офіцерів, Каліш — 4000 петлюрівців. Для українців діяли розподільчі станції Пулави, Львів і Стрий, звідки вони направлялися в польські табори [15, с. 383]. Загалом в концентраційних таборах на території Польщі на кінець 1920 р. перебувало 3 тис. 266 офіцерів, 11 тис. 229 рядових і 984 службовці й цивільні особи Армії УНР [15, с. 459]. Чисельність українців у Польщі постійно змінювалася. Частина солдатів повернулася на українські землі, а дехто переходив у Галичину і Волинь.

18 березня 1921 р. о 9 год. 30 хв. делегації А. Йоффе і Я. Домбського підписали в Ризі «Мирний трактат між Польщею й Радянськими Росією та Україною» [62, с. 1]. Ю. Пілсудський на той час робив вигляд, що перебіг переговорів у Ризі його не цікавить. Однак саме тоді він переживав особисту драму. Комендант, як його називали поляки, розумів, що не здійснилася мрія його життя. Хоча сам Ю. Пілсудський, як професійний конспіратор, не залишив щодо цього жодних спогадів. Але з того часу його частіше бачили похмурим і стурбованим, ніж усміхненим. Це помічали люди з його оточення, зокрема А. Кавалковський. У своїх спогадах він згодом констатував, що, підписуючи Ризький договір, поляки підготували собі поразку 1939 р. [7, к. 142].

Парадоксальними, на наш погляд, були результати Ризького договору. Під керівництвом Ю. Пілсудського фактично було збудовано нову Польщу, про яку мріяв Р. Дмовський. Ризький кордон збігався з пропозиціями останнього, хоч трохи відійшов на захід. Територія Польщі після Риги була замалою, щоб створити державу національностей і завеликою, щоб створити національну державу [Ibid.].

Ратифікація 15 квітня 1921 р. у Сеймі Польської республіки Ризького договору поклала край офіційному функціонуванню на польсь-

кій території керівних органів УНР (Голови Директорії, Ради Міністрів і утвореної вже на еміграції Ради Республіки), які були змушені законспірувати свою діяльність. Єдиними легальними представництвами на еміграції залишилися Українська ліквідаційна комісія (УЛК), яка в 1923 р. припинила своє існування на вимоги радянського керівництва, а також Український центральний комітет (УЦК). Уряд Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) неодноразово виступав з протестами проти перебування на території Польщі відділів С. Петлюри і підтримкою їх з боку польської влади. У ноті народного комісара іноземних справ Радянської Росії Г. Чичеріна порушувалося питання щодо формування на території Польщі Партизансько-повстанського штабу (ППШ). Усі ці звинувачення польська сторона відкидала, намагаючись приховати розгортання антибільшовицьких приготувань у таборах петлюрівської еміграції. Зі свого боку наводилися контраргументи про невиконання урядами РРФСР і УСРР умов Ризького договору. Наводилися факти про скупчення частин Ча поблизу польського кордону й чисельне їх зростання за рахунок передислокації з центральних районів Росії і Кавказу [63, s. 77]. Поляки закидали більшовикам також організацію антипольської партизанської діяльності на Волині [64, л. 32].

У політиці польської влади щодо унерівської еміграції від самого початку визначилися два підходи. Група, що об'єднувалася навколо Начальника держави, яка мала впливи в ГШ, не відмовлялася від використання «української карти», розраховуючи на відновлення збройного конфлікту з Радянською Росією [65, s. 10]. Другий представляли ті польські політики, як відверто не сприймали політику Ю. Пілсудського та його оточення. Негативну позицію щодо української еміграції зайняло МЗС, яке очолив К. Скірмунт, що зобов'язався виконувати умови Ризького договору [66, s. 108]. Результатом політики унормування польсько-радянських відносин було підписання 7 жовтня 1921 р. у Варшаві протоколу «Карахан — Домбський», який, зокрема, передбачав депортацію з Польщі найбільш одіозних діячів української еміграції. Серед українців до списку потрапили Головний отаман С. Петлюра і генерали — Віктор Зелінський, М. Омелянович-Павленко і Ю. Тютюнник. З них територію Польщі покинули лише генерали В. Зелінський та М. Омелянович-Павленко, які переїхали до вільного міста Гданська. Генерал Ю. Тютюнник під прикриттям польського ГШ готував повстання в Україні. С. Петлюра переховувався в

приватному помешканні віце-міністра внутрішніх справ УНР, референта Ю. Пілсудського з українського питання, поляка Г. Юзевського [67, с. 266–268].

Спочатку настрої козаків у таборах для інтернованих був пригнічений. Всі жили надією на швидке повернення в Україну. Але з кожним днем вони відчували її нереальність. Невідомий українець 19 червня 1921 р. так описував становище в Ланцуті: «Коли уважно придивитися до населення табору, то можна побачити, який вплив зробило і робить це задротяне життя на масу. Неволя сучасна й невідомість майбутнього так гнітять душу, туманять мозок і волю, що людина поневолі теряє під собою ґрунт, стає безсильною і безвольною цяцькою ріжних авантюристів і провокаторів» [68, с. 175]. Похмурий настрої виливався в незадоволення керівництвом УНР. Називалася причина, що полягала в «проваллі» між простими козаками й старшиною. Хоча певні кола деструктивного характеру піддавалися таким настроям, однак переважаюча більшість залишалася відданою проводу [69]. Учасник описуваних подій генерал П. Шандрук, який перебував у таборі в Каліші, згадував, що загалом «всі наші інтерновані вояки в Польщі показали себе якнайкраще в усіх відношеннях. Вони зберегли свій патріотичний дух, високу мораль і військову дисципліну, що опиралася в тих умовах головним чином на взаємну повагу і довіру» [70, с. 100].

У таборах розгорнулася інтенсивна культурно-освітня праця. Ініціативні таборяни почали засновувати різноманітні курси і товариства. Зорганізовано бібліотеки, початкові школи, гімназії і університет. Засновано хори, оркестри і театральні групи, організовувалися спортивні змагання. видавалися книжки, брошури й українські часописи [71]. Найбільше газет виходило в таборах у Каліші, Вадовицях, Александрові Куявському, Стшалкові й Тухолі [60, с. 315].

У таких складних умовах керівництво УНР намагалось організувати всіх українських емігрантів за кордоном на платформі Державного Центру УНР під виглядом кооперативно-робітничих організацій [72]. Їх інструктори діяли також в державах, де було багато військових українських емігрантів, зокрема в Туреччині, Болгарії, Румунії, Югославії й Чехословаччині.

Особливо непримиренний український елемент мріяв про відновлення незалежної України й готовий був боротися за це зі зброєю в руках. Для координації повстанського руху в кінці січня 1921 р. в

Тарнові був створений Партизансько-повстанчий штаб (ППШ), який безпосередньо підпорядковувався Головному отаманові С. Петлюрі. Організацію ППШ було довірено талановитому начальникові 4-ї Київської дивізії, генералові Ю. Тютюннику [67, с. 295].

Керівництво польського ГШ вирішило використати ці настрої. Підготовка збройного походу на радянську Україну тривала майже 10 місяців і відбувалася з відома уряду й під керівництвом ГШ Польщі. За погодженням з командуванням армії УНР було розроблено план, який ставив за мету організацію антирадянського повстання і повалення більшовицького режиму в Україні. Головною рушійною силою в цьому мали стати інтерновані частини армії УНР, що всупереч положенням Ризького договору продовжували залишатися на території Польщі. З інтернованих в таборах українських козаків і старшин була таємно створена Українська повстанська армія, що складалася з трьох груп: Волинської, Бесарабської й Подільської [70, с. 97].

У червні 1921 р. ППШ перемістився до Львова. Польська контррозвідка і прикордонна служба таємно виробляла документи і переправляла українців на радянську територію [73, к. 203]. Переміщення ешелонів з повстанцями відбувалося під виглядом робітничих бригад, які були повідомлені, що їх основною метою буде ліквідація влади Рад на Україні. З метою налагодження життя для цивільного населення на звільнених від більшовиків територіях додатково спрямовувалися міністерства й адміністративно-державний апарат УНР. Для них у Львові в 1921 р. було надруковано спеціальний «Підручник для адміністрації».

Першою 25 жовтня 1921 р. перейшла польсько-радянський кордон Подільська група на чолі з полковником М. Палієм-Сидорянським, яка налічувала приблизно 400 бійців. Група успішно пройшла маршем на Поділля. У той же час Бесарабську групу під командою генерала А. Гулого-Гуленка (300 бійців) спіткала невдача. Після зіткнення з переважаючими силами ЧА вони були змушені повернутися назад [74, с. 67].

4 листопада 1921 р. за наказом Головного отамана С. Петлюри було доручено генералові Ю. Тютюннику вирушити на Україну разом зі штабом і сформованими відділами. Він же очолив головну — Волинську групу, а начальником штабу став підполковник Ю. Отмарштайн [75, с. 82]. У складі групи були офіцери польського ГШ Ковалевський і Маєвський, які мали контролювати дії повстанців.

Зі штабом армії і цивільним урядом Волинська група налічувала близько 1000 осіб [67, s. 295]. Вона була переобтяжена наявністю значної частини цивільних осіб (майже 10%). На всіх припадало лише кілька десятків коней. До того ж вогнепальною зброєю володіла лише половина групи, а решта — піками й шаблями або й взагалі сподівалися захопити її у ворога. Бракувало теплого одягу і взуття. Все це негативно впливало на боєздатність Волинської групи, її маневреність і наперед визначало провал операції.

За відсутності дотримання правил конспірації про розгортання партизанських загонів стало відомо радянському керівництву. В газеті «Рідний край» був надрукований наказ Головного отамана УНР С. Петлюри, точна карта із зазначенням постійно військових формувань і ціла низка різних відомостей про повстанський рух в Україні [76, к. 157]. Редактором цієї газети був відомий письменник і колишній учасник поетичного гуртка «Молода муза» С. Твердохліб. Навколо редакції «Рідний край» гуртувалися нечисленні групи галичан, що стояли на платформі порозуміння з Польщею [75, с. 67]. Згодом про передислокацію військових УНР з Польщі на територію Радянської України можна було довідатися з повідомлень в радянській пресі: «Озброєні польськими властями петлюрівські банди переправляються на територію Радянської України» [77].

Рейд Волинської групи тривав з 4 до 20 листопада 1921 р. й завершився провалом. На шляху до містечка Коростень її супроводжувала більшовицька кавалерійська дивізія під командуванням Г. Котовського. 17 листопада група генерала Ю. Тютюнника була оточена біля Базару, де була змушена прийняти нерівний бій. В останньому бою було зарубано більшовиками 400 і захоплено в полон 537 повстанців. Серед поранених був Є. Ковалевський, який під час допитів назвався Терещенком. Українські старшини, не бажаючи здаватися в полон більшовикам, самі себе вбивали і підривали гранатами. Генерал Ю. Тютюнник разом з групою 37 чоловік кінної розвідки врятувався втечею й прибув до Польщі 20 листопада 1921 р. Постановою революційного трибуналу, так званої «п'ятірки», було вирішено розстріляти 359 рядових козаків, а 41-го представника старшинського складу доправили для додаткових допитів у слідчі органи [78, к. 68]. Так українською трагедією під Базаром завершився Другий зимовий похід, який фактично ознаменував завершення українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Навіть у тексті мемуарів Ю. Тютюнника, відкоригованому більшовиками і, можливо, самим М. Любченком — автором передмови і приміток, що намагався змістити акценти з антирадянського на антипольський напрямок, відчувається ідейна причетність генерал-хорунжого армії УНР до польсько-української співпраці [75, с. 41, 87]. Це вже після вимушеного повернення генерала Ю. Тютюнника до Радянського Союзу з'явилася його пропагандистська брошура, в якій він критикував «...ідеал польських імперіалістів — Велику Польщу в кордонах від річки Одер із заходу, Балтійського моря з півночі, Дніпра зі сходу і Чорного моря з півдня» [79, с. 66]. Зрозуміло, що поява цього твору була зумовлена потребою більшовицької пропаганди використати ім'я прославленого генерала для реалізації своїх політичних цілей, але аж ніяк не відображала справжні переконання автора, тим більше після «авторизованого перекладу», який можливо, виконувався за завданням органів радянської влади.

Отже, ідея федералізму завдяки діяльності соратників Ю. Пілсудського мала величезний вплив на східну політику Польської республіки 1918–1921 рр. Основна увага в реалізації федераційної концепції була зосереджена на Литві, Білорусі й Україні, в союзі з якими Польща намагалася утвердити свою гегемонію в Східній Європі. Федералізм був для Ю. Пілсудського зняряддям для реалізації ідеї створення Великої Польщі від Балтійського до Чорного моря. Однак розвиток національної свідомості литовців спрямував їх на будівництво власної незалежної держави. Недооцінка польським керівництвом значення білоруського національного руху сприяло формуванню більшовицьких настроїв у Білорусі і, як наслідок, утвердженню тут радянської влади.

Українське питання стало пріоритетним у східній політиці Польської держави й у федераційній концепції зокрема. Серед найважливіших актів реалізації політики Польщі цього періоду слід назвати Варшавську угоду, її інтегральну складову — військову конвенцію і спільний польсько-український похід на Київ.

Ризький договір 1921 р. між Польщею і радянськими республіками засвідчив поразку федераційної концепції. Парадоксально, що провал планів Ю. Пілсудського означав реалізацію інкорпораційної концепції його головного антагоніста — Р. Дмовського, який, керуючись політичним раціоналізмом вважав, що кордони незалежної Польщі сформуються значною мірою незалежно від волі поляків.

Втілення в життя ідей «Союзу Пiлсудський — Петлюра» мало своє продовження й після підписання Ризької угоди і проявилось у Другому зимовому поході.

Джерела і література

1. Materski W. Na widecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943 / W. Materski. — Warszawa, 2005. — 776 s.
2. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Oddział II Sztabu Głównego (Od. II Sz. Gł.), sygn. I.303.4.5538, («Mit Prometheus»).
3. Deruga A. Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy 1918–1919 / A. Deruga. — Warszawa: Książka i Wiedza, 1969. — 330 s.
4. Wojna i pokój / B. Miedziński // Kultura. — 1966. — № 5, 6, 9, 11, 12.
5. Hauser P. Federacyjna wizja Rzeczpospolitej w poglądach Józefa Piłsudskiego i próba jej urzeczywistnienia w latach 1918–1921 / P. Hauser // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. — Pod. red. Z. Karpusa, W. Rezmera i E. Wiszki. — Toruń, 1997. — S.17–39.
6. Borkowicz J. W poszukiwaniu gwarancji. Prometejski nurt polskiej myśli wschodniej / J. Borkowicz // Okręt Koszykowa. Red. J. Borkowicz, J. Cichocki, K. Pełczyńska-Nałęcz. — Warszawa: Wyd. PWN, 2007. — S. 54–63.
7. Biblioteka Polska w Paryżu (BPP), Akta Aleksandra Kawałkowskiego (AAK), sygn. 1183 (A. Kawałkowski. Przyczyny klęski (1964 r.)).
8. Piłsudski J. Pisma zbiorowe. Uzupełnienia / J. Piłsudski. — Red. A. Garlicki, R. Świątek. — Warszawa, 1992. — T. I. — 467 s.
9. Российский государственный военный архив (РГВА), ф. 461/к, оп. 1, д. 533, (Koreferat do Memoriału «Problem Polsko-Ukraiński» dowódcy DOK VI. 17.III.1937 r.); Charaszkiwicz E. Przebudowa Wschodu Europy. Fragmenty faktów y lat 1917–1921 / E. Charaszkiwicz // Niepodległość. Czasopismo poświęcone najnowszym dziejom Polski. Tom IX (po wznowieniu). — Londyn-Newy Jork, 1974. — 459 s.
10. Wielka Historia Polski. — T. 5. — Kraków: FOGRA — Warszawa: Świąt Książki, 2003. — 835 s.
11. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 pp. / В. Верига. — У двох томах. — Том 1. — Львів, 1998. — 750 с.
12. BPP, AAK, sygn. 1144 (List J. Piłsudskiego do gen. Rozwadowskiego. Belweder, 14.II.1919 r.).

13. Троцкий Л. Д. К истории русской революции. — М., 1990. — 234 с.
14. Матвеев Г. Ф. Предисловие российской стороны / Г. Ф. Матвеев // Красноармейцы в польском плену в 1919–1922 гг. Сборник документов и материалов. — М.; СПб.: Летний сад, 2004. — С. 5–24.
15. Красноармейцы в польском плену в 1919 — 1922 гг. Сборник документов и материалов. — М.; СПб.: Летний сад, 2004. — 912 с.
16. Davies N. Orzeł biały czerwona gwiazda. Wojna polsko–bolszewicka 1919–1920 / N. Davies. — Kraków, 2007. — 358 s.
17. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. — Львів, 2002. — 752 с.
18. Pobóg-Malinowski W. Leon Wasilewski / W. Pobóg-Malinowski // Niepodległość. — Т. XVI. — Warszawa, 1937. — 228 s.
19. BPP, AAK, sygn. 1183 (A. Kawalkowski. Przyczyny klęski (1964 r.)).
20. Grygajtis K. Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX w. / K. Grygajtis. — Częstochowa, 2001. — 619 s.
21. CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5721 (Partyzanka na Białorusi. Raport Dowódcz. Od. Do Nacz. Komendy POW na Białorusi. Mińsk, 16. VIII. 1919 r.).
22. List M. Świętochowskiego w referacie dla Sztabu Generalnego z 31 lipca 1919 r. // Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. — Т. II. — Warszawa, 1961. — 532 s.
23. Taraszkiewicz B. Białoruskie postulaty polityczne / B. Taraszkiewicz // Przymierze. — 1920. — № 3. — 29 sierpnia.
24. Чигринов П. Г. История Беларуси з древности до наших дней. Учебное пособие / П. Г. Чигринов. — Мн.: Книжный дом, 2004. — 698 с.
25. Mironowicz E. Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowskiego / E. Mironowicz. — Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie «Trans Humana», 2007. — 384 s.
26. Taraszkiewicz B. Białoruskie postulaty polityczne (Dokończenie) / B. Taraszkiewicz // Przymierze. — 1920. — № 5. — 12 września.
27. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej / S. Mikulicz. — Warszawa: Książka i Wiedza, 1971. — 314 s.
28. Кедрин І. Соборність. З нагоди 60-річчя Акту 22 січня 1919 року // Альманах УНС [Українського Народного Союзу]. У сторіччя народження Симона Петлюри — Джерзі Ситі-Нью Йорк: Вид-во: «Свобода» 1979. — № 69 — С. 39–56.
29. Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ — Одесу в 1919 році (Короткий історичний огляд). — Книга перша (Частини

- І й П) / М. Капустянський. — Видання друге. — Мюнхен: Вид.-во «Хвильового», 1946. — 110 с.
30. Мандзенко К. Петлюра, петлюрівці, петлюрівство. До сторіччя від дня народження Головного отамана Симона Петлюри 1879–1979 / К. Мандзенко // Альманах УНС. У сторіччя народження Симона Петлюри — Джерзі Ситі-Нью Йорк: Вид-во: «Свобода» 1979. — № 69. — С. 9–22.
31. Винниченко В. Відродження нації. (Історія української революції [марець 1917 р. — гудень 1919 р.]) / В. Винниченко. — Частина III. — Репринтне відтворення видання 1920 року. — К.: Вид-во політичної літератури України, 1990. — 542 с.
32. Красівський О. Я. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. / О. Я. Красівський. — К.: ППіЕНД, 2008. — 544 с.
33. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР / М. Стахів. — Т. 7. — Вихід із кризи. — Скрентон: Українська Науково-Історична Бібліотека у Скрентоні, 1966. — 431 с.
34. BPP, AAK, sygn. 1149 (Gen. Paweł Szandruk. Działania armii Ukraińskiej w wojnie r. 1920).
35. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 — 6.V.1920) / О. Доценко. — К.: Вид-во Олени Теліги, 2001. — 375 с.
36. Шандрук П. Сила доблесті / П. Шандрук. — Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2008. — 236 с.
37. BPP, AAK, sygn. 1144 (Tłómaczenie. Ukraińska misja Dyplomatyczna w RPP do wysokiego Rządu RPP. Warszawa, 2.XII.1919 r.).
38. Komunikat Urzędowy MSZ Polski // Monitor Polski. Dziennik Urzędowy RPP. — 1920. — 23 kwietnia. — № 97.
39. Российский государственный военный архив (РГВА), ф. 461/к, оп. 2, д. 43 (Секретное соглашение между правительством Польши и петлюровской директорией украинской независимой республики о признании УНР и сотрудничестве, заключенное 21.IV.1920 г. (фотокопии)).
40. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана / С. Литвин. — К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2001. — 640 с.
41. SAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5520 (Opracowanie historyczne na temat historii Ukrainy od 998 do 1931 r., 1931–1933).
42. Шелухін С. Варшавський договір між поляками і С. Петлюрою 21 квітня 1920 року. 2-е вид / С. Шелухін. — Прага: Вид-во Нова Україна, 1926. — 40 с.

43. CAW, Od. II Szt. Gł., sygn. I.303.4.5740, k. 55 (Українці. Źródła finansowe rządu URL w 1920 r.).
44. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 57, оп. 2, спр. 424, (1920, maj 25. Polityczny komunikat infomacyjny) (Копія).
45. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1429, оп. 2, спр. 109 (Рапорт в.о. Голови НДМ УНР в Парижі М. Шумицького Міністру закордонних справ А. Ніковському про юридичне визнання Аргентиною незалежності України. 9 березня 1921 р.).
46. CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5740 (Poselstwo Polskie w Waszingtonie. Załącznik do str. 11. 30.04.1920 r.).
47. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939 / E. Wiszka. — Toruń: Wyd. MADO, 2005. — 752 s.
48. Archiwum Państwowe w Krakowie (AP w Krakowie), Materiały zw. z dział. Rządu URL w Tarnowie, sygn. 29/1971/251. b.n.s. (Копія телеграми із Вінниці, одержаної Ямпільським повітовим секретаріатом, в якій містилася «Декларація правительства УНР». 3.VI. 1920 р.).
49. BPP, AAK, sygn. 1183 (A. Kawalkowski. Przyczyny kłęski (1964 r.)).
50. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921): Наукове видання / Я. Тинченко. — К.: Темпора, 2007. — 536 с.
51. Ksząstek T. Wojna polsko-rosyjska 1919–1920 / T. Ksząstek. — Warszawa, 1995. — 122 s.
52. РГВА, ф.308, оп.1, д.40 (Dyspozycja referatu o zagadnieniu prometeuszowskim. Referat opracowuje Szef Ekspozytury 2 na Konferencje u Szefa Oddziału II Sztabu Głównego w dniu 19.11.1937 r.).
53. Приказ Председателя Революционного Военного Совета Республики по красным войскам, сражающимся против белогвардейской Польши, 14 августа 1920 г., № 233, гор. Москва // Правда. — 1920. — 15 августа. — № 180.
54. Безручко М. Оборона Замостя 6-ою Січовою Стрілецькою дивізією Армії УНР у 1920 р. / М. Безручко. — Торонто, 1956. — 32 с.
55. Biblioteka Narodowa w Warszawie (BN), Oddział Mikrofilmów (OM), mf. 68867, k. 55 (Рапорт начальника генерального штабу до Головного отамана від 15 серпня 1920 р.).
56. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції (1917–1921) / І. Мазепа. — К.: Темпора, 2003. — 608 с.

57. ЦДАВО, ф. 3695, оп. 1, спр. 197, арк.9 (Лист представника уряду УНР Сергія Шелухіна до голови польської делегації на мировій конференції в Ризі Я. Домського. 7 жовтня 1920 р. Рига).
58. Українсько-московська війна 1920 року в документах. З передмовою і редакцією В. Сальського. Документи впорядкував ген. П. Шандрук. — Варшава, 1933. — 430 с.
59. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана / С. Литвин. — К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2001. — 640 с.
60. Wiska E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939 / E. Wiszka. — Toruń: Wyd. Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika, 2001. — 324 s.
61. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 13, арк. 140 (Протокол IV Пленуму Ради Республіки, 22.ІІ.1921 р. Виступ Головнокомандувача Армії УНР ген. Омеляновича-Павленка).
62. Podpisanie Traktatu w Rydze. Przebieg uroczystego posiedzenie // Rzeczpospolita. — Warszawa. — 1921. — 19 marca. — № 77.
63. Pisuliński J. Polityka władz polskich wobec Centrum Państwowego Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie po preliminariach ryskich (1920–1923) / J. Pisuliński // Biuletyn Ukrainoznawczy. — Przemyśl. — 2007. — Nr13. — S.77 —
64. РГВА, ф. 308/к, оп. 3, д. 9 (Листовка «Смерть польским панам и их наемникам бандитам!»).
65. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / R. Torzecki. — Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989. — 467 s.
66. Leczyk M. Zasady polityki polskiej wobec Rosji Radzieckiej w świetle memoriału Ministerstwa Spraw Zagranicznych z 1922 roku / M. Leczyk // Zeszyty Naukowe WAP. Seria Historyczna. — Warszawa. — 1969. — № 20. — S.102–109.
67. Bruski J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924) / J. Bruski. — Kraków: ARKANA, 2004. — 600 s.
68. Сергійчук В. Українські державники: Всеволод Петрів / В. Сергійчук. — К.: ПП Сергійчук М. І., 2008. — 296 с.
69. AP w Krakowie, Zespół — Materiały zw. z dział. Rządu URL w Tarnowie, sygn. 29/1971/248 (Життя табору в Калішу. Серпень 1921 р.)
70. Шандрук П. Сила доблесті / П. Шандрук. — Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2008. — 236 с.
71. AP w Krakowie, Zespół — Materiały zw. z dział. Rządu URL w Tarnowie, sygn. 29/1971/166. b.n.s.

72. Ibid., Zespół — Książki, broszury i czasopisma ukraińskie, sygn. 29/1971/252. b.n.s. (Положення про інструкторів українських кооперативно-робітничих організацій за кордоном).
73. BN, OM, mf.68867 (Сборник приказов войскам Киевского военного округа. Секретный приказ с объявлением протокола № 2578 от 26 ноября 1921 г. заседания Чрезвычайной комиссии — пятерки по рассмотрению дела разбитой и захваченной банды Тютюника).
74. Ковальчук М. Війна з більшовицькою Росією за незалежність. 1917–1920. / М. Ковальчук. — Київ, 2007. — 72 с.
75. Тютюнник Ю. З поляками проти України / Ю. Тютюнник. — З передмовою і примітками М.Любченка. — К.: Державне видавництво України, 1924. — 87 с.
76. BN, OM, mf. 68867, k.157 (Рапорт начальника партизансько-повстанчого штабу при головній команді військ УНР, червень 1921 р.).
77. Вісті ВУЦВК. — 1921. — 13 листопада. — № 219.
78. SAW, Od. II Sz. Gł., I.303.4.5740 (Ukraina).
79. Тютюнник Ю. Под флагом демократии и национализма. Авторизованный перевод с украинской рукописи / Ю. Тютюнник. — Харьков: Изд-во УВО «Червона зброя», 1924. — 96 с.

РЕАЛІЗАЦІЯ ПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНИЦЬКОГО ПРОЕКТУ В КОНТЕКСТІ КОНЦЕПЦІЇ ЯНА СТАНІСЛАВА ЛОСЯ (1918–1923)

Українсько-польські відносини, які налічують понад тисячолітню історію, завжди мали вагоме значення не тільки для обох народів, але й суттєво впливали на геополітичні зсуви на просторі Центрально-Східної Європи. Вони налічують як чимало прикладів успішної двосторонньої співпраці в різних сферах, так і містять суперечливі й навіть трагічні сторінки взаємодії, зокрема в часових рамках короткого ХХ століття — 1914–1991 рр. Одна із них — зіткнення українського та польського проектів державотворення на західноукраїнських теренах після завершення Першої світової війни.

Водночас, на наш погляд беззаперечно, що попри складні переплетіння історії, політики, дипломатії, нині Республіка Польща є важливим стратегічним партнером України. На цьому наголошували, зокрема, учасниками дебатів «Польща — Україна: спільно в Європі», які були проведені 24 травня 2017 р. за ініціативи і під патронатом владних структур Підкарпатського воєводства в Жешувському університеті. Про вагомні здобутки українсько-польського співробітництва і подальший розвиток конструктивної взаємодії держав в об'єднаній Європі говорили експерти з обох сторін: професори Алла Киридон — від України, Даріуш Вояковський і Ян Пісулінський — з боку Польщі. У 2017 р. тодішній очільник МЗС Республіки Польща Вітольд Вашиковський під час виступу в Сеймі щодо зовнішньої політики зазначив, що справжнє стратегічне партнерство повинно супроводжуватися правдою, але відносини України і Польщі не повинні бути заручником історичного минулого [1].

Безумовно, незважаючи на очевидну наявність низки суперечностей, конфліктних ситуацій і розходжень в оцінках, які властиві для українсько-польського діалогу, не слід перебільшувати існуючих нині розбіжностей. Можна говорити про те, що від 2003 р. стала чіткішою «історична тяглість» українсько-польських контраверсій. Вони то загострювалися, то вщухали, але «фермент» протистояння ніколи не зникав [2]. Однак тут недопустимо, щоб суперечливі питання, істо-

ричні явища «динамічної стереотипізації» використовувалися з метою морально-етичного чи політичного шантажу. Дуже важливо повернути дискусію в конструктивну площину і докласти всіх зусиль, щоб і українці, і поляки зуміли перебороти стереотипи, упередження, бар'єри та без емоцій об'єктивно оцінити спільну історію. При цьому ми не можемо не розуміти, що кардинальна «жорстка» зміна усієї парадигми українсько-польських відносин, які ґрунтуються на договірно-правових засадах рівноправного партнерства і співробітництва, не принесе зиску жодній зі сторін діалогу. Водночас «м'який» варіант уточнення цієї парадигми в контексті врахування нових реалій другої половини десятих років ХХІ століття і пошуку спільної моделі примирення в царині «історичної політики», яка б при цьому спиралася на спільні політичні, економічні та культурно-гуманітарні проекти, вочевидь не тільки неминучий, але й буде корисним для України і Польщі з точки зору розбудови двосторонніх відносин на перспективу.

* * *

Ми повинні бути свідомі того, що навіть у найскладніші періоди українсько-польських відносин, до яких належить і міжвоєнний період 1919–1939 рр., завжди були особистості, які залишалися на позиціях пошуку спільних взаємовигідних рішень і вироблення толерантної моделі взаємодії між українцями в поляками. Одним із таких речників українсько-польського порозуміння був граф Ян Станіслав Марія Лось (Jan Stanisław Maria Łoś; найчастіше вживав друге ім'я — Станіслав; 21 жовтня 1890 р. — 14 січня 1974 р.) — польський політик, дипломат, публіцист, громадський діяч і науковець.

Мета наукової розвідки полягає в комплексному висвітленні особливостей українського та польського державницьких проєктів 1918–1923 рр. через призму аналізу творчої спадщини графа Станіслава Лося. Хронологічні рамки охоплюють часовий проміжок від проголошення Західно-Української Народної Республіки і Другої Речіпосполитої та збройного протистояння між ними в кінці 1918 року до рішення Ради послів Антанти про включення західноукраїнських територій до складу Польської держави в березні 1923 року. Методологія дослідження ґрунтується на послугуванні принципами історизму, системності, компаративізму в поєднанні з базовими методами наукового пошуку, якими виступають діахронний, історико-системний, порівняльно-історичний і біографічний.

У контексті компаративного дослідження українського та польського державотворчих підходів у світлі аналізу концепції С. Лося головним джерелом виступають матеріали епістолярного характеру, зокрема його «Українська справа» та листування, які були опубліковані польською та українською мовами [3]. Їх провідними темами є проблема політичної й етнічної приналежності західноукраїнських територій, політика польської влади на етнічних українських територіях, діяльність українських політичних сил, пошук шляхів польсько-українського порозуміння та впливу українського питання на геополітичні перспективи Польщі. Вибрані твори С. Лося, перебуваючи на парадигмальній межі біографії, документу і політичної публіцистики, суттєво доповнюють і збагачують джерельний комплекс з історії українсько-польських відносин міжвоєнної доби. Вони, безумовно, стануть цінним і науково вагомим джерелом для нових розвідок дослідників цієї проблематики.

Водночас зазначимо, що зрозуміле в умовах розбудови продуктивних українсько-польських відносин на сучасному етапі зростання інтересу до постаті С. Лося уже сприяло появі низки наукових досліджень по обидва боки кордону. З-поміж праць польських науковців звернемо особливу увагу на статтю М. Трояновської, монографію П. Куш та наукові розвідки М. Маршала і С. Вуйтович [4]. З українського боку науковий доробок репрезентують статті Л. Зашкільняка, А. Киридон і С. Трояна, О. Миклін, О. Юрчук [5].

* * *

Ян Станіслав Лось народився в австрійській частині Східної Галичини, на теренах сучасної Львівщини і з дитинства перебував під впливом полікультурного середовища, у якому, зокрема, склалася багатовікова традиція спільного проживання українців і поляків. По закінченні навчання в середній школі при коледжі отців-єзуїтів у Хирові Станіслав Лось поступив на факультет права Віденського університету. Здобута ним класична освіта заклала фундаментальне підґрунтя його консервативних суспільних і наукових поглядів, які знайшли всебічне вираження у теоретичних розробках та практичній діяльності (насамперед міжвоєнного періоду).

Напередодні Великої війни С. Лось захистив докторську дисертацію з права (1913 р.). Світовий конфлікт утягнув його у вир різноманітних і складних подій воєнно-політичного характеру, допрова-

дивши в підсумку до табору активних борців за відродження польської державності, сторіччя якої відзначатиметься 11 листопада 2018 року. Як влучно зауважили польські редактори текстів С. Лося, він не лише познайомився з Юзефом Пілсудським, але й став вагомою фігурою другого плану в його оточенні [6].

С. Лось спочатку займався розробкою планів побудови Польської держави та їх реалізацією на території Любельщини. Уже тоді він здобув авторитет знавця української проблематики і швидко включився в діяльність, спрямовану на пошук і реалізацію найоптимальнішого шляху і способів українсько-польського порозуміння (зокрема на теренах приєднаних до Польщі земель Східної Галичини (Червоної Русі) і Волині. Як зауважує польський дослідник М. Маршал, попри неоднозначність, термін «Східна Галичина», як і термін «Волинь», використовували досить часто в період функціонування Другої Речі Посполитої і поляки, і українці [7].

Назва «Східна Галичина» стосується території, яка з 1772 по 1918 рр. підлягала австрійській анексії. Цей термін може розглядатися як географічний, що охоплює східні повіти так званого коронного краю Австрійської імперії або термін політичний, вигаданий на потреби реалізації проекту створення окремої територіальної одиниці в Габсбурзькій монархії як автономної території в рамках Другої Речі Посполитої. Загалом прийнято, що в складі Східної Галичини знаходилися повіти підлегли від 1850 р. юрисдикції суду III інстанції (Oberlandesgericht) у Львові. Українське населення на цьому обширі становило переважну більшість, хоча в західній частині Східної Галичини був, наприклад, Бжозовський повіт із домінуючим польським елементом. Територія Східної Галичини мала характер етнічного пограниччя. Ларі Вульф, професор історії в університеті Нью-Йорка й автор книги «Ідея Галіції: Історія та Фантазія в політичній культурі Габсбургів» (Stanford University Press, 2010), резонно відзначає, що в XIX ст. народи Галичини — поляки, євреї, русини-українці — відчували, що ідентичність їх спільнот набула сенсу в рамках провінції. Тому після розпаду Габсбурзької монархії як такої у 1918-му році настав час, коли ці народи вже набули власні модерні національні ідентичності, що більше не могли миритися з геополітичними обмеженнями, які накладала на них Галичина [8].

У період функціонування Другої Речі Посполитої, тобто під час фактичного перейняття зверхності над спірною польсько-українськ-

ою територією, термін Східна Галичина в офіційній номенклатурі був замінений терміном Східна Малопольща, який мав указувати на зв'язок перейнятих земель з іншою частиною Речі Посполитої. З географічного чи адміністративного погляду термін Східна Малопольща не був тотожним із терміном Східна Галичина. Останній термін пропагований в 1919–1920 рр. охоплював територію трьох воєводств — Львівського, Станіславівського і Тернопільського — на заході далеко виходило за межі повноважень австрійських судових органів. У наукових працях чи публіцистичних роботах використовувалися менш конфронтаційні терміни, такі як «Червенська земля», «південно-східні воєводства» (до групи південних воєводств, окрім Львівського, Станіславівського і Тернопільського зараховували також Краківське воєводство), «південний схід Речі Посполитої».

Відмінне значення термінові Східна Галичина (Галичина) надавала українська сторона [9]. Українці вважали, що ця назва належить до етнічних українських земель, тобто в більшості (понад 50%) населених українським (україномовним) населенням. Згодом для визначення цієї території почали застосовувати термін Західноукраїнські землі [10]. Ян Станіслав Лось у своїх працях зазвичай використовував термін Східна Галичина. У публіцистиці він також послуговувався терміном «Червенська земля». В офіційному листуванні назва Східна Галичина інколи використовується поперемінно з назвою Східна Малопольща, хоча, очевидно, останній термін не особливо припав йому до душі. Граф був прив'язаний, що знайшло своє відображення в усіх працях, до назви «Червона Русь» (застосовували як синонім терміна «Кармазинова Русь») та назви «Подністров'я» [11].

З того часу С. Лось, загалом не заперечуючи того факту, що в Галичині сформувалася українська національна ідентичність з виразним політичним характером і сильним почуттям місцевого націоналізму, різко виступає проти радикального українського націоналізму або ж, за визначенням І. Прізела, «вузького націоналізму» [12].

1920-і роки пройшли для С. Лося під знаком розбудови власної дипломатичної кар'єри: спочатку він працював у центральному апараті Міністерства закордонних справ Речі Посполитої, а потім — у польському посольстві в Лондоні. Вповні зрозуміло, що практична робота на західному зовнішньополітичному векторі Польської держави дещо усунула його від внутрішньополітичних українських справ. Попри все, українське питання залишалось в пріоритеті діяча й нада-

лі, що уможливило швидку адаптацію до розуміння цієї проблематики після добровільного завершення служби в МЗС (1931 р.).

Українсько-польським відносинам на території Малопольщі присвячено кілька розвідок С. Лося у консервативних часописах 1930-х років. Зокрема проблеми польсько-українського діалогу розглядалися у його публікаціях на шпальтах «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» (1933–1938) [13].

* * *

Історія зіткнення польського й українського державотворчих феноменів на західноукраїнських теренах у міжвоєнний період призвела до поглиблення історично обумовленого міжнаціонального протистояння обох сусідніх народів у Польській державі 1920–1930-х років на рівні суспільств [14]. Офіційна політика тогочасної Польщі з її виразними тенденціями до гомогенізації польської нації лише посилювала конфронтацію на землях, на яких проживало переважно непольське населення, насамперед у Східній Галичині. Послідовна політика національної та державної асиміляції українців не лише не нівелювала українське питання, а навпаки, призвела до його виразної актуалізації, засвідченої розвитком української кооперації та діяльністю націоналістичного підпілля [15]. Складність вирішення «українського питання» в міжвоєнний період обумовлювалася багатоаспектністю політичних, суспільних, культурних і релігійних проблем, що засвідчила поява альтернативних концепцій їх вирішення. Подав власну програму розв'язання проблем обох народів на східних теренах Другої Речі Посполитої і Ян Станіслав Лось. Зокрема йшлося про:

- 1) цілковите мовне урівноправнення в урядуванні;
- 2) впровадження послідовної двомовності в усіх написах й оголошеннях, адресованих громадськості;
- 3) офіційне визнання синьо-жовтих барв як національних барв «однієї зі слов'янських спільнот» краю й співучасть цих кольорів під час державних урочистостей нарівні з державними й національними польськими кольорами;
- 4) відмову від будь-яких розмірковувань щодо культурної вищості польського елемента над елементом українським;
- 5) розумну ліквідація утрактвізму у шкільництві й заміну його паралелізмом шкіль з викладавою польською та українською мовами;
- 6) впровадження воєводського й повітового самоврядування, опертого на рівноправні, паралельні й паритетні національні курії.

Наділення цих курій власними компетенцією й бюджетом. Впровадження національних курій під час виборів до сейму;

7) покликання до життя на українській етнічній території (бажано у Львові) вищого навчального закладу з українською мовою викладання й українськими професорами. Програма цього вузу повинна була обіймати усю сукупність українознавчих дисциплін;

8) щире пошанування національного українського доробку в господарській сфері, заохочування українських господарчих організацій до співпраці з польськими колегами;

9) всебічну підтримку будь-яких зусиль щодо депролетаризації українського елемента, як у селі, так і в містах;

10) підтримку й організацію потягу українства до урбанізації; шанування окремішності організацій українських робітників, ремісників, купців і промисловців та заохочення цих організацій до господарської співпраці з польськими аналогами [16].

У концептуальному плані українські державотворчі процеси 1918–1921 рр. С. Лось трактував як один з етапів переходу на якісно новий рівень української націотворчої традиції. На його думку, саме повоєнна боротьба українців за самовизначення створила «традицію боротьби, яка перша в історії українського народу мала ознаки не бунту, а саме війни вільних з вільними» [17]. При цьому такий висновок, на переконання польського публіциста, стосувався лише Великої України з центром у Києві. Він жодним чином не міг бути застосований до західноукраїнських земель, державницькі прагнення українського населення яких граф ототожнював лише з польською державницькою традицією.

Ставлення С. Лося до Західно-Української Народної Республіки відповідало польській політичній доктрині, спрямованій на формування національної держави. Звідси, як стверджував граф, «самостійна східногалицька державка нездійсненна географічно, нездійсненна стратегічно, нездійсненна політично утопія, здобути яку, врешті-решт, ніколи не прагнутиме саме населення цієї території» [18]. С. Лось застерігав Європу від будь-якого сприяння відродженню української східногалицької держави, яку априорі розглядав як дестабілізуючий фактор у Європі. Натомість, польська окупація західноукраїнських територій трактувалася ним крізь призму польського месіанського міфу про історичне призначення Польщі врятувати європейську цивілізацію від «варварського сходу», уособленням якого С. Лось вважав Росію. Він сміливо утверджував думку про «неминучість»

співжиття галицьких українців з поляками в одній державі. На підтвердження теорії про історичну приналежність Східної Галичини до польської державної традиції С. Лось зазначав: «Для кожного з нас [поляків] Львів є однією із [культурних] столиць Речі Посполитої, собор св. Юра, разом з соборами в Гнезно і на Вавелі — одна з найбільш шанованих з святинь у Польщі, унія — винятково польське трактування ідеї поширення вселенської церкви», а Східна Галичина — «колиска польської державницької думки» [19].

У травні 1921 р. С. Лось обійняв посаду референта у справах Східної Галичини і зайнявся розробкою обґрунтування польського варіанту вирішення східногалицького питання. Сам дипломат, чия діяльність була спрямована на зміну статусу Східної Галичини, за його ж визначенням, «мав сприяти вирішенню східногалицького питання на міжнародній арені» [20]. За посередництва отця митрата Тита Євгена Войнаровського-Столобута і за згодою Начальника держави Ю. Пілсудського та міністра закордонних справ К. Скірмунта, С. Лось зініціював перемовини з диктатором ЗУНР Євгеном Петрушевичем.

Йшлося про спробу обґрунтування публічної відмови українського політичного проводу від подальшої боротьби за міжнародне визнання національних і політичних прав українців на західноукраїнських землях. Своєрідною компенсацією для українців польська дипломатія вважала пропозицію створення автономії трьох південно-східних воєводств. Відмову від співпраці з поляками українського уряду в екзилі С. Лось трактував як непатріотичну і стверджував, що галичани втратили шанс легального впливу на долю Східної Галичини [21].

У період формального обговорення на міжнародному рівні статусу Східної Галичини граф вважав марними сподіванням галицької еліти на відродження західноукраїнської ягеллонської ідеї. С. Лось наголошував, що головне завдання польської делегації в Женеві — переконати Антанту в легітимності польських прав на західноукраїнські терени та готовності Польщі дотримуватися міжнародних положень із захисту прав меншин. Він пропагував ідею широкого самоврядування Східної Галичини як «єдиний шлях, що провадитиме до оздоровлення» міжнаціональних взаємин з метою відокремлення культурно-освітньої та господарської сфер функціонування польської й української спільнот [22].

Загалом його бачення реалій і перспектив польсько-українських взаємин у межах однієї держави характеризувалося поміркованістю, а

його погляди відповідали точці зору представників консервативного напрямку з українського питання — широке самоврядування для українців у межах Польської держави за умов дотримання українцями лояльності й наданні підтримки в розвитку Другої Речі Посполитої.

С. Лось активно листувався й мав особисті зустрічі з питань українсько-польського співжиття та діалогу (не завжди толерантного) з відомими польськими й українськими громадськими і релігійними діячами, тогочасними моральними авторитетами. Зокрема проблеми польсько-українських взаємин розглядалися у діловому та приватному листуванні С. Лося з Тадеушем Ромером, Юзефом Ружнецьким, Генриком Сухенек-Сухецьким, Адольфом та Александром Бохенськими, Станіславом Зацвіліховським, Титом Войнаровським, Василем Мудрим, Андреєм Шептицьким, Григорієм Хомишиним, Осипом Назаруком, Романом Смаль-Стоцьким, Єгеном Храпливим та іншими [23]. Особливо гострим предметом тогочасних дискусій була пацифікаційна акція, яка отримала однозначно негативну оцінку з боку української спільноти краю та її провідників.

На схилі життя, уже по тривалій викладацькій і адміністративній роботі в Католицькому університеті в Любліні, С. Лось з жалем констатував, що брак розуміння й толерантності у відносинах між українцями і поляками в Другій Речі Посполитій, окрім інших причин внутрішньо- і зовнішньополітичного характеру, доправили її до катастрофи 1939 року.

* * *

Пошук порозуміння, у хорошому розумінні слова «приреченість» бути і трудитися разом, спільність проживання на одній території, тривала історична і економічна традиція, культурна і етнічна близькість — ось ті принципи, які становили світоглядні засади поглядів С. Лося щодо конструктивної політики влад міжвоєнної Польщі в українському питанні і взаємовигідного українсько-польського співробітництва та діалогу в масштабах усієї держави та, зокрема, її східних територій 1918–1939 рр. Ці ідеї і принципи польського науковця, державного і громадського діяча не лише не втратили своєї актуальності сьогодні, але й набули нового звучання. Зокрема в контексті сучасної політики міждержавного — Україна–Польща — і міжсуспільного — українці–поляки — конструктивного діалогу і порозуміння двох держав і народів у складних і суперечливих реаліях постбіполяр-

ного світу. Позиція С. Лося в українському питанні важлива і з позицій пошуку взаємовигідного консенсусу в царині «історичної правди», яка, з огляду на складні та суперечливі сторінки українсько-польського минулого в попередні періоди, не лише об'єднувала, але й розділяла українців і поляків. Постать графа Яна Станіслава Лося і його українофільська концепція та діяльність у напрямі стабілізації міжнаціональних взаємин у Східній Галичині може слугувати хорошим прикладом особистості, яка, залишаючись на польських державницьких позиціях у реаліях міжвоєнної доби, виступала прихильником і речником українсько-польського порозуміння.

Джерела і література

1. «Польсько-українські відносини не повинні бути заручником минулого». В. Вашиковський. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ua.112.ua/polityka/polsko-ukrainski-vidnosyny-ne-povynni-buty-zaruchnykamy-mynuloho-vashchykovskiy-370868.html>
2. Шаповал Ю. Сімдесят і десять // Волинь 1943. Сімдесята річниця злочину / Ю.Шаповал. — К.: Польський інститут у Києві, 2013. — С. 30.
3. Łoś St. Sprawa ukraińska we wspomnieniach, korespondencji i publicystyce : wybór pism / Stanisław Łoś ; wyboru i redakcji naukowej dokonali, wstępem i przypisami opatrzyli Maciej Marszał i Sylwia Wójtowicz ; posłowie Marek Łoś. — Kraków : Ośrodek Myśli Politycznej, 2012. — XXI, 410 s.; Łoś St. «Świat się w mych oczach dwukrotnie zawalił...» : wspomnienia dyplomaty / Stanisław Łoś / red. Maciej Marszał, Sylwia Wójtowicz. — Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej; Muzeum Historii Polski: Warszawa, 2017. — 683 s.; Лось Станіслав. Українська справа у спогадах, листуванні й публіцистиці. Вибрані твори. Підбір, наукова редакція, вступ, коментарі Мацея Маршала Сильвії Вуйтович; післямова Марека Лося / наук. ред. С.С.Троян і А.М.Киридон; пер. з пол. — К.: Ніка-Центр, 2018. — 340 с.
4. Kusz P. Jan Stanisław Łoś wobec kwestii ukraińskiej (1918–1939) : analiza myśli społeczno-politycznej / Paulina Kusz. — Lublin : Wydawnictwo Werset, 2010. — 160 s.; Marszał M. Polska myśl konserwatywna wobec «kwestii ukraińskiej» w okresie międzywojennym / Maciej Marszał // Studia Prawno-ekonomiczne. — 2014. — T. XCI/1. — S. 87–101; Wójtowicz S. Bohaterowie drugiego planu polsko-ukraińskiego

- dialogu politycznego w okresie międzywojennym: z korespondencji prywatnej polskiego dyplomaty hr. St. Łosia z ukraińskim duchownym prałatem Tytusem Wojnarowskim / Sylwia Wójtowicz // Актуальні питання реформування правової системи України: зб. наук. ст. за матеріалами X Міжнар. наук.-практ. конф., м. Луцьк, 7–8 червня 2013 р. / Ред. кол. Коцан І.А. — Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2013. — С. 16–22; Trojanowska M. Materiały do tzw. kwestii ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej w spuściźnie Jana Stanisława Łosia / M. Trojanowska // Biuletyn ukrainoznawczy. Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu. № 5. — Przemyśl, 1999. — № 5. — S.113–126.
5. Зашкільняк Л.О. Українсько-польське порозуміння 1935 р.: За матеріалами архіву Я.С. Лося / Л.О. Зашкільняк // Проблеми слов'язнознавства. — Львів, 1996. — Вип. 48. — С. 62–72; Миклін О. Проблеми польсько-українського діалогу у публікаціях Станіслава Лося на шпальтах «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» (1933–1938) / Олена Миклін // Історія України: маловідомі імена, події, факти. — 2011. — Вип. 37. — С. 180–198; Киридон А., Троян С. У пошуках українсько-польського порозуміння: ретроспекція і сучасність / Алла Киридон, Сергій Троян // Лось Станіслав. Українська справа у спогадах, листуванні й публіцистиці. Вибрані твори. Підбір, наукова редакція, вступ, коментарі Мацея Маршала Сильвії Вуйтович; післямова Марека Лося / наук. ред. С.С.Троян і А.М.Киридон; пер. з пол. — К.: Ніка-Центр, 2018. — 340 с.; Юрчук О. Українське питання у Східній Галичині міжвоєнного періоду крізь призму епістолярного спадку Я.С. Лося / Оксана Юрчук // Проблеми слов'язнознавства. — 2013. — Вип. 62. — С. 58–68.
6. Wójtowicz S. Bohaterowie drugiego planu polsko-ukraińskiego dialogu politycznego w okresie międzywojennym : z korespondencji prywatnej polskiego dyplomaty hr. St. Łosia z ukraińskim duchownym prałatem Tytusem Wojnarowskim / Sylwia Wójtowicz // Актуальні питання реформування правової системи України: зб. наук. ст. за матеріалами X Міжнар. наук.-практ. конф., м. Луцьк, 7–8 червня 2013 р. / Ред. кол. Коцан І.А. — Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2013. — С. 16–22.
7. Маршал М. Польська політична думка про «українське питання» в міжвоєнний період. Нарис проблеми / М. Маршал // Вісник Львів-

- ського університету: Серія юридична. — 2013. — Вип. 57. — С. 120–121.
8. Національні ідентичності є «уявними спільнотами» — історик Ларі Вульф. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ukrainian.voanews.com/a/invention-galicia-117821583/239222.html>
 9. Див., напр.: Національна ідентифікація українців Галичини в ХІХ — на початку ХХ століття (еволюція етноніма) / наук. ред. І.В. Орлевич; Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України; Інститут релігієзнавства — філія Львівського музею історії релігії. — Львів: Логос, 2016. — 320 с.
 10. Див.: Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948 / G. Hryciuk. — Toruń, 2008. — С. 25–28.
 11. Маршал М. Польська політична думка про «українське питання» в міжвоєнний період. Нарис проблеми / М. Маршал // Вісник Львівського університету: Серія юридична. — 2013. — Вип. 57. — С. 120–121.
 12. Prizel I. National Identity and Foreign Policy. Nationalism and Leadership in Poland, Russia, and Ukraine / I. Prizel. — Cambridge: Cambridge University Press, 1998. — P. 322.
 13. Миклін О. Проблеми польсько-українського діалогу у публікаціях Станіслава Лося на шпальтах «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» (1933–1938) / Олена Миклін // Історія України: маловідомі імена, події, факти. — 2011. — Вип. 37. — С. 180–198.
 14. Швагуляк М. Польсько-українська конфронтація на зламі 20–30-х років ХХ ст. і проблема історіографії / Михайло Швагуляк // Проблеми слов'янознавства. — 1996. — Вип. 48. — С. 53–62.
 15. Юрчук О. Українське питання у Східній Галичині міжвоєнного періоду крізь призму епістолярного спадку Я. С. Лося / Оксана Юрчук // Проблеми слов'янознавства. — 2013. — Вип. 62. — С. 58.
 16. Рубльов О.С. Лось Ян-Станіслав / Олександр Рубльов // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2009. — Т. 6: Ла-Мі. — С. 274–275.
 17. Юрчук О. Українське питання у Східній Галичині міжвоєнного періоду крізь призму епістолярного спадку Я.С. Лося / Оксана Юрчук // Проблеми слов'янознавства. — 2013. — Вип. 62. — С. 60.
 18. Там само.
 19. Там само. — С. 61.

20. Там само.
21. Там само.
22. Там само. — С. 63.
23. Детальніше див.: Юрчук О. Українське питання у Східній Галичині міжвоєнного періоду крізь призму епістолярного спадку Я.С. Лося / Оксана Юрчук // Проблеми слов'янознавства. — 2013. — Вип. 62. — С. 58–68.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Осмыслити й описати війну — справжнє випробування для інтелекту та морально-духовних засад людини й історика. Тим більше, коли намагаєшся дотримуватися древнього філософського правила — оповідати про будь-які соціальні явища «без гніву, пристрасті та осудження», що особливо важко робити, звертаючись до найкривавіших війн в історії людства, які припали на першу половину ХХ ст. і справедливо були названі, на противагу усім іншим, «світовими».

Центрально-Східна Європа від найдавніших часів знаходилася на перехресті цивілізаційних впливів між Заходом і Сходом, Північчю і Півднем. Але водночас вона була місцем зіткнення й суперництва різних народів і держав. Специфіка розташування регіону, його геополітичне й стратегічне становище, природні багатства та родючі землі впродовж багатьох століть обумовлюють постійний підвищений інтерес до нього з боку провідних держав світу. В цьому контексті одну з ключових позицій посідають українські землі, де, власне, і знаходиться географічний центр Європи, та які мають значний економічний і людський потенціал. Все це, своєю чергою, визначило той факт, що Україна впродовж ХХ ст. неодноразово опинялася в епіцентрі глобальних конфліктів. Її перетворювали на важливий плацдарм воєнного протиборства, а народ прирікали на тяжкі випробування. Першою з таких катастроф, що стала справжньою гранню між епохами, і, по суті, визначила подальший розвиток людської цивілізації була Велика війна 1914–1918 рр.

Вона стала логічним завершенням суперечливих процесів «довгого», в історичному вимірі, ХІХ ст. Адже час, що передував цій гуманітарній катастрофі, в країнах втягнутих до неї був періодом небаченого раніше економічного розвитку, стрімкого технічного й наукового прогресу, освоєння нових територій, налагодження системи зв'язку та транспортного сполучення, інтенсивної торгівлі й обміну капіталами, поширення демократичних інститутів, залучення все більшої частини суспільства до політичного життя, початку формування громадянського суспільства, зростання добробуту населення, значного покращення умов праці та скорочення її тривалості, розвитку різноманітних форм дозвілля, тощо. Саме тоді з'явилися й почали

відносно швидко поширюватися речі, такі звичні нам сьогодні — автомобілі, літаки, електротовари, вироби хімічної промисловості, нафтопродукти, телеграф, телефон, радіо. Життя стало значно комфортнішим, і не лише для представників родової аристократії й буржуазної еліти, а й для широких верств суспільства. Пізніше сучасники назвуть період, який передував Великій війні, «прекрасною епохою». Й жодна країна, а тим більш її суспільство, здавалося, не були готові до тяжких випробувань затяжними й виснажливими воєнними діями.

У розпал літа 1914 р., вочевидь, майже ніхто у світі не усвідомлював повною мірою (і виняток з цього не становили навіть безпосередні учасники так званої «липневої кризи»), маховик якої руйнівної сили запущено в рух одним лише пострілом у Сараєво, що обірвав життя спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда й підвів ризику під усталеним порядком життя.

Глобальність світового конфлікту початку ХХ ст. проявилася передусім у тому, що це була війна масових, багатомільйонних армій. Держави, які починали збройну боротьбу з невеликим професійним військом, змушені були в її ході перейти до загальної мобілізації. З масовим типом армій пов'язана й небувала до цього протяжність суцільних фронтів, що впиралися флангами в море чи кордони нейтральних держав. У ході війни радикально змінилося співвідношення родів військ: збільшилася чисельність артилерії (далекобійність деяких гармат сягала 120 км), з'явилися танкові й хімічні частини (хімічна зброя задушливої та шкірноаривної дії), авіація, зростала кількість тилового автотранспорту, інженерних частин. Холодна зброя (штик, шабля, піка) втратили свою важливість, натомість стрілецька вогнепальна зброя набула нового військового й суспільнополітичного значення. Зосередження останньої в руках простого народу стало одним із факторів успішного розгортання повоєнних соціальних революцій, політичних переворотів, масового розгулу бандитизму, отаманщини тощо. У роки війни стратегічного значення набули залізниця й автотранспорт, без використання яких унеможливлувалися забезпечення діючих армій, швидка передислокація солдатів і техніки з одного фронту на інший.

Значні технологічні й стратегічні зміни відбулися у способах ведення воєнних дій на морі: почали активно використовувати загороджувальні міни, підводні човни, поряд із лінкорами добре зарекомендували себе крейсери, міноносці. Одна важлива битва на морі від-

тепер не могла вирішити хід війни. Слід зазначити, що світова війна завершила технологічну революцію палива на морі — вугілля на військовому флоті було повністю витіснене нафтою, вдосконалено двигуни внутрішнього згорання (дизелі). Нафта поступово стала «чорним золотом», а її родовища — важливим політико-стратегічним ресурсом окремих держав.

Наукові й технологічні винаходи кінця XIX — початку XX ст. були використані не тільки на благо людства, але й спрямовані переважно на нові способи знищення живої сили супротивника. Можливості технічних засобів винищення, тривалість війни і чисельність армій, застосування практик геноциду призвели до величезних втрат, знекровлення народів.

Крах засадничих цінностей XIX ст., глобальність воєнної ситуації як засобу й інструменту міжнародної політики, радикальний перерозподіл світу та сфер впливу, падіння імперій і поява на їхніх руїнах новостворених держав, вихід на історичну арену нових геополітичних центрів світового тяжіння, незагоєні рани й реваншистські настрої, спричинені повоєнним устроєм, розпач від сподівань, яким не судилося справдитися, поглиблення гуманітарних проблем — все це принесла з собою Велика війна.

Трагізм Першої світової війни особливо проявився в тотальному характері, який вона набула, та стрімкому падінні вартості людського життя. За своїми універсальними масштабами й демографічними втратами вона значно перевершила все, що відбувалося до неї у ході найбільших міжнародних воєнних конфліктів в історії людства. Лише за перший її тиждень близько 900 млн жителів планети (а до кінця війни загалом 38 держав із населенням у півтора мільярди осіб, що дорівнювало трьом чвертям тогочасного населення всього світу) опинилися в стані протиборства між собою. За 4 роки, 3 місяці та 10 днів, які тривала війна, до військ було мобілізовано 73,5 млн осіб, з яких 10 млн — убито (для порівняння — стільки людей загинуло в усіх європейських війнах упродовж цілого тисячоліття до 1914 р.) та близько 20 млн — поранено, з яких 3,5 млн назавжди стали інвалідами [1, с. 708].

Раніше небачені масштаби Великої війни та наслідків, які вона спричинила для світу й особливо для народів Європи, сприяли закарбуванню й збереженню історичної пам'яті про неї. Країни, які 27 січня (9 лютого) 1918 р. у Бресті підписали перший мирний дого-

вір у тій війні, в ст. 17 додаткової угоди до нього зобов'язалися шанувати й утримувати в належному стані на своїй території цвинтарі вояків і цивільних громадян іншої сторони, котрі загинули чи померли в 1914–1918 роки. Аналогічні положення були закріплені й в статті 171 Сен-Жерменського мирного договору від 10 вересня 1919 р.

На Заході саме так і відбулось: Перша світова війна там стала невід'ємною складовою коду історичної пам'яті для декількох поколінь людей. І навіть ще масштабніші, кривавіші й страшніші події, що їх принесла із собою людству Друга світова війна — не витіснили на узбіччя історичної пам'яті спогади про Першу, чому сприяло й глибоке розуміння причинно-наслідкового зв'язку між ними. Як наслідок — ми можемо розглядати західну історіографію Великої війни як явище безперервного, хай і неоднакового за інтенсивністю, розвитку довжиною у століття.

Зовсім інша доля спіткала пам'ять про Першу світову війну на успадкованій Радянським Союзом більшій частині теренів колишньої Російської імперії, де вона стала «забутою». І справа тут не тільки і не стільки у певній цілком природній історичній сублімації та витісненні пам'яті про неї значно більш драматичним досвідом хронологічно наступних за нею Громадянської та Другої світової (як «Великої Вітчизняної») воєн, а у повному ідеологічному розриві більшовицького режиму на опанованих ним теренах майже зі всім, що мало місце до «Великого Жовтня». З огляду на таку викривлену систему історичних координат, Велика війна (не інакше як під назвою «імперіалістична») мала право на історичну пам'ять лише як схематичне й позбавлене людського виміру явище, що стало придатним ґрунтом для перемоги більшовицької революції і спроб її трансформації у революцію «Світову» [Дет. див. 1, с. 708–709]. Тож не дивно, що про скільки-небудь цілісну, неупереджену й не закостенілу радянську історіографічну картину Першої світової війни говорити не доводиться. Відповідно, системне та комплексне дослідження «українських аспектів» цієї війни стало можливим лише зі здобуттям Україною державної незалежності.

Керуючись новими методологічними підходами, сучасні українські історики досягли суттєвих результатів в осмисленні подій та наслідків Великої війни. У фокусі дослідницького пошуку опинилася ціла низка питань, які можна умовно звести до кількох дослідницьких напрямів: економічного, соціального, політичного, воєнного полону, зовнішньополітичного, історії легіону УСС та перебігу бойових опе-

рацій, біженства і громадських організацій, російської окупації Галичини й Буковини, регіоналістики, «культури війни».

Увагу науковців привернули такі питання, як з'ясування місця України у стратегічних планах учасників війни, дипломатичні та розвідувально-агентурні заходи напередодні та під час збройного протистояння, актуалізація «українського питання», перебіг та наслідки бойових дій, функціонування окупаційних режимів, соціально-економічне становище на українських теренах.

Справжнім бумом можна назвати сплеск у вивченні різних соціальних аспектів Першої світової війни, зокрема змін у структурі суспільства, біженства, добродійності та участі в ній державних і громадських організацій, етноконфесійної ситуації тощо. Така ситуація викликана кардинальною зміною умов історичного процесу на початку 1990-х рр. Дослідники, ознайомившись з основними векторами студіювань даної проблематики європейськими істориками, активно сприйняли парадигму соціальної історії та мікроісторії, яка основний наголос робить, власне, на вивченні проблем людини у Великій війні, звертаючи значно меншу увагу на макропроцеси, бойові дії, міжнародні відносини.

Важливе значення мають також регіональні дослідження, насамперед, присвячені фронтовим регіонам Галичини та Буковини, прифронтовим — Волині та Поділля [Див., для прикладу: 2; 3].

Значний поступ у вивченні подій та наслідків Першої світової війни здійснили співробітники Інституту історії України НАН України. До 90- і 100-річчя від її початку було проведено, відповідно, Всеукраїнський круглий стіл «Велика війна і Україна» (2004) та Всеукраїнську наукову конференцію з міжнародною участю «Перша світова війна й Україна» (2014), опубліковано серію статей, а також підготовлено спеціальні випуски наукового збірника «Проблеми історії України XIX — початку XX ст.» [4; 5] та «Українського історичного журналу» [6]. Результатом подальшої праці над воєнною проблематикою 1914–1918 рр. стало видання монографій, довідників, навчальних посібників, відповідних розділів у колективних працях, зокрема: «Україна: хроніка XX століття. Роки 1911–1916: Довід. вид.» [7], «Перша світова війна і Україна» [8], «Україна у Першій світовій війні (1914–1917) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. — Т. 2» [9].

У 2013 р. Інститут історії України НАН України завершив роботу над фундаментальним науковим виданням «Велика війна 1914–1918 рр.

і Україна» [1], в якому здійснено спробу комплексного аналізу різних вимірів суспільного життя України в період Першої світової війни. Його логічним продовженням став документальний збірник «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень» [10], опублікований у 2015 р.

Серед вітчизняних монографічних публікацій останніх років варто виділити спільну працю В. Солдатенка та В. Головченка, в якій автори підсумували проблему «українського питання» в роки Першої світової війни [11]. Формування позицій політичних партій у воєнні роки проаналізовано у студіях В. Зорик та А. Зорик [12]. У монографії київського дослідника О. Кураєва розглянуто український фактор у політиці Берліна й Відня під час Першої світової війни [13], а Л. Жванко на основі значного масиву досліджень попередників, а також широкого кола джерельних матеріалів підбила певний підсумок вивченню проблем біженства в роки війни [14; 15].

Таким чином, вітчизняні історіографічні здобутки на цьому шляху останніх вже майже двох із половиною десятиліть [Дет. див. 16] сприяють доповненню коду історичної пам'яті українського народу важливою складовою про події Великої війни, які не могли не залишити глибокий слід у його історії.

Аналізуючи перебіг подій Першої світової війни та її наслідки, детальніше зупинимося на основних аспектах, що стосувались безпосередньо України. Її етнічні землі, розділені між Російською імперією та Австро-Угорщиною, будучи об'єктом геополітичних зазіхань ворогуючих сторін, на чотири роки перетворилися на театр бойових дій, а їх населення — опинилося по різні боки від лінії фронту цієї братовбивчої для українців світової бійні. На Галичині, Буковині та Волині відбулися одні з найбільших і найкривавіших за історію Великої війни наступальних операцій: Галицька битва (5 (18) серпня — 8 (21) вересня 1914 р.) і Брусиловський прорив (22 травня (4 червня) — 7 (20) вересня 1916 р.), успішні для російської сторони; та стратегічний розвиток Горлицько-Тарнувського прориву (19 квітня (2 травня) — 9 (22) червня 1915 р.), удалого для армій країн Четверного союзу.

Під час Галицької битви штаб Південно-Західного фронту російської армії планував розгромити австро-угорські війська, щоб не дати їм можливості відступити на південь, за Дністер, і на захід, до Кракова. У планах противника було завдання головного удару на північному напрямку й вихід у тил росіянам для їх подальшого розгрому.

Масштаби цієї стратегічної операції вражаючі — на фронті протяжністю близько 400 км чотирьом російським арміям (близько 700 тис. осіб) протистояли три австро-угорські (близько 830 тис. осіб). У результаті битви війська Російської імперії зайняли Галичину й Буковину, де було створено Тимчасове генерал-губернаторство Галичини на чолі з Г. Бобринським. Однак втрати живої сили були значними з обох сторін: Австро-Угорщини — 336 тис. вбитими та 120 тис. полоненими, Росії — 227 тис. вбитими і полоненими [17, с. 27].

Успішні наступальні бойові дії російської армії 1915 р. перервав контрнаступ німецько-австрійських військ у районі Горлиця — Тарнув. Значно переважаючи противника в напрямку головного удару, на 35-кілометровій ділянці війська А. фон Макензена завдали поразки частинам російської 3-ї армії та здійснили глибокий прорив. У полон потрапили близько 140 тис. російських солдатів і офіцерів [18, с. 166]. Просуваючись далі на схід, німецько-австрійські війська поступово зайняли Галичину, а 22 (9) червня увійшли до Львова. Російські війська, що зупинилися на рубежі Холм — Володимир-Волинський — Броди — Бучач, під час відступу зазнали найбільших за всю війну втрат — у середньому за місяць 235 тис. убитими й пораненими (впродовж усієї війни цей показник становив 140 тис.) [19, с. 149].

Не поступався за своїм розмахом двом названим вище військовим операціям і Брусиловський прорив російських армій Південно-Західного фронту. Війська під командуванням генерала О. Брусилова досить легко прорвали на широкому фронті оборону австро-угорців у напрямку Луцька, Чернівців і Ковеля. Центральні держави змушені були перекинути на Східний фронт із Франції та Італії 34 дивізії. В результаті безупинного наступу росіянам вдалося зайняти частину Південної Галичини, Буковину та знову підійти до карпатських перевалів. За різними даними у цій операції втрати австро-угорської армії становили від 700 тис. до 1,5 млн осіб, російської — 500–800 тис. осіб. Про запеклість збройного протистояння сторін за кожен квадратний кілометр території промовисто вже самим своїм числом говорять хоча би шість (!) битв за Ковель.

Незважаючи на те, що Брусиловський прорив істотно вплинув на перебіг війни (німецьке командування припинило наступ на Верден (Франція), а Італія була врятована від повного розгрому), російське командування не змогло використати цей наступ на користь Російської імперії, що викликало значне невдоволення всього народу.

Власне для українських земель усі ці грандіозні битви принесли великі біди: значні руйнування, мародерства, загибель десятків тисяч солдатів і офіцерів українців за походженням, знуцання над цивільними громадянами тощо. До того ж, саме під час відступу в перебігу Горлицько-Тарнувської операції російське командування широко застосувало тактику «спаленої землі», знищуючи найбільш важливі об'єкти, транспортні шляхи, запаси продовольства.

Улітку–восени 1915 р. із прифронтових Волинської, Подільської та Київської губерній, що перебували під загрозою нападу ворога, було евакуйовано частину промислового потенціалу, цінностей контор Державного банку і навіть освітніх закладів включно з Університетом св. Володимира. Це стало своєрідною «апробацією» вивезення важливих ресурсів у глибокий тил, що вже в значно більших масштабах здійснено радянською владою під час Другої світової війни.

Протиборчі у війні країни активно використовували у своїй геополітичній стратегії «українське питання» під гаслами визволення. Австро-Угорщина та Німеччина — *українців* від «російської тиранії», а Російська імперія — відповідно, «*русских* подъяремной Руси из 600-летней неволи». Більше того, захоплення та подальше інкорпорування заселених українцями теренів Австро-Угорщини до складу Російської імперії, розглядалося владою та політикумом останньої як радикальний спосіб розв'язання «пекучої» внутрішньої проблеми імперії — подолання в ній українського руху. Зважаючи на таку зацікавленість українськими землями, відомий шведський політолог, фундатор геополітики Рудольф Челлен, аналізуючи в 1915 р. у праці «Політичні проблеми світової війни» причини, що призвели до її спалаху, зауважував: «Ми маємо... всі підстави зараховувати «українське питання» до одного з головних мотивів світової війни» [20, с. 125].

На зайнятих воюючими сторонами «по праву війни» українських землях були влаштовані окупаційні режими (російський в Галичині та на Буковині й австро-німецький на Західній Волині), надто далекі у реальній політиці від публічно проголошуваних ними поміркованих гасел. Але навіть для такого палкого «визволителя» та «об'єднувача» «исконно русских земель», як Російська імперія, українські землі в кінцевому рахунку були розмінною монетою у великій геополітичній грі, про що свідчить дана нею згода на включення Буковини до складу Румунії за вступ останньої до війни на боці країн Антанти.

У той же час треба відзначити, що під час Великої війни вперше у новітній історії майже всі землі сучасної України (за винятком Закарпаття) хоч і на короткий термін і без міжнародно-правової санкції (остання була справою повоєнного переділу кордонів за рішенням країн-переможниць) опинилися під владою та адмініструванням однієї держави — Російської імперії.

У 1914–1918 рр. воюючі сторони практикували створення з підданих держав-антагоністів військових загонів та легіонів на добровільній основі. На відміну від полонених чехів і поляків, організування подібних збройних формувань із українців різної політичної орієнтації залишилося на стадії проектування.

Вперше про можливість використання українців русофільської орієнтації — підданих Австро-Угорщини — на боці Російської імперії опосередковано йшлося ще від самого початку війни в маніфесті верховного головнокомандувача російської армії великого князя Миколи Миколайовича від 18 (5) серпня 1914 р. Однак конкретних механізмів залучення населення до військових дій у тексті документа не містилося. Спроби ж 1915–1917 рр. формування з біженців та військовополонених галичан-українців русофільської орієнтації добровольчих підрозділів, що діяли б спільно з російськими військами, не були доведені до стадії практичного втілення. Однією з причин зволікання з практичною реалізацією проектів створення «карпато-руських» частин, вочевидь, були побоювання вищого командування російської армії щодо проникнення українофільства у військове середовище [Дет. див. 21].

Формування ж Німеччиною двох полків — Сірожупанного та Синьожупанного з військовополонених-українців — було реалізовано вже після укладання Брестського мирного договору між УНР та країнами Четверного союзу.

Водночас Велика війна поклала початок формуванню українських національних військових частин у складі армій протиборчих країн: легіону українських січових стрільців (УСС) в Австро-Угорщині вже у 1915 р. та українізованих військових з'єднань російської армії значно пізніше — влітку–восени 1917 р., у складі яких кувалися кадри майбутнього українського війська часів національно-визвольних змагань.

Перша світова війна відкрила у ХХ ст. «скриньку Пандори» нових жахів і страшних випробувань для населення країн, які перебували у стані війни. Особливо болючим був цей рахунок на українських

землях. До традиційних для будь-якої війни розорення і спустошення, інфляції та зростання цін, падіння виробництва споживчих товарів і зниження рівня життя населення додалися превентивні арешти та інтернування запідозрених у неблагонадійності: русофілів та їм співчуваючих — до таборів на заході Австрії; українофілів — в адміністративне заслання до внутрішніх губерній Російської імперії. Зокрема тільки через київські в'язниці пройшли 12 тис. галичан [22, с. 247].

Небачених раніше масштабів набули практика санкціонованого взяття заручників і масових примусових виселень цивільного населення при відступі та з фронтової смуги, особливо чоловіків призовного віку. Подекуди такі виселення докорінно змінили пропорції етнічного складу населення окремих українських етнічних земель, як це трапилося, наприклад, на користь поляків на Холмщині та Підляшші.

Одну з найгостріших гуманітарних проблем, зумовлених Першою світовою війною, становило біженство. Військові дії, репресії окупаційних властей змусили сотні тисяч людей полишити рідні домівки й добровільно чи примусово переселитись у більш віддалені від театру війни регіони. Все це породило спалахи епідемічних хвороб, нестачу медикаментів, якісної питної води, чистого одягу, засобів гігієни тощо. Потребували біженці та виселенці й хоч якогось облаштування в місцях свого нового перебування [Дет. про біженство на українських теренах див. 14; 15; 23; 24].

Неспроможність урядів країн — учасниць конфлікту впоратися зі складним комплексом соціальних проблем і належно організувати допомогу армії та цивільному населенню викликала значне зростання громадської активності. Масово створювались організації з допомоги біженцям, пораненим воїнам, сім'ям фронтовиків тощо. У Російській імперії найбільш масштабну діяльність розгорнули Всеросійський союз міст, Всеросійський земський союз та Товариство Червоного Хреста.

Суттєву підтримку біженським масам надавали українські національні добровільні організації, першою з яких було Товариство допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій. Його активними учасниками були представники української інтелігенції та студентської молоді. Восени 1915 р. товариство налічувало близько 300 членів і мало відділення в Одесі, Чернігові та Черкасах [Див. 25, с. 557–558].

Війна й політика не обійшли стороною й духовну сферу життя суспільства. Питання віри та конфесій штучно загострювалися уря-

дами воюючих держав. Значні випробування впали на плечі греко-католицьких служителів культу та віруючих. Протестантські громади також мали шукати порозуміння з урядами аби уникнути переслідувань. Зазнало страждань і православне населення окремих територій.

До початку Першої світової війни жоден попередній збройний конфлікт не мав такого впливу і на економіку держав, що воювали. Чи не вперше у світовій історії вона була настільки відчутною для макроекономічних показників розвитку країн. Масштаби війни та її матеріальні потреби призвели до необхідності розширення військової промисловості, переведення підприємств цивільного характеру на виробництво військової продукції. Військові заводи отримували значні прибутки, що обумовлювало добровільне бажання їх власників змінити спеціалізацію. Попри досить швидке переоснащення підприємств цивільних галузей на військове виробництво (від 2–3 місяців до 1–2,5 років) потреби фронту не задовольнялися. Розрив між запитами на предмети озброєння (зокрема боєприпаси) і слабким їх постачанням став однією із причин переходу діючих армій до позиційної війни.

Незважаючи на те, що в умовах світового збройного протистояння більшість держав намагалися створити механізм розгалуженого економічного регулювання й тим самим контролювати транспорт і промисловість, торгівлю й банки, економічного спаду уникнути не вдалося. Постраждали, насамперед, міжнародна та внутрішня торгівля, сільське господарство, галузі промисловості, які спеціалізувалися на виготовленні товарів народного вжитку. Зростання цін та інфляційних процесів не вдалося уникнути жодній із країн.

У складній ситуації опинилися українські етнічні землі. Мобілізація до війська мільйонів чоловіків із цих теренів (щонайменше 500 тис. з них загинули): Російської імперії (від 3,5 до 4,5 млн) та Австро-Угорщини (не менше 300 тис.) призвела до суттєвих демографічних змін у структурі трудових ресурсів, значно збільшивши серед працюючих частку жінок і підлітків, що змушені були заступити вибулих на фронт чоловіків.

Різке зменшення кількості працездатного чоловічого населення згубно позначилося на економічних показниках. У 1917 р. у власних господарствах залишилося тільки 39% працездатних чоловіків. На 1916 р. посівні площі в українських губерніях порівняно з довоєнним часом скоротилися на 1,9 млн десятин, а валовий збір зернової продукції — на 200 млн пудів [22, с. 194].

Особливо відчутно воєнні події вдарили по малозабезпечених верствах українського села. Масові реквізиції коней і волів унеможлилювали обробку землі, призводили до зменшення виробництва сільськогосподарської продукції, що своєю чергою спричиняло зростання цін на неї. Через це повсюдно загострювалась продовольча проблема.

Швидкими темпами відбувалася майнова диференціація на селі. Соціальне розшарування, особливо зубожіння, прискорило зменшення чисельності селян, їх міграцію до міст, пролетаризацію та люмпенізацію. Відповідно змінювалася й суспільна психологія цієї категорії населення, яка порвала з сільськими традиціями, але набути суто пролетарських рис не могла ще протягом тривалого часу. Відчутною стала маргіналізація суспільства, втрата значною його частиною традиційних цінностей, величезною — проблема впливу війни на дитячу й підліткову психіку, моральний і фізіологічний стрес, перенесений жіноцтвом.

Суперечливою була ситуація й у промисловості українських губерній Росії. З одного боку збільшилася частка підприємств, які виконували державні військові замовлення, що дозволило їм значно наростити обсяги продукції. А з іншого — таке становище згубно позначилося на інших галузях господарства, зокрема легкій і харчовій промисловості. Деформації в індустрії, дефіцит трудових ресурсів, викликані умовами війни, призвели до закриття багатьох фабрик і заводів, орієнтованих на виробництво предметів і товарів повсякденного користування.

Нагромадження соціальних проблем, тривале порушення традиційного укладу життя спричинили наростання у населення невдоволення урядом Російської імперії. З серпня 1914 до вересня 1915 р. зафіксовано близько 100 страйків, у яких взяли участь 43 тис. робітників України, а з жовтня 1915 до вересня 1916 р. — 225 страйків, що охопили 210 тис. робітників. З серпня 1914 до грудня 1916 р. в Україні також відбулося понад 160 селянських виступів [22, с. 135].

Загальне погіршення матеріального становища людей праці, підвищення цін на товари та послуги, низький рівень заробітної платні, перебої з постачанням міст, відсутність будь-яких соціальних гарантій — ці та інші явища стали безпосереднім наслідком воєнних дій. Це був, так би мовити, зовнішній відчутний прояв війни та її безпосередній вплив на українське суспільство.

Проте для різних етнічних українських територій цей вплив був неоднаковим. Найбільше постраждало українське населення Австро-Угорщини, оскільки внаслідок безперервних військових дій економіка західноукраїнських земель була практично повністю зруйнована. Переважно товарно-аграрний характер економіки більшої ж частини українських земель у складі Російської імперії, на тлі прогресуючої продовольчої кризи та зростання дорожнечі у воюючих європейських країнах, значно послабив дію згаданих вище факторів на населення цих теренів, перетворивши їх на своєрідну оазу відносного продовольчого благополуччя чи не до самого кінця Великої війни. Головне багатство української землі — хліб — став найважливішим «золотим» активом особливо наприкінці війни та ліг в основу міжнародно-правових договорів УНР із країнами Четверного союзу.

Перша світова війна з її величезними жертвами, сотнями тисяч калік, біженців і примусових виселенців, продовольчою кризою, неефективністю урядів та влади взагалі — стала потужним каталізатором соціальних і національних революцій. А некерований стрімкий розвал, починаючи з літа 1917 р., через самочинну демобілізацію величезної російської армії призвів до фактичного всезагального озброєння, за якого «людина з рушницею» перетворилася на творця своєї долі, що особливо далось взнаки у роки визвольних змагань у формі анархії, отаманщини та «війни всіх проти всіх».

Світове протистояння 1914–1918 рр. активізувало процес формування української модерної нації, яка з об'єкта міжнародної політики перетворилася на її безпосередній суб'єкт. Від цього часу «українське питання» вийшло на рівень одного з визначальних чинників в європейській політиці, з яким не можна було не рахуватися.

Здолавши вузькі межі етнографічного культурництва й українофільства, суспільно-політична думка надала «українському питанню» статусу політичної проблеми європейського рівня.

Державницькі програмні положення були окреслені в документах багатьох українських партій, та найбільш адаптованим до викликів часу виявився політикум соціалістичного спрямування. Наприклад, у програмі УСДРП, яку репрезентували С. Петлюра, В. Винниченко, М. Порш, Л. Юркевич, ще в 1905 р. задекларовано тезу про право націй на самовизначення та вміщено вимогу автономії України.

Саме зусиллями головним чином діячів національно-демократичного й соціалістичного спектра «українське питання» було переведе-

не в практичну площину державотворення. У різний час у цьому процесі, поряд з С. Петлюрою і В. Винниченком, узяли участь представники ліберально-демократичного (М. Грушевський) і консервативного (В. Липинський) таборів. Щоправда, конфлікт політичних еліт за вирішальної ролі зовнішнього втручання, що аж ніяк не можна залишати поза увагою, не дозволив закріпити й зробити безповоротними здобутки Української революції.

Український консерватизм, як структурований політичний напрям, набув оформлення саме в повоєнний, революційний період завдяки працям і громадській діяльності В. Липинського. На відміну від російського консерватизму, оберненого в минуле в його одіозних виявах, українська консервативна ідея мала на меті відродити в майбутній державі національну за змістом монархічно-гетьманську форму правління, що поєднала би імперативи легітимізму, верховенства закону й правопорядку з історичною традицією, генетично іманентною українській національній свідомості.

Перша світова війна разом з Українською революцією дали новий імпульс розвитку національної ідеї. Теоретичні напрацювання М. Міхновського, Д. Донцова, Ю. Вассіяна, В. Мартинця, М. Сціборського та інших ідеологів значно радикалізували національно-визвольний рух у подальшому його розвитку.

Попри те, що українці Австро-Угорщини та Російської імперії опинилися по різні боки лінії фронту, Перша світова війна змела штучні кордони, які розділяли український народ, і дала поштовх суспільним соборницьким тенденціям. У «Платформі» Союзу визволення України, створеного наддніпрянськими емігрантами в Галичині як «безпартійної політичної організації російських українців на час війни для пропаганди ідеї самостійної України» (серпень 1914 р.), наголошувалося: «Українці добре розуміють, що у війні сій ходить головно о їх долю, ходить о те, чи в результаті війни український П'ємонт в Австрії буде знищений, чи українське жите розцвіте також по той бік Збруча, аж за Дніпро і над Чорне море, і тому не можуть зоставатися нікими свідками теперішніх подій, а голосно і рішучо підносять свої неоспоримі права на національну самостійність» [26, с. 58–60].

Українські самостійницькі сили (особливо впливові в галицьких й емігрантських політичних колах) пов'язували долю майбутньої української держави зі сприятливими зовнішніми чинниками. У Д. Донцова про це написано так: «Почутте єдності, що творить ті «величини

без ваги», від яких залежить успіх з'єднавчих змагань народу, має на Україні не лише пасивний, зберігаючий єдність нації, але також активний характер, що зміцнює націю в її визвольних змаганнях... Як комета, з'являється правильно «українське питання» на політичному небі Європи кожного разу, коли для Росії наближається критичний мент. Нині воно міцно зв'язане з долею Австро-Угорщини і Німеччини, до перемоги яких ми, російськи українці, й наші брати в Австро-Угорщині, прив'язуємо нашу будучність. Коли ж Росія буде побита, обидві середньо-європейські імперії будуть змушені розв'язати нарешті українське питання» [27, с. 99].

І Велика війна 1914–1918 рр. стала придатним ґрунтом, на якому мрії про Українську державу доволі вузької радикальної частини українофільських еліт по обидва боки російсько-австрійського кордону доросли за сприятливих внутрішньо- та зовнішньополітичних обставин до порядку денного практичної політики.

Вступивши в Першу світову війну у складі Російської імперії та Австро-Угорщини, завершували її українські землі вже за зовсім іншої геополітичної реальності. Колишня підросійська Україна — як незалежна держава у союзницьких зносинах з колишнім ворогом — країнами Четверного союзу, втім, після Брестської мирного договору 9 лютого (27 січня) 1918 р. вже не як країна-учасник війни, а підавстрійська — у повній готовності до реалізації українського державницького проекту в передчутті неминучої дезінтеграції монархії Габсбургів. Особливо варто зазначити, що жодна з двох протиборчих держав, до складу яких перед початком Великої війни входили українські землі, за наслідками війни не опинилася серед країн-переможниць, що значно полегшувало практичну реалізацію завдання національно-державного будівництва українського народу, до рук якого раптом потрапили ключі від його власної долі. Українці збагатилися досвідом існування Української Народної Республіки часів Центральної Ради, Української гетьманської держави, Української Народної Республіки часів Директорії, Західно-Української Народної Республіки.

Джерела і література

1. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: Історичні нариси. — К.: ТОВ «Видавництво «КЛЮ»», 2013. — 784 с.

2. Попик С. Українці в Австрії 1914–1918: Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни / С. Попик. — К.; Чернівці: Золоті литаври, 1999. — 235 с.
3. Заполовський В. Буковина у останній війні Австро-Угорщини. 1914–1918: Моногр. / В. М. Заполовський; Наук.-дослід. Центр буковинознавства при Чернів. нац. ун-ті ім. Ю. Федьковича. — Чернівці: Золоті литаври, 2003. — 242 с.
4. Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. — К., 2005. — Вип. 9. — 332 с.
5. Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. — К., 2014. — Вип. 23. — 318 с.
6. Український історичний журнал. — 2004. — № 4. — 160 с.
7. Україна: хроніка XX століття. Роки 1911–1916: Довід. вид. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — 147 с.
8. Реєнт О.П. Перша світова війна і Україна: Моногр. / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк; НАН України. Ін-т історії України. — К.: Генеза, 2004. — 480 с.
9. Реєнт О.П. Україна у Першій світовій війні (1914–1917) / О. П. Реєнт // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. НАН України. Інститут історії України. — К.: Ніка-Центр, 2011. — Т. 2. — С. 64–96.
10. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. — Кн. 2: Мовою документів і свідчень / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова), Г.В. Боряк та ін. — К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2015. — 800 с.
11. Головченко В.І. Українське питання в роки Першої світової війни: Моногр. / В. І. Головченко, В. Ф. Солдатенко; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. — К.: Парламентське вид-во, 2009. — 448 с.
12. Зорик В.А. Політичні партії України та Росії в роки Першої світової війни (1914 — лютий 1917 рр.): Моногр. / В. А. Зорик, А. С. Зорик. — Харків: ХДУХТ, 2011. — 216 с.
13. Кураєв О.О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918): Моногр. / О.О. Кураєв. — К., 2006. — 274 с.

14. Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.): Моногр. / Любов Миколаївна Жванко. — Харків: Віровець: Апостроф, 2012. — 567 с.
15. Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914–1918 рр.): Моногр. / Любов Миколаївна Жванко; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. — Харків, 2010. — 359 с.
16. Реєнт О.П. Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії / О. П. Реєнт, Б.М. Янишин // Український історичний журнал. — 2014. — № 3. — С. 4–21.
17. Науменко К.Є. Галицька битва 1914 / К. Є. Науменко // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. — К.: Наукова думка, 2004. — С. 27.
18. Науменко К.Є. Горлицька битва 1915 / К. Є. Науменко // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: Наукова думка, 2004. — С. 166.
19. Волковинський В.М. Бойові дії / В. М. Волковинський // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. — К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2013. — С. 140–159.
20. Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз / Ред. кол.: О. Дергачов (кер. авт. кол.), Є. Бистрицький, О. Білий та ін. — К.: Політ. думка, 1996. — 434 с.
21. Любченко В.Б. Спроби формування в роки Першої світової та Громадянської воєн добровольчих військових частин з галичан-українців русофільської орієнтації (1914–1920) / В. Б. Любченко // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст.: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. — К., 2009. — Вип. 16. — С. 123–129.
22. Реєнт О.П. Перечитуючи написане / О. П. Реєнт. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — 255 с.
23. Лазанська Т.І. Німці-виселенці українських губерній у роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст.: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. — К., 2002. — Вип. 4. — С. 84–110.
24. Лазанська Т.І. Становище біженців України в роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України ХІХ — по-

- чатку ХХ ст.: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. — К., 2009. — Вип. 16. — С. 196–240.
25. Донік О.М. Діяльність громадських організацій у справі допомоги армії й цивільному населенню / О. М. Донік // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. — К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2013. — С. 536–562.
26. Україна в ХХ столітті: Збірник документів і матеріалів (1900–1939) / Ін-т змісту і методів навчання; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Упоряд.: А. Г. Слюсаренко та ін. — К., 1997. — 447 с.
27. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї / Д. Донцов. — Вінниця: Просвіта, 1917.

САМОПРЕЗЕНТАЦІЯ УКРАЇНИ НА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ АРЕНІ (ВІДНОСИНИ МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ НАРОДНОЮ РЕСПУБЛІКОЮ ТА ЛІГОЮ НАЦІЙ У 1920 Р.)

У роки революційних подій (1917–1921) відбувається спроба виходу України на зовнішньополітичну арену в якості самостійного дієвого учасника. З метою посилення своїх позицій уряд Української народної республіки (УНР), Директорія, у 1920 р. ініціював спробу вступу до Ліги Націй, організації створеної в 1919 р. з офіційною метою забезпечити мирне вирішення конфліктів. Для проукраїнських політичних сил ця акція була необхідною умовою для «виживання», вирішення внутрішніх та зовнішніх проблем. З огляду на це, дипломатична служба УНР, у документах надісланих до комісії Ліги Націй щодо вступу до її лав, намагалася сформувати репрезентабельний образ України. Фактично це були елементи іміджової політики.

Історіографічна база. Різні складові питання зовнішньополітичної діяльності УНР стали предметом широкого вивчення у науковій літературі. Реконструювати загальну картину зовнішньополітичних зв'язків Директорії здійснили спробу Л. Васильківський [1], М. С. Держальок [2], В. В. Соловійова [3; 4], І. О. Овсій [5], І. Б. Дацьків [6] та інші. У межах дисертаційних досліджень над цим питанням працювали В. М. Шамраєва [7], А. В. Попенко [8] та В. М. Яблонський [9]. Питання спроби вступу УНР до Ліги Націй у цьому блоці наукової літератури не розглядається.

Тема «Ліга Націй та українське питання» стала предметом вивчення В. В. Кушніра [10]. Автор звертає особливу увагу на питання діяльності українських політиків (колишніх урядовців УНР та ЗУНР) у «вигнанні», їх участь у європейських конгресах національних меншин. Ці проблеми також розглядаються у публікаціях Т. І. Шинкаренка [11] та В. Федоровича [12]. У центрі уваги науковців знаходиться період безпосереднього розгляду питання про вступ УНР до світової організації спеціальною комісією у листопаді-грудні 1920 р., її рішення та наслідки. Початковий етап переговорів (квітень-червень 1920 р.) залишається малодослідженим.

Інша група наукових напрацювань — це роботи спрямовані на розгляд діяльності конкретних персоналій, зокрема, дипломата О. Шульгіна [13; 14]. Питання формування та презентація образу України перед міжнародною спільнотою у процесі обґрунтування правомірності її вступу до лав Ліги Націй не стало предметом для комплексного розгляду.

Теоретичну основу дослідження складає група робіт присвячених проблемі формування зовнішньополітичного образу країни, її «бренду» [15; 16; 17; 18]. Комплекс основних критеріїв, за якими визначається імідж сучасних держав, складається з таких елементів: стан економіки (інвестиції), населення, туризм, торгівля (експорт), культура та культурна спадщина, політика [16, с. 52]. Для початку ХХ ст., в умовах невизнаності світовою спільнотою України, перелік критеріїв за якими країни Заходу оцінювали УНР мав певну відмінність. Серед головних факторів, на які у першу чергу звертала увагу світова спільнота при взаємодії з країнами Східної Європи, можна назвати такі: політика (стабільність уряду, обраний курс, військова сила); історична легітимність (чи була країна раніше самостійною, або представляла собою відокремлену частину іншої держави); економіка (можливість повернути кредити надані Російській імперії напередодні та у роки Першої світової війни, доля іноземних підприємств на території державного утворення). Такі критерії, як туризм, культура та культурна спадщина на початок ХХ ст. були не самостійними елементами, а представляли собою важливу складову для підтвердження історичної легітимності країни.

Джерельна база дослідження складається зі:

1) запитів українських дипломатів до Ліги Націй, що містять клопотання про вступ УНР до організації «Admission of the Ukrainian Republic to the League of Nations» («Вступ Української Республіки до Ліги Націй», квітень 1920 р.) [19, с. 361–367], «Demande d'admission dans la Société des Nations de la République Ukrainienne» («Заява про вступ до Ліги Націй Української Республіки», жовтень 1920 р.) [20, с. 389–414]. Ці документи є двомовними (складені англійською та французькою) походять з Дипломатичного архіву Міністерства закордонних справ Японії. Вони були надіслані на ім'я міністра закордонних справ Японії Утіди Косаї надзвичайним і повноважним послом у Франції Кейджіро Матсуї. Японський дипломат не вдавався до коментування документів, але для їх підпису чітко використовує наз-

ву «ウクライナ» (Україна), що у дореволюційні роки було не характерно для японського діловодства [21]. Це свідчить про нове сприйняття України на міжнародній арені, без офіційного визнання, але зі засвідченням факту її існування;

2) дипломатичного листування О. Шульгіна з міністром закордонних справ УНР А. В. Ніковським, де містяться відомості про відношення до України іноземних держав, процес обговорення та рішення Ліги Націй [22];

3) Статуту Ліги Націй, як основний документ, що визначав підстави та вимоги до держав для вступу до організації [23].

Представлена джерельна база дозволяє розширити уявлення про зовнішньополітичну діяльність Директорії, її спроби самопрезентації і формування образу України на арені міжнародних відносин у процесі ініціації вступу УНР до Ліги Націй у 1920 р., що і ставиться за мету в нашому дослідженні.

Загальна ситуація. На початок ХХ ст. для міжнародної спільноти не існувало цілісного самостійного образу України. Її сприйняття перебувало у тісному зв'язку з Російською імперією. Як наслідок, після 1917 р. для української еліти актуальною проблемою стає самопрезентація України на міжнародному рівні, створення самостійного образу, здатного легітимізувати державну незалежність та новостворений уряд. Чіткої ідейної концепції на період 1917–1921 рр. вироблено не було, так само як і не розроблено послідовні методи її реалізації. В результаті формування образу України мало стихійний, інколи випадковий характер, залежний від індивідуальної діяльності окремих осіб. При цьому чітко простежувалася низка основних тез, що фігурували в офіційних документах — молода Українська держава є суверенною, незалежною країною, демократичного спрямування, з давніми історичними традиціями, що прагне миру і встановлення дружніх відносин з усіма країнами та бажає мати з ними дипломатичні та економічні зв'язки [24, с. 142–143].

Значену тезу яскраво ілюструє «Українська декларація народам світу» — відозва ухвалена на Четвертому надзвичайному далекосхідному з'їзді представниками української діаспори у листопаді 1918 р. У документі відстоюються загальноукраїнські інтереси — право на незалежність, суверенітет, міститься заклик до країн Заходу надати допомогу Україні у боротьбі з більшовиками: «*[Український уряд] скине не швидко [більшовицьку владу], як до його будуть ставитися*

вороже, і скине в момент, як держави щиро протягнуть руку допомоги і визнають окремим дипломатичним актом його право на вільне і незалежне життя» [25, с. 392–393]. Документ представляв собою звернення до світової спільноти, хоча Далекосхідний з'їзд фактично не мав прямого відношення до урядової політики України, це демонструє відносну стихійність процесу формування образу держави на міжнародній арені, який реалізувався у непослідовному форматі.

Політична ситуація на початок 1920 р. для УНР характеризувалася наступом більшовиків, що контролювали більшу частину території України, поляків (окупували Західну Україну), активізацією білогвардійців (Південь та Крим; промонархічні сили, що прагнули до відновлення «старих» порядків). Основним репрезентантом проукраїнських політичних сил на цей час була Директорія (створена у листопаді 1918 р.), з лютого 1919 р. її очолював з С. Петлюра. Під тиском більшовиків та білогвардійців УНР була витіснена на Волинь та прагнула поновити свою владу над українськими землями. Для досягнення цієї мети петлюрівці потребували підтримки інших держав. Пріоритетним напрямом зовнішньої політики були країни Антанти. Після завершення Першої світової війни ці держави намагалися безпосередньо вплинути на хід подій, що розгорнулися на території колишньої Російської імперії, вдавшись до відкритої інтервенції та підтримавши білогвардійців.

Українські дипломати чітко розподіляти держави Антанти на дві групи: Франція та США — сприймалися як такі, що виявляли зацікавлення до відновлення унітарної Росії та підтримували монархістські рухи; Англія, Італія та Японія — держави, політичні та економічні інтереси яких не потребували обов'язкового відновлення унітарної Російської імперії. В цілому, для країн Антанти Україна не була повноцінним суб'єктом міжнародних відносин. Подібне відношення не в останню чергу було спричинене скрутним воєнно-політичним становищем УНР, внутрішнім безвладдям, що вказували на ненадійність положення новоствореної держави [26, с. 168]. З 1920 р. союзником Директорії стає Польща, яка у ході подій Першої світової війни відродила свою незалежність та прагнула відновитися у колишніх кордонах до поділів XVIII ст. У квітні 1920 р. між Польщею та УНР був підписаний Варшавський договір про військовий союз проти Радянської Росії, що також означав визнання України однією із країн, яка мала тісні відносини з Антантою. У процесі його реалізації Директо-

рії вдалося відновити контроль над значною територією України. Використовуючи сприятливу ситуацію українські дипломати виступили з ініціативою вступу УНР до Ліги Націй.

Ініціатива А. Моргуліна. За статутом організації правом вступу до неї користувалися всі держави, що *«керуються вільно»*; нададуть гарантії про намір виконувати узяті на себе міжнародні зобов'язання; дотримуватимуться визначених Лігою обмежень щодо воєнного, морського та повітряного озброєння, а за їх вступ проголосує дві треті членів Асамблеї Ліги Націй (Стаття 1) [23, с. 7–8]. Директорія знаходилась у досить складному становищі щодо першого критерію, оскільки більша частина українських територій була окупованою більшовиками. Тому урядовці мали довести міжнародній спільноті, що саме вони мали історичне право на українські землі, а Україна — право на незалежність. Слід враховувати і інші фактори — фактично керівництво в Лізі належало Великобританії та Франції, які підтримували білогвардійців і вважали українські політичні сили нездатними побороти більшовизм; США, хоча і не стали членом організації, але мали значний вплив на міжнародну спільноту, теж не висловлювали проукраїнських настроїв; Італія і Японія не мали прямих інтересів щодо українського питання. Ситуація складалася не на користь Директорії.

Перша ініціатива щодо вступу УНР до Ліги Націй надійшла до організації не від уряду України, а від керівника української дипломатичної місії у Лондоні, А. Моргуліна (1877–1956) — досвідченого юриста та дипломата, що раніше представляв інтереси УНР на Паризькій мирній конференції (1919). У квітні 1920 р. А. Моргулін надсилає на розгляд країн-членів Ліги Націй клопотання про вступ до організації Української народної республіки. У складеному документі («Admission of the Ukrainian Republic to the League of Nations», 14 квітня 1920 р.) дипломат приділив велику увагу тлумаченню історичного минулого. Саме ця частина і стала спробою сформувати презентабельний для міжнародної спільноти образ держави. А. Моргулін зазначає: *«Україна на протязі багатьох століть була незалежною і суверенною країною, визнаною іншими європейськими державами, але у XIV ст. деякі українські правобережні землі були захоплені поляками»* [19, с. 365]. Таким чином, від самого початку дипломат акцентує увагу на давності української держави (від Київської Русі) та її загальноновизнаності, вказуючи цим на наявність у неї права на подібне ж відношення на дійсному етапі розвитку. Ключове значення в становленні

української державності А. Д. Моргулін відводить Б. Хмельницькому, який «звільнив від польського панування і знову об'єднав усю Україну в незалежну державу» [19, с. 365]. Досить своєрідно є інтерпретація автора процесу перетворення українських земель на складову частину Російської імперії: «У 1654 р... Україна добровільно, за договором у якості суверенної держави на умовах конфедеративного союзу з Росією прийняла протекторат царя... договір не тільки визнавав повну автономію у питаннях внутрішнього життя, а й гарантував право на міжнародні відносини та дипломатію. Пізніше російський абсолютизм поступово придушив усі права незалежності та суверенітету і Україна потрапила під російське іго» [19, с. 364]. А. Моргулін чітко розмежовував уявлення про Україну та Росію — це дві різні країни, де друга є агресором по відношенню до першої. Цю тезу доводив вираз — «російське іго». Автор за його допомогою прагнув підкреслити ворожість Росії і її прагнення до панування над іншими країнами як давню історичну тенденцію, що зберігалася і на ХХ ст. Це підводило до думки, що українській державі, яка претендує лише на власні терени, необхідно надавати допомогу, а її визнання міжнародною спільнотою є поновленням давніх, історично обґрунтованих прав. Слід сказати, що історична складова клопотання перебувала під значним впливом напрацювань М. Грушевського.

У наступній частині документа А. Моргулін надає пояснення щодо подій Української революції. Приділяє велику увагу Центральній раді, демонструючи, що остання представляла всі політичні партії та національні меншини України, а отже була органом демократичним та всеукраїнським — фактично парламентом, який «підтвердив відновлення української держави і проголосив суверенітет цієї держави» [19, с. 364]. Таким чином, А. Моргулін представляє образ України, як давньої, незалежної країни, що в результаті наступу Росії втратила свою державність. Тим не менш, український народ зберіг прагнення до незалежності і за роки революції відновив її.

Дипломат, діючи відповідно до урядової політики та слідуючи офіційній позиції Директорії, у заявці на вступ перераховує держави з якими Україна на 1920 р. мала відносини. Серед них він виділяв Францію та Англію, які у грудні 1917 р. направили до України своїх дипломатичних представників (генерала Ж. Тобуї та П. Багге відповідно). Досить обережно А. Моргулін говорить про Брест-Литовський договір (лютий 1918 р.), який Україна була «змушена укласти» через «загрозу вторгне-

ння більшовиків» [19, с. 364]. Радянську Росію дипломат теж називає серед країн, що визнали УНР, але вказує на ворожість її відношення.

В останні частині документу його автор представляє політичну ситуацію в Україні на 1920 р.: *«українське населення завжди визнавало і визнає уряд на чолі з С. Петлюрою, як свій національний уряд... українське населення...у жорстокій боротьбі проти російських більшовиків і російських добровольців Денікіна довело своє прагнення залишатися суверенними... за винятком частини своєї території окупованої більшовиками, Українська держава вільно керується, володіє своєю армією та має дипломатичних представників»* [19, с. 362]. Останні твердження фактично дублювали головні вимоги для вступу країн за Статутом Ліги Націй. Цим А. Моргулін підкреслював, що Україна має право на входження до її складу. Дипломат надавав гарантії, що УНР дотримуватиметься міжнародних зобов'язань та погоджується на обов'язкові умови організації щодо обмеження військ. Слід зазначити, що А. Моргулін не мав повноважень для надання подібних зобов'язань, а тому в цій частині він явно перевищив свої обов'язки [19, с. 362]. Проте подібне відношення було допустиме, враховуючи складність становища України, а зобов'язання відповідали політиці Директорії. В цілому виданий документ став спробою комплексно представити образ України на міжнародній арені, метою створення якого був вступ до світової організації.

Однак складене А. Моргуліним клопотання «Admission of the Ukrainian Republic to the League of Nations» не могло бути прийняте до розгляду Асамблеєю Ліги Націй, оскільки заявка була надіслана представником УНР у Лондоні, а не урядом. Це не відповідало вимогам організацій та положенням Статуту.

Друга спроба. Упродовж літа-осені 1920 р. кардинально змінюється ситуація для Директорії, яка втратила контроль над більшою частиною України. Остання спроба білогвардійців (П. М. Врангеля) поширити свою владу на терени колишньої Російської імперії теж завершилася поразкою. За цих обставин для УНР ще більше зростає потреба у залученні на свій бік країн Антанти (з 10 листопада Директорія перебувала у «вигнанні»). Вступ до Ліги Націй стає важливою умовою для виживання молодого українського держави.

У жовтні 1920 р. український уряд офіційно надіслав свою заявку до організації. Часткова вона повторювала положення клопотання А. Моргуліна, відрізняючись обсягом наведених додаткових матеріалів

лів та редагування окремих положень [20, с. 410–413]. У заявці, що отримала назву «Demande d'admission dans la Société des Nations de la République Ukrainienne» («Заява про вступ до Ліги Націй Української Республіки»), було подано:

1) виклад історії, у формі довідки (в основі заявка А. Моргуліна від 14 квітня 1920 р.), що доводив легітимність Директорії на чолі з С. Петлюрою [27, с. 408–410];

2) внутрішні закони, які проголошували український суверенітет («Пам'ятка про незалежність»), офіційні заяви делегатів України у Парижі (вересень 1919 р.) та українського дипломатичного представника у Лондоні (лютий-березень 1920); листування між Генеральним секретарем Ліги Націй та українським представником у Лондоні А. Моргуліним [20, с. 407–408];

3) тексти Третього та Четвертого універсалів Центральної ради [20, с. 405–406];

4) «Політична конвенція» між Польщею та Україною (Варшавський договір, квітень 1920 р.) [28, с. 402];

5) Договір між УНР та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною підписаний 9 лютого 1918 р. в Брест-Литовську [29, с. 400–401];

6) Документи, у яких російський радянський уряд «визнав незалежність демократичної республіки Україна» від 1917 р. («ультиматум») та 1918 р. [30, с. 399–400];

7) відомості про Україну для Ліги Націй. Ця довідка містила інформацію про події революції. У ній українські урядовці намагалися, серед іншого, дещо змінити сприйняття Брест-Литовського договору, показати його як такий, що був вимушений та, зрештою, приніс УНР додаткові проблеми: «Не задовольняючись ставлення Центральної ради, яка дотримувалася курсу на повну незалежність України та проти втручання німців у внутрішні справи, вони [німці] спровокували державний переворот» [31, с. 397]. У цілому, документ проголошував ідею того, що український народ послідовно прагнув до незалежності; підтверджував соціал-демократичну спрямованість уряду та визначав коло ворогів: більшовицька Росія та білогвардійці. У цій довідці також повідомлялося, що на 1920 р. УНР вже була визнана низкою держав — Францією, Великою Британією, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією, Радянською Росією, Фінляндією, Польщею та Литвою [31, с. 397];

8) Листи генерала Ж. Тобуї від 29 грудня 1917 р., де сповіщувалося про його призначення в Україну «уповноваженим представником» Франції [32, с. 395] та від 29 січня 1919 р., коли він повторно сповіщав про це питання вже Директорію, але без уточнення посади. У листах говорилося «з цих пір Франція уклала офіційні відносини з Україною», тобто з 1917 р. [32, с. 394–395];

9) Листи П. Багге (січень 1919 р.), що повідомляв українських чиновників про своє призначення «єдиним представником Великої Британії в Україні»: «Мій уряд доручив мені надати Вам запевнення у його добрій волі. Він усіма своїми силами підтримуватиме український уряд у завданні, де він зобов'язався виконувати належним чином, підтримувати порядок та боротися з центральними державами, ворогами демократії та людства» [32, с. 394];

10) «Американська нота щодо ситуації в Польщі» («Нота Колбі») від 10 серпня 1920 р., де була викладена офіційна позиція уряду США стосовно подій революції — визнання Польщі, виступ проти розчленування Росії, не визнання більшовицького уряду, як такого що не має наміру виконувати узяті на себе зобов'язання. У ноті прямо не говорилось про УНР, але вказувалося «...кордони мають включати у себе всю колишню Російську імперію, за винятком Фінляндії, етнічної Польщі та території вірменської держави» [33, с. 389–393]. Отже, за цим документом українська держава не отримувала право на незалежне існування. Проте українські дипломати вважали доречним його включення до клопотання про вступ до Ліги Націй. Причина цього полягає у тому, що «Нота Колбі» в першу чергу мала антибільшовицький характер, а українська сторона намагалась продемонструвати свою готовність до боротьби з новим московським урядом.

Таким чином, заявка УНР до Ліги Націй представляла собою розширений варіант клопотання А. Моргуліна. Для більшої аргументації та підтвердження своїх позицій урядовці надали велику кількість додаткових матеріалів. Вони слугували головної меті — переконати світову спільноту у правомірності українських вимог, легітимізувати уряд та підтверджували незалежний статус країни. З вищезазначеного слідує, що основними елементами самопрезентації (складовими образами Україна) на 1920 р. були — ідея давності держави, підтримки уряду на чолі з С. Петлюрою українським народом, суверенітет, незалежності, прагнення до соціально-демократичного устрою, ворожість до більшовизму.

Вирішення питання. Представником Української народної республіки у Женеві, де знаходилася штаб-квартира Ліги Націй, у 1920 р. був призначений О. Я. Шульгін (1889–1960), український дипломат, який раніше працював у Парижі. Йому було доручено домогтися вступу УНР до Ліги Націй. Діяльність дипломата мала практичний характер, безпосередньо пов'язаний з тлумаченням для іноземних країн подій революції та сутності української державності. Звітуючи до міністерства О. Шульгін зазначав: *«приймаючи нас до Союзу Народів тим самим держави мусять взяти на себе відповідальність за нашу війну, а між тим для військової боротьби вони зараз не готові»* [22, с. 196–200]. Ведучи переговори з країнами, що входили до організації, О. Шульгін намагався певною мірою «згладити» гостроту сприйняття цього питання, переконуючи, що *«... не всі держави, але дужчі з них дійсно могли би нам допомогти і що це було б кориснішим, ніж роздача зброї Денікіну та Врангелю і т[ак] д[али]»* [22, с. 196–200]. Подібна позиція ставила перед країнами Ліги Націй проблему продовження воєнних дій у випадку вступу України, що за умов досить слабких на осінь 1920 р. позицій Директорії, виглядало малоперспективним.

Питання щодо вступу України до Ліги Націй розглядалося у грудні 1920 р. Створена з цього приводу «V комісія» оприлюднила своє рішення 6 грудня 1920 р. У ньому говорилося: *«Комісія виступає проти цього дозволу. Оскільки в Україні не існує стійкого уряду, що поширює свою юрисдикцію на всій території»* [34, с. 517]. У розгорнутому висновку під назвою «Україна» комісія пояснює відмову:

1) В Україні існує уряд С. Петлюри на Волині та більшовицький з центром у Москві. Комісія не може підтвердити стабільності уряду С. Петлюри;

2) Постійний стан війни з більшовика *«не дозволяє українському урядові зміцнювати свої позиції в Україні»;*

3) Лише кордон з Польщею є визначеним, інші, у тому числі з Румунією, *«є суперечливими»* — тобто не були підтверджені у міжнародних угодах [34, с. 516–517].

Обговорення питання щодо прийому України відбулося 17 грудня 1920 р. Як повідомляв О. Шульгін: *«Спеціальних балачок не було. Проти Азербайджану висловилося 29 делегацій, проти України 23, решта була або випадково відсутніми, або ж навмисно утримувалися від голосування. До останніх належали Персія, Польща,*

Португалія, здається, Італія і декілька позаєвропейських країн...» [22, с. 219–229]. Аналізуючи причини неприйняття України дипломат акцентував увагу на тому, що поразка білогвардійців на чолі з П. М. Врангелем, яких підтримала Франція, негативна вплинула на країни Антанти: *«Україну не хочуть приймати і навіть говорить за неї, бо бояться ангажуватись в непевну справу. Історія краху французької політики з Врангелем налякала всіх»* [22, с. 219–229].

Спроба вступу УНР до Ліги Націй була лише складовою частиною подій Української революції. Вона передбачала конкретну мету — міжнародне визнання та отримання воєнної підтримки. Досягти цього не вдалося. Тим не менш, ця акція стала важливим етапом у формування на міжнародному рівні уявлення про Україну не як складову Російської імперії, а як можливого самостійного суб'єкту міжнародних відносин. О. Шульгін відзначав з цього приводу: *«все ж слово Україна було сказано з всесвітньої трибуни»* [22, с. 219–229]. Дипломату вдалося провести зустрічі з 2/3 делегатів, це приблизно представники 25 країн, та обговорив перспективи «українського питання».

Період революції став важливим етапом для становлення української нації. В цей час відбувається якісна трансформація національно-політичної свідомості широкого загалу. За короткий часовий проміжок відбуваються зміни, що за інших обставин протікали б у продовж десятиріч. Держава як ідея та мрія стає організуючим центром історико-політичних та світоглядних розмежувань.

Документи з клопотанням про вступ УНР до Ліги Націй були своєрідним підсумком ідей, що визріли у роки революції. Основні концепти виробленого на 1920 р. образу країни виражали головні загальнодержавні ідеї: суверенітет, незалежний статут, демократизм, давня історична традиція, негативне сприйняття більшовицької Росії та можливості повернення під її залежність. Виклад історії здійснений через призму державницького підходу, де Україна інтерпретується як давня країна, спадкоємець Київської Русі. Козацька доба висвітлювалася, як період відновлення єдності українських земель. Відносини з Росією у XVII–XVIII ст. — втрата незалежності під натиском царату. Ці акценти формували нове сприйняття України, але несприятливі зовнішньо та внутрішньополітичні обставини не дозволили їх реалізувати. Проте ці ідеї не припинили своє існування після завершення революційних подій. Їх подальший розвиток та трансформація

стали важливою основою для здобуття Україною міжнародного визнання вже на сучасному етапі розвитку.

Джерела і література

1. Васильківський Л. Причинки до історії української дипломатії в 1917–1921 рр. / Л. Васильківський // Сучасність. — Мюнхен, 1970. — № 6. — С. 109–124; № 7/8. — С.140–153; № 10. — С.107–119; № 11. — С.75–92.
2. Держалюк М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. / М. С. Держалюк. — К.: Оріяни, 1998. — 240 с.
3. Соловйова В. В. Українська дипломатія у країнах Центральної Європи 1917–1920 рр. / В. Соловйова. — Донецьк: Юго-Восток ЛТД, 2004. — 172 с.
4. Соловйова В. Дипломатична діяльність українських національних урядів у 1917–1921 рр. / В. Соловйова. — К.: Ін-т іст. України НАН України, 2006. — 394 с.
5. Овсій І. О. Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року): Навч. посібник. — К.: Либідь, 2002. — 240 с.
6. Дацків І. Б. Дипломатія Українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. / І. Дацків. — Тернопіль : Астон, 2009. — 520 с.
7. Шамраєва В. М. Міжнародні відносини УНР доби Директорії: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «всесвітня історія» / В. М. Шамраєва. — К., 2003. — 20 с.
8. Попенко Я. В. Дипломатичні взаємини Української Народної Республіки з країнами Антанти за доби Директорії (1918–1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Я. В. Попенко. — Запоріжжя, 2006. — 20 с.
9. Яблонський В. М. Директорія УНР: формування засад української державності в 1918–1920 рр: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / В. М. Яблонський. — К., 1998. — 20 с.
10. Кушнір В. В. Ліга Націй та українське питання. 1919 — 1934 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 «всесвітня історія» / В. В. Кушнір. — Л., 2000. — 16 с.
11. Шинкаренко Т. І. «Українське питання» в Лізі націй / Т. І. Шинкаренко // Вісник Київського університету. Серія: Міжнародні відносини. — Київ, 1997. — Вип. 7. — Част. 2. — С. 27–31.

12. Федорович В. Україна і Ліга Народів / В. Федорович // Вісті комбатанта. — 1988. — № 5–6. — С. 19–29.
13. Акинджи Е. Діяльність О.Шульгина у складі Надзвичайної дипломатичної місії. УНР в Парижі (1919–1922 рр.) / Е. Акинджи // Військово-історичний альманах. — К., 2011. — № 23 — С. 65–79.
14. Стаднюк Т. Олександр Якович Шульгин і українське державотворення / Т. Стаднюк // Етнічна історія народів Європи. — 2000. — Вип. 7. — С. 40–45.
15. Мирова політика в умовах кризи: Учеб. посібник для студентів / Под ред. С. В. Кортунова. — М.: Аспект Пресс, 2010. — 464 с.
16. Старостіна А. Міжнародний імідж країни: практичні аспекти аналізу / А. Старостіна, В. Кравченко, Г. Личова // Маркетинг в Україні. — 2011. — № 3. — С. 49–58.
17. Куланов А., Молодяков В. Имиджевые войны. Россия и Япония: Имиджевые войны / А. Куланов, В. Молодяков. — М.: АСТ, 2007. — 480 с.
18. Anholt S. Brand New Justice: the upside of global branding / S. Anholt. — Oxford, 2003. — 180 p.
19. Admission of the Ukrainian Republic to the League of Nations // Ukraine [Електронний ресурс] // Japanese Centre for Asian Historical Records. — Р. 361–367. — Режим доступу : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B06150779000
20. Demande d'admission dans la Société des Nations de là République Ukrainienne // Ukraine [Електронний ресурс] // Japanese Centre for Asian Historical Records. — Р. 389–414. — Режим доступу : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B06150779000
21. Matsui K. 17. Ukraine [Електронний ресурс] // Japanese Centre for Asian Historical Records. — Р. 192–209. — Режим доступу : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/imageen_B06150774500
22. Олександр Шульгин в українському державотворенні та міжнародній політиці / Збірник наукових праць та документів / Упоряд. В. Піскун. — К., 2016. — 432 с.
23. Статут Лиги націй [Електронний ресурс] // Версальський мирний договір / Ред.: Ю. В. Ключникова и А. Сабанина. — М., 1925. — С. 7–15. — Режим доступу : <http://www.hist.msu.ru/Departments/ModernEuUS/INTREL/SOURCES/Legnatus.htm>
24. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О. М. Мироненка. — К., Либідь, 1997. — 559 с.

25. Ukraine national assembly [Електронний ресурс] // Japanese Centre for Asian Historical Records. — P. 392–393. — Режим доступу : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/imageen_B03051313900
26. Українська революція і державність (1917–1920) / Т. А. Бевз, Д. В. Венденєєв, І. Л. Гошуляк [та ін.]. — Київ : Парламентське видавництво, 1998. — 247 с.
27. Mission Diplomatique Ukrainienne auprès du Royaume-Uni à La Société des Nations, Londres // Demande d'admission dans la Société des Nations de la République Ukrainienne // Ukraine [Електронний ресурс] // Japanese Centre for Asian Historical Records. — P. 408–410. — Режим доступу : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B06150779000
28. Annex IV. Political convention between Poland and Ukraina // Demande d'admission dans la Société des Nations de la République Ukrainienne // Ukraine [Електронний ресурс] // Japanese Centre for Asian Historical Records. — P. 389–414. — Режим доступу : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B06150779000
29. Annex V. Treaty of Peace between the Ukainian People's Republic of the part, and Germany, Austria-Hungary, Bulgaria, and Turkey of the other part, of February 9, 1918, at Brest-Litovsk // Demande d'admission dans la Société des Nations de la République Ukrainienne // Ukraine [Електронний ресурс] // Japanese Centre for Asian Historical Records. — P. 400–401. — Режим доступу : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B06150779000
30. Annex VI. Two documents of the Russian Soviet government recognising the independence of the Republic of Ukraina in 1917 and 1918 // Demande d'admission dans la Société des Nations de la République Ukrainienne // Ukraine [Електронний ресурс] // Japanese Centre for Asian Historical Records. — P. 399–400. — Режим доступу : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B06150779000
31. Annex VII. Admission of the Ukraine to the League // Demande d'admission dans la Société des Nations de la République Ukrainienne // Ukraine [Електронний ресурс] // Japanese Centre for Asian Historical Records. — P. 396–398. — Режим доступу : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B06150779000
32. Annex VIII // Demande d'admission dans la Société des Nations de la République Ukrainienne // Ukraine [Електронний ресурс] // Japanese

- Centre for Asian Historical Records. — P. 394–395. — Режим досту-
пу : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B06150779000
33. Annex IX. Note from the Secretary of State of the United States to the
Ambassador of Italy at Washington // Demande d'admission dans la
Société des Nations de là République Ukrainienne // Ukraine [Елек-
тронний ресурс] // Japanese Centre for Asian Historical Records. —
P. 394–395. — Режим доступу : https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B06150779000
34. Admission of new members to the Liague of Nations Ukraine //
Demande d'admission dans la Société des Nations de là République
Ukrainienne // Ukraine [Електронний ресурс] // Japanese Centre for
Asian Historical Records. — P. 516–516. — Режим доступу : [https://
www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B06150779000](https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B06150779000)

ОБРАЗ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.: ФОРМУВАННЯ МНЕМОНІЧНИХ КОДІВ ЗА ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

З нагоди століття подій, 2017 рік відповідно до Указу Президента України від 22 січня 2016 р. проголошено роком Української революції 1917–1921 років [21]. Цим же документом з метою вшанування традицій боротьби за незалежність і соборність України та військової звитяги захисників рідної землі, творців національної державності, тисячолітньої історії державотворення нашого народу, визнання історичного значення подій, пов'язаних із визвольною боротьбою початку ХХ століття та утвердженням української державності у формі Української Народної Республіки, Української Держави і Західноукраїнської Народної Республіки, їх значення для відновлення Україною незалежності у 1991 році, утвердження історичної єдності земель, консолідації суспільства, зміцнення міжнародного авторитету України та у зв'язку зі 100-річчям подій Української революції передбачено низку заходів комеморативного характеру. Йдеться водночас про фактичне оприлюднення й утвердження офіційної концепції трактування Української революції 1917–1921 років.

Значущість Української революції 1917–1921 років, маркованість її на державному рівні вшануванням подій та видатних учасників Української революції 1917–1921 років й визнання одним із пріоритетів діяльності органів державної влади на 2017–2021 роки, а також значний історіографічний доробок окресленого соціокультурного контексту актуалізує необхідність пошуку нових методологічних підходів і концептуальних ідей розвитку проблеми не лише в емпіричній, але й у теоретичній площинах.

Вітчизняна історіографія здебільшого фокусується на подіях чи постатях Української революції (В. Верстюк, І. Гирич, В. Горак, Я. Грицак, Г. Єфіменко, В. Капелюшний, Г. Корольов, В. Лозовий, О. Лупандін, О. Любовець, О. Павлишин, Р. Пиріг, Г. Савченко, В. Солдатенко, В. Тельвак, Ю. Терещенко, Я. Тинченко, Д. Яневський та ін.). Пам'яттєвий дискурс є менш репрезентативний [3; 4; 5; 6; 7; 19; 30; 31 та ін.].

Дослідження проблеми увиразнюється в кількох площинах: пам'яттєвого дискурсу та подієвої історії. Мета пропонованої науко-

вої розвідки — простежити механізми формування й генезу мнемонічних кодів щодо образу Української революції 1917–1921 рр. за доби незалежності України з огляду на те, що Українська революція виступає системоутворюючим фактором державотворення, ідентифікаційних характеристик націотворення та символом пам'яті.

Початково маркуємо понятійно-категоріальний апарат дослідження. Одним із дослідницьких інструментів є поняття «образ». Образ Української революції є важливими елементом символічної політики та комеморативних практик. Образ є компонентом символу (за Гегелем), формою репрезентації (у нашому випадку — подій 1917–1921 рр.) Російський дослідник Ю.С. Сергєєв визначає образ як «ідеальну розумову модель предметів і явищ, що формується мозком з смислового змісту інформації, що надходить. Образи — це ті «цеглинки», які лежать в основі конструкції вищого рівня — уявлень». Особливістю образів є не ступінь правдивості відображуваної ними реальності, а ступінь їх впливу на уявлення й конкретну практику [28; 29, 67–86]. Крім того, важливим є й інший аспект: система уявлень безпосередньо впливає на поведінку людей, визначає їх погляди, оцінки, конкретні дії. На думку одного з сучасних корифеїв школи «Анналів» Алена Корбена, «система уявлень не тільки визначає систему оцінок, вона зумовлює особливості світогляду, ставлення до суспільства і до самого себе. Саме вона в кінцевому рахунку спрямовує практичні дії» [15]. При створенні мнемонічних кодів вагомим є врахування подвійної природи, притаманної формуванню образу (свідомісно-мисленневої та емоційно-чуттєвої).

У дослідженні послуговуємося конструктом «колективна пам'ять» [детальніше див.: 9]. Термін «колективна пам'ять» прийнятний для позначення спільного для значної кількості людей досвіду, образу або гештальту. Думка про залежність історичних інтерпретацій від свідомості відповідних соціальних груп, які їх продукують, вперше була висловлена М. Альбваксом. Він же конституював, що колективна пам'ять створюється певною соціальною групою і на її створення впливають різні чинники. З-поміж останніх дослідник виділив безпосередньо процес інтерактивної комунікації, традиції сімей, особливо аристократичних, де трепетно зберігають пам'ять про славні діяння та достоїнства великих прашурів, традиції релігійних груп тощо. До того ж, навіть пам'ять окремих людей не є в повному розумінні «індивідуальною», оскільки кожен індивід усвідомлює себе членом пев-

ної групи і «згадує» в контексті її пам'яті — пам'ять групи актуалізується в індивідуальній пам'яті її членів. Але для будь-якої групи необхідним є врахування зміни часових перспектив з огляду на те, що «по мірі поступального плину часу виміри минулого, сучасного та майбутнього дедалі більше розходяться між собою» [11, 200]. Від моменту події простежується неоднакове, хронологічно змінне сприймання та її інтерпретація.

У кожному суспільстві точиться і мусить точитися, хоча й із різною інтенсивністю та різною мірою відвертості та виразності, суперечка щодо контурів пам'яті про минуле, про те, що слід пам'ятати і як. Покликання на образ минулого, сконструйований інакше, аніж офіційний чи по-іншому інтерпретований, а також запам'ятовування і забування згідно з іншим зразком, — «це втеча з-під контролю держави, що може привести до виникнення інших, нових структур влади» [33, 60].

Р. Козеллек зазначає, що «будь-яке розуміння без поправки на коефіцієнт часу приречене на німоту» [12, 119–120]. Необхідно враховувати те, що колективна пам'ять виконує ряд соціально значущих функцій (ідентифікації, мобілізації, легітимації, соціалізації, солідаризації, національної безпеки), аналіз яких є окремою проблемою дослідження.

Отже, важливо враховувати соціальне середовище, в якому формується й транслюється колективна пам'ять. Колективна пам'ять (в сенсі (ре-) конструювання історичного буття) піддається осмисленню з нових позицій моменту відтворення.

Увиразнимо також поняття «культурна пам'ять». А. Ассман під «культурною пам'яттю» розуміє притаманний кожному суспільству і кожній епосі набір текстів, зображень і ритуалів, завдяки яким певна група людей стабілізує та передає далі власне бачення себе самої, — це колективне знання про минуле [1, 4].

Осмислення порушеного дискурсу обумовлює вирізнення своєрідного ланцюга в транслюванні «пам'яті»: хто формує, хто репрезентує й хто є реципієнтом «колективної пам'яті». Йдеться про своєрідний перетин темпоральних площин: той, хто формує «пам'ять», знаходиться в певному середовищі, за певних умов, в певній соціальній групі — це своєрідна матриця. Екстраполюючи міркування Ф.Броделя про історію світу [2, 57] на вимір конструкту пам'яті, зауважимо, що модули часу — минуле-теперішнє-майбутнє — дають можливість

для виміру пам'яті. Часові модули пам'яті «зчеплені один з одним» (термін Ф. Броделя). Але в цьому процесі спостерігається певна суперечність: колективна пам'ять — це і спадкоємність і розрив спадкоємності.

Відтак «зчеплена» з наступною площиною, пам'ять, мусить реагувати на інші умови соціуму й часу, а відповідно — на «іншого» — представника, який сформувався в конкретному середовищі, з власними уподобаннями. Відтак подальшого пошуку відповідей потребують питання: наскільки затребуваними будуть образи матриці? що буде адсорбовано наступними реципієнтами колективної пам'яті? та ін.

А. Мегілл наголошує: необхідно враховувати, що врешті-решт, завжди є шанс появи певного свідчення, яке змінить сприйняття того, що відбулося [17, 95]. Проблема полягає в тому, що це свідчення дає далеко від адекватного розуміння того, що саме відбулося. До прикладу, глибоко травмуючі події часто відбуваються в обставинах, коли точне відтворення їх перебігу просто неможливе. Окрім того, значна кількість свідчень з'являється через десятиліття після означених подій. Тобто є достатньо часу, щоб спогади зникли чи трансформувалися в процесі їх переосмислення чи переказів. Водночас добре відомо, що навіть зі свідченнями, зібраними відразу після подій, слід поводитися надзвичайно обережно з огляду на їх репрезентативну адекватність. Віддаленість у часі ускладнює ситуацію: «Люди іноді нездатні помітити різницю між тим, що вони дійсно бачили, і тим, про що вони тільки-но чули. Вони іноді вкладають в те, що вважають своїми власними спогадами ту інформацію, яка стала доступною їм пізніше». Окрім того, «сакралізація» певних явищ чи подій призводить до нерелевантності свідчень і подій [17, 96–97]. Відтак постає проблема корекції пам'яті.

На кожному відтинку часу йдеться про зіткнення пам'ятей: з одного боку, уже сформованої пам'яті-трансляції (яка підлягає інтерпретації в конкретному історичному контексті, що призводить до її трансформації), а з другого, — актуалізації змістового наповнення подій та смислової контекстуалізації (запам'ятовування процесів та подій поточного моменту). Подібна синхронізація в часі вимагає коригування проєкції з урахуванням того, що пам'ять формується в контекстах особово-біографічному, культурному, науковому, ідеологічному. Як підкреслює відома українська дослідниця Л. Нагорна, «конструкції історичної пам'яті настільки рухливі й мінливі, що

пам'ять-репрезентація постійно перевіряється досвідом і як пам'ять-дія може поставати уже в зовсім іншому обличчі» [18, 129]. Суголосною є думка російської дослідниці Л.Репіної: «Індивідуальний досвід безперервно приростає, з кожним новим днем, новим контактом, новим вчинком, і «шлейф» пам'яті, що нас створює подовжується. «Матриця» не застигла, вона «живе» й змінюється в часі...» [23, 420–421].

Згідно з К. Леві-Стросом: «Події, які є значущими за одним (часовим) кодом, не зберігають цю свою значущість за іншим» [16, 319]. На відтворення, фіксацію та інтерпретацію пам'яті впливає тривалість стабільного періоду в теперішньому, яка усталює і незмінність моделей пам'яті (тобто незмінність в підходах до усталених (зафіксованих пам'яттю) подій). Але водночас не можна залишити поза увагою ті значимі події, які Я. Ассман назвав «точками фіксації».

Такими вагомими «точками фіксації» в сенсі державотворення є події Української революції 1917–1921 рр. Для подальшого конкретно-подієвого зрізу колективної пам'яті та з огляду на їх вплив на формування ідентичності, а також вироблення мнемонічних кодів слушно звернутися до міркувань Й. Рюзена, який запропонував виокремлення рівнів значимості подій:

1. події з позитивною ґрунтувальною й конститутивною функцією;
2. події, що негативно конституують ідентичність;
3. події або ланцюги подій, які давніші вияви колективної ідентичності перетворюють на інші й новіші [26, 205–297].

Продукуючи подібне увиразнення, Й. Рюзен ще й диференціює подієві складові, зауважуючи, що одна й та сама «історична» подія має завжди дві частини: «Це — синтез *фактичності*, ґрунтованої на досвіді, й *інтенційності*, ґрунтованої на цінностях, нормах і інтересах» [26, 197]. При цьому автор підкреслює умовність такого поділу. Відтак, пам'ять може звертатися до факту, але його інтерпретація залежатиме від усталених ціннісно-моральних та ідеологічних норм суспільства. Останнє виразно простежуються на формуванні мнемонічних кодів образу Української революції.

Російські дослідники пам'яті І. Савельєва та А. Полетаєв, вивчаючи динаміку колективної пам'яті, звертають увагу на те, що зміна у часі уявлень про важливість окремих компонентів минулого проходить двома способами: «Певні події, явища, постаті зникають з набору основних маркерів (але не обов'язково з уявлень про минуле у ці-

лону — часто вони просто відходять на другий та третій план). У той же час оцінка значущості інших подій... закріплюється у наборі маркерів» [27, 172]. Ці процеси зумовлені характером та сутністю подій, що відбуваються в міжчасі.

Термін мнемонічне кодування окреслюється конструюванням своєрідної схеми-маркера у трактуванні проблеми. Як зауважував П. Коннертон, «пригадування є не стільки явищем репродуктивного порядку, відтворенням, скільки конструюванням. Саме конструювання певного роду «схеми», або кодування, дає нам змогу розрізнати і відтак пригадати». [13, 50]. Експериментальні психологи виділяють три головні виміри мнемонічного кодування: семантичний, вербальний і візуальний коди.

Революція 1917–1921 рр. увиразнюється як символ державотворчих процесів та творення ідентичності. Сприйняття та інтерпретація подій переосмислюється під впливом соціокультурних змін межі ХХ — ХХІ ст. Образ революції структурується відповідно до морально-ціннісних імперативів конкретного суспільства у часовій перспективі. Відтак неминучими є «розриви» мнемонічних кодів у формуванні образу Української революції.

Однобічність дослідницького поля в радянській історіографії виключала можливість використання й оприлюднення альтернативних йому позицій. Цікавим і замовчуваним фактом у радянській історичній науці залишалося визначення тогочасними істориками-марксистами революційних подій в Україні як Українська революція. Така сентенція відтворювала планомірний перехід від об'єктивно-історичного процесу до догматичного висвітлення подій 1917–1921 рр. На кінець 1930-х рр. — час утвердження сталінського режиму — поняття «Українська революція» перестає використовуватися в наукових дослідженнях й суспільній практиці. На противагу цьому в Україні та СРСР компартійними ідеологами була сформульована загальнодержавна парадигма «Велика Жовтнева соціалістична революція».

У 1970–1980-х рр. радянською наукою був створений корпус праць соціальної та економічної проблематики доби Жовтневої революції та громадянської війни 1917–1920 рр. Відхід від політичних інтерпретацій виглядав зрозумілим, враховуючи остаточне утвердження парадигми «Великого Жовтня» [14, 373].

Для істориків революція в Україні первісно теж була предметом досліджень у її політичному вимірі, тобто йшлося насамперед про

політичну інституціоналізацію, партійну систему, зовнішні рамкові умови та підстави для дій, які з них випливали. Водночас советська історіографія, наскільки вона взагалі могла займатися цією темою, керувалася сильно заідеологізованими парадигмами пояснень та наративами [24, 286]. Радянський канон акцентував вагомість і значущість «Великого Жовтня» в розвитку суспільства, усілякого применшуючи роль подій національного значення. Оцінка подій 1917–1921 рр. як контрреволюційних процесів і відповідно зміщені акценти в оцінках, що сформувалася в марксистській історіографії, превалювала фактично до кінця 80-х рр. ХХ ст., суттєво відбилося на дослідженні практично всіх її подій, аспектів, горизонтальних зрізів.

Зміни, що відбулися у ставленні до свого минулого, оприявнилися в 1988 р. Найперше вони торкнулися періоду від національної революції, розпочатої у ході Першої Світової війни, до початку Другої Світової війни. Продовжилася історична реабілітація колишніх революціонерів, спочатку українських лівих, а потім і просто українських діячів. Далі дискусія дійшла до голоду 1932–23 років. Громадськість була дуже зацікавлена у працях дореволюційних українських істориків, мало або й зовсім недоступних до того часу. Значною мірою до ревізії власних уявлень суспільства про історію доклалися українські самвидавні газети і журнали (нечисленні) кінця 1980-х років, публікації в літературних журналах. На цьому етапі, на думку А. Русначенка, радше відновлювалася в цілому ще українська советська ідентичність, за духом подібна до часу українізації. Але поки що менша частина суспільства, об'єднана низкою культурних і політичних організацій, бачила себе вже просто українцями [25, 33].

Зі здобуттям Україною незалежності відбулися зміни в підходах до вивчення вітчизняної історії. Тільки на початку 1990-х років намітилися принципові зміни в концептуальному підході вітчизняних і зарубіжних вчених до висвітлення проблем Української революції. Критично проаналізувавши усю попередню історіографію, джерела, на які вона спиралася, українська історична наука мобілізувала наукові кадри до концептуального перегляду та широкого вивчення проблем визвольних змагань, а офіційному рівні найближчою для колишніх українських советських істориків виявилася народницька школа М. Грушевського. Були легітимізовані його погляди на походження українського народу, козаків, Івана Мазепи, національну революцію 1917–1921 рр.

Процес імплантації в суспільну свідомість національних цінностей, які за радянського режиму подавались виключно як буржуазно-націоналістичні, іншими словами — цілком негативно, був складним і суперечливим. Навряд чи можна з абсолютною впевненістю твердити, що він завершився на всій території України, і що у всіх регіонах Українська революція сприймається однаково і позитивно. Напевно, таке твердження було б поспішним. Якщо у західних областях прослідковується тяглість сучасної влади від ЗУНР, то на інших територіях високий рівень вшанування пам'яті В. Винниченка межує із руйнуваннями пам'ятного знаку воякам Армії УНР у м. Лозова Харківської області та капітальною реконструкцією помпезного радянського Меморіалу пам'яті жертв революції у Харкові з відновленням позолочених написів імен більшовицьких діячів [3, 6].

Крах Радянського Союзу і встановлення нового режиму радикально змінили статус міфу про Жовтневу революцію в символічній парадигмі діючої влади. Якщо раніше це був міф про «початок нового світу», то тепер у Росії подій жовтня 1917 року розцінювалися як причина порушення нормального ходу розвитку. Якщо у Росії йшлося про вироблення власної інтерпретації Жовтневої революції, що включала дискредитацію комунізму і його символів, в тому числі і Жовтня, то в Україні натомість відбувається утвердження державницького потенціалу Української революції. На початковому етапі утвердження нової парадигми відбувалося у кількох вимірах:

– Переосмислення ролі «Великої Жовтневої соціалістичної революції» аж до визнання катастрофічності наслідків Жовтня для української нації.

– Формування нового образу Української революції 1917–1921 рр., осмислення родієвого ряду та керманічів подій у новій ціннісно-смісловій парадигмі.

Ювілей є доброю нагодою увиразнити символ та наповнити відповідним змістом. Особливість цих процесів в Україні пов'язана з тривалим витісненням / замовчуванням / змістовим переакцентуванням подієвого ряду революційних подій 1917–1921 рр. в радянській історіографії.

За роки існування сучасної Української держави не лише у вітчизняній історіографії, але й колективній свідомості нації ствердилося і стало загальнозживаним поняття «Української революції», яке інтегрує в єдину цілісність величезний масив суспільно-політичних

подій та явищ, що мали місце на території України упродовж 1917–1921 рр. [3, 5].

Комеморативні практики є одним з найзадіяніших і випробуваних прийомів у процесі формування нової ідентичності, необхідність якої неодмінно постає на переломних етапах історії. Покликані творити мнемонічний канон, представлений подіями, постатями, місцями, традиції вшанування пам'яті окреслюють підґрунтя ідейних моделей, які умовно окреслимо «масками пам'яті». За своєю природою вони не залишаються незмінними, адже історія в цілому, як і підходи до неї, мають тенденцію переглядатися, особливо в умовах кардинальних суспільних змін. Як правило, «...це відбувається з метою зміцнення нової влади (політичного режиму тощо), консолідації суспільства, а також з метою зміни геополітичного вектору або ж вибору іншого полюсу зовнішньої політики» [10, 166].

За роки незалежності наймасштабніші ініціативи щодо вшанування видатних постатей Української революції 1917–1921 років написані в Указах Президента України у зв'язку з ювілейними річницями подій та від дня народження видатних діячів УНР та ЗУНР. Так, 16 травня 2005 р. В. Ющенко підписав Указ Президента України «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки» [22]. «З метою увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки (далі — УНР та ЗУНР), утвердження в суспільній свідомості об'єктивної оцінки їхньої ролі в історії, забезпечення консолідації української нації, а також у зв'язку з виповненням у 2005-2009 роках ювілейних річниць від дня народження видатних діячів УНР та ЗУНР» передбачалася організація низки комеморативних заходів. Йшлося про увічнення пам'яті голови Української Центральної ради М. Грушевського, керівника західної області УНР Є. Петрушевича, голови уряду УНР, Голови Директорії УНР В. Винниченка, Голови Директорії, Головного отамана військ УНР С. Петлюри, керівників урядів УНР — В. Голубовича, В. Чехівського, С. Остапенка, Б. Мартоса, І. Мазепи, В. Прокоповича, А. Ливицького, голів урядів ЗУНР — К. Левицького, С. Голубовича.

Зокрема за участі представників органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, громадськості, української діаспори, науковців передбачалася організація урочистостей, тематичних наукових конференцій, круглих столів, наукових читань тощо до річниць

від дня народження чільних діячів УНР та ЗУНР; видання наукових праць, збірок документів та матеріалів, присвячених історії національно-визвольних змагань початку ХХ століття в Україні, життю і діяльності видатних діячів УНР та ЗУНР, а також публікацію їхніх творів; організацію постійно діючих експозицій, виставок архівних документів, речових та фотоматеріалів, що ілюструють події національно-визвольних змагань українського народу, життя та діяльність видатних діячів УНР та ЗУНР, формування відповідних музейних збірань; проведення у навчальних закладах, військових з'єднаннях і частинах тематичних заходів з метою популяризації державотворчої, політичної, військової та благодійної діяльності видатних діячів УНР та ЗУНР, виховання у молоді патріотизму і поваги до історичного минулого українського народу; карбування та введення в обіг у встановленому порядку ювілейних монет на відзнаку річниць від дня народження чільних діячів УНР та ЗУНР [22].

Під впливом відповідного офіційного супроводу за роки незалежності формується сприйняття подій Української революції та її лідерів. Водночас яскраво увиразнюються регіональні особливості. У регіональному зрізі оцінки діячів на 2006 р. такі: М. Грушевський отримав 67% позитивних і 6,6% негативних оцінок на Заході, 31,1% позитивних та 10,9% негативних на Донбасі та Криму; П. Скоропадський отримав 39% позитивних оцінок та 8,4% негативних на Заході, 16,8% позитивних та 11,9% негативних на Донбасі та Криму; С. Петлюра отримав 46,7% позитивних оцінок і 15% негативних на Заході, 5,4% позитивних і 56,3% негативних на Донбасі та Криму. Водночас маркером-символом революційних подій для деякого залишається В. Ленін: отримав 11% позитивних і 65,2% негативних оцінок на Заході, 47,3% позитивних і 31,4% негативних на Донбасі і в Криму [5, 170]. Можна помітити, що кількість позитивних оцінок, відданих М. Грушевському, П. Скоропадському вдвічі менша на Донбасі, ніж на Заході. Найпозитивніше жителями Донбасу був оцінений В. Ленін. Негативно його сприймала тут удвічі менша кількість населення, ніж на Заході, що показує доволі високий рівень радянського варіанту пам'яті в регіоні. Ще одним доказом цієї тези є бачення С. Петлюри, поряд із С. Бандерою, найбільшими ворогами радянського ладу й об'єктом ідеологічних міфологем. Якщо для Заходу, який він «віддав» згідно з Варшавським договором полякам (головним для регіону ворогам на той час) близько половини населення його оціни-

ли позитивно, то половина населення Донбасу — негативно. І якщо діяльність П. Скоропадського в оцінках населення розділилася приблизно порівну, то привертає увагу перевага втричі більше позитивних оцінок над негативними щодо М. Грушевського. Це показує, що поряд з існуванням у регіоні досі нав'язаної ще в радянські часи міфологеми, населення регіону сприймало елементи національної візії історичного минулого щодо найменш табуйованих у часи тоталітаризму осіб [6, 134].

У наступні роки процес вироблення офіційної оцінки Української революції тривав. 12 квітня 2007 р. до 90-річчя подій Української революції оприлюднено Указ Президента України «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників» [20]. Цей документ репрезентував бажання влади не просто актуалізувати знакові події 1917 року, а й закріпити їх потрібну інтерпретацію, акцентувати точку відліку в історії державо- та націєтворення.

Детальний аналіз комеморативних заходів з нагоди 90-ї річниці Української революції подали В. Верстюк та В. Скальський [3]. Автори зазначили, що найбільш знаковими святкуваннями стали щорічні заходи за участю перших осіб держави до Дня Соборності України (22 січня) та Дня Подвигу Героїв Крут (29 січня). 22 січня 2009 р. в м. Києві з нагоди 90-ї річниці проголошення Акта Злуки Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки було проведено урочистості (покладання квітів до пам'ятників Т. Шевченку та М. Грушевському; урочисті зібрання в Київському міському будинку вчителя та Батурицькому історико-культурному заповіднику «Гетьманська столиця», відкриття Музею Української Народної Республіки) [3, 8–9]. Водночас 90-річчя подій Української революції, яке припало на 2007–2010 рр., було відзначено не надто виразно. Боротьба українців за власну державність на початку ХХ ст. ще не стала пріоритетом державної гуманітарної політики, хоча й не залишилася і зовсім забутою. Так, День Соборності та День Подвигу Героїв Крут щороку відзначалися на високому державному рівні і стали своєрідними маркерами України серед інших держав. Основними виконавцями заходів із відзначення 90-річчя Української революції були центральні та місцеві органи виконавчої влади. Громадські організації у своїй масі залишились байдужими [3, 20]. Проблема цих вшанувань вбачається також у тому, що суспільство не відчуває

тісного зв'язку із подіями Української революції 1917–1921 рр. Її провідні діячі не є частинкою історії кожного конкретного українця, відсутній прямий емоційний зв'язок сучасності із 1917 р. Революція виглядає чимось далеким, що не зачепило родину теперішнього українця [3, 17].

Відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 рр. та вшанування пам'яті її учасників Указом Президента України визначено одним із пріоритетів діяльності органів державної влади на 2017–2021 рр. З цією метою Кабінету Міністрів України доручено забезпечити виконання плану заходів на 2017–2021 роки щодо відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників, передбачивши, зокрема: проведення відповідних урочистих та інших державних заходів у зв'язку із 100-річчям подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників; підготовку та публікацію наукових праць, збірок документів і матеріалів, енциклопедичних, довідкових та інших видань, присвячених 100-річчю подій Української революції 1917–1921 років, її ролі в історії України та Європи, а також життю і діяльності учасників українського визвольного руху початку ХХ століття; проведення у місті Києві та інших населених пунктах України тематичних міжнародних наукових конференцій, науково-практичних конференцій, круглих столів; організацію тематичних інформаційних, навчально-виховних, культурно-мистецьких, інших заходів у навчальних закладах та закладах культури, спрямованих на донесення інформації про події Української революції 1917–1921 років, виховання патріотизму та підвищення у громадян, передусім учнівської та студентської молоді, інтересу до історії України; проведення тематичних виставок архівних документів, речових пам'яток і фотоматеріалів, а також оновлення діючих експозицій музеїв, зокрема краєзнавчих, кімнат-музеїв визначних подій та діячів Української революції 1917–1921 років; створення та демонстрацію на загальнонаціональних і регіональних каналах телебачення документальних фільмів, присвячених подіям Української революції 1917–1921 років; забезпечення разом із Національним банком України виготовлення та випуску в обіг у встановленому порядку серії ювілейних монет на відзнаку 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років; випуск в обіг серії поштових марок і конвертів, присвячених 100-річчю подій Української революції 1917–1921 років, здійснення спецпогашення по-

штових марок; всебічне сприяння науковим, краєзнавчим дослідженням з історії українського державотворення та українського визвольного руху, їх популяризації; сприяння реалізації ініціатив громадськості, спрямованих на збереження та відновлення національної пам'яті, популяризацію української історії та культури, консолідацію на цій основі суспільства.

Окрім того передбачається забезпечити опрацювання питань меморіалізації подій та визначних постатей Української революції 1917–1921 років; створення всеукраїнської туристичної програми «Шляхами Української революції 1917–1921 років»; дальшого розвитку Музею Української революції 1917–1921 років Національного музею історії України, зокрема щодо розширення сучасної експозиції та можливого відтворення меморіальних кабінетів Голови Центральної Ради Української Народної Республіки М. Грушевського та першого голови уряду Української Народної Республіки В. Винниченка в історичній будівлі Української Центральної Ради (м. Київ, вул. Володимирська, 57); підготовку інформаційних матеріалів про Українську революцію 1917–1921 років та її роль у європейській і світовій історії, організацію роботи із розповсюдження згаданих матеріалів в іноземних державах.

Заплановано проведення конкурсу громадських проєктів щодо створення інформаційно-просвітницького інтернет-порталу «Українська революція 1917–1921 років», а також мультимедійних та інших високотехнологічних проєктів із залученням до реалізації зазначених завдань фахівців наукових установ та вищих навчальних закладів. Одним із масштабних має стати всеукраїнський проєкт «Місця пам'яті Української революції 1917–1921 років», реалізація якого покладеється на центральні та місцеві органи виконавчої влади, Київську міську державну адміністрацію, органи місцевого самоврядування за участю Національної академії наук України.

Отже, в умовах незалежної України Українська революція розглядається як доленосне і смислотворче явище. Відтак спостерігається конструювання нових мнемонічних кодів шляхом нової інтерпретації та смислового забарвлення подій Української революції; розгортається символіка подій і надається ритуальний характер подіям і діям. До пам'яттєвого дискурсу упроваджуються раніше табуйовані або маловідомі події та постаті. Повернення подій та постатей Української революції після багатьох років офіційної неприсутності є

досить вагомим і помітним фактом. Це важливо враховувати з огляду на те, що історія та пам'ять детермінують ідентичність.

Як зазначала А. Ассман, «формування нації і (антикварний) спогад про історію перебувають у тісному взаємозв'язку одне з одним» [1, 87]. Символічний потенціал державотворчих ідей періоду Української революції використовується для зміцнення процесів націє- та державотворення. Мнемонічні коди Української революції водночас є частиною загальнонаціонального проекту віднайдення ідентичності через історичну ідентифікацію.

Джерела і література

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. — К.: Ніка-Центр, 2012. — 440 с.
2. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.. — Т.3. Час світу. — К.: Основи, 1998. — С.57, 556.
3. Верстюк В., Скальський В. Українська революція 1917–1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007–2010 рр. // Проблеми вивчення української революції 1917–1921 рр. — Вип. 5. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — С. 5–22.
4. Вишняк О.І. Дослідження історичної свідомості та національної пам'яті в українській соціології: підсумки та пріоритети (аналітична доповідь) // Офіційний веб-сайт Українського інституту національної пам'яті. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/1607.htm>
5. Вишняк О. Соціологічний аналіз ставлення громадян України до історичних постатей // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. — Вип. 2. — К., 2012. — С. 168–177.
6. Власюк С. Пам'ять про визвольні змагання 1917–1921 рр. на Галичині та на Донбасі в сучасній Україні // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». — 2016. — Вип. 25. — С. 133–138.
7. Денисеко О.А. Культурна спадщина про Українську революцію 1917–1921 років у формуванні історичної пам'яті // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2014. — Вип. 25. — 13–24.
8. Киридон А. Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. — К.: Ніка-Центр, 2016. — 320 с.
9. Киридон А.М. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання // Україна — Європа — Світ. — Вип. 3: Міжнародний зб.

- наук. пр. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л.М. Алексієвць. — Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2009. — С. 112–116.
10. Киридон А. «Маски пам'яті» в умовах суспільних зламів // Київська старовина. — 2011. — № 2. — С. 161–170.
 11. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. — К.: Дух і літера, 2005. — 380 с.
 12. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Пер. з нім. — К.: Дух і літера, 2006. — 436 с.
 13. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / переклад з англ. С. Шліпченко. — К.: Ніка-Центр, 2004. — 184 с.
 14. Корольов Г. Академічний дискурс дослідження історії української революції 1917–1921 років (90-ті р. ХХ ст. — початок ХХІ ст.) // Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. — К., 2012. — Вип. 22. — С. 371–384.
 15. Краева Т. В. Образ революции в системе представлений французских левых интеллектуалов: 1917 — сер. 30-х гг. ХХ в. Екатеринбург, 2006. — <http://www.dissercat.com/content/obraz-revoljutsii-v-sisteme-predstavlenii-frantsuzskikh-levykh-intellektualov-1917-ser-30-kh>
 16. Леви-Стросс К. Первобытное мышление / Пер., вступ. ст. и прим. А. Б. Островского. — М.: Республика, 1994. — 384 с.
 17. Мегилл А. Историческая эпистемология / Перевод Кукарцевой М., Кацаева В., Тимонина В. — М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. — 480 с.
 18. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. — К.: ШІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. — 328 с.
 19. Пиріг Р.Я. Михайло Грушевський: суспільне усвідомлення історичної постаті // Український історичний журнал. — 2016. — №4. — С. 4–10.
 20. Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників: Указ Президента України // Урядовий кур'єр. — 2007. — № 69. — 18 квітня.
 21. Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років: Указ Президента України №17/2016. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/172016-19736>
 22. Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки: Указ Президи

- дента України №793/2005 від 16 травня 2005 р. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/793/2005>
23. Репина Л.П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: Социальные теории и историографические практики. — М.: Кругъ, 2011. — 560 с.
 24. Рудольф А. Марк Революція і націотворення: Українська Народна Республіка 1917–1921 роки // Україна. Процеси націотворення. Упоряд. Андреас Каппелер; пер. з нім.. — К.: К.І.С., 2011. — С. 285–297.
 25. Русначенко А. Минуле й ідентичність у постколоніальній Україні // Ідентичність і пам'ять у пострадянській Україні: Монографія / Відп. ред. Мирослава Антонович. — К.: Дух і літера, 2009. — С. 33–40.
 26. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Переклав з нім. В. Кам'янець. — Львів: Літопис, 2010. — С. 205–207.
 27. Савельева И.М., Полетаев А.В. Социальные представления о прошлом, или Знают ли американцы историю. — М.: Новое литературное обозрение, 2008.
 28. Сергеев Ю.С. «Иная земля, иное небо.» Запад и военная элита России. 1900-1914 гг. — М.: ИВИ РАН, 2001. — 282 с.
 29. Сергеев Ю.С. Представленческие модели военных элит России и Запада // Европейские сравнительно-исторические исследования. Европейское измерение политической истории. — М: ИВИ РАН, 2002. — С. 67–86.
 30. Скальський В. Образ подій Української революції (1917 р.) в україномовній пресі Австро-Угорщини та США // Український історичний збірник. — 2010. — Вип. 13, ч. 2. — С. 178–192.
 31. Солдатенко В.Ф. Про культуру національної пам'яті (на прикладі ставлення до історії революції) // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. пр. — Вип. 2. — К.: Стило, 2012. — С. 3–64.
 32. Хальбвакс М. Колективна і історична пам'ять // Неприкосновенный запас: Дебаты о политике и культуре. — 2005. — № 2–3 (40–41).
 33. Шацька Б. Минуле — пам'ять — міт / Пер. з пол. Олесь Герасим, наук. ред. Андрій Павлишин. — Чернівці: Книги — XXI, 2011. — 248 с.

АВТОРСЬКА ДОВІДКА

Троян Сергій Станіславович, науковий редактор; професор кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Національного авіаційного університету; доктор історичних наук, професор.

Венгер Наталія Вікторівна, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Гай-Нижник Павло Павлович, доктор історичних наук, завідувачий відділу історичних студій Науково-дослідного інституту українознавства.

Гакман Сергій Михайлович, кандидат історичних наук, заступник директора — начальник науково-дослідного відділу Чернівецького регіонального центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій.

Давидюк Руслана Петрівна, доктор історичних наук, доцент; професор кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету.

Давлетов Олександр Рашидович, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету.

Дацків Ігор Богданович, доктор історичних наук, професор; професор кафедри міжнародного права, міжнародних відносин та дипломатії Тернопільського національного економічного університету.

Добржанський Олександр Володимирович, доктор історичних наук, професор. Декан факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Долід Вячеслав Валентинович, кандидат історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної та навчальної роботи Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Жванко Любов Миколаївна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії і культурології, директор Українсько-польського культурно-освітнього центру Харківський національний університет міського господарства імені О.М. Бекетова.

Казаків Геннадій Ігорович, аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету.

Киридон Алла Миколаївна, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, директор державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», заступник голови Головної редакційної колегії ВУЕ.

Кияниця Леонід Леонідович, кандидат політичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Навчально-наукового інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету.

Комар Володимир Леонович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'ян ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

Косяк Світлана Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України.

Павленко Світлана Сергіївна, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України XIV — початку XX ст. Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького.

Рєєнт Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, член-кор. НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України.

Саламаха Ігор Валерійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Запорізької державної інженерної академії.

Сич Олександр Іванович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Нового та Новітнього часу Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.

Солдатенко Валерій Федорович, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Троян Павло Сергійович, кандидат історичних наук; м. Актобе, Республіка Казахстан.

Фісанов Володимир Петрович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної інформації ЧНУ імені Юрія Федьковича.

Наукове видання

ВЕЛИКА ВІЙНА 1914–1918: ВИТОКИ, ХАРАКТЕР, НАСЛІДКИ

Монографія

Керівник наукового проекту «Велика війна 1914–1918:

ретроспективний аналіз» — С.С.Троян

Керівник видавничих проектів: Ястребов А.О.

Дизайн обкладинки: Тишківська Н.М.

Комп'ютерна верстка: Тишківська Н.М.

Підписано до друку 22.10.2018 р.

Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».

Умовних друкарських аркушів 31,15.

Наклад 300.

УДК 94(100)"1914/19"

ББК 63.3(0)53

Т64

Велика війна 1914–1918 рр.: витоки, характер, наслідки: Монографія / Наукова редакція д.і.н. проф. С.С.Трояна. — К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. — 536 с.

Колективна монографія — п'ята із серії наукових праць з історії світових воєн, підготовлених українськими істориками, міжнародниками, політологами під науковою редакцією доктора історичних наук, професора С.С.Трояна, присвячена 100-річчю завершення Першої світової війни. Авторські дослідження у вигляді окремих змістовно і тематично пов'язаних розділів акцентують увагу на складних і часто суперечливих проблемах витоків, характеру і наслідків Великої війни 1914–1918 рр. Наукові розвідки охопили широке коло теоретико-концептуальних, політичних і міжнародних питань досліджуваного періоду.

Праця скерована до фахових міжнародників, істориків, політологів; до студентів, які навчаються на відповідних спеціальностях; а також до всіх, хто цікавиться історією міжнародних відносин і дипломатії періоду Першої світової війни.

Наукове видання

ВЕЛИКА ВІЙНА 1914–1918: ВИТОКИ, ХАРАКТЕР, НАСЛІДКИ

Монографія

Наукова редакція д.і.н., проф. С.С.Трояна

Керівник видавничих проектів: Ястребов А.О.

Друкується в авторській редакції

Дизайн обкладинки: Тишківська Н.М.

Комп'ютерна верстка: Тишківська Н.М.

Підписано до друку 22.10.2018 р.
Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman.

Умовн. друк. аркушів — 31,15.

Обл.-вид. аркушів — 29,68.

Тираж 300 прим.

ТОВ «Видавничий дім «КОНДОР»
Свідоцтво серія ДК № 5352 від 23.05.2017 р.
03067, м. Київ, вул. Гарматна, 29/31
тел./факс (044) 408-76-17, 408-76-25
www.condor-books.com.ua